

EDUNYA ƏDƏBIYYATI

L.N.TOLSTOY

HƏRB və SÜLH

LEV NİKOLAYEVIÇ TOLSTOY

116(2)
T^{no} 2

246842.

HƏRB VƏ SÜLH

DÖRD CİLDDƏ

III CİLD

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

"ŞƏRQ-QƏRB"
BAKI-2006

*Bu kitab "L.N.Tolstoy. Hərb və sülh. Dörd cildə, III cild"
(Bakı, Azərnaşr, 1950) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Rus dilindən tərcümə edəni:

Beydulla Musayev

891.7/33-dc22

AZE

Lev Nikolayeviç Tolstoy. Hərb və sülh. Dörd cildə, III cild. Bakı,
"Şərq-Qərb", 2006, 416 səh.

ISBN10 9952-34-129-6

ISBN13 978-9952-34-129-4

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

HƏRB və SÜLH

ÜÇÜNCÜ CİLD

BİRİNCİ HISSƏ

I

Qərbi Avropa 1811-ci ilin sonundan qızğın silahlanmağa və öz qüvvələrini bir yerdə toplamağa başladı. 1812-ci ildə isə milyonlarca adamdan ibarət olan bu qüvvə (ordunu daşıyanlar və yedirlər hesabına alınmaqla) Qərbdən Şərqə, Rusiya sərhədinə doğru irəlilədi. 1811-ci ildə Rusiya qüvvələri də bu sərhədə gətirilirdi. İyunun on ikisində Qərbi Avropa qüvvələri Rusiya sərhədini keçdi və müharibə başladı, yəni insan idrakına və bütün insan təbiətinə zidd olan bir hadisə baş verdi. Milyonlarca insan bir-birinə qarşı hədsiz-hesabsız cinayət və xəyanət etdi, bir-birini aldatdı, öldürdü, oğurluq, talan və saxtakarlıq etdi, qolp pullar buraxdı, yanğınlar törətdi, dünyanın bütün məhkəmələrinin tarixi heç bir əsrdə bu qədər cinayət görməmişdi. Bu cinayətləri törədən adamlar isə bu zaman öz əməllərinə bir cinayət kimi baxmırdılar.

Bu fəvqəladə hadisə nədən baş verdi? Bunun səbəbləri nə idi? Tarixçilər sadələşməsinə bir inamla deyirlər ki, bu hadisəyə Oldenburq hersoqunun incidilməsi, kontinental sistemə riayət edilməməsi, Napoleonun hakimiyyətə gəlməsi, Aleksandrın məhkəməliyi, diplomatların səhvləri və sairə səbəb oldu.

Demək, Metternix, Romyantsev və ya Taleyan iki raut¹ arasında yaxşıca söy göstərsəydilər və bir parça kağızı daha məharətlə yazsaydılar, ya da Napoleon Aleksandra: *Monsieur, mon frère, je consens à rendre le duche au duc d'Oldenbourg*² sözlərini yazsaydı, müharibə də olmazdı.

O dövrün adamlarına vəziyyət belə görünürdü. Napoleona elə gəlirdi ki, müharibəyə səbəb İngiltərənin fitnəkarlığıdır (müqəddəs Elena adasında o məhz belə demişdi). İngilis palatası üzvlərinə elə gəlirdi ki, müharibəyə səbəb Napoleonun hakimiyyətə gəlməsidir.

¹ Təntənəli ziyafət, məclis, dövlət nümayəndəsi tərəfindən düzəldilən təntənəli qəbul

² Padşah, mənim qardaşım, mən hersoqluğu Oldenburq hersoquna qaytarmağa razıyam

Oldenburq şahzadəsinə elə gəlirdi ki, müharibəyə səbəb ona qarşı edilən zorakılıqdır. Tacirlərə elə gəlirdi ki, müharibəyə səbəb Avropanı iflasa uğradan kontinental sistemdir. Köhnə əsgərlərə və general-lara elə gəlirdi ki, müharibəyə başlıca səbəb onları işə vermək, onlardan istifadə etmək zərurətidir. O zamanın legitimistləri¹ isə elə zənn edirdilər ki, *les bons principes*² bərpa ediləydi, müharibə olmazdı, nəhayət, o vaxtın diplomatları elə zənn edirdilər ki, 1809-cu ildə Rusiya ilə Avstriya arasında bağlanan ittifaq Napoleonun məharətlə gizlədilsəydi və 178 nömrəli memorandum kobud yazılmasaydı, bütün bu hadisələr baş verməzdi. O dövrün adamları müharibənin səbəbini bunlarda və hədsiz-hesabsız müxtəlif nöqteyi-nəzərdən asılı olan başqa saysız-hesabsız şeylərdə görürdülər. Lakin baş verən o hadisəni bütün əzəməti ilə nəzərdən keçirən, onun həm sadə, həm də dohşətli mənasını dərinləndirən dərk edən indiki nəsilər bu səbəblərlə kifayətlənə bilməzlər. Napoleonun hakimiyyətpərəst, Aleksandrın möhkəm, İngiltərə siyasətinin hiylə dolu bir siyasət olması və Oldenburq hersoqunun incidilməsi üzündən milyonlarca xristianın bir-birini öldürməsi, bir-birinə əzab verməsi bizim üçün anlaşılmaz bir şeydir. Bu hadisələrin qətl və zorakılıqla necə əlaqədar olduğu anlaşılır. Hersoqun inciməsi üstündə nə üçün minlərcə adam Avropanın o biri tərəfindən gəlib, Smolensk və Moskva vilayətlərini dağıdır, bu vilayətlərin adamlarını öldürür və özləri də öldürülürdülər?

Tarixçi olmayan, tədqiqat işinə qapılmayan, buna görə də hadisənin açığı fikirlə nəzərdən keçirən biz nəsilər üçün bu səbəblərin sayı-hesabı yoxdur. Biz nə qədər dərinə gedir, səbəbləri nə qədər çox öyrəniriksə, o qədər çox səbəb kəşf olunur və ayrılıqda götürülən hər bir səbəb, ya bir sıra səbəblər öz-özlüyündə bizə eyni dərəcədə ədalətli və hadisənin əzəməti ilə müqayisə edildikdə, öz əhəmiyyətsizliyi ilə eyni dərəcədə yalan, hadisənin meydana gəlməsi məsələsində bir səbəb kimi götürüldükdə (bir-birilə əlaqədar olan bütün başqa səbəblər kənar edilməklə), eyni dərəcədə saxta görünür, çünki öz-özlüyündə bunlar artıq baş vermiş hadisəni törədən bir səbəb ola bilməzdi. İlk fransız kapralının ikinci dəfə hərbi qulluğa girmək istəməsi, ya istəməməsi də bizə, Napoleonun öz qoşununu Vislanın o biri sahilinə geri çəkmək və Oldenburq hersoqluğunu geri qaytarmaq istəməməsi kimi eyni dərəcədə əhəmiyyətli bir səbəb kimi görünür,

¹ İrticaçı, monarxiya tərəfdarı (şahpərəst)

² Yaxşı prinsiplər

çünki o kapral, ondan başqa ikinci, üçüncü və mininci kapral və əsgər hərbi qulluğa getməsəydi, Napoleonun qoşununda bu qədər adam az olardı və müharibə də baş verə bilməzdi.

Napoleon qoşunu Vislanın o biri sahilinə geri çəkmək tələbini özü üçün təhqir hesab etməsəydi və öz qoşununa hücum etmək əmrini verməsəydi, müharibə olmazdı, lakin bütün serjantlar ikinci dəfə hərbi qulluğa gəlmək istəməsəydilər, yenə müharibə olmazdı. İngiltərənin fitnə-fəsadları, Oldenburq şahzadəsi olmasaydı, Aleksandr özünü təhqir olunmuş hiss etməsəydi, Rusiyada mütləqiyyət, Fransa inqilabı, bunun ardınca diktatorluq və imperiya, Fransa inqilabını meydana gətirən şeylər və sairə olmasaydı, yenə də müharibə olmazdı. Bu səbəblərdən biri olmasaydı, heç bir şey olmazdı. Demək, bütün bu səbəblər və bu kimi milyardlarla səbəb bu hadisənin meydana gəlməsi üçün birləşdi. Demək, hadisənin meydana gəlməsi üçün heç bir müstəsna səbəb olmamışdır, hadisə isə ancaq ona görə baş verməli idi ki, o mütləq baş verməli, meydana gəlməli idi. Görək milyonlarca adam öz insani hissələrindən və idrakından üz çevirərək, Qərbdən Şərqə gedəydi, özü kimi adamları öldürə idi. Bir neçə əsr bundan əvvəl insan kütlələri eynilə bu cür Şərqdən Qərbə gedib özü kimi adamları öldürürdü.

Sanki hadisənin baş verib-verməməsi Napoleonla Aleksandrın sözüündən asılı idi, əslində isə onların hərəkəti, səfərə çöp atma ilə və ya çağırışla gedən hər bir əsgərin hərəkəti kimi özlərindən az asılı idi. Bu başqa cürə də ola bilməzdi, çünki Napoleonla Aleksandrın (hadisənin baş verməsi sanki onlardan asılı idi) iradəsinin yerinə yetirilməsi üçün hədsiz-hesabsız səbəbin mütləq bir araya gəlməsi lazım idi, bunlardan biri olmasaydı, hadisə baş verə bilməzdi, Əllərində həqiqi qüvvə olan, güllə atan, sursat daşayan, top aparən milyonlarca əsgər zəif və tək-tək adamların bu iradəsinə yerinə yetirməyə razılıq verməli idi, bunun üçün də saysız-hesabsız müəkkəb və müxtəlif səbəblər olmalı idi.

Ağla uyğun olmayan hadisələri (o hadisələr ki, onların ağla uyğun olduğunu biz başa düşmürük) izah etmək üçün tarixdə fatalizm zəruridir. Biz bu hadisələri tarixdə nə qədər ağla uyğun bir şəkildə izah etməyə çalışırıqsa, onlar bizim üçün bir o qədər ağla qeyri-uyğun və anlaşılmaz olur.

Hər bir adam özü üçün yaşayır, şəxsi məqsədlərinə çatmaq üçün öz azadlığından istifadə edir, bu saat filan işi edə biləcəyini və ya

etməyəcəyini bütün varlığı ilə hiss edir, lakin bu işi edən kimi, müəyyən vaxtda icra olunan bu iş artıq geri qayıtmaz, təkrar edilməz və tarixin malı olur, tarixdə isə o, sərbəst deyil, əvvəldən təyin edilmiş bir əhəmiyyətə malik olur.

Hər şəxsin həyatında iki cəhət var: bunlardan bir şəxsi, biri də sövqi-təbii pətək həyatıdır. Şəxsi həyatın mənəfeyi mücərrəd olduqca o daha sərbəst olur, sövqi-təbii pətək həyatında isə insan mütləq əvvəldən yazılmış qanunları yerinə yetirir.

İnsan şüurlu olaraq özü üçün yaşayır, lakin o, tarixi, ümumbəşəri məqsədlərə çatmaq üçün qeyri-şüuri bir alət kimdir. Görülən bir işi geri qaytarmaq olmaz və bir adamın gördüyü iş başqa adamların gördüyü milyonlarca iş ilə bir araya gəldikdə, tarixi bir əhəmiyyət kəsb edir. İnsan ictimai mövqedə nə qədər yüksəkdə durursa, nə qədər çox adamla əlaqədar olursa, onun başqa adamlar üzərində bir o qədər çox hakimiyyəti olur, onun hər bir hərəkətinin əvvəlcədən müəyyən edilməsi və o hərəkətin mütləq baş verəcəyi zərurəti daha aydın görünür.

“Padşahın ürəyi Allahın əlindədir”.

Padşah tarixin quludur.

Tarix, yəni bəşəriyyətin qeyri-şüuri, ümumi, pətək həyatı, padşahların həyatının hər bir dəqiqəsindən öz məqsədləri uğrunda, özü üçün bir alət kimi istifadə edir.

Napoleona indi, 1812-ci ildə həmişəkindən daha çox elə gəlirdi ki, verser və ya qeyri verser le sang de ses peuples¹ (Aleksandr son məktubunda ona belə yazmışdı) ondan asılıdır, buna baxmayaraq o, zəruri olan qanunlara heç vaxt indiki qədər tabe olmamışdı. Bu qanunlar isə onu baş verməli olan hadisələri ümumi iş üçün, tarix üçün etməyə məcbur edirdi (və bu zaman ona elə gəlirdi ki, o, öz iradəsi ilə hərəkət edir).

Qərbin adamları başqalarını öldürmək və özləri də ölmək üçün Şərqlə hərəkət edirdilər. Onlar heç özləri də hiss etmədən səbəblərin bir araya gəlməsi qanununa uydular və bu hərəkət üçün, bu müharibə üçün minlərcə xırda səbəblər bu hadisə ilə bir araya gəldi. Kontinental sistemə riayət etməmək üstündə məzəmmətlər, Oldenburq hersoqu, müsəlləh sülh əldə etmək üçün (Napoleona belə gəlirdi) qoşunları Prussiyaya yeritmək, Fransa imperatorunun müharibəyə olan həvəsi və bu həvəsin onun xalqının əhval-ruhiyyəsinə uyğun gəlməsi, müharibəyə olan hazırlığın özəmətinə qapılmaq, bu hazırlığa

çəkilən xərclər, bu xərclərin övəzini çıxartmaq üçün faydalı vəziyyət əldə etmək ehtiyacı, Drezdendəki baş gicəlləndirən şən-şöhrət və dəbdəbə, diplomatik danışıqlar (o dövrün adamlarının nöqtəy-nəzərinə bu danışıqlar səmimi olaraq, barışıq düzəltmək arzusu ilə başlanmışdı, lakin əslində hər iki tərəfin izzət-nəfsinə toxunurdu), bundan başqa da, baş verəcək hadisəyə uyan və onunla bir araya gələn saysız-hesabsız, milyonlarla başqa səbəblər...

Alma yetişəndə yerə düşür. Nə üçün? Ona görəmi ki, yerə düşmək istəyir, ona görəmi ki, saplağı quruyur, ona görəmi ki, gün altında solur, ağırlaşır, külək onu silkələyir, ona görəmi ki, ağac altında duran uşaq onu yemək istəyir?

Bunların heç bir səbəb deyil. Bunlar hamısı ancaq hər cürə həyatı, üzvi, kortəbii hadisənin baş verməsi şərtlərinin bir araya gəlməsidir. Almanın yerə düşməsinə hüceyrələrin pozulmasında və bu kimi başqa şeylərdə görünən bir botanik də, ağac altında duran və: “Alma ona görə düşdü ki, mən onu yemək istəyirdim, onun yerə düşməsi üçün Allaha dua eləyirdim” – deyən uşaq qədər haqlı olacaqdır. Eynilə bunun kimi: “Napoleon Moskvaya ona görə hücum etdi ki, o, bunu istəyirdi, ona görə də məhv oldu ki, Aleksandr onun məhv olmasını istəyirdi” deyən bir adam, “Altı qazılan milyon pud ağırlığında dağ ona görə uçdu ki, sonuncu fəhlə onun dibinə küllünlə son zərbəni yendirdi” deyən adam qədər haqlı ya haqsız olacaqdır. Tarixi hadisələrdə böyük adam adlanan şəxslər ancaq o hadisənin adını göstərən bir vərəqdirdi¹, onlar bu vərəq kimi hadisənin özü ilə hər şeydən az əlaqədar olurlar.

O adamlara elə gəlir ki, onların hər bir hərəkəti öz iradələrindən asılıdır, lakin tarixi mənada bu heç də onların iradəsindən asılı deyil. Onların bu hərəkəti tarixin bütün gedişi ilə əlaqədardır və əzəldən müəyyən edilmişdir.

II

Mayın 29-da Napoleon Drezdendən çıxdı. Drezdendə o, üç həftə qalmışdı. Onu şahzadələrdən, hersoqlardan, krallardan, hətta bir nəfər imperatordan ibarət olan saray adamları əhatə etmişdilər. Drezdendən çıxmazdan qabaq o, hörmətə layiq olan şahzadələri, kralları və impe-

¹ Mal üstünə vurulan, malın adını, çeşidini, həcmini və s. bildiren vərəq nozorda tutulur.

¹ Öz xalqlarının qanını tökmək, ya tökməmək.

ratoru əzizlədi, narazı olduğu kralları və şahzadələri danladı, Avstriya imperatriçəsinə öz xüsusi, yəni başqa krallardan aldığı mirvarilərini və brilyantlarını bağışladı, imperatriçə Mariya-Luizanı mehribanca qucaqladı və Napoleonun tarixçisinin dediyinə görə, Mariya-Luiza bu ayrılıqdan çox qüssələndi, sanki buna tab gətirə bilməyəcəkdi. Napoleonun Parisdə başqa bir arvadı olduğu halda, Mariya-Luiza onu özəri hesab edirdi. Diplomatlar hələ də sühl ola biləcəyinə möhkəm surətdə inanır və bu məqsədlə də ürəkdan çalışırdılar, Napoleon özü də imperator Aleksandra məktub yazır, ona *Monsieur mon frère*¹ deyir, onu səmimiyyətlə əmin edirdi ki, müharibə etmək istəmir, həmişə onu sevəcəkdir, ona hörmət edəcəkdir. Buna baxmayaraq o, ordu dayanan yerə gedir, hər duracaqda yeni əmərlər verirdi, bu əmərlərdən də məqsəd ordunun Qərbdən Şərqə olan hərəkətini tələsdirmək, sürətləndirmək idi. O, altı at qoşulmuş səfər karetaasına minib, Pozen, Torn, Dansiq və Köniqsberq istiqamətilə gedirdi. Onu pafjar, adyutantlar, mehtərlər əhatə etmişdilər. Bu şöərlərin hər birində minlərcə adam onu ürək döyüntüsü ilə və heyrətlə qarşılayırdı.

Ordu Qərbdən Şərqə hərəkət edirdi və mənzildən mənzilə deyışilən altı at da onu şərqə sarı aparırdı. İyunun onunda o gəlib, orduya çatdı və Vilkovissk meşəsində polyak qrafının malikanəsində onun üçün hazırlanmış mənzildə gecələdi.

Ertəsi gün Napoleon ordunu vurub ötdü, çaydan keçilən yerə baxmaq üçün kolyaskada Nəmana yaxınlaşdı, polyak mundiri geyib, sahilə gəldi.

Çayın o tayında kazakları (les Cosaques) uzanıb gedən və ortasında Makedoniyalı İsgəndərin hücum etdiyi Skif dövləti kimi bir dövlətin *Moscou la ville sainte*² adlı paytaxtı olan çölü görüb, hücum əmrini verdi, heç kəsin gözləmədiyi bu əmr həm strateji, həm də diplomatik nöqtəyi-nəzərə zidd bir şey idi. Ertəsi gün Napoleonun ordusu Nəmanı keçməyə başladı.

Aynı 12-də səhər tezdən, Napoleon elə həmin gün Nəmanın sol sahilində, dik bir yerdə salınmış çadırdan çıxdı, Vilkovissk meşəsindən bir sel kimi axıb gələn və Nəman üzərində qurulmuş üç körpüden keçib gedən qoşununa baxdı. Əsgərlər Napoleonun orada olduğunu bilir və gözləri ilə onu axtarırdılar, tərpedə onu öz məyyəyətindən ayı-

¹ Padşah, mənim qardaşım

² Moskva, müqəddəs şəhər!

ran sürütükdə və şlyapada görüb, şapkalarnı göyə atır, "Vive l'Empereur!"¹ – deyər çağırırdılar və bu vaxta qədər onları gizləyən böyük meşədən ardi-arası kəsilməyən bir axın kimi dəstə-dəstə çıxır, qurulmuş üç körpü ilə çayın o tayına keçirdilər.

– *On fera du chemin cette fois-ci. Oh! Quand il s'en mêle lui-même ca chauffe... Nom de Dieu... Le voilà!.. Vive l'Empereur! Les voilà donc les steppes de l'Asie! Vilain pays tout de même. A revoir, Beauché; je te réserve le plus beau palais de Moscou. A revoir! Bonne chance... L'as tu vu, l'Empereur? Vive l'Empereur!.. preur! Si on me fait gouverner aux Indes, Gérard, je te, fais ministre du Cachemire, c'est arrêté. Vive l'Empereur! Vive! Vive! Vive! Les gredins de Cosaques, comme ils filent. Vive l'Empereur! Le voilà! Le vois tu? Je l'ai ollux fois comme je te vois. He petit caporal... Je l'ai vu donner la croix à l'un des vieux Vive l'Empereur!..*² Bu sözləri müxtəlif xarakterli və cəmiyyətdə müxtəlif mövqə tutan qoca və cavan adamlar deyirdilər. Onların hamısının üzündə çoxdan gözələnmiş səfərin başlanmasından duyulan sevinc və fərəhin, tərpedə üstündə duran boz sürütüklü adama pərəstişkarlıq və sədaqətin bir ümumi ifadəsi vardı.

İyunun 13-də Napoleona balaca, cins bir ərəb atı verdilər, o, atı minib dördnala çaparaq, Nəman üzərində qurulan körpülərdən birinə tərəf getdi. Ardi-arası kəsilməyən sevinc dolu çığırtılar onun qulağını batırırdı, görünür o, buna ancaq bir şeyə görə dözürdü: ona olan məhəbbəti bu çığırtı ilə ifadə etməyi qoşuna qadağan etmək olmazdı. Lakin hər yerdə eşitdiyi bu çığırtılar onu darıxdırır, orduya qoşulandan bəri onu bürüyən hərbi qayğıdan diqqətini yayındırırdı. O, qayıqlar üstündə yırğalanan körpülərin birindən çayın o tayına keçdi, atını sərt sola döndərüb, dördnala çapa-çapa Kovnoya sarı getdi, süvari qvardiya yegerləri xoşbəxtlikdən və sevincdən nəfəslərini qısaraq, atlarını ondan qabaqda çapır, qoşunun arasından yol açırdılar. Napoleon geniş Vili çayına yaxınlaşıb, sahilə dayanmış polyak ulan polkonun yanında atını saxladı.

¹ Yaşasın imperator!

² Imperator? Ba! O, özü işə girişən kimi iş qabağa gedəcək. İndi çatırtıq! Vallah... Odur, özüdür... Ura, imperator! Bax, budur ey, Asiya çölləri... Ancaq yamanca pis ölkədir. Sağlıqla qal, Boşe! Mən sənin üçün Moskvada ən yaxşı bir saray saxlayacağam. Əgər moni Hindistanın valisi etsələr, mən səni Koşmirin naziri edəcəyəm... Ura! Odur! Sən onu görürsənmi? Mən onu iki dofo, lap səni gören kimi görmüşəm. Balaca kapral... Mən onun qocalardan birinin boynundan xaç asdığını görmüşəm... Ura, imperator!..

Polyaklar da onu görmək üçün sıraları pozur və bir-birini basaraq:
– Vivat! – deyə çağırırdılar.

Napoleon çaya baxdı, atdan düşüb, sahildə bir dirək üstə oturdu. Heç bir söz demədən işarə etdi, dərhal müşahidə bürosunu ona verdilər. O, borunu yüyürüb gələn xoşbəxt bir pəjin kürəyinə söykədi və çayın o biri tayına baxmağa başladı. Sonra dirəklər arasında qoyulmuş xəritəni diqqətlə gözdən keçirdi. Başını qaldırmadan nə isə dedi və adyutantlarından ikisi atını polyak ulanlarına sarı çapdı.

Adyutantlardan biri onlara yaxınlaşanda polyak ulanları sırasında:
– Nə? O nə dedi? – sualları çşidildi.

Çayda dayaz yer tapıb o taya keçmək ömrü verilmişdi. Qəşəng və qoca ulan polkovniki qızarmış halda, həyəcədən dili dolaşa-dolaşa adyutantın soruşdu: – Dayaz yer tapmadan öz ulanlarımı çayın o tərəfinə keçirtməyə icazə veriləmi? O, ata minmək istəyən bir uşaq kimi, imperatorun gözü qabağında çayın o tayına keçməsinə icazə verilməsini xahiş edir və xahişinin rədd edilməsindən qorxurdu. Adyutant dedi ki, yəqin imperator belə artıq söy göstərilməsindən narazı qalmaz.

Adyutant bunu deyən kimi bığlı, qoca zabitin üzü xoşbəxtcəsinə gülməsədi, gözləri parıldadı, qılıncını havaya qaldırıb: “vivat!” deyə çağırırdı, ulanlara ardnca gəlməsini komanda edib, atını mahmızladı, çaya tərəf çapdı. Çaya girməyə tərəddüd edən atı hiddətlə itələdi, at gumbultu ilə suya atılıb, çayın ortasına sarı irəlilədi. Yüzlərcə ulan da atını onun dalınca sürdü, çayın ortasında və iti axar yerində su həm soyuqdu, həm də çox qorxulu idi. Ulanlar atdan suya yıxılır, bir-birini qamarlayırdılar. Atlardan bəzisi batırdı, adamlar da batırdı, o birləri isə üzüb, çayın o tayına çıxmağa çalışırdılar. Yarımcı verst o yanda körpü olduğuna baxmayaraq, onlar dirək üstündə oturan, hətta onların nə etdiklərinə nəzər belə salmayan adamın gözü qabağında üzdukləri ilə, çayda batdıqları ilə fəxr edirdilər. Adyutant geri qayıdandan sonra əlverişli bir vaxt tapıb, imperatorun diqqətini polyakların necə sədaqətli olduqlarına cəlb etdi. Boz sirtuklu balaca adam ayağa qalxdı, Berteni yanına çağırıb, sahildə o baş-bu başa gözünməyə və ona ömr-lər verməyə başladı. O, çayda batan və onun diqqətini yayındıran ulanlara da arabir narazı halda nəzər salırdı.

Bu, Napoleon üçün təzə bir şey deyildi. O bilirdi ki, Afrikadan tutmuş Moskva çöllərinə qədər, dünyanın hər yerində onun gəlişi adamları cəni dərəcədə heyrətə salır və onlar özünü unutmaz azarına tutulurdular. Napoleon at gətirilməsini ömr etdi və ata minib, öz çadırına gətdi.

Köməyə qayıq göndərilisə də, ulanlardan qırxı çayda boğuldu. Çoxu geriye dönüb, sahile çıxdı. Polkovnik və bir neçə adam çayı üzüb keçdilər və çox çətinliklə sahile çıxdılar. Sahile çıxan kimi, islamış halda və paltarlarının suya axa-axa, Napoleon dayandığı yərə iftixarla baxaraq: “vivat!” deyə çığırırdılar, halbuki Napoleon artıq orada yox idi. Buna baxmayaraq, onlar özlərini xoşbəxt hiss edirdilər.

Napoleon axşam iki ömr verdi. Bunlardan biri hazırlanmış qəlp rus pullarını Rusiyaya aparmaq üçün mümkün qədər tez götürmək, o biri isə öləndə məktub tutulmuş saksoniyalı gülüləmək ömrü idi. Məktubda fransız ordusuna verilən sərəncamlar haqqında məlumat varmış. Napoleon bu iki ömr arasında başqa bir sərəncam da vermişdi. Əbəz yero, ehtiyac olmadan özünü çaya atan polyak polkovniki şərəf bölüyünə (*legion d'honneur*) daxil edirdi, bu bölüyün başçısı Napoleon özü idi.

*Quos vult perdere – dementat*¹.

III

Rusiya imperatoru da iki aydan çox idi ki, Vlnoda yaşayırdı, qoşunları gözdən keçirir, manevrlər etdirirdi. Mühəribəyə heç bir şey hazır deyildi, lakin hamı mühəribə olacağını gözləyirdi, imperator da Peterburqdan mühəribəyə hazırlıq görmək üçün gəlmişdi. Ümumi əməliyyat planı yox idi. Təklif edilən planlardan hansının qəbul olunması məsələsində tərəddüd imperatorun bir ay baş qaragahda qalması ilə daha da artıdı. Üç ordudan hər birinin ayrılıqda bir baş komandanı vardı, lakin bütün orduların ümumi bir rəisi yox idi, imperator da bu adı öz üzərinə götürmüşdü.

İmperator Vlnoda nə qədər çox qalırdısa, mühəribəyə bir o qədər az hazırlıq gedirdi, hamı mühəribəni gözləməkdən yorulmuşdu. Padşahı əhatə edən adamların bütün söyi elə bil bir məqsədə doğru yönəldilmişdi. Sanki hamı padşahı vaxtını yaxşı keçirtməklə, qarşıda duran mühəribəni unutmaya məcbur etmək istəyirdi.

Polyak mülkədarlarının, sapay adamlarının, padşahın özünün düzəltdiyi çoxlu ziyafətlərdən və şənliklərdən sonra iyun ayında padşahın polyak general-adyutantlarından birinin başına general-adyutantlar adından padşaha nahar və ziyafət düzəltmək fikri gəldi. Bu fikir hamı tərəfindən sevincə qarşılandı. Padşah da razılıq verdi.

¹ (Allah) kimi möhv etmək istəyirsə, övölce aqlını öləndən alır.

General-adyutantlar siyahı üzrə pul yığdılar. Padşahın ən çox xoşuna gələ bilən bir xanım da ziyafətin sahibəsi kimi dəvət edildi. Vilno vilayətinin mülkədarı qraf Benişen də bu şənliyin keçirilməsi üçün şəhər civarında olan evini təklif etdi. İyunun 13-də, zakretədə, qraf Benişenin şəhər civarındakı evində ziyafət düzəldilməsi, nahar verilməsi, qayıq gəzintisi və feyerverk təşkil edilməsi qərara alındı.

Napoleonun Neman çayını keçmək əmrini verdiyi və onun qoşununun ön dəstələri kazakları sıxışdıraraq, rus sərhədini keçdiyi gün Aleksandr Benişenin yaylaq evində, general-adyutantlar tərəfindən verilən ziyafətdə əylənirdi.

Çox gözəl və ürəkəcan bir şənlik düzəldilmişdi. Xeyli gözəl qadın gəlmişdi. Bu məsələdən başı çıxanlar deyirdilər ki, bu qədər gözəlin bir yerə yığılması çox nadir olur. Peterburqdan Vilnoya, padşahın dalınca gələn rus xanımları sırasında qrafına Bezuxova da vardı, o da bu ziyafətdə idi. O, öz ağır, rus gözəlliyi deyilən gözəlliyi ilə zərif polyak xanımlarını kölgədə buraxırdı. Padşah onu görmüş və onunla rəqs etməyi özünə layiq bilmişdi.

Boris Drubetskoy da ziyafətdə idi, o, arvadını Moskvada qoyub gəlmişdi və özü dediyi kimi, indi sanki en garçon (subay) idi. O, general-adyutant olmasa da, siyahı üzrə ziyafət üçün çoxlu pul vermişdi. Boris indi dövlətli bir adam idi, şən-şöhrət məsələsində çox irəli getmişdi, daha özünə himayəçi axtarmırdı, o, indi öz yaşadlarından yüksək mövqə tutanlarla bir sırada idi.

Gecə saat 12 idi, hələ də rəqs davam edirdi. Elen özünə layiq kavaləri olmadığını, Borisə mazurka oynamağı təklif etdi. Onlar üçüncü növbədə rəqs etmək üçün əyləşdilər. Boris Elenin zorli, qara qaz paltarından bayırda qalan çılpaq, gözəl çiyinlərinə soyuqqanlıqla baxa-baxa köhnə tanışlarından söhbət edirdi, eyni zamanda, heç kəsə sezdirmədən, həmin halda olan padşahı bir an da olsa, nəzərdən qaçırmayaraq müşahidə edirdi. Padşah rəqs etmirdi, o, qapı ağzında durub, ancaq onun deyə bildiyi mehribanca sözlərlə ayrı-ayrı adamları dayandırır, dindirirdi.

Mazurka başlananda Boris gördü ki, padşaha yaxın adamlardan biri, general-adyutant Balaşev saray qaydalarına riayət etmədən gəlib, bir polyak xanımla söhbət edən padşaha yaxın bir yerdə dayandı. O, xanımla danışdıqdan sonra sualedici bir nəzərlə Balaşevə baxdı və onun belə hərəkət etməsinə mühüm bir səbəb olduğunu başa düşərək, xanıma yüngülcə bir işarə edib, Balaşevə tərəf döndü. Balaşev

danışmağa başlayan kimi padşahın üzündə təəccüb ifadəsi göründü. O, Balaşevin qoluna girib, onunla bərabər zaldan keçib getdi. O yeridikcə adamlar geri çökür və üç sajen enliyində geniş bir yol açılırdı, lakin o, bunu hiss etmirdi. Padşah Balaşevlə gedərkən Boris Arakçeyevin üzündə həyəcanlı bir ifadə gördü. Arakçeyev altdan-altdan fısıldaya-fısıldaya adamların içindən qabağa çıxdı, sanki o, padşahın ona mürcəit edəcəyini gözlüyürdü. (Boris başa düşdü ki, Arakçeyev Balaşevə həsəd aparır. Görünür, Balaşev mühüm bir xəbər gətirmişdi, belə bir xəbərin padşaha başqası tərəfindən çatdırılmasından Arakçeyev narazı idi).

Lakin padşah Arakçeyevə nəzər salmadan Balaşevlə bərabər qapıdan çıxıb, işıqlı bağa getdi. Arakçeyev isə qılıncını əli ilə tutaraq və acıqlı-acıqlı ətrafına baxaraq, onların ardınca irəlilədi, onunla padşah arasında iyirmi addım məsafə vardı.

Boris mazurkadan fiquralar edir, eyni zamanda Balaşevin nə xəbər gətirdiyini və bunu hamıdan qabaq necə öyrənmək mümkün olduğunu düşünürdü, bu ona əzab verirdi.

Boris özünə xanım seçmək vaxtı gələndə, pıçıldayaraq Elenə dedi ki, mən qrafına Pototskaya ilə oynamaq istəyirəm, o da deyəsən, eyvana çıxmışdır. Boris parket üstündə sürüşə-sürüşə yüyürərək, qapıdan bağa çıxdı, Balaşevlə bərabər eyvana qalxan padşahı görüb dayandı. Padşah Balaşevlə birgə qapıya sən gəlirdi. Boris tələsdi və sanki geri çəkilməyə vaxt tapmadığından ədəblə qapıya sıxılıb başını aydı.

Padşah şəxsiyyəti təhqir olunmuş bir adam kimi həyəcanla bu sözləri deyirdi:

– Müharibə elan etmədən Rusiyaya hücum etmək! Mən ancaq o zaman barışaram ki, mənim torpağımda bircə nəfər də silahlı düşmən qalmasın.

– Borisə elə gəldi ki, bu sözləri söyləmək padşahın xoşuna gəlirdi. O, öz fikrini ifadə etmək tərzindən razı qalmışdı, lakin Borisin bu sözləri eşitməsindən narazı idi.

Padşah qaşqabağını tökrək əlavə etdi:

– Heç kəs görək bunu bilməsin! – Boris bu sözün ona aid olduğunu başa düşdü, gözlərini yumaraq azca başını əydi. Padşah yenə də zala girdi və hələ yarım saata qədər də ziyafətdə qaldı.

Fransız qoşunlarının Nemandan keçməsi xəbərini hamıdan əvvəl Boris bildi, bununla da o, bəzi mötəbər şəxslərə, başqalarından gizli saxlanılan çox şeylərin ona məlum olduğunu göstərmək, bu vasitə ilə də onların nəzərində yüksəlmək imkanını əldə edə bilmişdi.

2416842

Fransızların Nemanı keçməsi xəbəri, xüsusilə bir aylıq sonsuz görünən intizardan, nigarançılıqdan sonra, həm də ziyafət məclisində gözlənilməz bir hadisə oldu. Bu xəbər gəlib çatan zaman ilk anda padşah duyduğu həyəcan və həqarət hissini təsiri altında sonralar məşhur olan bu sözləri demişdi. Bu sözlər onun özünə də xoş gəlmişdi, həm də onun hissələrini bütünlüklə ifadə edirdi. Padşah ziyafətdən evə qayıdandan sonra gecə saat ikidə öz katibi Şişkovun dalınca adam göndərdi və qoşuna əmr, feldmarşal knyaz Saltıkova isə fərman yazmaq buyruğunu verdi. O, rus torpağında birçə nəfər də silahlı fransız qalarsa, barışmayacağını mütləq fərmana qeyd etməyi tələb edirdi.

Ertəsi gün Napoleona belə bir məktub yazılmışdı.

“Monsieur mon frère. J'ai appris hier que malgré la loyauté avec laquelle j'ai maintenu mes engagements envers Votre Majesté, ses troupes ont franchis les frontières de la Russie, et je reçois à l'instant de Pétersbourg une note par laquelle le comte Lauriston, pour cause de cette agression, annonce que Votre Majesté s'est considérée comme en état de guerre avec moi dès le moment où le prince Kourakine a fait la demande de ses passeports. Les motifs sur lesquels le duc de Bassano fondait son refus de les lui délivrer, n'auraient jamais de prétexte à l'agression. En effet, cet ambassadeur n'y a jamais été autorisé comme il l'a déclaré lui-même, et aussitôt que jen fus informé, je lui ai fait connaître combien je le désapprouvais en lui donnant l'ordre de rester à son poste. Si Votre Majesté n'est pas intentionnée de verser le sang de nos peuples pour un malentendu de ce genre et qu'elle consente à retirer ses troupes du territoire russe, je regarderai ce qui s'est passé comme non avenu, et un accommodement entre nous sera possible. Dans le cas contraire, Votre Majesté, je me verrai forcé de repousser une attaque que rien ne provoquée de ma part. Il dépend encore de Votre Majesté déviter à l'humanité les calamités d'une nouvelle guerre.

Je suis, etc.

(signé) Alexandre”.

¹ Padşah, mənim qardaşım! Dünyə mənə xəbər çatdı ki, mən siz əlahəzrət imperator qarşısında olan vəzifələrimə sədaqətli riyət etdiyim halda, sizin qoşunlarınız rus sərhədlərini keçmişdir və mən ancaq indi Peterburqdan nota almışam, notada qraf Loriston bu hücum haqqında mənə məlumat verir ki, knyaz Kuragin öz pasportlarını sizdən tələb etdiyi vaxtdan etibarən siz əlahəzrətləri özünüzi mənə qarşı olan əlaqələrinizdə ədavətli hesab edirsiniz. →

Padşah iyunun 13-də gecə saat 2-də Baləşevi yanına çağırır, yazdığı məktubu ona oxudu və aparıb şəxsən fransız imperatoruna verməyi əmr etdi. Baləşevi yola salarkən o, yenə də rus torpağında birçə nəfər belə silahlı düşmən qalsa, barışmayacağını təkrar etdi və bu sözləri mütləq Napoleona çatdırmağı əmr etdi. Padşah bu sözləri məktubda yazmamışdı. O, hiss edirdi ki, barışıq üçün sonuncu dəfə söy ediləyi bir zamanda bu sözlərin qeyd olunması yaxşı deyil, lakin bu sözləri mütləq Napoleona deməsinə Baləşevə əmr etdi.

Baləşev iyunun 13-də gecə bir nəfər şeypurcu və iki nəfər kazak götürüb yola düşdü və səhər açılana yaxın Rikontı kəndinə, fransızların Nemanın bu tərəfində olan ön qoruk postlarına gəlib çatdı. Fransızların atlı keşikçiləri onu saxladılar.

Əynində tünd qırmızı mundir, başında tükü papaq olan bir fransız qusar kiçik zabiti Baləşevin üstünə çığırdı və onun dayanmasını əmr etdi. Baləşev o saat dayanmadı, yol ilə addım-addım irəliləməkdə davam etdi.

Kiçik zabıt qaşqabağını tökərək və dodaqaltı söyə-söyə atını Baləşevin üstünə sürdü, qılıncını sıyıdırıb, kobudcasına rus generalının üstünə çığıraraq, dedi: “Karmışan, deyilən sözü eşitmirsənmi?” Baləşev kim olduğunu söylədi. Kiçik zabıt bir əsgəri zabitin yanına göndərdi.

Kiçik zabıt Baləşevə əhəmiyyət vermədən, yoldaşları ilə öz alayının işindən danışmağa başladı, o heç rus generalına baxmırdı da.

Baş hakimiyyətə və özəmətə yaxın olan, üç saat bundan əvvəl padşahla danışan və ümumiyyətlə, öz qulluğunda hörmət və izzətlə qarşılanmağa adət etmiş bu adama burada, rus torpağında göstərilən

→ Hersoq Bassano bu pasportları verməkdən imtina edirkən əsaslandığı səbəblər heç vaxt məni, səfirimin hərəkətlərinin hücumu səbəb olacağını düşünməyə vadar edə bilməz. Doğrudan da, o, özü məlum etdiyi kimi, o, bu barədə mənə buyuruq almamışdı. Mən bunu eşidən kimi knyaz Kuragina dərhal öz narazılığını bildirdim və ona tapşırılan vəzifəni yenə əvvəlki kimi icra etməyi əmr etdim. Əgər siz əlahəzrətləri belə bir anlaşılmazlıq üzündən sizin və bizim toboələrin qanını tökmək fikrində deyilsiniz və əgər siz öz qoşunlarınızı rus torpağından çıxartmağa razısınızsa, mən bütün baş verən hadisəyə diqqət vermədən və bizim aramızda razılaşma mümkün olar. Əks təqdirdə mən, baş verməsinə mənim tərəfindən heç bir səbəb olmayan bu hücumu dəf etməyə məcbur olacağam. Siz əlahəzrətlərinin öləndə hələ bəşəriyyəti yeni müharibə müsibətlərindən xilas etmək imkanı vardır.

Aleksandr”

belə düşməncəsinə bir münasibət, xüsusilə kobud qüvvə tərəfindən edilən bu hörmətsizlik çox qəribə görünürdü.

Günəş bulud dalından yenicə qalxmağa başlamışdı, hava soyuq idi. Şəh düşmüşdü. Kənddən naxırı yol ilə çölə aparırdılar. Torəğaylar çöldə cıvıldaşo-cıvıldaşo, suda görünən qabarcıqlar kimi, bir-birinin ardınca sıçraşırdılar.

Balaşev ətrafına baxa-baxa, zabitin kənddən gəlməsini gözləyirdi. Onun yanında gələn iki kazak və boruçu arabir fransız qusarlarına, fransız qusarları da onlara baxırdılar.

Fransız qusar polkovniki gözəl, kök, boz at üstündə, iki qusarın müşayiətilə kənddən çıxdı, görünür o, yataqdan yenicə durmuşdu. Zabıtda, qusarlarda və onların mindiyi atlarda firavan və şıq bir həyatın ifadəsi vardı.

Bu hələ müharibənin başlanğıcında idi. Ordu hələ, demək olar ki, rəsm-keçid vəziyyətində, sülh vaxtındakı vəziyyətində idi, ancaq geyimlərdə bəzəkli bir hərbiçilik, döyüşkənlik, qoşun içərisində həmişə müharibənin başlanğıcında olan sevinc və zirəklik, təşəbbüslərlik görünürdü.

Fransız polkovniki əsnəməsinə güclə saxlayırdı, lakin o, nəzakətli idi, görünür, Balaşevin gəlməsinin əhəmiyyətini başa düşürdü. O, Balaşevi öz əsgərlərinin yanından kənara apardı və dedi ki, sizin imperatora təqdim olunmaq arzunuz yəqin ki, dərhal yerinə yetiriləcəkdir, çünki mənim bildiyimə görə, imperatorun mənzili uzaqda deyil.

Onlar fransız qusarlarının öz atlarını bağladıqları yerin yaxınlığından və öz polkovniklərinə təzim edən, rus mundirinə isə maraqla baxan keşikçilərin və əsgərlərin yanından, Rıkontı kəndindən keçib, kəndin o biri başına çıxdılar. Polkovnikin dediyinə görə, iki kilometrlikdə diviziya rəisi vardı, o, Balaşevi qəbul edib lazımı yerə aparacaqdır.

Günəş artıq qalxmışdı, tər yaşıllıq üzünə düşən günəş işığı fərəhə parıldayırdı.

Onlar aşxana yanından keçib, təpəyə qalxan kimi, təpənin o üzündən bir dəstə atlı göründü. Onların qabağınca yəhər-yüyəni günəşin işığında parıldayan, qara at üstündə uca boylu bir adam gəlirdi. Onun başında lələkli şlyapa, əynində qırmızı mantiya vardı. Qara, qıvrım saçları çiyinlərinə tökülmüşdü, at minən fransızlar kimi o da uzun qıçlarını qabağa vermişdi. O, atını Balaşevə sarı çapdı, onun lələkləri havada titrəyir, üstündəki qaş-daşı, zər baftaları parlaq iyun günəşi altında işıldayırdı.

Qolunda bilərziklər, şlyapasında lələklər, boynunda hamayillər, üstündə zorli bozoklər olan, sifətinə tontənəli bir ifadə verən bu atlı Balaşevə çatmağa iki at boyu qalmış, fransız polkovniki Yulner hörmətlə pıçıldayaraq dedi, "*Le roi de Naples*"¹.

Doğrudan da o, indi Neapol kralı adlanan Mürat idi. Niyə ona Neapol kralı deyirdilər? Bu heç də məlum deyildi. O, özü də Neapol kralı olduğuna inanırdı, ona görə də özünü övvəlki vaxtlara görə daha tox tutur, sifətinə daha artıq tontənəli ifadə verirdi. O, həqiqətən, Neapol kralı olduğuna o qədər əmin idi ki, hətta Neapoldan çıxandan bir gün övvəl arvadı ilə küçədə gözərkən bir neçə italyalı: "*Viva lire!*"² – deyər çığırdıqda, dərddli-dərddli gülümsəyərək dönüb arvadına demişdi: "*Les malheureux, ils ne savent pas que je les quite demain!*"³.

O, Neapol kralı olduğuna inansa da, tərək etdiyi təbəələrinin kədərilməsinə təəssüf etsə də, son vaxtlarda, ona yenidən hərbi qulluğa girmək əmr ediləndən, xüsusilə Dansiqdə Napoleonla olan görüşündən və şövkətli qayımı ona "*je vous ai fait Roi pour regner à ma manière, mais pas a'la v'otre*"⁴ sözlərini deyəndən sonra bələd olduğu işə fərəhə girişdi. Yeyib bəslənmiş, lakin piylonmuş bir at kimi özünü üyündə hiss edərək, qoşulduğu arabanın dişlələri arasında oynadı, indi o, bacardığı qədər olvan və qiymətli şeylərlə bəzənərək, şən və məmnun halda, heç özü də hara getdiyini və nə üçün getdiyini bilmədən, atını Polşa yolları ilə çapırdı.

Rus generalını görüb, uzun, qıvrım saçlı başını kralşayağı, tontənə ilə geri atdı və sualedici bir nəzərlə fransız polkovnikinə baxdı, polkovnik əlahəzrət krala Balaşevin kim olduğunu hörmətlə söylədi, lakin o, Balaşev sözünü düzgün tələffüz edə bilmirdi.

Kral dedi:

– De Bal-macheve! (o, öz qətiyyəti ilə polkovnikin çəkdiyi çətinliyi üstün göldi). Sonra krallara məxsus lütfkar bir hərəkətlə əlavə etdi: – *charmé de faire votre connaissance général!*⁵

Kral ucadan və tez-tez danışmağa başlayan kimi bütün krallıq məziyyəti dərhal onu tərək etdi. O, heç özü də hiss etmədən, özünə xas

¹ Neapol kralı

² Yaşasın kral!

³ Bədbəxtlər bilmirlər ki, sabah mən onları tərək edəcəyəm.

⁴ Mən sizi ona görə kral etdim ki, siz özünüz istədiyiniz kimi deyil, mən istəyən kimi pədasahlıq edəsiniz.

⁵ Balaşev! Sizinlə tanış olmaq çox xoşdur, general.

olan bir ürak açıqlığı ilə danışımağa başladı. Əlini Balaxevin atının süysününə qoyaraq, tanış bir adam kimi dedi:

– *Eh bien, général, tout est à la guerre, à ce qu'il paraît!* – Sanki o, haqqında mühakimə yürüdə bilmədiyi bir hadisənin baş verməsinə təəssüf edirdi.

Balaxeşev:

– *Sire, – dedi, – L'Empereur mon maître ne désire point la guerre, et comme Votre Majesté le voit!* – *Yotre Majesté*³ titulu Mürat üçün hələ təzə idi. Balaxeşev bunu nəzərdə tutaraq, saxta bir həyəcanla bu sözü təkrar edirdi.

Monsieur de Balachoffa qulaq asdıqca Müratın üzündə razılıq hissinin axmağcasına bir ifadəsi görünürdü. Lakin *royauté oblige*⁴. Mürat bir kral və bir müttəfiq kimi, Aleksandrın göndərdiyi elçi ilə dövlət işləri haqqında danışmaq zərurətini duyurdu. Atdan düşüb, Balaxeşevin qoluna girdi, onu hörmətlə durub gözləyən öz məiyyətindən bir neçə addım kənara apardı, onunla danışı-a-danışı var-göl etməyə başladı, o, əhəmiyyətli şeylərdən danışımağa çalışırdı. O dedi ki, qoşunu Prussiyadan çıxartmaq tələbi imperator Napoleonu təhqir etmişdir. Bu tələb hamıya məlum olduqda və bununla bütün Fransanın ləyaqəti təhqir edildikdə, imperator özünü xüsusilə təhqir olunmuş hesab etmişdir. Balaxeşev dedi ki, bu tələbdə heç bir təhqiredici şey yoxdur, çünki... Mürat onun sözünü kəsdi və gözlənilmədən belə bir sual verdi:

– Demək, siz bu işlərin taqsırını imperator Aleksandrda görmürsünüz? – Bunu deyərəkən onun üzündə axmağcasına bir təbəssüm göründü.

Balaxeşev müharibənin başlanmasına həqiqətən Napoleonun bəis olduğunu izah etmək istədi, lakin Mürat yenə onun sözünü kəsdi:

– *Eh, mon cher général, je désire de tout mon cœur que les Empereurs s'arrangent entre eux, et que la guerre commencée malgré moi se termine le plus tôt possible*⁵.

¹ Bəli, general, işdən belə görünür ki, deyərsən, müharibə olacaq.

² Hökmdar, rus imperatoru bunu istomir, necə ki, siz əlahəzrətləri özünüzdə görürsünüz.

³ Əlahəzrət

⁴ Kral adı daşıyanın öz vəzifələri vardır.

⁵ Ah, lütfkar general, mən bütün qəlbimlə arzu edirəm ki, imperatorlar işi öz aralarında qurtarsınlar və mənim iradəmə xilafına başlanan bu müharibə mümkün qədər tez qurtarsın.

Bu sözləri o, ağaları arasında dava-dalaş olmasına baxmayaraq öz aralarında yaxşı dost qalmağı arzu edən bir xidmətçi kimi demişdi. Bu sözdən sonra Mürat böyük knyaz haqqında, onun səhhəti bərsində suallar verməyə başladı, eyni zamanda Neapolda onunla bir yerdə keçirdiyi əyləncəli, xoş günləri xatırladı. Sonra o, sanki birdən öz kralıq ləyaqətini xatırlayaraq, təntənəli bir halda şaxlaşdı, tac qoymaq mərasimində olduğu kimi bir vəziyyət aldı və sağ əlini yelləyərək dedi:

– *Je ne vous retiens plus général; je souhaite le succès de votre mission!* – O, üstü işləməli qırmızı mantıyasını və şlyapasındakı lələkləri yelləyə-yelləyə, üstündəki qaş-daşları, qızilları parıldaya-parıldaya, hörmətlə onu gözləyən məiyyətinə sarı getdi.

Balaxeşev yoluna davam etdi, o, Müratın sözünü nəzərdə tutaraq, tezliklə Napoleona təqdim ediləcəyini güman edirdi. Lakin Napoleonla tezliklə görüşmək əvəzində Davunun piyada korpusunun şük-çiləri onu yenə də o biri kənddə, birinci xətdə olduğu kimi saxladılar. Korpus komandirinin adyutantı çağırıldı və o, Balaxeşevi marşal Davunun dayandığı kəndə apardı.

V

Davu imperator Napoleonun Arakçeyevi idi, ancaq Arakçeyev kimi qorxaq deyildi, Arakçeyev kimi o da düzgün və rəhmsiz, öz sədəqətini ancaq göstərdiyi rəhmsizliklə ifadə edə bilən bir adam idi.

Təbiətin orqanizminə canavarlar nə qədər lazımdırsa, belə adamlar da dövlət mexanizminə o qədər lazımdır. Məhz buna görə bu adamların hökumət başçılarına yaxın olmaları, onlarla bir yerdə durub oturmaları nə qədər uyğunsuz bir şey kimi görünə də, onların varlığı həmişə bir gerçəklikdir, onlar həmişə meydana çıxır və öz mövqelərində möhkəm dayanırlar. Arakçeyev kimi rəhmsiz, öz əli ilə qrenadyorların bığlarını dartıb qoparan, eyni zamanda əsəblərinin zəifliyi üzündən təhlükəyə tab gətirə bilməyən, təhsilsiz, saray zümərəsinə mənsub olmayan bir adamın Aleksandr kimi nəcib və incə xarakterli bir alicənab padşahın yanında belə bir qüvvətə malik olaraq xidmət etməsini ancaq bununla izah etmək olar.

Balaxeşev gəlib marşal Davunu bir kəndli həyətinin mərayində tapdı. O, balaca bir çəllək üstündə oturmuşdu, yazı işləri ilə məşğul idi

¹ Mən sizi daha saxlamıram, general, sizin elçiliyinizə uğurlar arzu edirəm.

(haqq-hesab kağızlarını yoxlayırdı). Adyutant onun yanında durmuşdu. Kənddə bundan yaxşı bir ev tapmaq olardı, lakin marşal Davu tutqun və qaşqabaqlı olmaqda özünü haqlı hesab etmək üçün qəsdən özlərini çox ağır şəraitə salan adamlardan idi. Bu məqsədlə də onlar həmişə tələsir və bərk məşğul olurlar. İndi Davunun üzündə belə bir ifadə oxunurdu: "Burada heç insan həyatının xoşbəxt cəhətindən düşünmək olarmı. Özünüz görürsünüz ki, mən çirkli bir anbarda çöllək üstə oturub işləyirəm". Bu adamların duyduğu başlıca zövq və tələb canlı, şən bir həyat görəndə öz tutqun, mükəddər və inadlı fəaliyyətlərini bu həyatın üzünə çırpmaqdan ibarətdir. Balaşevin onun yanına gətirəndə Davu da belə bir zövq duydu. Rus generalı içəri girəndə o, öz işi ilə daha ciddi məşğul oldu. Balaşevin üzündə gözəl səhərin və Müratla etdiyi söhbətin təsirilə canlı, şən bir ifadə vardı. Davu eynəyinin üstündən onun bu canlı və şən üzünə baxaraq yerindən qalxmadı, hətta heç qımıldanmadı da, qaş-qabağını çox bərk təküb, kinli-kinli gülümsədi.

Belə qəbul olunmaq Balaşevə çox pis təsir bağışladı. Davu onun üzündə bu təsirin ifadəsini görüb, başını qaldırdı və soyuq bir tərzdə ona nə lazım olduğunu soruşdu.

Balaşev elə zənn edirdi ki, Davu onun imperator Aleksandrın general-adyutantı olduğunu və hətta Napoleonun yanına onun tərəfindən nümayəndə göndərildiyini bilmir və ancaq buna görə onu belə qəbul edir, bunu nəzərə alaraq o, tez kim olduğunu və nə məqsədlə gəldiyini söylədi. Davu Balaşevin söylədiyinə qulaq asıb, daha da sərt və kobud oldu.

– Bəs sizin zərfiniz hanı? – dedi. *Donnez-le moi, je l'enverrai à L'Empereur*¹.

Balaşev dedi ki, zərfi şəxsən Napoleonun özünə vermək əmr olunmuşdur.

Davu:

– Sizin imperatorun əmri sizin orduda icra olunur, – dedi, – burada isə sizə nə deyilirsə, onu etməlisiniz.

Sanki rus generalının kobud qüvvədən asılı olduğunu daha artıq hiss etdirmək üçün Davu adyutanti növbətçi dalınca göndərdi.

Balaşev padşahın məktubu olan zərfi çıxarıb, stolun üstünə qoydu (bu stol iki çöllək üstə qoyulmuş, həcəmələri görünən bir qapıdan ibarət idi). Davu zərfi götürüb, üstündəki yazını oxudu.

¹ Verin məna, mən onu imperatora göndərəm.

Balaşev:

– Siz mənə hörmət etməyö, ya etməməyö tamamilə haqlısız, – dedi, – lakin icazə verin sizin nozörinizə çatdırım ki, mən ola-hoz-ro-tin general-adyutantı adını daşımaq şərəfinə nailəm...

Davu dinməz-söyləməz ona baxdı, Balaşevin üzündə görünən həyocan və təşviş görünür ona həzz verdi:

– Sizə nə lazımsa ediləcəm, – deyib, zərfi cibinə qoydu, mərəkdən çıxdı.

Bir doqıqodən sonra marşalın adyutantı cənab de-Kastre gəlib, Balaşevi apardı. onun üçün ayrı bir mənzil hazırlanmışdı.

Balaşev homin gün mərəkdə, marşalla bir yerdə, çöllöklər üstünə qoyulmuş taxtada nahar elədi.

Ertəsi gün Davu səhər tezdən yola düşdü, getməzdən əvvəl Balaşevi yanına çağırıb, zohmlı bir ifadə ilə ondan xahiş etdi ki, burada qalsın, yüklərin aparılmasına əmr verilsə, yüklərlə bir yerdə hərəkət etsin, cənab de-Kastredən başqa heç kəsə danışmasın.

Balaşevi dörd gündən sonra marşalın yükləri və bütün ətrafı tutan fransız qoşunları ilə birlikdə, yolda bir neçə yerdə dayandıqdan sonra Vilnoya, dörd gün bundan əvvəl çıxdığı səhər qarovulxanasına gətirildilər. Vilnonu indi fransızlar tutmuşdular. Bu dörd gündə o, tək qalıb darıxmışdı, hakimiyyət altında olması və heç dərəcəsinə endirilməsi ona çox ağır təsir etmişdi, xüsusilə bir neçə gün əvvəl özəmətli bir mühitdə olduğu üçün bu ona daha artıq ağır gəlirdi.

Ertəsi gün imperatorun kamergeri *monsieur de Turenne*¹ Balaşevin yanına gəldi və imperator Napoleonun onu qəbul etmək istədiyini bildirdi.

Balaşevi gətirdikləri evin qabağında dörd gün əvvəl Preobrajenski alayının keşikçiləri dururdu, indi isə orada tüklü papaq qoymuş, köy mundirli, yaxası açıq iki fransız qrenadyoru, qusar və ulanlardan ibarət mühafizə dəstəsi, Napoleonun məyyəti olan adyutantlar, pajlar, generalar, bir də onun məmlükü² Rustam dayanmışdı. Eyvanın yanında bir minik atı vardı, Napoleonun məyyəti bu atın hündüvərində durub, imperatorun bayıra çıxmasını gözləyirdi. Napoleon Balaşevi Vilnoda, Aleksandrın onu göndərdiyi həmin evdə qəbul etmişdi.

¹ Qraf Türen

² Misir sultanlarının türk və qafqazlı qullardan təşkil etdikləri şəxsi qvardiyalarında olan əsgər. Misir sofiəri zamanı Napoleonun şəxsi mühafizəsində olan atlı

Saray təntənə və dəbdəbəsinə adət etdiyinə baxmayaraq, Napoleonun sarayındakı zinət və ehtişamı Balaşevi heyrotə saldı.

Qraf Türen onu böyük bir qəbul otağına apardı, burada çoxlu general, kamerger və polyak zadəganları oturub, Napoleonu gözlüyüdü. Balaşev bu polyak zadəganlarının çoxunu rus imperatorunun sarayında görmüşdü. Türen dedi ki, Napoleon rus generalını göziyyə çıxandan əvvəl qəbul edəcəkdir.

Balaşev bir neçə dəqiqə gözlədikdən sonra kamerger qəbul otağına gəldi, nəzakətlə Balaşevə təzim edərək, onu Napoleonun yanına dəvət etdi.

Balaşev onun ardınca gedərək, kiçik bir qəbul otağına girdi. Bu otağın bir qapısı kabinetə açılırdı, Rusiya imperatoru Balaşevi həmin bu kabinetdən yola salmışdı. Balaşev bir-iki dəqiqə dayanıb gözlədi. Qapı dalından ayaq səsləri eşidildi, kim isə tələsə-tələsə gəlirdi. Qapının hər iki tayı tez açıldı, səs-səmir kəsildi. Kabinetdən gələn başqa bir adamın möhkəm, qəti addım səsləri eşidildi: bu gələn Napoleon idi. At ilə gəziyyə çıxmaq tualetini o, təzəcə qurtarmışdı. Onun əyində beli açıq göy mundir, girdə qarnının üstünü örtən ağ jilet, ayağında ağ sığın dərisindən dar şalvar və botfor¹ vardı. Şalvar onun gödək qıçlarına və kök budlarına yapışmış kimi görünürdü. Qısa saçları, görünür, təzəcə daranmışdı, lakin saçının bir çəngəsi geniş alınının ortasına tərəf yenmişdi. Ağ, ətli boynu mundirinin qara boyunluğundan kəskin bir şəkildə seçilirdi. Ondən odekolon qoxusu gəlirdi. Onun yaşına görə cavan görünən dolu üzündə, azacıq qabağa çıxan çənəsində lütfkar və əzəmətli imperator salamının ifadəsi vardı.

O, başını bir az geri ataraq gəlirdi və hər addımını atdıqda bədəni azca titrəyirdi. Onun kök, gödək bədəninə, enli, dolu çiynlərində, qeyri-ixtiyari olaraq qabağa verilmiş qarnında və döşündə naz-nemət içində yaşayan qırx yaşlı adamın qəşəng və zəhmli bir görkəmi vardı. Bir də ki, bu gün kefinin çox kök olduğu görünürdü.

Balaşevin ikiqat olub hörmətlə təzim etməsinə o, başının yüngülcə bir hərəkətilə cavab verib yaxınlaşdı, o saat da hər dəqiqəsinin qədrini bilən, deyəcəyi sözləri əvvəlcədən fikirləşməyi, hazırlamağı özünə layiq görməyən, həmişə də yaxşı danışacağına və lazımı şeyləri söyləyəcəyinə əmin olan bir adam kimi danışmağa başladı.

– Salam, general! Mən imperator Aleksandrın məktubunu aldım və sizi görməyimə çox şadam. – O, iri gözlərilə Balaşevə və elə o saat da ondan yan tərəfə baxdı.

Aydınca görünürdü ki, Balaşevin şəxsiyyəti onu heç də maraqlandırmır. Məlum olurdu ki, ancaq onun qəlbində olan şeylər onu maraqlandırır. Onun qəlbindən xaricdə olan şeylərin onun üçün əhəmiyyəti yox idi, çünki o, elə zənn edirdi ki, dünyada olan hər şey ancaq onun iradəsindən asılıdır.

– Mən müharibə etməyi istəmirdim və istəmirəm də. Mən indi də (indi sözünü o, xüsusilə qeyd etdi) sizin mənə verə biləcəyiniz bütün izahatı qəbul etməyə hazırım. – O, rus hökumətindən narazı olmasının səbəblərini aydın və qısa surətdə deməyə başladı.

Fransız imperatoru sakit, mülayim və dostcasına bir ifadə ilə danışdı, ona görə Balaşev möhkəm surətdə əmin idi ki, o, sülh istəyir və danışığa başlamaq niyyətindədir.

Napoleon öz sözünü qurtarıb, sualedici bir nəzərlə rus elçisinə baxdı. Bu zaman Balaşev çoxdan hazırlamış olduğu sözünü demək istədi.

– *Sire! L'Empereur mon maître!* – deyə sözə başladı, lakin imperatorun baxışları onu çaşdırdı. Napoleon Balaşevin mundirinə və qılıncına baxaraq, güclə seziləcək bir halda gülümsədi, bu gülüşü ilə sanki o: “Siz karıxmısınız, özünüzü ələ alın” deyirdi. Balaşev özünü ələ alıb, sözünə davam etdi. Dedi ki, imperator Aleksandr Kuraginın öz pasportlarını geri istəməsinə müharibə üçün ciddi bir səbəb hesab etmir; Kuragin bu işi padşahın rızılığı olmadan, özbaşına etmişdir. İmperator Aleksandr müharibə istəmir, İngiltərə ilə də Rusiyanın heç bir əlaqəsi yoxdur.

Napoleon:

– Hələ yoxdur, – deyə əlavə etdi və hissə qapılmaqdan qorxaraq qaş-qabağını tökdü, başını yüngülcə tərpedərək Balaşevə işarə etdi ki, o, sözünə davam edə bilər.

Balaşev ömr edilən sözlərin hamısını söylədikdən sonra dedi ki, imperator Aleksandr sülhü arzu edir, ancaq danışıq bu şərt ilə başlar ki... Balaşev bu yerdə özünü itirdi: o, imperator Aleksandrın Napoleona yazdığı məktubda qeyd etmədiyi, lakin Saltıkova göndərilən fərmana mütləq yazılmasını və şifahi olaraq Napoleona söylənilmə-

¹ Ağzığın uzunboğaz çökme

¹ Əlahəzret! İmperator, padşahım

sini ömr etdiyi sözləri xatırladı: “Rus torpağında bircə nəfər belə silahlı düşmən qalsa...” deyə başlanan bu sözlər Balaşevin yadında idi, lakin hansı mürəkkəb bir hiss isə bunu söyləməyə qoymadı. Bu sözləri demək istəse də, deyə bilmədi. Özünü titrək ancaq bunu dedi: – Bu şərtlə ki, fransız qoşunları Nemanın o biri tayına geri çəkilsin.

Bu son sözləri deyərək Balaşevin özünü itirdiyini Napoleon gördü, onun üzündəki ifadə dəyişdi, sol ayağının baldırını titrəməyə başladı. Yerindən tərpəmədən əvvəlkindən uca bir səslə, həm də daha tez-tez danışımağa başladı. Balaşev bu zaman bir neçə dəfə gözlərini aşağı dikdi və Napoleonun sol çində baldırının titrədiyini qeyri-ixtiyari müşahidə etdi; o, səsinə ucaldıqca baldır daha bərk titrəyirdi.

– Mən sülhü imperator Aleksandrın az istəmirəm, – dedi. – O, mən deyiləmmi ki, sülh üçün on səkkiz aydır ölimdən gələn hər şeyi edirəm? On səkkiz aydır ki, mən izahat gözləyirəm. – Sonra o, qaş-qabağını təkərək, balaca, ağ, kök əli ilə sualedici bir hərəkət edib dedi: – Bəs danışığa başlamaq üçün məndən nə tələb olunur?

– Qoşunların Nemandan o taya çəkilməsi, imperator.

Napoleon:

– Nemanın o tayına? – deyə soruşdu. – Demək, indi siz bizim Nemanın o tayına çəkilməmizi istəyirsiniz, ancaq Nemanın o tayına? – deyə Napoleon düz Balaşevə baxaraq təkrar etdi.

Balaşev hörmətlə başını aşağı dikdi.

Dörd ay bundan əvvəl onların Pomeraniyadan geri çəkilmələri tələb olunurdu, indi isə ancaq Nemandan geri çəkilmələrini tələb edirdilər. Napoleon cəld döndü və otaqda gəzirməyə başladı.

– Siz deyirsiniz ki, danışığa başlamaq üçün məndən Nemanın o tayına geri çəkilmək tələb olunur. İki ay bundan əvvəl məndən eynilə bu cür Oder və Vislanın o tayına geri çəkilməyi tələb edirdilər, buna baxmayaraq, siz danışığa başlamağa razısınız.

Napoleon sükut içində otağın bir küncündən o biri küncünə gedib, yenə də Balaşevin qabağında dayandı. Onun ciddiyyət və sərtlik ifadə edən üzü sanki daşa dönmüşdü, sol ayağı da əvvəlkindən daha bərk titrəyirdi. Bəzi hallarda sol ayağının baldırının titrədiyini Napoleon özü də bilirdi. Bu barədə sonralar o, belə demişdi: “*La vibration de mon mollet gauche est un grand ceyfâ cheç moi!*”

Napoleon heç özü də gözləmədən az qala çıxıraraq, ucadan dedi:

– Oder və Visladan çıxmaq kimi təklifləri Badenli şahzadəyə demək olar, mənə yox! Siz mənə Peterburqu və Moskvanı versöydiniz də, mən bu şərtləri qəbul etməzdim. Siz deyirsiniz ki, bu müharibəni mən başladım? Orduya ilk əvvəl gələn kim oldu? İmperator Aleksandr, mən yox. Siz mənə o zaman danışığa başlamağı təklif edirsiniz ki, mən milyonlar xərcləmişəm, siz İngiltərə ilə müttəfiqsiniz və sizin vəziyyətiniz pisdir, siz belə bir zamanda mənə danışığa başlamağı təklif edirsiniz! Sizin İngiltərə ilə müttəfiq olmağınızda məqsəd nədir? Bu ittifaq sizə nə verdi? – Napoleon tələs-tələsə danışırdı. Aydın görünürdü ki, o, öz sözünü başqa bir istiqamətə yönəltməyə başlayır, bu sözləri o, sülhü və sülhün mümkün olmasını müzakirə etmək üçün deyil, ancaq özünün haqlı olduğunu, həm də öz qüvvəsini göstərmək, Aleksandrın isə haqsız olduğunu və səhvlərini sübut etmək üçün söyləyir.

Görünür, o, nitqinin başlanğıc hissəsində öz vəziyyətinin əlverişli olduğunu, buna baxmayaraq, yenə də danışığa başlamaq təklifini qəbul etdiyini bildirmək istəyirdi. Lakin o, sözünü davam etdirdi, danışıqda da nitqini getdikcə daha az idarə edə bilirdi.

İndi onun danışıqda məqsədi ancaq özünü yüksəltmək, Aleksandrı isə təhqir etmək idi, amma görüşün başlanğıcında o heç də belə bir fikirdə deyildi.

– Deyirlər ki, siz türklərlə sülh bağlayıbsınız?

Balaşev başını endirməklə bunu təsdiq etdi və:

– Sülh bağlanmışdır, – deyə sözə başladı, lakin Napoleon ona danışımağa imkan vermədi. Görünür, ona ancaq onun özünün danışıması lazım idi və o, ərköyün adamlar kimi özünü saxlaya bilməyərək, yenə də acıqlı-acıqlı danışımağa başladı.

– Bəli, mən bilirəm, siz Moldovanı və Valaxiyanı almadan türklərlə sülh bağlayıbsınız. Amma mən sizin padşaha Finlandiyanı verdiyim kimi bu əyalətləri də verərdim. Bəli, mən imperator Aleksandra Moldovanı və Valaxiyanı vəd etmişdim, verəcəkdəm də, amma indi o, daha bu gözəl əyalətlərə sahib ola bilməyəcək. Lakin o, bu əyalətləri öz imperiyasına birləşdirib, Rusiyanı Botnik körfəzindən Dunay mənsəbinədək genişləndirə bilirdi. Böyük Yekaterina özü bundan böyük bir iş görə bilməzdi. – Napoleon otaqda gəzinə-gəzinə və get-gedə qızıışaraq, Tiltzidə Aleksandrın özünə söylədiyi sözləri az qala eynilə təkrar edirdi. – *Tout cela il l'aurait dû à mon amitié. Ah! Que! Beau règne, quel beau règne!* – sözlərini o, bir neçə dəfə təkrar etdi,

¹ Mənim sol baldırının titrəməsi böyük bir işarədir.

sonra dayanıb, cibindən qızıl burunotu qabını çıxartdı və buruyotudan ehtirasla burnuna çəkdi.

– *Quel beau régne aurait pu être celui de l'empereur Alexandre!*¹

Napoleon təəssüflə Balashevə baxdı; Balashev bu vaxt nə isə söyləmək istəyirdi ki, Napoleon yenə də tez onun sözünü kəsdi və təəcübülə çiyinlərini sıxaraq dedi:

– Hansı arzu etdiyi və axtardığı şeyi o, mənim dostluğumda tapa bilməzdi?.. Lakin o, mənim düşmənlərimi öz ətrafına yıgmağı münasib gördü. O, Şteynləri, Armfeldtləri, Beniçsenləri, Vintsinherodeləri öz yanına çağırırdı. Bunlar kimdir? Şteyn – öz vətənidən qovulmuş bir xain, Armfeldt – əxlaqsız və intriqaçı, Vintsinherode – qaçmış Fransa təbəəsi, Beniçsen isə o birilərdən azca artıq hərbçidir, lakin qabiliyyətsiz adamdır. O, 1807-ci ildə heç bir şey edə bilmədi, o, imperator Aleksandrda dəhşətli xatiyələr oymalı idi... – Napoleon ardı-arası kəsilmədən ağına gələn fikirlərini söz ilə ifadə etməyə özünü güclə yetirirdi, bu fikirlər onun haqlı olduğunu, yaxud onun qüvvəsini göstərirdi (onun başa düşdüyünə görə, bunların hər ikisi eyni şey idi). – Onlar qabiliyyətli olsaydılar, heç olmasa istifadə edilməyə yaradılar, lakin bu da onlarda yoxdur, onlar nə müharibəyə yaraya, nə də sülhə! Deyirlər ki, Barklay onların hamısından çalışqandır, lakin onun bu ilk hərəkətlərini nəzərə alaraq, mən bunu deməzdim. Axı onlar – bütün o saray adamları nə edirlər?! Pful təklif edir, Armfeldt mübahisə edir, Beniçsen ölçüb-biçir, Barklay isə iş görməli ikən nə qorara gələcəyini bilmir, vaxt da keçib gedir. Təkcə Baqration hərbi adamdır. O, axmağın biridir, lakin təcrübəsi var, məsələnə gözəyari təyin edə bilir, özü də cəsarətlidir... Bu yaramaz dəstə içərisində sizin cavan padşahınızın oynadığı rol nədir? Onlar onu rüsvay edir, bütün baş verən hadisələrin məsuliyyətini onun üstünə yıxırlar. *Un souverain ne doit être à l'armée que quand il est général*². – Görünür, bu sözü o, meydan oxumaq məqsədilə, uzaqdan da olsa, Aleksandrın üzünə çürürdü. Napoleon bilirdi ki, imperator Aleksandr sərkərdə olmağı çox istəyir.

– Müharibə bir həftədir ki, başlanmışdır, siz heç Vilnonu müdafiə edə bilmədiniz. Sizi iki hissəyə bölüb, Polşa əyalətindən qovmuşlar. Sizin ordunuzda narazılıq var.

¹ Bunların hamısını o, mənim dostluğum sayəsində oldu edə bildirdi. Ah, imperator Aleksandrın padşahlığı nə gözəl bir padşahlıq ola bildirdi! Ah, necə gözəl bir padşahlıq olardı!

² Padşah ancaq sərkərdə ikən orduda olmalıdır.

Balashev ona söylənilən sözləri yadında saxlamağa güclə macal tapır və bu söz axınına güclə dərk edirdi.

– Əksinə, əlahəzrət, bizim qoşunlarda böyük bir ruh yüksəkliyi var...

Napoleon onun sözünü kəsdi:

– Mən hamısını bilirəm, mən hamısını bilirəm, öz batalyonlarımla sayını bildiyim kimi, sizin də batalyonların sayını eynilə bu cür düzgün bilirəm. Sizin heç 200 min qoşununuz da yoxdur, mənim qoşunum isə sizinkindən üç dəfə artıqdır. Sizə namusla söz verirəm, – Napoleon bu namusla verilən sözün heç bir əhəmiyyəti olmadığını unudurdu, – bəli, sizə *ma parole d'honneur que j'ai cinq cent trente mille hommes de ce côté de la Vistule*¹. Türklərdən sizə kömək olmaz, onlar heç bir şeyə yaramırlar, bunu da sizinlə etdikləri barışıqla sübut edə bilərlər. İsveçlərə gəlincə, qəzavü-qəddər əzəldən belə təyin etmişdir ki, onları görək dəli krallar idarə etsinlər. Onların kralı dəli idi, onlar onu dəyişib, Bernadotu götürdülər, o da dərhal dəli oldu, ona görə ki, ancaq dəli bir isveçli Rusiya ilə ittifaq bağlaya bilərdi. – Napoleon açıqlı-acıqlı gülümsəyib, yenə də burunotu qabını burnuna apardı.

Napoleonun hər bir cümləsinə Balashev etiraz etmək istəyirdi və etiraz etməyə sözü də var idi. Daim nə isə demək istəyən bir adam kimi hərəkətlər edirdi, lakin Napoleon onun sözünü kəsirdi. İsveçlərin dəli olması məsələsi haqqında Balashev demək istəyirdi ki, Rusiya İsveçin tərəfində dayandıqı zaman İsveç toxunulmaz bir adaya çevrilir, lakin Napoleon onun səsini kəsmək üçün hiddətlə çıxırdı. Napoleon elə bir açıqlı vəziyyətdə idi ki, o, görək durmadan danışaydı, yalnız ona görə danışaydı ki, haqlı olduğunu öz-özünə sübut edəydi. Balashev get-gedə özünü dözülməz bir vəziyyətdə hiss edirdi. O, bir elçi kimi öz ləyaqətini endirməkdən qorxur və etiraz etmək zərurətini duyurdu, lakin bir adam kimi, Napoleonun heç bir səbəb olmadan özünü unudaraq tutulduğu hiddəti qarşısında mənəvi cəhətdən sıxılırdı. O bilirdi ki, Napoleonun indi söylədiyi sözlərin heç bir əhəmiyyəti yoxdur, özünə gələndən sonra o, özü bundan utanacaq. Balashev gözələrini aşağı dikərək durmuşdu, o, Napoleonun hərəkət edən yoğun qıçlarına baxır və onunla göz-gözə gəlməkdən çəkinirdi.

Napoleon deyirdi:

– Sizin o müttəfiqlərin mənim üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur! Mənim müttəfiqim polyaklardır. Onlar 80 mindir, onlar aslan kimi vuruşurlar. Onlar 200 min olacaqlar.

¹ Bildirirəm ki, Vislanın bu üzündə mənim 530 min adamım var...

Yəqin ki, Napoleon açıq-aydın bir yalan söylədiyindən daha artıq acıqlanaraq və Balaşevin yenə də müti halda, sakit qabağında durduğunu görürək sərt geri döndü, Balaşevin lap üzünə yaxılaşdı, hər iki əli ilə cəld və qəti hərəkətlər edə-edə çıxırır dedi:

– Bunu yaxşı bilin ki, əgər siz Prussiyanı mənə qarşı qaldırırsanız, mən onu Avropa xəritəsindən yox edərəm! – Hirsindən onun rəngi ağarmış, üzü eybəcərlərmişdi, danışdıqca da qəti hərəkətlər bir əlini o biri əlinə vururdu. – Bəli, mən sizi Dvin çayının, Dneprin o tayına ataram, Avropanın korluğu və cinayətçılığı nəticəsində dağılmasına imkan verdiyi səddi yenə də sizə qarşı bərpa edərəm. Bəli, sizin başınıza bu iş gələcək, məndən uzaqlaşmaqla sizin udduğunuz bu oldu!

– Bu sözləri deyib, yoğun çiyinləri əsəbi halda titrəyə-titrəyə otaqda bir neçə dəfə o baş-bu başa getdi. Burunotu qabını jiletinin cibinə qoyub, yenə də çıxartdı, bir neçə dəfə burnuna tutdu, sonra Balaşevin qabağında dayandı. Dinməz-söyləməz, istehza ilə düz Balaşevin gözlərinin içinə baxdı və sonra yavaşca dedi: “*cependant quel beau règne aurait pu avoir votre maître!*”¹

Balaşev etiraz etmək zərurətini duyaraq dedi ki, Rusiya öz işlərini belə bir ağır vəziyyətdə təsəvvür etmir. Napoleon susaraq Balaşevə istehza ilə baxmaqda davam edirdi və görünür, onun sözünü heç dinləməirdi. Balaşev dedi ki, Rusiyada müharibədən gözəl nəticələr gözləyirlər. Napoleon mərhəmətli bir ifadə ilə başını tərpətdi, sanki bununla o deyirdi: “Bilirəm, bunu sizin vəzifəniz söyləyir, lakin siz özünüz buna inanmırsınız, siz mən deyənə inanırsınız”.

Balaşev sözünü qurtarırkən Napoleon yenə də burunotu qabını çıxartdı, burunotunu qoxuladı və bir işarə olaraq ayağını iki dəfə yerə vurdu. Qapı açıldı, ehtiramla belini bükən kamerger imperatora şlyapasını və əlcəyini, bir ayrısı da burun yaylığını verdi. Napoleon onlara baxmadan Balaşevə döndü və şlyapanı kamergerdən alaraq dedi:

– Mənim adımdan imperator Aleksandri əmin edin ki, mən yenə də ona əvvəlki kimi sədaqətliyəm, mən onu çox gözəl tanıyıram və onun yüksək keyfiyyətlərinə olduqca yüksək qiymət verirəm. *Je ne vous retiens plus, general, vous recevez ma lettre à l'Empereur*².

– Napoleon bunu deyib, cəld qapıya sarı getdi. Qəbul otağındakı adamlar yüyürüb pilləkəndən aşağı tökülüşdülər.

Balaşev əmin idi ki, Napoleon söylədiyi sözlərdən, göstərdiyi hid-dətdən, axırda da quru bir ifadə ilə: “*je ne vous retiens plus, general, vous recevez ma lettre*” dedikdən sonra nəinki bir daha onu görmək istəməz, hətta təhqir olunmuş, xüsusilə onun nalayiq hərəkətlərinin şahidi olmuş bir elçini bir daha görməməyə çalışar. Lakin Balaşev həmin gün Durok vasitəsilə imperatorun süfrəsinə dəvət edildi və bu onu təəccübləndirdi.

Besser, Kolenkur və Berte də nahara gəlmişdi.

Napoleon Balaşevi şən və məhraban bir sifətlə qarşıladı. Onun üzündə nəinki səhəri hərəkətdən utandığını və ya peşman olduğunu göstərən bir ifadə yox idi, əksinə, o, Balaşevi ruhlandırmağa çalışırdı. Görünür, Napoleon çoxdan bəri üzündə belə bir oqiddə yaratmışdı ki, o səhv edə bilməz, onun anlağına görə, o, nə edirdisə, hamısı yaxşı idi, ona görə yox ki, bunlar nəyin yaxşı, nəyin pis olduğu haqqında təsəvvürlərə uyğun gəlirdi, xeyir, ona görə ki, bunları o edirdi.

İmperator Vilnodakı at gəzintisindən sonra çox şən idi, camaat şəhərdə onu sevinclə qarşılayır və yola salırdı. Onun keçdiyi bütün kuçələrin pəncərələrindən xalçalar, bayraqlar, onun adını göstərən tuğrular asılmışdı, polyak qadınları onu təbrik edərək yaylıqlarını yel-ləyirdilər.

Napoleon süfrə başında Balaşevi öz yanında oturtdu. Balaşevə o nəinki məhrabanlıq göstərir, hətta onunla elə rəftar edirdi ki, sanki Balaşev də saray adamlarından, onun planlarına hüsn-rəğbət bəsləyən və onun uğurlarına sevinməyə borclu olan şəxslərdən biri idi. Söz arasında, o, Moskvadan danışdı və Rusiya paytaxtı haqqında bəzi şeylər soruşdu, bunu o həm getmək istədiyi yeni bir yer ilə maraqlanan bir səyyah kimi soruşur, həm də elə bir əmniyyətlə soruşurdu ki, guya Balaşev rus olduğu üçün görək onun Moskva ilə maraqlanmasından son dərəcə məmnun qalsın.

– Moskvada nə qədər əhali var, nə qədər ev var? Doğrudanmı *Moscou-ny Moscou la sainte*¹ andırırlar? Moscou da nə qədər kilso var, – deyər soruşurdu.

İki yüzdən çox kilso olduğunu bildikdən sonra dedi:

– Bu qədər kilso nəyə lazımdır?

¹ Halbuki sizin padşah nə qədər gözəl bir padşahlıq öldə edə bilirdi.

² Daha sizi saxlamıram, general, siz mənim padşaha olan məktubumu alırsınız.

¹ Müqəddəs Moskva

Balaşev:

– Ruslar çox dindardırlar, – dedi.

Napoleon Kolenkura baxaraq:

– Monastirların və kilsələrin çoxluğu həmişə xalqın geridə qalmasına bir işarədir, – dedi və bu fikir haqqında onun rəyini bilmək istədi. Balaşev Fransa imperatorunun fikrilo razılaşmayaraq nozakotlə dedi:

– Hər ölkənin öz adətləri var.

Napoleon:

– Avropanın heç bir yerində belə bir şey yoxdur, – dedi.

Balaşev:

– Əlahəzrətdən üzr istəyirəm, – dedi, – Rusiyadan başqa İspaniya da mövcuddur ki, orada da çoxlu kilsə və monastir vardır.

Fransızların bir az əvvəl İspaniyada məğlub olmasına işarə ilə verilən bu cavab imperator Aleksandrın sarayında çox yüksək qiymət aldı, lakin indi Napoleonun süfrəsində buna olduqca az qiymət verildi və Balaşevin sözləri sezilmədən keçib getdi.

Cənab marşalların üzündəki laqeydlik və başa düşməməlik ifadəsi göstərirdi ki, onlar Balaşevin sözlərində və səsində ifadə edilən kəskin mənanın nədən ibarət olduğunu anlamırlar. Onların üzündəki ifadə deyirdi: “Əgər bu mənalı bir şey demişdirsə, biz onu anlaya bilməmişik, ya da heç bir mənalı söz deyilməmişdir”. Balaşevin cavabına o qədər az əhəmiyyət verilmişdi ki, hətta Napoleon onu heç sezməmişdi də, o, belə bir cavabdan sonra Balaşevdən sadələşməsinə soruşdu ki, buradan birbaşa Moskvaya gedən yol hansı şəhərlərdən keçir. Nəhar başlanandan bəri ayıq və ehtiyatlı dolanan Balaşev Napoleona belə cavab verdi: *comme tout chemin mène à Rome, tout chemin mène à Moscou*¹, yol çoxdur və bu yollar içində bir yol da vardır ki, o, Poltavaya gedir, XII Karl bu yolu seçmişdi. Balaşev verdiyi cavabın uğurlu olmasından çox məmnun qaldı, hətta bundan qeyri-ixtiyari olaraq həyəcana da gəldi. Balaşev “Poltava” sözünü deyib qurtarmamışdı ki, Kolenkur Peterburqdan Moskvaya gedən yolun narahatlığından və öz Peterburq xatirələrindən danışmağa başladı.

Nahardan sonra Napoleonun kabinetinə qəhvə içməyə getdilər. Dörd gün əvvəl bu imperator Aleksandrın kabinetini idi. Napoleon otu-

rub, ölini içində qəhvə olan Sevr fincanına toxundurdu və Balaşevi oturmağa dəvət edib, öz yanında stul göstərdi.

Nahardan sonra adamın kəfi bir ayri cür olur, bu hal başqa ağıla sığın soboblərdən daha artıq insanı öz-özündən razı olmağa, hamını da öz dostu hesab etməyə məcbur edir. Napoleonun da kəfi belə idi. Ona elə gəlirdi ki, ətrafındakı adamların hamısı onu son dərəcə sevirdi. O, ömin idi ki, Balaşev də nahardan sonra onun dostu və porostışkanı olmuşdur. Napoleon xoş və azca istehza duyulan bir tobəssümlə Balaşevə döndü:

– Mono deyiblər ki, bu imperator Aleksandrın yaşadığı otaqdır. Çox qoribodur, elə deyilmi, general? – Yoqin ki, Napoleon belə bir dəyişikliyin səhbət elədiyini adama xoş gələcəyinə şübhə etməzdi, çünki bu, Napoleonun Aleksandrın üstün olduğunu isbat edirdi.

Balaşev bu sözü cavab verə bilməyib, kirmişçə başını endirdi.

Napoleon yenə azca istehza duyulan və özünü ömin olduğunu göstərən bir tobəssümlə sözüno davam etdi:

– Bəli, dörd gün bundan əvvəl Vintsinherode ilə Şteyn bu otaqda müşavirə etmişdir. Mən bir şeyi anlaya bilmirəm? İmperator Aleksandr mənim bütün şəxsi düşmənlərimi özünü yaxın etmişdir. Mən bunu... anlaya bilmirəm. O düşünməmişdir ki, mən də bunu edə bilərəm? – deyərək Balaşevdən soruşdu; görünür, bu xatirə onu yenə səhərkə kimi hiddətləndirdi.

Napoleon yerindən qalxdı, əli ilə öz fincanını geri itələyərək dedi:

– Qoy, o bilsin ki, mən bunu edəyəm. Mən onun bütün qəhəmlərini – vintemberqiləri, badenliləri, veymarlıları – Almaniyadan qovacağam... Bəli, mən onları qovacağam. Qoy o, Rusiyada onlar üçün sığınacaq hazırlasın!

Balaşev başını endirdi, üzündəki ifadə ilə o təzim edib getmək istədiyini, lakin ona nə deyildiyini dinləməyə məcbur olduğu üçün dayanıb qulaq asdığını göstərirdi. Napoleon bu ifadəni sezmədi. Balaşevə o, öz düşməninin bir elçisi kimi deyil, indi ona tamamilə sədaqətli olan və əvvəlki ağasının alçaldılmasına sevinən bir adam kimi müraciət edirdi.

– Axı nə üçün imperator Aleksandr qoşuna rəislik etməyi öz əhdəsinə götürdü? Bu nəyə lazım imiş? Mühəribə mənim sənətimdir, onun işi isə qoşunlara komandanlıq etmək deyil, padşahlıq etməkdir. Niyə o, belə bir məsuliyyəti öz üzərinə götürdü?

¹ Atalar sözündə bütün yollar Romaya gedir, deyildiyi kimi, bütün yollar Moskvaya gedir.

Napoleon yenə də burunotu qabını götürdü, otaqda dinməz-söyləməz bir neçə dəfə o baş – bu başa getdi və birdən Balaxevo yaxınlaşdı, yüngülcə gülümsəyərək əlini qırx yaşlı rus generalının üzünə sarı apardı, onun qulağından tutub, ancaq dodaqları ilə gülümsəyərək dartdı. Bunu o, elə bir inamla, elə cəld və elə sadə etdi ki, sanki Balaxevo üçün həm mühüm, həm də xoş bir şey edirdi.

*Avoir l'oreille tirée par l'Empereur*¹ fransız sarayında ən böyük bir şərəf və lütfkarlıq hesab olunurdu.

Napoleon dedi:

– *Eh bien vous ne dites rien, admirateur et courtisan de l'Empereur Alexandre?*² – Sanki onun yanında başqasının courtisan və admirateur³-unun olması gülünc bir şeydi.

Napoleon Balaxevin etdiyi təzimə cavab olaraq, azca başını öyib əlavə etdi:

– General üçün atlar hazırdımı? Ona mənim atlarımı verin, o, uzağa gedəcək...

Balaxevin gətirdiyi məktub Napoleonun Aleksandra göndərdiyi son məktubu idi. Balaxevo Napoleonla olan söhbətini bütün təfərrüatı ilə rus imperatoruna danışdı və müharibə başladı.

VIII

Knyaz Andrey Moskvada Pyerlə görüşdükdən sonra Peterburqda getdi. O, atasına və bacısına işi olduğu üçün getdiyini söyləmişdi, əslində isə knyaz Kuraginin dalınca getmişdi, onunla görüşməyi knyaz Andrey zəruri hesab edirdi. Kuragin haqqında məlumat alaraq bildi ki, o, Peterburqdan getmişdir. Pyer öz qaynına knyaz Andreyin onun ardınca Peterburqda gələcəyini xəbər vermişdi. Anatoli Kuragin də o saat hərbiyyə nazirindən təyinat alıb, Moldova ordusuna getmişdi. Knyaz Andrey bu zaman Peterburqda Kutuzova rast gəldi. Kutuzov əvvəllər onun generalı olmuşdu və həmişə ona hüsn-rəğbət bəslərdi. Kutuzov ona bir yerdə Moldova ordusuna getməyi təklif etdi, qoca general həmin orduya baş komandan təyin edilmişdi. Knyaz Andrey baş qarəğahda olmaq təyinatını alıb Türkiyəyə getdi.

¹ Imperatorun qulaqburması

² Ey imperator Aleksandra porostış edən və onun saray adamı olan, niyə bir söz demirsiniz?

³ Saray adamı və porostışkari

Knyaz Andrey Kuragino məktub yazıb, onu duələ çağırmağı özünə layiq görmürdü. Knyaz Andrey Kuragini qrafinya Rostovanın üstündə duələ çağırmağa Nataşanı rüsvay edən bir şey kimi baxırdı, buna görə də Kuragino rast gəlmək və bu zaman duələ başqa bir bəhanə tapmaq fikrində idi. Lakin Türkiyə ordusunda da Kuragini tapa bilmədi, çünki o, knyaz Andrey Türkiyə ordusuna gələndən az sonra Rusiyaya qayıtmışdı. Knyaz Andrey yeni ölkədə və yeni şəraitdə yaşamaq yüngül oldu. Nişanlısının xəyanətindən sonra (o, bu xəyanətin ağır təsirini hamıdan nə qədər söylə gizlədirdisə, bu hadisə onun qəlbinə o qədər dərinlən yaralayır) əvvəllər özünü xoşbəxt hiss etdiyi həyat, indi ona ağır görünürdü, vaxtilə son dərəcə sevdiyi azadlıq və sərbəstlik isə ona bundan da ağır gəlirdi. Austerlits çölündə göyü baxarkən ilk dəfə ağlına gələn fikirlər haqqında o heç düşünmürdü də. Düşünmək bir yana dursun, onun qarşısında ucsuz-bucaqsız işıqlı üfüqlər açan bu fikirləri xatırlamağa belə qorxurdu. Vaxtilə bu fikirləri o, Pyerlə bərabər inkişaf etdirməyi sevdi, bu fikirləri onun Boquçarovda, sonra da İsveçrədə, Romada olarkən keçirdiyi yalqız həyatının həmdomi idi. İndi isə onu əvvəlki praktik qayğılarla bağlı olmayan ən yaxın praktik məsələlər maraqlandırır, əvvəlki ondan nə qədər çox uzaqlaşsada, o, indiki praktik məsələlərdən bir o qədər bərk və cəhətlənmişdir. Əvvəllər onun başı üstündə duran ucsuz-bucaqsız dərindən göy qübbəsi sanki birdən alçaq, müəyyən və ona tozyiq edən bir qübbəyə çevrildi, bu qübbənin üzərində hər şey aydın idi, lakin əbədi, əsrarəngiz heç bir şey yox idi.

Onun təsəvvür etdiyi işlərdən ən sadəsi və ona tanış olanı hərbi qulluq idi. Kutuzovun qarəğahında növbəti general vəzifəsinə ifa edərkən o, inad və soyulmuş, işə olan həvəsi və səliqəsi ilə Kutuzovu təəccübləndirirdi. Knyaz Andrey Kuragini Türkiyə ordusunda tapmadı və daha onun dalınca Rusiyaya getməyi lazım görmədi. Bununla belə o bilirdi ki, nə qədər çox vaxt keçsə də, Kuragino nə qədər çox nifrət etsə də, onunla toqquşmaq dərəcəsinə alçalmayın heç bir mənası olmadığına özünə sübut etsə də, ona rast gəlsə, ac adam yemək görəndə özünü onun üstünə atmaya bilmədiyini kimi, o da Kuragini duələ çağırmağa bilməz. Təhqirə hələ cavab verilmədiyini, acığının hələ soyumayaraq ürəyində qaldığını dərk etmək knyaz Andreyin süni sürətdə yaratdığı sakitliyi zəhərləyirdi. Bu süni sakitlik isə knyaz Andreyin Türkiyə ordusunda özü üçün düzəldiyi qayğı və əziyyətdən, bir qədər şöhrətpərəstlik məqsədi izləyən fəaliyyətdən ibarət idi.

1812-ci ildə Napoleonla müharibə xəbəri Buxarestə çatanda (Kutuzov iki ay burada yaşayıb, vaxtını öz Valaşkasının yanında keçirmişdi) knyaz Andrey Kutuzovdan qərb ordusuna köçürülməsini xahiş etdi. Bolkonski öz fəaliyyəti ilə Kutuzovu təngə gətirmişdi, çünki o, vaxtını boş keçirdiyindən knyaz Andreyin fəaliyyəti ona bir töhmət kimi görünürdü, buna görə də knyazı məmnuniyyətlə buraxdı və Barklay-de-Tolliyə çatdırmaq üçün ona tapşırıq verdi.

Knyaz Andrey may ayında Drissa düşərgəsində dayanmış qoşuna getməzdən əvvəl Lısıye Qoriya baş çəkdi. Lısıye Qori onun lap yolunun üstündə, böyük Smolensk yolunun üç verstliyində idi. Son üç ildə knyaz Andreyin həyatında çox dəyişikliklər olmuşdu. O, bir çox məsələləri yenidən düşüncəyə, bir çox şeyləri yenidən hiss etməsi və bir çox yeni şeylər görmüşdü (o, qərbi də, şərqə də gəzmişdi), ona görə Lısıye Qoriya girəndə orada heç bir şeyin qətiyyətlə dəyişməməsi, həyatın eynilə əvvəlki qayda ilə davam etməsi onu heç gözlənilmədən qaribə bir heyrətə saldı. O, Lısıye Qoridəki evin xiyabanından keçib, daş darvasından içəri girərək sonki sehirlənmiş, yuxuya dalmış bir qəsrdə daxil oldu. Evdə yenə əvvəlki qırıq adamlar gözü çarpırdı. Ancaq bu adamlar bir qədər qocalmışdılar. Yenə həmişəki sakitlik, əvvəlki qoxular duyulur, əvvəlki səslər eşidilirdi. Knyaz qızı Marya yenə əvvəlki kimi hər şeydən qorxan, ürəkək, çirkin və qarımaqda olan bir qız idi, o yenə əvvəlki kimi həmişə qorxu və mənəvi əzab içində yaşayırdı, yenə həyatının ən yaxşı illərini xeyirsiz və fərəhsiz bir halda keçirirdi. Bourienne-də yenə əvvəlki kimi həyatının hər dəqiqəsindən şadlıqla istifadə edən, qəlbi ən fərəhli ümidlərlə dolu, özündən məmnun, nazlı bir qız idi. Knyaz Andreyə elə gəlirdi ki, indi onun ancaq özünə arxayınlıq hissi əvvəlkindən daha da artmışdır. Knyaz Andreyin İsvaçrədən gətirdiyi mürəbbi Desal rus qaydası ilə tikilmiş sürtük geymişdi, qulluqçularla pozuq bir rus dili ilə danışırdı, lakin o yenə əvvəlki kimi ağıldan möhdud, təhsil görmüş, xeyirxah, pedant bir mürəbbi idi. Qoca knyazın ağzının yan tərəfindən bir dişinin düşdüyü görünürdü. Onda fiziki dəyişiklik ancaq bundan ibarət idi; mənəvi cəhətdən o, yenə əvvəlki kimi idi, lakin dünyada baş verən hadisələr onu daha artıq qəzəbləndirmiş və ondan inamsızlığı daha da artırmışdı. Yalnız Nikoluşka böyümüşdü, dəyişmişdi, onun yanaqları qızarmış, qıvrım, qara saçları uzanmışdı, qəşəng, kiçik ağzı vardı, gülərkən və sevinərkən heç özü də duymadan üst dodağını rəhmətlik knyaginya kimi qaldırırdı. Bu sehirlənmiş, yuxuya dalmış qəsr-

dəki dəyişməz qayda-qanuna yalnız o riayət etmirdi. Zahir cəhətdən hər şey əvvəlki kimi qalsa da, bütün bu adamların daxili əlaqələri knyaz Andrey onları görəndən bəri dəyişmişdi. Ailə üzvləri bir-birinə yabançı və düşmən olan iki dəstəyə bölünmüşdü, Onlar ancaq indi, knyaz Andreyin gəlişi münasibətilə keçirdikləri adi həyat tərzini pozaraq bir yerə yığırdılar. Bu dəstələrdən birinə qoca knyaz, Bourienne və memar, o birinsə Marya, Desal, Nikoluşka və bütün dayələr daxil idi.

Knyaz Andrey Lısıye Qoridə ikən bütün ailə bir yerdə nahar yeyirdi, lakin hamı özünü narahat hiss edirdi. Knyaz Andrey də qonaq olduğu üçün ona hörmət edildiyini və burada olmaqla hamıya sıxıntı verdiyini duyurdu. Birinci gün nahar vaxtı knyaz Andrey qeyri-ixtiyari bunu hiss edərkən dinib-danışmaq, qoca knyaz da onun qeyri-təbii bir vəziyyətdə olduğunu görüb, qaş-qabağını tökrək susdu və nahar qurtaran kimi öz otağına getdi. Axşam knyaz Andrey onun yanına getdi və onu hərəkətə gətirmək üçün cavan qraf Kamenskinin səfərindən danışmağa başladı. Qoca heç gözlənilmədən knyaz qızı Maryadan söhbət açdı, onu mövhumatçılığı, m-llə Bourieneni sevmədiyini üstündə məzəmmət etməyə başladı. Qoca knyazın sözümdən belə çıxırdı ki, təkcə m-llə Bourienne ona həqiqətən sadıqdır.

Qoca knyaz deyirdi ki, əgər mən xəstəyəmsə, ancaq qızım Maryanın üzündən xəstələnməmişəm, o, qəsdən mənə incidir və açıqlandırır, şıltaqları və səfeh-səfeh sözlərilə balaca knyaz Nikolayı xarab edir. Qoca knyaz öz qızını incitdiyini, onun son dərəcə ağır həyat keçirdiyini çox yaxşı bilirdi, lakin o, qızı Maryanı incitməyə bilmədiyini və qızının buna layiq olduğunu da bilirdi. Qoca knyaz düşüncəyə öz-özünə deyirdi: "Knyaz Andrey bunu gördüyü halda, öz bacısı haqqında niyə mənə bir söz demir? Yoxsa o düşünür ki, mən cinayətkar bir adamam, ya axmaq bir qocayam, heç səbəbsiz yerə öz qızından uzaqlaşmış, fransız qadınını özümə yaxın etmişəm? O, bunları başa düşür, ona izah etmək, onu başa salmaq lazımdır". Knyaz qızının yönüsxarakterinə niyə dözə bilmədiyini izah etməyə başladı.

Knyaz Andrey atasına baxmadan dedi:

– Əgər siz məndən soruşursunuzsa... mən danışmaq istəmədim, lakin əgər siz məndən təkidlə soruşursunuzsa, mən bu barədə öz fikrimi açıq deyəcəyəm (birinci dəfə idi ki, o, atasını məzəmmət edirdi). Sizinlə Maşa arasında anlaşılmazlıq və inciklik varsa, mən onu heç cürə təqsirləndirə bilmərəm. Mən onun sizi necə sevdiyini, sizə nə

qədər hörmət etdiyini bilirəm! – Knyaz Andrey əsəbiləşməyə başlayırdı, çünki o, son zamanlarda həmişə əsəbiləşməyə hazır idi. – Əgər siz məndən soruşursunuzsa, mən ancaq bir şey deyə bilərəm: – Sizin aranızda anlaşılmaqlıq varsa, bunun səbəbi o, dəyərsiz qadındır, o, mənim bacımın rəfiqəsi olmamalı idi.

Qoca əvvəl donuq gözləri ilə oğluna baxdı, sonra gülümsədi, bu zaman onun təzə düşmüş dişinin yeri qeyri-təbii bir şəkildə görünürdü, knyaz Andrey buna adət edə bilmirdi.

– Nəcə rəfiqə, əzizim? Hə? Ay dedin ha! Hə?

Knyaz Andrey acıqlı və sət bir ifadə ilə dedi:

– Ata, mən hakim olmaq istəmirdim, lakin siz məni buna vadar etdiniz, mən də dedim və həmişə də deyəcəyəm ki, bacım Marya müqəssir deyil, müqəssir... müqəssir o fransız qadındır.

– Hə, yaxşı hökmdür! Yaxşı hökm verdin! – Qoca bu sözləri yavaşca dedi və knyaz Andreyə elə gəldi ki, bunu söylərkən karıxdı da, lakin sonra birdən-birə yerindən qalxıb çıxdı: – Rədd ol, çıx buradan, çıx! Sənin heç izin-tözün da burada qalması...!

Knyaz Andrey elə o saat Lisiye Qorıdan getmək istədi, lakin bacısı Marya bir gün də qalmasını ondan xahiş etdi. Knyaz Andrey həmin gün atası ilə görüşmədi. Qoca knyaz da otağından bayıra çıxmıdı, m-llə Boruennedən və Tixondan başqa heç kəsi yanına buraxmıdı, bir neçə dəfə oğlunun gedib-gətmədiyini soruşdu. Ertəsi gün knyaz Andrey yola düşmədən əvvəl oğlunun otağına getdi. Sağlam, anası kimi qıvrım saçlı oğlu onun dizi üstündə oturdu. Knyaz Andrey ona “Göy Saqqal” nağılını danışmağa başladı, lakin nağılı qurtarmadan fikrə daldı. O, dizləri üstünə qoyduğu bu yaxşı uşaq haqqında, öz oğlu haqqında deyil, özü haqqında düşünürdü. O nə atasını acıqlandırdığı üçün peşmanlıq duyur, nə də onun yanından getməsinə təəssüflənirdi. O, öz qəlbində bu hissələri axtarırdı, lakin tapmırdı, bu onu dəhşətə salırdı (birinci dəfə idi ki, o, atası ilə söz-sözə gəlmişdi). Ən başlıcası da bu idi ki, o, oğluna olan əvvəlki nəvazişini öz qəlbində axtarırdı, tapmırdı, lakin uşağı əzizləmək və dizləri üstündə oturmaqla bu nəvazişi özündə oyatmağa çalışırdı.

Oğlu:

– Danış da, – deyirdi. Knyaz Andrey cavab vermədən onu dizləri üstündən yerə qoyub otaqdan çıxdı.

Knyaz Andrey gündəlik məşğuliyyətini tərk edən kimi, xüsusilə hələ xoşbəxt yaşadığı əvvəlki şəraitə düşən kimi, həyatın qəm və

qüssəsi onu əvvəlki qüvvətlə bürüyürdü və o, bu xatirələrdən tez uzaqlaşmağa, özünə tez bir iş tapmağa tələsirdi.

Bacısı ondan soruşdu:

– Andre, sən yəqin gedirson?

Knyaz Andrey:

– Şükür Allaha ki, gedə bilirim, – dedi. – Çox təəssüf edirəm ki, sən çıxıb gedə bilmirson.

Knyaz qızı Marya:

– Sən bunu niyə deyirson? İndi bu dəhşətli müharibəyə gedə-gedə, o da belə qoca olduğu halda sən bu sözləri niyə deyirson? M-llə Bourienne deyirdi ki, o, sən soruşub... – Marya bu barədə danışan kimi dodaqları titrədi, gözlərindən damla-damla yaş axdı. Knyaz Andrey ondan üzünü çevirib, otaqda gəzirməyə başladı.

– Ah, İlahi! İlahi! Heç bir əhəmiyyətə malik olmayan bir şey, bir adam gör necə başqalarının bədbəxtliyinə səbəb ola bilirmiş! – Knyaz Andrey bu sözləri elə bir kinlə söylədi ki, bacısı Marya qorxdı.

Knyaz qızı Marya başa düşdü ki, qardaşı “heç bir əhəmiyyətə malik olmayan” bir adam dedikdə onun bədbəxt edən m-llə Bourienne-dən başqa, onun soadətini məhv edən adamı da nəzərdə tutur.

Knyaz qızı Marya ölini qarşısının dirseyinə toxunduraraq və göz yaşları içində parlayan gözləri ilə ona baxaraq dedi:

– Andre, sənədən bir şey xahiş edirəm, yalvarıram sənə. Mən səni başa düşürəm (Marya gözünü yero dikdi). Elo fikirləşmə ki, bədbəxtlik insanlardan gəlir. Yox, insanlar onun ölində bir alətdir. – Marya inam ifadə edən, həm də vərmiş etdiyi bir nəzərlə knyaz Andreyin başı üstündən azca yuxarı baxdı: bu cür adətən şəklin tanıdığı yerinə baxırlar. – Bədbəxtlik insanlardan gəlmir, o göndərir. İnsanlar onun ölində bir alətdir, onlar müqəssir deyillər. Sənə elə gəlsə ki, birisi sənin qarşında müqəssirdir, – bunu yadından çıxart və bağışla. Bizim çəza verməyə haqqımız yoxdur. Onda sən də günahı bağışlamağın nə qədər xoşbəxtlik olduğunu başa düşsən.

– Marie, mən qadın qadın olsaydım, belə edərdim. Bu qadın xeyirxahlığıdır. Ancaq kişi yaddan çıxarmamalı və əfv etməməlidir, kişi yaddan çıxara bilməz, bağışlaya bilməz. – Söhbət başlandı bəri o, Kuragin haqqında düşünürdü, lakin birdən qisas hissi yenə də onun qəlbində alovlandı: “Bacım Marya mənə dilo tutur ki, bağışlayım, demək mən çoxdan çəza verməli idim”. O artıq Maryaya cavab verməyib, orduda Kuragınə rast gələrkən duyacağı sevincə və kin haqqında düşünməyə başladı (Kuraginə orduda olduğunu bilirdi).

Knyaz qızı Marya qardaşına yalvarırdı ki, bir gün də gözlösün, deyirdi ki, əgər sən atanla barışmamış getsən, mən bilirəm, bu onun üçün böyük bir dərd olacaq. Lakin Knyaz Andrey ona cavab verərək deyirdi ki, yəqin tezliklə ordudan yenə gələcəyəm, atama da mütəlq kağız yazacağam, indi isə burada nə qədər çox qalsam, çəkişmə o qədər artacaqdır.

– *Adieu, André! Rappelez vous que les malheurs viennent de Dieu, et que les hommes ne sont jamais coupables!*

Bu, vidalaşib ayrılarkən onun öz bacısından eşitdiyi son sözlər idi.

Knyaz Andrey Lısıye Qorıdakı evlərinin xiyabanından çıxanda düşünərək öz-özünə deyirdi: “Bu belə də olmalıdır. Bu yazıq, günahsız qız aqlını itirmiş bu qocanın pəncəsində qalır. Qoca müqəssir olduğunu hiss edir, lakin özünü dəyişdirə bilmir. Mənim oğlum da böyüyür, həyata baxıb sevinir, daha demir ki, bu həyatda o da başqa insanlar kimi aldadılacaq və ya aldadacaqdır. Mən orduya gedirəm, niyə? – Heç özüm də bilmirəm, o nifrət etdiyim adama rast gəlmək istəyirəm ki, onun məni öldürməsinə və mənə gülməsinə imkan verim!”. Əvvəllər də həyatın eynilə belə əhvalatları olurdu, lakin o vaxt bunlar hamısı bir-biri ilə bağlı idi, indi isə hər şey parçalanmış, dağılmışdır. Knyaz Andreyin təsəvvüründə bir-birinin ardınca yalnız mənasız, bir-biri ilə qətiyyənlə əlaqədar olmayan hadisələr canlanır.

IX

Knyaz Andrey ordunun baş qərargahına iyun sonunda gəldi. Padşahın olduğu birinci ordunun qoşunları Drissa çayı sahilindəki möhkəmləndirilmiş düşərgədə yerləşmişdi. İkinci ordu isə geri çəkilməyə, birinci ordu ilə birləşməyə çalışırdı. Deyilənə görə, fransızların böyük qüvvələri onun birinci ordu ilə əlaqəsini kəsmişdi. Rus ordusunda hərbi işlərin ümumi gedişindən hamı narazı idi, lakin fransızların rus vilayətlərinə hücum edəcəyi haqqında heç kəs düşünmürdü, heç kəs müharibənin Qərbi Polşa vilayətlərindən kənara çıxacağını ağıla gətirmirdi.

Knyaz Andrey sərəncamına göndəriləndi Barklay-de-Tollini Drissa çayı kənarında tapdı. Düşərgə ətrafında böyük bir kənd, ya

qəsəbə olmadığından, ordudakı bütün generallar və saray adamları on verst aralıqda, çayın o tay–bu tayında olan kəndlərin ən yaxşı evlərində yerləşmişdilər. Barklay-de-Tolli ilə padşahın olduğu yer arasında dörd verst məsafə vardı. Barklay-de-Tolli knyaz Andreyi soyuq qəbul etdi və alman şivəsi ilə dedi ki, təyinat üçün sizin haqqınızda padşaha məlumat verərəm, ancaq təyinat almama kimi mənim qərargahımda olmanızı xahiş edirəm. Knyaz Andrey Anatoli Kuragini orduda tapmaq ümidində idi, lakin o, burada yox idi, Peterburqda idi. Bu xəbər knyaz Andreyə yaxşı təsir bağışladı. Böyük bir müharibənin mərkəzində olmaq knyaz Andreyi məşğul etmişdi və o, Kuragin haqqında fikirləndirən, bu fikirlərin doğurduğu əyləncədən müvəqqəti də olsa, ayrılmasına sevinirdi. Knyaz Andrey dörd gün heç bir işə çağırılmadığından möhkəmləndirilmiş düşərgənin hər yerini gözdə keçirdi və həm öz biliyi ilə, həm də oradakı işlərdən baş çıxan adamlarla etdiyi söhbətlərlə düşərgə haqqında müəyyən bir təsəvvür əldə etməyə çalışdı. Lakin bu düşərgənin mövqə etibarilə əlverişli olub-olmaması məsələsi knyaz Andrey üçün həll olunmamış qaldı. O, öz hərbi təcrübəsindən belə bir nəticəyə gələ bilmirdi: – Müharibə işlərində ən dərin mənalı və ətraflı surətdə düşünülmüş planların heç bir əhəmiyyəti yoxdur (bunu o, Austerlits səfərində görmüşdü), hər şey düşmənin gözlənilməyən və qabaqcadan görünməsi mümkün olmayan hərəkətlərinə necə cavab verilməsindən asılıdır, hər şey bütün işlərin kim tərəfindən və necə aparılmasından asılıdır. Knyaz Andrey bu son məsələni özünə üçün aydınlaşdırmaqdan ötrü, öz mövqeyindən və tanışlarından istifadə edərək ordunun necə idarə edildiyini, onda iştirak edən şəxslərin və dəstələrin xarakterini dərinləndirən öyrənməyə çalışdı və işin vəziyyəti haqqında belə bir nəticəyə gəldi:

– Padşah hələ Vılnota olanda ordu üç yerə bölünmüşdü: 1-ci orduya Barklay-de-Tolli, 2-ci orduya Baqration, 3-cü orduya Tormasov başçılıq edirdi. Padşah birinci orduda idi, lakin baş komandan deyildi. Əmrlərdə padşahın komandanlıq edəcəyi deyil, ancaq orduda olacağı göstərilirdi. Bir də padşahın yanında olan baş komandanın qərargahı deyil, imperatorun baş qərargahı idi. Onun yanında olanlar imperator qərargahının rəisi general-kvartircyster knyaz Bolkonski, general-lar, fligel-adyutantlar, diplomatik məmurlar və çoxlu xaricilər idi, amma ordu qərargahı yox idi. Bundan başqa padşahın yanında vəzifə daşımayan, keçmiş hərbiyyə naziri Arakçeyev, generalardan rütbəcə böyük olan Beniçsen, böyük knyaz şahzadə Konstantin Pavloviç,

¹ Əlvida, Andrey! Unutma ki, bədbəxtlik Allahdan gəlir, insanlar heç vaxt təqsirlər ölmürlər.

kansler qraf Rumyantsev, keçmiş Prussiya naziri Şteyn, İsveç generalı Armfeld, müharibənin planını tərtib edən Pful, sardinialı general-adyutant Pauluçi, Voltsohen və bir çox başqaları da vardı. Bu adamların orduda hərbi vəzifələri olmasa da, öz vəziyyətlərinə görə nüfuzları var idi. Çox vaxt korpus rəisi, hətta baş komandan, Beniçsenin, ya böyük knyazın, ya Arakçeyevin, ya da knyaz Bolkonskinin nə münaşibətlə filan-filan şeyləri soruşduğunu, ya məsləhət gördüyünü, məsləhət şəklində olan filan əmrin onu verən şəxsəndmi, ya padşahdanmı gəldiyini və bunu icra edib-etməməyi bilmirdi. Lakin bu ancaq işin zahiri cəhəti idi, saray nöqtəyi-nəzərindən isə (padşah olan hərdə isə hamı çevrilib saray adamı olur) padşahın və bütün bu adamların orduda olmasının əsl mahiyyəti hamıya aydın idi. Bu da bundan ibarət idi:

– Padşah baş komandanlığı öz üzərinə götürmürdü, lakin bütün ordulara sərəncam verirdi, ətrafında olan adamlar da onun köməkçiləri idi. Arakçeyev nizam-intizamı sədaqətlə qoruyurdu, həm də padşahın mühafizəçisi idi. Beniçsen Vilno vilayətinin mülkədarı idi, o sanki ölkədə *les honneurs*¹ edirdi, əslində isə məsləhət üçün xeyirli olan və Barklayı əvəz etmək üçün hazır saxlanan bir general idi. Böyük knyaz ona görə burada idi ki, o, belə istəyirdi. Keçmiş nazir Şteyn də ona görə burada idi ki, o həm məsləhət üçün xeyirli bir adam idi, həm də imperator Aleksandr onun şəxsi keyfiyyətlərinə çox yüksək qiymət verirdi. Armfeld Napoleonun qəddar düşməni və özünə inanan bir general idi ki, bu da həmişə Aleksandra təsir edirdi. Pauluçi ona görə burada idi ki, o danışıqda cəsarətli və qətiyyətli idi. General-adyutantlar ona görə burada idilər ki, həmişə padşah olan yerdə onlar da olmuşdular və nəhayət, xüsusilə Pful ona görə burada idi ki, o, Napoleon əleyhinə müharibənin planını tərtib etmişdi, Aleksandr bu planın məqsədə uyğun olduğuna inanmağa məcbur etmişdi, həm də müharibənin bütün işlərinə rəhbərlik edirdi. Voltsohen də Pfulun yanında idi. O, Pfulun fikrini onun özündən daha aydın ifadə edən sərt bir kabinet nəzəriyyəçisi idi, özünə də həddindən artıq inandığı üçün hamıya həqarətlə baxırdı.

Adları çəkilən bu ruslardan və xaricilərdən başqa (xüsusilə xaricilərdən, onlar özgə bir mühitdə fəaliyyət göstərən adamlara xas olan bir cəsarətlə hər gün heç gözlənilmədən yeni bir fikir irəli sürürdülər) burada ikinci dərəcəli bir çox adamlar da vardı, onlar da ona görə orduda idilər ki, onların rəisləri burada idi.

¹ Padşahı qəbul etmək işləri ilə məşğul idi.

Bu böyük, rahatlıq bilməyən, parlaq və məğrur mühitdə, bütün fikirlər və səslər içərisində knyaz Andrey bir-birindən daha kəskin surətdə fərqlənən aşağıdakı istiqamətləri və dəstələri görürdü.

Birinci dəstə müharibə nəzəriyyəçiləri olan Pfulun və onun tərəfdarlarının dəstəsi idi. Onlar müharibə elminin mövcud olduğuna və bu elmin çevrələmə hərəkət, düşmənin arxasına keçmək və bu kimi dəyişməz qanunları olduğuna inanırdılar. Pful və onun tərəfdarları bu uydurma müharibə nəzəriyyəsinin göstərdiyi guya dürüst qanunlara əsaslanaraq, qoşunu ölkənin çox-çox içərilərinə geri çəkməyi tələb edirdilər və bu qanundan azca, da olsa kənara çıxmaqda ancaq vəhşilik, cahillik, ya da pis bir niyyət görürdülər.

Alman şahzadələri, Voltsohen, Vintsinherode və başqaları, əsas etibarilə, almanlar bu dəstədən idilər.

İkinci dəstə birinci dəstənin əksinə idi. Həmişə olduğu kimi, bir ifratçılığın qarşısında başqa bir ifratçılıq dururdu. Bu dəstənin nümayəndələri cəsarətli hərəkət tərəfdarı olmaqdan başqa, eyni zamanda milletin nümayəndələri idilər. Buna görə mübahisədə daha artıq birtərəfli olurdular. Bunlar ruslar idilər; Baqration, yüksəlməyə başlayan Yermolov və başqaları. Bu zaman Yemolovun bir zarafatı dildən-dilə düşmüşdü. Guya o, padşahdan almanlığa keçirilməsini xahiş etmişdir. Bu dəstənin adamları Suvorovu xatırlayaraq deyirdilər ki, fikirləşmək, xəritəyə iynələr lazım deyil, vuruşmaq, düşməni özmək, onu Rusiyaya buraxmamaq və qoşunu ruhdan düşməyə qoymamaq lazımdır.

Üçüncü dəstə hər iki cərəyan arasında saziş yaradan saray adamlarından ibarət idi. Padşah ən çox bu dəstəyə etimad göstərirdi. Arakçeyevin də daxil olduğu bu dəstənin adamlarından çoxu hərbi adam deyildi. Onlar adətən müəyyən bir əqidəsi olmayan, lakin özünü əqidə sahibi göstərmək istəyən şəxslər kimi düşünür və danışırdılar. Onlar deyirdilər ki, müharibə, xüsusilə Bonaparte kimi (onu yenə Bonaparte adlandırdılar) bir dahi ilə aparılan müharibə çox dərin mühakimə, dərin elmi bilik tələb edir. Bu işdə isə Pful dahi bir adamdır, lakin bununla bərabər nəzəriyyəçiləri çox vaxt birtərəfli olduqlarını da etiraf etməmək olmaz, buna görə də onlara tamamilə etimad edilməməlidir. Həm Pfulun düşməni olanların, həm də hərbi işdə təcürbəsi olan şəxslərin söylədiklərinə qulaq asmaq və bunların hamısından orta bir şeyi götürmək lazımdır. Bu dəstəyə mənsub olan adamlar Drissa düşərgəsini Pfulun planı üzrə öldürmə saxlayıb, başqa orduların hərəkətini dəyişdirməyi israr edirdilər. Belə bir yol ilə no

birinci, nə də ikinci dəstənin tutduğu məqsəd olda edilmirdi, lakin üçüncü dəstənin adamlarına bu yol daha yaxşı görünürdü.

Dördüncü istiqamət də elə bir istiqamət idi ki, onun on görkəmli nümayəndəsi, Austerlitsdəki peşmançılığını unuda bilməyən böyük knyaz, padşahın varisi şahzadə idi. O zaman Austerlitsdə o, qoşun hissələrinə nəzərdən keçirmiş kimi, başında dəbilqə, oynindo kolet, at üstündə qvardiyanın önünə keçərək, fransızları qoçaqlıqla özəcəyini zənn etmişdi, lakin gözəlilmədən ön cəbhə xəttinə düşmüş və ümumi qarışıqlıqda özünü güclü xilas edə bilməmişdi. Bu dəstənin adamları öz mühakimələrində somimi idilər ki, bu da onların hom üstün cəhəti, hom də nöqsanı idi. Onlar Napoleondan qorxurdular, hom ondakı qüvvəni, hom də öz zəifliklərini görür və bunu açıq deyirdilər. Onlar deyirdilər ki, "Bütün bu işlərdən ancaq bir şey çıxacaq: fəlakət, biabırçılıq, məhv olmaq! Budur, biz Vilnoda tərək etdik, Vitebski tərək etdik, Drissanı da tərək edəcəyik. Biz ancaq bir ağıllı iş görə bilirik; o da hələ nə qədər ki, bizi Peterburqdan qovmayıblar, mükün qədər tez sülh bağlamaqdır!"

Ordunun yuxarı dairələrində çox yayılmış olan bu nöqtəyi-nəzəri Peterburqda da müdafiə edən vardı. Ona başqa dövləti səbəblərə görə sülh tərəfdarları olan kansler Rumyantsev də müdafiə edirdi.

Beşinci dəstəyə Barklay-de-Tollinin tərəfdarları daxil idi. Onlar Barklay-de-Tolliyə bir adamdan artıq bir hərbiyyə naziri və baş komandan kimi tərəfdar idilər. Onlar deyirdilər: "O, necə olsa, (həmişə də öz sözlərini belə başlayırdılar) namuslu, bacarıqlı adamdır, ondan yaxşısı da yoxdur. Siz ona əsl hökəmlənlik verin, çünki müharibə vahid bir rəis olmadan uğurla gedə bilməz, onda o, Finlandiyada etdiyi kimi, nələrdə bildiyini göstərir. Ordumuz təşkil edilmişdir, qüvvəlidir və heç bir məğlubiyyəyə uğramadan Drissaya qədər geri çəkilməmişdir, bunun üçün biz ancaq Barklaya borcluuyq. Lakin indi Barklay Beniqlənlə əvəz edilə, hər şey məhv olacaq, çünki Beniqlən hələ 1807-ci ildə öz bacarıqlığını göstərmişdir".

Altıncı dəstəyə mənsub olan Beniqləncilər isə bunun əksini söyləyirdilər. Onlar deyirdilər ki, Beniqləndən bacarıqlı və təcrübəli adam yoxdur, hara hərəkənsən, yəni də onun üstünə gələcəksən. Bu dəstənin adamları sübut edirdilər ki, bizim Drissaya qədər geri çəkilməyimiz ən biabırçı bir məğlubiyyətdir və bir-birinin ardında gələn səhvlərdən ibarətdir. Onlar deyirdilər: "Nə qədər çox səhv etsələr, o qədər yaxşıdır, heç olmasa, işin bu cür davam edə bilməyəcəyini

daha tez başa düşürlər. Bizo Barklay deyil, Beniqlən kimi adam lazımdır. O, özünü 1807-ci ildə göstərdi, Napoleon özü onu təqdir etmişdi, hakimiyyəti məmnuniyyətlə qəbul edilə bilən bir adam da ancaq Beniqləndir".

Yeddinci dəstəyə həmişə padşahların, xüsusilə cavab padşahların yanında olan generallar və fliqel-adyutantlar daxil idi. İmperator Aleksandrın yanında belə adamlar daha çox idi. Bunlar padşaha bir imperator kimi deyil, bir insan kimi böyük sudaqot göstəriridilər, öz xeyirlərini güdmədən, 1805-ci ildə Rostov etdiyi kimi ona ürəkədən pərəstiş edirdilər, onun ancaq bütün yaxşı cəhətlərini deyil, insana xas olan bütün keyfiyyətlərini də göstərdilər. Onlar padşahın baş komandanlığı öz üzərinə götürməməsilə göstərdiyi təvazəkərliklə fəxr etsələr də, həddindən artıq olan bu təvazəkərlik yersiz hesab edirdilər. Onlar ancaq bir şeyin arzusunda idilər və buna ısrar edirdilər, onlar istəyirdilər ki, pərəstiş etdikləri padşah özüni etimad etməməyi bir tərəfə atıb, qoşunların başında durduğunu açıq surətdə elan etsin, öz yanında baş komandan qorqarğı düzəltsin, lazımdan yerə təcrübəli nəzəriyyəçilər və müharibə görmüş şəxslərlə məsləhətəşib öz qoşunlarını özü irəli aparsın, elə birco bu özü qoşunlara böyük ruh yüksəkliyi verə bilər.

Ən böyük dəstə səkkizinci dəstə idi. Bu dəstəyə mənsub olan adamların sayı o biri dəstələrlə müqayisə edilə, 99-un birə olan nisbətini təşkil edərdi. Bu adamlar nə sülh, nə müharibə, nə hücum, nə Drissa ətrafında, nə də başqa bir yerdə müdafiə düşərgəni, nə Barklayı, nə padşahı, nə Pfulu, nə də Beniqləni istəyirdilər, onlar ancaq on mühüm olan birco şey istəyirdilər, bu da özləri üçün on çox fayda olda etməkdən və xoş gün qazanmaqdan ibarət idi. Padşahın baş qorqarğına qıncır-qıncır qaynaşan, bir-birinə qarışıb-dolaşan intriqaaların bulanlıq suyunda, başqa vaxtlarda heç ağıla sığmayan bir çox şeyləri olda etmək olardı. Birisi öz əlverişli mövqeyini itirməmək üçün bu gün Pfulla, sabah isə onun düşməni ilə razılaşırdı, o biri gün də, ancaq məsuliyətdən yaxa qurtarmaq və padşaha yaranmaq üçün filan məsələ haqqında heç bir rəyi olmadığını deyirdi. Qazanc, mənfəət olda etmək istəyən bir başqası padşahın bir gün əvvəl işarə etdiyi bir məsələni çığır-çığır təkrar edərək onun diqqətini özüni cəlb edir, sovetdə döşünə döyö-döyö mübahisə edir, çığırırdı, onunla razılaşmayanları duələ çağırırdı, bununla da ümumi iş üçün özünü qurban etməyə hazır olduğunu göstərir. Üçüncüsü də iki şura arasında və düşmənləri

olmayan yerdə öz sədaqətli xidməti üçün padşahdan indi onun xahışını rədd etməyə vaxtı olmayacaqdır. Dördüncüsü, guya təsadüfi olaraq, tez-tez padşahın gözünə sataşır, işdən heç macal tapmadığını nəzərə çarpdırırdı. Beşincisi çoxdan arzu etdiyi bir məqsədə çatmaq – padşahın süfrəsində nahar etmək üçün, meydana atılan yeni bir rəyin doğru və ya yanlış olduğunu qəzəblə isbat edir və bunun üçün az-çox qüvvətli və haqlı dəlillər göstərirdi.

Bu dəstənin bütün adamları pul, xaç nişanı və rütbə ardınca qaçır, bunları elə havadaca qapırdılar, bu qapaqapda ancaq padşahın iltifat flügerinin¹ istiqamətini izləyirdilər, flügerin bir tərəfə döndüyünü görəndə kimi, ordunun bu müftəxorlar dəstəsi o tərəfə üfürməyə başlayırdı, buna görə də flügerin istiqamətini dəyişmək padşah üçün daha çətin olurdu. Qeyri-müəyyən bir vəziyyətdə, hər şeyə xüsusilə həyəcanlı bir xarakter verən təhdidedici ciddi bir təhlükə içərisində, intriqaalar, xudbinliklər, toqquşmalar, müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər və hisslər qarışığında, müxtəlif milliyətlərə mənsub olan bütün bu şəxslər arasında, öz şəxsi mənfəətini güdən və ən böyük dəstə olan bu səkkizinci dəstə ümumi işi daha artıq dolaşdırır və qarışdırırdı. Bir məsələ qalxan kimi bu müftəxorlar dəstəsi əvvəlki mövzu ətrafında etdiyi boşboğazlığı hələ heç qurtarmamış başqa bir mövzunun üstünə cumur, öz hay-küyü ilə səmimi surətdə mübahisə edən adamların səsini batırır, onların üstünə qara bir kölgə salırdı.

Knyaz Andrey orduya gələn zaman bütün bu dəstələrdən ayrı bir dəstə, doqquzuncu dəstə də düzəlmiş və öz səsini qaldırmağa başlamışdı. Bu dəstə, bir-birinə zidd rəylərin heç biri ilə razılaşmayaraq, padşahın baş qarargahında görülən bütün işlərə tamamilə başqa cürə baxan, bu qeyri-müəyyənlikdən, tərəddüddən, dolaşlıqdan, zəiflikdən çıxmaq üçün yol tapmağı düşünən qoca, ağıllı, dövlət işində təcürbəsi olan şəxslərdən ibarət idi.

Bu dəstənin adamları həm deyir, həm də düşündülər ki, bütün yaramazlıqlar əsas etibarilə, padşahın öz saray hərbi adamları ilə orduda olmasından meydana gəlir, sarayda əlverişli, lakin orduda zərərli olan qeyri-müəyyən, şerti, mütərəddid münasibətlər orduya köçürülmüşdür. Padşah görək padşahlığını eləsin, qoşunu idarə etməsin. Bu vəziyyətdən yeganə çıxış yolu – padşahın öz saray adamları ilə ordudan getməsidir, padşahın yalnız orduda olması 50 min qoşunu

¹ Yelqovan, küləyin əsdiyi tərəfə çevrilərək, onun istiqamətini göstərən demir lövhəcik və bayraq

avara qoyur, çünki bu qədr qoşun elə onun şəxsi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün lazımdır. Ən pis, lakin müstəqil baş komandan, padşahın orduda olması və hakimiyyəti ilə bağlı olan ən yaxşı baş komandanndan yaxşıdır.

Knyaz Andrey işsiz-gücsüz Drissada qaldığı zaman, doqquzuncu dəstənin baş üzvlərindən biri olan dövlət katibi Şişkov padşaha bir məktub yazdı, Balaxeşev və Arakçeyev də bu məktubu imzalamağa razı oldu. Padşah Şişkova işin ümumi gedişi haqqında öz mülahizələrini söyləməyə icazə vermişdi. Şişkov bundan istifadə edərək paytaxtda xalq müharibəyə ruhlandırmağın padşah üçün zəruri olduğunu bəhanə gətirib, hörmət və ehtiramla padşaha qoşunu tərk etməyi təklif edirdi.

Padşahın xalqı ruhlandırması, vətəni müdafiə üçün xalqa müraciət etməsi haqqında yazılan məktub padşaha çatdırılmışdı, padşah da ordunu tərk etməyə bir bəhanə olaraq bu təklifi qəbul etmişdi. Xalqın ruhlandırılması isə (padşahın şəxsen Moskvada olmasının buna nə dərəcədə təsir etdiyi aydın deyildi) Rusiyanın qalib gəlməsinə başlıca səbəb olmuşdu.

X

Şişkovun məktubu hələ padşaha verilməmişdi ki, Barklay nahar üstündə knyaz Andreyo dedi ki, padşah şəxsen sizi görmək, Türkiyə haqqında sizdən bəzi şeylər soruşmaq istəyir və axşam saat altıda siz Beniçsenin mənzilinə gətməlisiniz.

Həmin gün padşahın qarargahında Napoleonun ordu üçün təhlükəli ola biləcək yeni bir hərəkəti haqqında məlumat alınmışdı, sonralar bu məlumatın doğru olmadığı meydana çıxdı. Yenə həmin gün səhər çağır polkovnik Mişo padşahla bərabər Drissa istehkamını gözir və padşaha sübut edirdi ki, Pfulun qurduğu və bu vaxtadək taktikanın Napoleonu məhv edəcək *chef-d'oeuvre-si*¹ hesab edilən bu möhkəmləndirilmiş düşərgə mənasız bir şeydir və rus ordusunu məhv edə bilər.

Knyaz Andrey general Beniçsenin mənzilinə gəldi. Beniçsen çayın lap sahilində kiçik bir mülkədar evində olurdu. Lakin nə Beniçsen evdə idi, nə də padşah. Padşahın fligel-adyutantı olan Çermişev Bolkonskini qəbul edib dedi ki, padşah general Beniçsenlə və markiz Pauluçi ilə bərabər bu gün ikinci dəfə olaraq Drissa düşərgəsinin istehkamlarına baxmağa getmişdir, çünki bu istehkamin əlverişli olmasına böyük şübhələr yaranmışdır.

¹ Ən mükəmməl şey, kamilliyin ən yüksək nöqtəsi.

Çernişev ölündö bir fransız romanı birinci otağın ponçerosinin qabağında oturmışdu. Yoqin bu otaq övövlör zal imiş. Otaqda holo do bir orqan¹ vardı, üstünö do bir-iki xalça atılmışdı, bir bucaqda da Beniçsenin adyutantının yığma çarpayış dururdu. Adyutant da burada idi. Görünür, kiçik bir kef moelisi, ya iş onu lap oldön salmışdı: yığılmış yorğan-döşök üstö oturub mürgülüyördi. Zalm iki qapısı vardı. Biri keçmiş qonaq otağında, biri do sağ tərəfdöki kabinetö açılırdı. Birinci qapının dalından alman dilindö, arabir do fransız dilindö danışıqlar eşidilirdi. Orada – keçmiş qonaq otağında padşahın toklifi ilo horbi şura deyil (padşah qeyri-müayyonliyi sevirdi), bir neço adam yığışıb danışırdı. Padşah qarşıda duran çotinliklor haqqında onların royini bilmök istoyirdi. Bu horbi şura deyildi, bir növ bozi məsələləri şoxson padşah üçün aydınlaşdırmaqdan ötrü çağırılmış seçmə adamların şurası idi. Bu şuraya oxşar yığınağa İsveç generalı Armfeld, general-adyutant Voltsohen, Napoleonun “qaçmış fransız toboosi” adlandırdığı Vinstinherode, Mişo, Tol, heç do horbi adam olmayan qraf Şteyn və Pful dovət edilmişdi. Knyaz Andreyin eşitdiyino görö, Pful bütün işin *cheville ouvriere*² idi. Knyaz Andrey fürsöt tapıb, Pfulu yaxşıca nozördön keçmişdi, çünki o, knyaz Andreydon az sonra gəlib, qonaq otağına keçmişdi və ora keçörkon dayayıb, Çernişev ilo azca danışırdı.

Pfulun oynindö rus generalı mundiri vardı, mundir yaxşı tikilmödiyindön onun oynindö pis dururdu. O, ilk baxışda knyaz Andreyo tanış kimi göründü, halbuki knyaz Andrey onu heç görmömişdi. Pfulda knyaz Andreyin 1805-ci ildö görö bildiyi Veyroterlin dö, Makin da, Şmidtin dö və bir çox alman nozəriyyəçi generalarının da simasından nö isə tanış cizgilər var idi, lakin Pful onların hamısından tipik bir adam idi. Knyaz Andrey o biri nozəriyyəçi-almanların bütün xüsusiyyətlərini özündö toplamış olan belö bir nozəriyyəçi alman hələ görmömişdi.

Pful orta boylu, çox arıq, lakin iri sümüklü, kobud, sağlam bədənli, çanaq sümüyü geniş olan, küröklörünün sümüyü çıxmış bir adam idi. Saçlarına gicgah tərəfdön, görünür, daraq ilo çox tələsik sığal verilmişdi. dal tərəfdön isə tükləri gülcüc bir şökildö dikəlib durmuşdu. Pful narahat bir halda acıqlı-acıqlı oturfına baxaraq otağa girdi, sanki girdiyi böyük otaqda hər şeydön qorxurdu. Kobud bir hərəketlə qılncından tutaraq Çernişevö dönüb, almanca ondan padşahın harada

olduğunu soruşdu. Görünür, o, otaqlardan mümkün qədər tez keçib getmək, tozım və tobrikliki tez qurtarıb, xorito qabağında oturmaq istoyirdi, xorito qabağında o, özünü öz yerindö hiss edirdi. Çernişev ona padşahın istehkama baxmağa gətdiyini söylörkon o, tez-tez başını torpodir və istehza ilo güllömsöyirdi, isə bax onun öz nozəriyyəsi osasında qurduğu istehkama baxmağa gətmışlər... O, özünü hoddindön artıq inanan almanlar kimi yoğun və sort bir ifadə ilo yavaşcadan nö isə dedi: o, deyson, *Dummkopf*... ya zu *Grunde die ganze Geschichte*... ya da *s'wird was gescheites d'raus werden*...¹ – sözlörünü söylömişdi... Knyaz Andrey onun dediklorini eşitmodi və getmək istödi, lakin Çernişev onu Pfula tanış etdi və knyaz Andreyin Türkiyödön göldiyini, türklörlö gedön müharibönin uğurla qurtardığını qeyd etdi. Pful knyaz Andreyo deyil, onun başı üstündön haraya isə baxaraq, gülo-gülo dedi: *“Da muss ein schöner tactischer Krieg gewesen sein”*². Və hoqarotlö gülorök sö gölon otağa gətdi.

Görünür, Pful homişö acıqlı-acıqlı istehza etməyö hazır idi, lakin bu gün o daha da acıqlı görünürdü, çünki onun düşörgösini onsuz göz-dön keçirmöyö və bu barodö fikir yürütmöyö cösaröt etmişdilər. Knyaz Andrey Pful ilo olan bu qısa görüşdön sonra, hom dö Austerlits xatiröləri osasında bu adam haqqında çox aydın bir təsvörölö öldö edö bildi. Pful ifrat döröcodö özünö inanan bir adamdır; bu hal onda ümid-siz, sağalmaz və özabl bir xostolik döröcosino çatmışdı. Yalnız almanlar bu döröco özlörünö inanan adam olurlar. Bunun da söböbi möhz odur ki, yalnız almanlar mücörröd ideyaları – elmi, yoni guya kamil höqiqöti bilmök məsələsindö özlörünö hoddindön artıq, ifrat döröcodö inanan olurlar. Fransız ona görö özünö inanan olur ki, o hom ağılcə, hom bədəncə, hom kişilör, hom dö qadınlar üçün özünü müqavimöt göstörilmöcöyök döröcodö füsunkar bir varlıq hesab edir. İngilis ona görö özünö inanan olur ki, o, dünyada ön abad bir dövlötün vötöndaşıdır, buna görö do bir ingilis kimi homişö nö etmöli olduğunu bilir. Bunu da bilir ki, bir ingilis kimi hər nö etmə hamısı, şühösiz, yaxşı olacaq. İtalyan ona görö özünö inanır ki, o, heç bir şey bilmir və bilmök dö istömir, ona görö ki, bir şeyi tamamilö bilmöyin mümkün olduğuna inanır. Alman hamıdan pis, hamıdan möhköm və hamıdan daha iyrönc bir şökildö özünö inanan olur, çünki o, höqiqöti, elmi bildiyini zönn edir, bu elmi o, özü uydurmuşdur, lakin bu elm onun üçün

¹ Hava ilo işlöyön boru və ya kameralardan ibaröt dilli musiqi alati

² Osası

¹ Səfehlik... cohönnöm olsun hamısı... (*alm.*)

² Yoqin ki, o, düzgün taktika osasında aparılan müharibö imiş (*alm.*)

mütləq bir həqiqətdir. Pful da yəqin belə bir adam idi. Onun Böyük Fridrixin apardığı müharibələr tarixindən nəticə olaraq çıxartdığı çevrələmə hərəkət nəzəriyyəsi vardı. Ən yeni müharibələr tarixində ona nə rast gəlsə, bunu mənasız bir şey, vəhşilik, axmaqcasına bir toq-quşma hesab edirdi, çünki hər iki tərəfdən o qədər səhvlər buraxırdı ki, bu müharibələri müharibə adlandırmaq olmazdı, onlar Pfulun nəzəriyyəsinə uyğun gəlmirdi, buna görə də elmin müzakirə edəcəyi bir məsələ ola bilməzdi.

1806-cı ildə İena və Auerştet məğlubiyyəti ilə qurtaran müharibə planını tərtib edənlərdən biri də Pful idi. Lakin Pful bu müharibənin nəticəsində öz nəzəriyyəsinin düzgün olmadığını göstərən heç bir dəlil görmürdü. Əksinə, onun fikrincə, bütün uğursuzluğa yeganə səbəb onun nəzəriyyəsi kənara çıxmaq olmuşdu. Pful özünə xas olan kinli bir istehza ilə sevinə-sevinə deyirdi: *Ich sagte ja, dass die ganze Geschichte zum Teufel gehen werde*¹. Pful öz nəzəriyyəsinin həddindən artıq sevdiyi üçün bu nəzəriyyənin məqsədini, yəni işdə tətbiq edilməsini yaddan çıxaran nəzəriyyəçilərdən biri idi. O, nəzəriyyəni son dərəcə sevdiyindən hər cür təcrübəyə, əməli işə niyyət edir və onları heç bilmək də istəmirdi. O hətta baş verən uğursuzluğa sevinirdi, çünki təcrübədə nəzəriyyədən kənara çıxmaq nəticəsində baş verən uğursuzluq, ancaq onun nəzəriyyəsinin düzgün olduğunu sübut edirdi.

Pful indiki müharibə haqqında knyaz Andreylə və Çernişevlə qabaqcadan hər şeyin pis olacağını bilən və hətta bu vəziyyətdən olmayan bir adam ifadəsi ilə bir neçə kəlmə danışırdı. Başının dal tərəfində dik-dik duran saçları və tələsik siqal verilmiş gicgahları onun ruhi əhvalını xüsusilə gözəl ifadə edirdi.

Pful o biri otağa keçdi və oradan dərhal onun yoğun, həm də deyngən səsi eşidildi.

XI

Knyaz Andrey baxışları ilə Pfulu ötürüb qurtarmamışdı ki, qraf Beniçsen tələsə-tələsə otağa girdi və başı ilə Bolkonskini salamlayaraq, dayanmadan öz adyutantına əmrlər verə-verə kabinetə getdi. Padşah at üstündə onun arxasınca gəlirdi. Beniçsen tələsik özünü qabağa vermişdi ki, bəzi şeyləri hazırlasın və padşahı qarşılaya bilsin.

¹ Axı mən sizə deyirdim ki, bütün işləri korlayacaqsınız! (alm.)

Çernişev və knyaz Andrey eyvana çıxdı. Padşah yorğun halda atdan düşdü. Markiz Pauluçi padşaha nə isə deyirdi. Padşah başını sol tərəfə əyərək, böyük bir hərəkətlə danışan Pauluçiyə narazı halda qulaq asırdı. Padşah, görünür, söhbəti qurtarmaq istəyərək irəli getdi, lakin italyan ondan əl çəkmirdi. O, üzü qıpqırmızı qızarmış və həyəcanlı halda, ədəb-ədəti unudaraq, padşahın ardınca gedə-gedə sözünə davam edirdi.

– *Quant à celui qui conseillè ce camp, le camp de Drissa!*

Padşah pilləkənə qalxarkən knyaz Andreyi gördü, diqqətlə bu tanınmış adamın üzünə baxmağa başladı.

Pauluçi sanki özünü saxlaya bilməyərək ümitsiz bir həyəcanla deyirdi:

– *Quant à celui, Sire, – qui a conseillè le camp de Drissa je ne vois pas d'autre alternative que la maison jaune ou le giber*². Padşah italyanın sözlərinə qulaq asmayaraq və sanki bu sözləri eşitməyərək, iltifatla Bolkonskiyə tərəf döndü (o, knyaz Andreyi tanımışdı).

– Səni görməyimə çox şadam, onlar yığışan yerə get, mənə gözlə. Padşah kabinetə getdi. Onun ardınca knyaz Pyotr Mixayloviç Bolkonski, baron Şteyn getdi, qapı örtüldü. Knyaz Andrey padşahın icazəsindən istifadə edərək, Türkiyədən tanıdığı Pauluçi ilə birlikdə suranını yığıldığı qonaq otağına getdi.

Knyaz Pyotr Mixayloviç Bolkonski padşahın bir növ qorəğah rəisi vəzifəsində idi. Bolkonski kabinetdən çıxdı və xəritələri qonaq otağına gətirdi, açığ stolun üstünə sərdi, bura yığışan adamların rəyini eşitmək arzusu ilə müəyyən suallar verdi. İş orasıdadır ki, gecə fransızların Drissa düşərgəsinin arxasına keçmək məqsədi ilə hərəkət etdikləri haqqında məlumat alınmışdı (sonra bu xəbər yalan çıxdı).

Birinci general Armfeld danışmağa başladı. Qarşıda duran çətinlikdən çıxmaq üçün o, heç də gözlənilmədən tamamilə yeni, heç bir şeylə izah olunmayan bir təklif meydana atdı (bunu ancaq bir şeylə izah etmək olardı: general Armfeld göstərmək istəyirdi ki, onun da öz rəyi ola bilər). Onun fikrincə, ordu Peterburq və Moskva yollarından kənarda mövqə tutmalı və burada birləşərək düşməni gözləməli idi. Aydın görünürdü ki, Armfeld bu planı çoxdan tərtib etmişdir. İndi təklif olunan suallara cavab verməkdən daha artıq, fürsətdən istifadə

¹ Drissa düşərgəsinin qurulmasını məsləhət görəndə gəldikdə... (frans.)

² Padşah, Drissa yanındakı düşərgənin qurulmasını məsləhət görəndə adama gəldikdə, mənim fikrincə, ondan ötrü ancaq iki yer var: dolixana, ya da dar ağacı (frans.)

edərək öz planını açıb ortaya atmaq istəyirdi, lakin bu plan irəli sürülən məsələlərə heç də cavab vermirdi. Müharibənin nə kimi xarakter alacağını heç başa düşmədən söylənilən milyonlarca başqa təkliflər əsaslı olsaydı, bu təklifi də əsaslı hesab etmək olardı. Bəziləri onun rəyini bəyənmirdi, bəziləri onu müdafiə edirdi. Cavan polkovnik Tol İsveç generalının fikrini başqalarından daha qızgın rədd edirdi. Mübahisə zamanı o qoltuq cibindən yazılı bir dəftər çıxartdı və oxumasına icazə verilməsini xahiş etdi. Tol geniş və ətraflı izahat məktubunda Armfeldin və Pfulun planına tamamilə zidd olan bir müharibə planı irəli sürürdü. Pauluçi Tola etiraz edərək, irəliyə hərəkət və hücum planı təklif edirdi. Onun fikrincə, bizi məchulluqdan və düşüymüz tələdən (Drissa düşərgəsinə o belə adlandırır) ancaq bu plan xilas edə bilərdi.

Mübahisə zamanı Pful və onun dilmancı (saray münasibətlərində onun vasitəçisi) Voltsohen susurdu. Pful ancaq haqarətlə fınxırır, üzünü yana çevirirdi, bununla da əşitdiyi boş sözlərə etiraz etmək dərəcəsinə alçalmaq istəyirdi. Lakin mübahisələrə rəhbərlik edən knyaz Bolkonski onu öz rəyini söyləməyə dəvət etdikdə o ancaq belə dedi:

– Daha məndən nə soruşmaq? General Armfeld ordunun arxasını açıq qoyan gözəl bir plan təklif etdi. Ya *von diesem itäläinenischen Herrn* hücumu, *sehr schön*¹. Ya da geri çəkilmək *Auch gut*², daha məndən nə soruşmaq? Siz özünüz hər şeyi məndən yaxşı bilirsiniz. – Lakin Bolkonski qaş-qabağını tökərək onun rəyini padşahın adından soruşduğunu dedikdə, Pful yerindən qalxdı və birdən ruhlanaaraq danışmağa başladı:

– Hər şeyi korladılar, hər şeyi dolaşdırdılar, hamı məndən çox bilmək istədi, indi isə hamı mənim yanıma gəlmişdir. İş necə düzəldək? Düzəltməli şey yoxdur. Mənim yazdıqlarımı nöqtəbənöqtə düzürst yerinə yetirmək lazımdır. – O, nazik barmaqlarını stola vura-vura danışdı. – Çətinlik nədədir? Cəfəngiyatdır. *Kinderspiel*³. – O, xəriltəyə yaxınlaşdı, arıq, quru barmağını xoritəyə vura-vura tez-tez danışmağa başladı. O sübut etmək istəyirdi ki, Drissa düşərgəsinin məqədəuyğunluğunu heç bir təsadüfi hadisə dəyişə bilməz, çünki hər

¹ Bu cənab İtaliyanın hücumu, çox yaxşı (*alm.*).

² Bu da yaxşıdır (*alm.*).

³ Uşaq oyuncağıdır (*alm.*).

bir şey qabaqcadan nəzərə alınmışdır və düşməni, doğrudan da, düşərgənin arxasına keçsə, o, mütləq məhv ediləcəkdir.

Pauluçi almanca bilmədiyindən ondan nə dediyini fransızca soruşmağa başladı. Pful fransızca pis bilirdi, Voltsohen öz rəisinin köməyinə gəlib Pfulun sözlərini tərcümə etməyə başladı. Pful tez-tez danışdığından Voltsohen güclə yetirə bilirdi. Pful tələsə-tələsə sübut edirdi ki, hər şey, hər şey, yalnız baş vermiş hadisələr deyil, baş verə biləcək bütün hadisələr də onun planında qabaqcadan nəzərə alınmışdır və əgər indi bir çətinlik varsa, bunun səbəbi, günahı yalnız ondadır ki, Pfulun planında göstərilən şeylər düzürst yerinə yetirilməmişdir. Pful öz fikirlərini sübut etdikcə istehza ilə gülürdü. Riyaziyyatçı bir dəfə sübut etdiyi məsələnin düzgünlüyünü bir də müxtəlif üsullarla yoxlamaqdan əl çəkdiyi kimi, o da, nəhayət, haqarətlə gülərkək öz fikirlərini sübut etmədən əl çəkdi. Voltsohen onu əvəz etdi, o, Pfulun fikirlərini fransızca söyləməkdə davam edir və arabir ondan soruşurdu: “*nicht wahr, Exzellenz?*”¹ Döyüşdə qızıyan bir adam öz yoldaşlarını vurduğu kimi, Pful da Voltsohenin üstünə hiddətlə çıxıraraq deyirdi:

– *Nun ja, was soll denn da noch expliziert werden?*² – Pauluçi və Mişo fransızca danışa-danışa iki tərəfdən Voltsohenin üstünə düşdülər. Armfeld almanca Pfula nə isə deyirdi. Tol deyilənləri knyaz Bolkonskiyə rusca izah edirdi. Knyaz Andrey dinməz-söyləməz qulaq asır və müşahidə edirdi.

Knyaz Andrey bütün bu şəxslərin hamısından çox acıqlı, qətiyyətlə, mənasız bir halda özüne inanən Pfula acıyırdı. Aydın görünürdü ki, burada oturan adamlar içərisində yalnız o, özü üçün heç bir şey arzu etmir. Heç kəsə düşməncəsinə bir ədavət bəsləmir, ancaq birçox şey istəyir ki, o da illərlə zəhmət çəkərək yaratdığı nəzəriyyə əsasında tərtib olunmuş planı həyata keçirməkdir. Hamıya istehza etməklə o, özü gülünc bir vəziyyətə düşmüşdü, adamın ondan zəhləsi gedirdi, bununla belə öz ideyasına hədsiz dərəcədə sədaqətli olması ilə qeyri-ixtiyarı, adamda özüne hörmət oyadırdı. Bundan başqa, yalnız Pful mustəsna olmaqla, hamının danışığında ümumi bir xüsusiyyət vardı ki, knyaz Andrey 1805-ci ilin hərbi şurasında bunu müşahidə etməmişdi: bu da Napoleonun dühəsi qarşısında duyulan

¹ Doğru demirommi, zati-aliləri? (*alm.*)

² Əlbəttə, buna daha nə izahat? (*alm.*)

vahimə idi. Gizlədilmiş olsa da, bu vahimə hər etirazda özünü göstərirdi. Napoleonun hər nə istəsə edə biləcəyini gözləyirdilər, onun qorxunc adı ilə bir-birinin fikirlərini alt-üstə edirdilər. Sanki yalnız Pful öz nəzəriyyəsinə etiraz edənlərin hamısını barbar hesab etdiyi kimi, Napoleonu da vəhşi hesab edirdi. Lakin Pful knyaz Andreydə hörmət hissindən başqa ayrı bir hiss də oyadırdı, knyaz Andreyin ona yazdığı da gəlirdi. Həm saray adamlarının onunla danışmaq tərzindən, həm Pauluçinin imperatora cəsarət edib dediyi sözlərdən, xüsusilə, Pfulun bəzi ümitsiz ifadələrindən aydın görünürdü ki, onun süqutuna az qalmışdır və bunu həm onlar bilir, həm də özü hiss edir. Pful nə qədər özünə inansa da, bir alman kimi deyinə-deyinə başqalarına istehza etsə də, miskin bir adam idi. Sığal verilmiş gicgahı, peysərində dik-dik duran saçları onun miskinliyini daha artıq nəzərə çarpdırırdı. O, öz miskinliyini hiddət və həqarət arxasında gizlətsə də, görünür, ümitsiz bir halda idi. Ona görə ümitsiz idi ki, indi öz nəzəriyyəsinə böyük bir təcrübədə yoxlamaq və onun düzgünlüyünü bütün dünyaya sübut etmək üçün əlinə keçmiş yeganə fürsət əldən çıxırdı.

Müzakirə çox çəkdi, o nə qədər uzanırsa, mübahisə o qədər artıq qızıdır, çığır-bağır qopur, şəxsiyyətlərə toxunulurdu. Deyilənlərdən ümumi bir nəticə çıxartmaq imkanı da o qədər azalırdı. Knyaz Andrey müxtəlif dillərdə gedən bu mübahisəyə, rəylərə, izah edilən planlara, təkziblərə, çığırtılara qulaq asıdıqca ancaq onların hamısının nə danışdığına, məhz nə danışdığına təəccüb edirdi. Hələ çoxdan, hərbi qulluqda ikən tez-tez onun başına belə bir fikir gəlirdi. Heç bir hərbi elm deyilən şey yoxdur və ola da bilməz, buna görə, heç bir hərbi düha deyilən şey də ola bilməz, bu fikir indi onun üçün tam bir həqiqət olmuşdu. "İnkişaf şərtləri və şəraiti naməlum olan və müəyyən edilə bilməyən, müharibə xadimlərinin qüvvəsi bundan da az müəyyən edilə bilən bir işdə nə nəzəriyyə, nə elm ola bilər? Bir gündən sonra bizim ordunun və düşmən ordusunun nə vəziyyətdə olacağını heç kəs deyə bilməmişdir və deyə də bilməz, heç kəs bu və ya başqa bir qoşun dəstəsinin nə kimi bir qüvvəyə malik olduğunu bilə bilməz. Bəzən qabaqda: "Bizi hissədən ayırmışlar!" – deyə çığıraaraq qaçan bir qorxaq deyil, "Ura!" – deyin çığıran şən, cəsarətli bir əsgər olanda 5 min nəfərlik bir dəstə, Şenqrabendəki kimi, 30 minlik bir qoşuna bərabər olur, bəzən də 50 min nəfərlik bir ordu, Austerlits ətrafında olduğu kimi, 8 min nəfərlik bir hissənin qabağından qaçır. Bir işdə ki,

bütün praktik işlərdə olduğu kimi, heç şeyi müəyyən etmək mümkün olmayacaqmış, bu vəziyyətin monası, əhəmiyyəti də bircə doqiqədə müəyyən olunacaqmış və doqiqənin nə vaxt gələcəyini heç kəs bilməyəcəkmış, belə bir işdə nə elm ola bilər? Armfeld deyir ki, düşmən bizim ordunu o biri hissələrdən ayırmışdır, Pauluçi isə deyir ki, biz fransız ordusunu iki atəş arasında qoymuşuq, Mişo deyir ki, Drissa düşmənin işə yaramazlığı orasındadır ki, çay arxa tərəfdədir, Pful isə deyir ki, onun qüvvəsi elə bundadır. Tol bir plan təklif edir, Armfeld başqa bir plan, hamısı da yaxşıdır, hamısı da pisdir, hər bir təklifin yararlılığı da ancaq bir hadisə baş verəndə aydın ola bilər. Bəs niyə hamı hərbi düha deyib durur? Yoxsa dahi o adamdır ki, vaxtlı-vaxtında suxarı gətirməyi, birinə sağa, birinə sola gətirməyi ömr etməyi bacarır? Hərbi adamlar şən-şöhret və hakimiyyət sahibi olduqlarından, alçaqlar güruhu da bu hakimiyyətə yaltaqlanaraq onu, onun üçün xas olmayan dahi sifətləri ilə bəzədiyindən, hərbi adamları dahi adlandırırlar. Əksinə, mənim tanıdığım ən yaxşı generallar səfeh, yaxud huşsuz, başsoyuq adamlardır. Ən yaxşısı Baqrationdur – Napoleon özü bunu etiraf etmişdir. Bəs Bonaparte özü?! Austerlits çölündə onun özündən bədgüman olduğunu və fikri məhdudluğunu ifadə edən üzü indi də mənim xətirimdədir. Yaxşı sərkindəyö nə dahilik, nə də xüsusi bir keyfiyyət lazımdır, əksinə, onda ən ali, ən yaxşı insan keyfiyyətləri – məhəbbət, poeziya, incəlik, hər şeyin mahiyyətinə varmaq istəyən fəlsəfi sübhə olmamalıdır. O, fikircə məhdud olmalıdır, gördüyü işlərin çox mühüm bir iş olduğuna möhkəm surətdə inanmalıdır (yoxsa onun səbri çatmaz), ancaq bu zaman o, igid sərkində ola bilər. Allah cələsinin, əgər o, insan olsa, birisini sevsə, birinəso yazığı gəlsə, nəyin ədalətli, nəyin ədalətsiz olduğunu düşünsə, işi bitdi! Ta qədim zamanlardan onlar üçün saxta dahilik nəzəriyyəsi hazırlamışlar, çünki onların əlində hakimiyyət vardır. Hərbi işdə uğur onlardan deyil, sıralarda: "məhv olduq", və ya "ura!" – deyə çığıran adamdan asılıdır. Ancaq bu sıralarda xeyir verəcəyinə əmin olaraq xidmət edə bilərsən".

Knyaz Andrey danışanlara qulaq asaraq belə düşündü, o ancaq Pauluçi çağıranda öz fikrindən ayıldı; hamı artıq dağılıb gedirdi.

Ertəsi gün padşah qoşunu yoxlayarkən knyaz Andreydən harada qulluq etmək istədiyini soruşdu. Knyaz Andrey padşahın yanında qalmaq deyil, orduda qulluq etməyə icazə vermesini xahiş etdi, bununla da özünü saray həyatından həmişəlik ayırdı.

Rostov hələ müharibə başlanmamış ata-anasından məktub almışdı. Məktubda Nataşanın xəstəlməsindən, onun knyaz Andreylə əlaqəni kəsməsindən qısaca məlumat verildi (bunun səbəbini Nataşanın knyaz Andreyə rədd cavabı verməsi ilə izah edirdilər), onlar yenə də Rostovdan istefaya çıxıb, evə qayıtmasını xahiş edirdilər. Nikolay məktubu alandan sonra nə məzuniyyət almaq, nə də istefaya çıxmaq təşəbbüsündə olmadı, ancaq ata-anasına yazdı ki, Nataşanın xəstəlməsinə və knyaz Andreyi rədd etməsinə çox təəssüf edir, onların arzusunu yerinə yetirmək üçün mümkün olan hər şeyi edəcəkdir. Sonyaya ayrıca bir məktub göndərdi.

Məktubda yazırdı: "Ey qəlbimin pərəstiş etdiyi mehriban dostum! Namusdan başqa heç bir şey mənim kəndə qayıtmağıma mane ola bilməzdi. Əgər mən indi, müharibənin başlanmasına az qalmış, öz xoşbəxtliyimi vətənə olan borcumdən və məhəbbətimdən üstün tutsam, özümü nəinki yoldaşlarım, hətta öz qarşımda da namussuz hesab edərdim. Lakin bu sonuncu ayrılıqdır. İnan ki, müharibə qurtaran kimi, əgər sağ qalsam və sən məni yenə də indiki kimi sevsən, hər şeyi atıb, tezliklə sənin yanına gələcəyəm ki, səni həmişəlik olaraq öz ödlü sinəmə sığım".

Doğrudan da, yalnız müharibənin başlanması Rostovu saxladı və ona evə qayıdıb, vədini yerinə yetirməyə, yəni Sonya ilə evlənməyə mane oldu. Otradnoye payızı öz ovu ilə, qışı – *svyatki*¹ bayramı və Sonyanın sevgisi ilə onun qarşısında sakit zadəgan sevinci və rahatlığının qarılmasını açmışdı. Əvvəllər o, belə şeyləri bilməzdi, indi isə bunlar onu özünə cəlb edirdi. Rostov: "Sevimli arvad, uşaqlar, bir sürü ov iti, on-on iki qayıqlı qoçaq ov tazısı, təsərrüfat, qonşular, seçki üzrə qulluq" – deyər düşünürdü. Lakin indi müharibə başlanmışdı, alayda qalmaq lazım idi. Məhz buna görə və belə lazım olduğu üçün, Nikolay Rostov alayda keçirdiyi həyatdan da razı idi və bu həyatı xoş keçirə bilirdi.

Nikolay məzuniyyətdən qayıdandan və yoldaşları tərəfindən sevincilə qarşılandıqdan sonra ordu üçün at almağa göndərilmişdi, Malorossiyanı gətirdiyi gözəl atlar onu sevindirirdi, belə yaxşı atlar aldığı üçün rəis də onu təriflədi. Hissədə olmadığı zaman onu rot-

mistrliyə keçirtmişdilər. Alay əlavə qüvvə alıb, hərbi vəziyyətə keçirildikdən sonra ona yenə də öz əvvəlki eskadronu verildi.

Müharibə başladı, alay Polşaya aparıldı. İndi məşəur ikiqat verildi, yeni zabitlər, yeni adamlar gəlmişdilər, yeni atlar gətirilmişdi, lakin əsas məsələ bu idi ki, orduya bir həyəcan, əsəbi bir şənlik yayılmışdı – müharibə yeni başlanarkən həmişə belə olur. Rostov da alayda əlverişli bir mövqə tutduğunu dərk edərək, gec-tez hərbi işi buraxacağını bilsə də, bütün varlığı ilə hərbi qulluğun mənafeyini güdür, ondan zövq alırdı.

Qoşun müxtəlif və mürəkkəb dövlət, siyasi və taktik səbəblərə görə Vilnodan geri çəkildi. Bu geri çəkilmənin hər addımı baş qərar-gahda mənafezlərin, rəylərin və ehtirasların mürəkkəb oyunu ilə müşayiət edilirdi. Pavloqradaşın qusarları üçün isə yayın bu gözəl çağında, kifayət qədər ərzaqla geri çəkilmək ən sadə və ürəkəcan bir iş idi. Ancaq baş qərar-gahda ruh düşkünlüyü, nigarançılıq və intriqa ola bilirdi, ordunun içərisində isə heç kəs hara getdiyini və niyə getdiyini soruşmurdu. Onlar geri çəkilmələrinə təəssüf edirdilərsə, bu da ancaq ona görə idi ki, öyrəşdikləri mənzilləri, qəşəng polyak qızlarını buraxıb getmək lazım gəlirdi. Kimin də ağına gəlsəydi ki, işlər pis gedir, o, yaxşı bir hərbiçi adam kimi, şən olmağa, işin ümumi gedişi haqqında deyil, ən yaxın işləri haqqında düşünməyə çalışırdı. Əvvəl Vilno yaxınlığında durub, vaxtlarını şən keçirir, polyak mülkədarlarla tanışlıq edir, onları yoxlamağa gələn padşahın və başqa yüksək rütbəli komandirlərin qarşısında sıraya düzülürdülər, sonra Sventsyanıya geri çəkilmək və aparılması mümkün olmayan azuqəni möhv etmək əmri gəlirdi. Sventsyanı ancaq bir-iki şeyə görə qusarların yadında qalmışdı. Əvvəl ona görə ki, orada duran bütün ordu o yeri sərxoş düşərgə adlandırmışdı, bir də ona görə ki, Sventsyanı əhalisi qoşundan xeyli şikayət etmişdi. Ona görə şikayət etmişdi ki, qoşun camaatın ərzağını əlindən almaq haqqında əmrəndən istifadə edərək, Polşa panlarının atlarını, ekipajlarını və xalçalarını da alıb aparmışdı. Sventsyanı Rostovun yadında ona görə qalmışdı ki, bu qəsəbəyə girən günü o, vaxmistri əvəz etmişdi və eskadronun bütünlüklə içib, sərxoş olmuş adamlarının öhdəsindən gələ bilməmişdi. Onlar Rostovdan icazəsiz beş çəllək köhnə pivə aparmışdılar. Sventsyanıdan geri çəkilə-çəkilə gəlib, Drissaya çatdılar, sonra artıq rus sərəhədlərinə yaxınlaşaraq Drissadan da geri çəkildilər.

İyulun 13-də pavloqradlılar ilk dəfə ciddi döyüşə girişməli oldular.

¹ Milad bayramı günləri

İyuyulun 12-də gecə güclü tufan olub, yağış və dolu yağdı... 1812-ci ilin yayı, ümumiyyətlə, çox tufanlı idi.

İki Pavloqrاد eskadronu sünbül bağlamış, lakin mal-qara və at dırmağı altında tapdanıb məhv olmuş qovdar zəmilərində, açıq çöldə durmuşdu. Güclü yağış yağırdı. Rostov öz himayəsi altına aldığı gənc zabıt İlinlə bərabər, tez-tələsik ağacdan düzəldilmiş daxmada oturmuşdu. Onların alayından olan və qərargahdan qayıdan şəşəbliğ zabıt yolda yağışa düşdüyündən, gəlib Rostovgilin yanına girdi.

– Qraf, mən qərargahdan gəlirom, Rayevskinin qəhrəmanlığını eşitdibsinizmi? – Zabıt qərargahda Saltanovsk vuruşması haqqında eşitdiklərini bütün təfərrüatı ilə söylədi.

Rostovun boynundan su axdığı üçün boynunu qısıb oturmuşdu, çubuq çəkə-çəkə zabitin dediklərinə başdansa qulaq asır, bəzən də ona sıxılıb oturan gənc zabıt İlinə baxırdı. Bu on altı yaşlı gənc zabıt alaya təzə gəlmişdi. Nikolay yeddi il bundan əvvəl Denisova necə münasibət bəsləyirdisə, bu cavan oğlan da Nikolaya indi elə baxırdı. İlin hər işdə Rostovu təqlid etməyə çalışırdı və ona bir qadın kimi vurulmuşdu.

Şəşəbliğ zabıt Zdrjinski Saltanovsk bəndinin rus Fermopilinə çevrildiyini və bu bənd üstündə general Rayevskinin göstərdiyi qəhrəmanlığın qədim dövrlərə layiq bir qəhrəmanlıq olduğunu böyük bir təntənə ilə nağıl edirdi. Zdrjinski deyirdi ki, Rayevski döşətlı atəş altında iki oğlunu bənd üstünə çıxarıb, onlarla çiyin-çiyinə hücumu keçmişdir. Rostov Zdrjinskinin dediklərinə qulaq asır və nəinki onun heyrətinə şərik olduğunu bildirmək üçün heç bir şey söyləməzdi, hətta əksinə, eşitdiyi sözlərdən xəcalət çəkən, buna baxmayaraq, etiraz etmək niyyətində olmayan bir adama bənəyirdi. Rostov Austerlits vuruşmasından və 1807-ci il müharibəsindən sonra öz təcrübəsindən bildirdi ki, hərbi hadisələrdən danışanda həmişə o, özü də etdiyi kimi, özlərindən çox şey artırırlar, bir də o, müharibədə baş verən hadisələrin heç də bizim təsəvvür etdiyimiz və danışdığımız kimi olmadığını bildirdi, bu barədə onun kifayət qədər təcrübəsi vardı. Buna görə də Zdrjinskinin danışdığı onun xoşuna gəlmirdi. O danışanda lap adamın üzünə sarı əyilməyə adət etmişdi, indi də lap Rostovun üzünə sarı əyilir və danışıq komada onu sıxışdırırdı. Rostov dinməz-söyləməz ona baxaraq düşünürdü: “Əvvəla, onlar hücum etdiyi bəndin üstündə elə bir qarışıqlıq və danışıqlıq olmalı idi ki, Rayevski öz oğlanlarını ora çıxartsa da, bu onun yan-yörəsində olan beş-on adamdan başqa heç

kəso təsir edə bilməzdi, yerdə qalanları isə Rayevskinin bənd üstündə necə və kimlərlə getdiyini heç görə bilməzdilər. Lakin bunu görənlər də çox ruhlana bilməzdilər, çünki orada hamı öz başının hayında ikən Rayevskinin atalığı hissi heç kəsin yadına da düşməzdi. İkincisi də vətənin taleyi, Saltanovsk bəndinin tutulub-tutulmamasından asılı deyildi, bu ancaq bizə təsvir etdikləri kimi, Fermopil vuruşmasında belə olmuşdur. Daha onda belə bir qurban vermək nəyə lazım idi? Bir də axı uşaqların burada, müharibədə nə işi vardı? Mən nəinki öz qardaşım Petyanı, hətta mənə yad olan bu mehriban İlini də belə bir vuruşma meydanına gətirməzdim, onları çalışıb, bir daldada qoyardım”. Lakin o, düşüncələrini açıb demədi, onun bu məsələdə də artıq öz təcrübəsi vardı. O bildirdi ki, bu əhvalat bizim silahın şöhrətini yüksəltməyə kömək edir, ona görə də buna şübhə etmədiyini göstərmək lazımdır. Rostov belə də etdi.

İlin hiss etmişdi ki, Zdrjinskinin nağıl etdiyi hadisə Rostovun xoşuna gəlir.

– Lap zəhləməz getdi. Corablarıma da, köynəyimə də, altına da su keçmişdir. Gedib bir yer axtaracağam. Deyəsən, yağış da yavaşlayıb. – İlin daxmadan çıxdı, Zdrjinski isə atına minib getdi.

Beş dəqiqədən sonra İlin ayaqları palçıqda şappıldaya-şappıldaya yüyürüb, ağacdan tikilmiş kiçik daxmaya gəldi.

– Ura! Rostov, tez gedək. Tapmışam! Burada, iki yüz addımlıqda meyxana var, bizimkilər orada özlərinə yer ələyiblər. Heç olmasa, üst-başımızı qurudarıq. Marya Genrixovna da oradadır.

Marya Genrixovna alay həkiminin arvadı idi. Cavan və qəşəng bir alman qadını idi, həkim onunla Polşada evlənməmişdi. O ya pulu olmadığına, ya da təzə evləndiyinə görə cavan arvadından ayrılmaq istəmirdi, Marya Genrixovnanı qusar alayı ilə hara getsə, özü ilə aparırdı, həkimin öz arvadını qışqanması qusar zabıtləri arasında zarafat üçün adi bir mövzu olmuşdu.

Rostov pləşını çiyinə atdı, şeyləri götürüb, hazır duran Lavruşkanı çağırırdı. İlinlə bərabər axşamın qaranlığında palçığa bata-bata, yavaşmış yağış altında ayaqlarını şappıldada-şappıldada yola düzəldilər, arabir uzaqda ildırım çaxır, ətrafı işıqlandırırdı.

– Rostov, haradasan?

– Buradayam. Nə yaman ildırım çaxır! – deyər onlar tez-tez bir-birini səsleyirdilər.

Meyxanada beş zabıt vardı, həkimin kibitkəsi¹ meyxananın qabağında durmuşdu. Marya Genrixovna qabaq küncdə, enli taxtda oturmuşdu. O, dolu, sarımsaçlı bir alman qadını idi, əyində kofta, başında da gecə çutqusu vardı. Onun əri – həkim arxa tərəfdə yatmışdı. Zabıtlar Rostovla İlini şən səslərlə və qəhqəhə ilə qarşıladılar.

Rostov gülərək dedi:

– Ba! Siz burada kef eləyirsiniz ki!

– Bəs siz harada qalmısınız?

– Üst-başlarından gör necə su axır! Bizim qonaq otağını islatmayın.

– Marya Genrixovnanın paltarını bulamayım.

Rostovla İlin Marya Genrixovnanın rahatlığını pozmadan, yaş paltarlarını dəyişmək üçün bir yer axtarmağa başladılar. Onlar arakəsmənin o tərəfinə keçmək istədilər, lakin balaca ərzaq anbarında üç zabıt oturub kart oynayırdı, onların qabağında boş bir qutu üstündə şam yanırdı. Ərzaq anbarı o qədər balaca idi ki, üç adamı güclə tutmuşdu, zabıtlar tərslik edib öz yerlərini Rostovla İlinə verməyə razı olmadılar. Marya Genrixovna öz yubkasını verdi ki, ondan bir pərdə kimi istifadə etsinlər. Lavruşka şeyləri götürdü, Rostovla İlin bu pərdə dalında Lavruşkanın köməyi ilə yaş paltarlarını çıxarıb, təzəsini geydilər.

Sınıq sobada od yandırdılar. Taxta gətirib, iki yohərin üstünə qoydular, onun da üstünə at çulu sordilər, kiçik samovar, balaca ərzaq sandığı, yarım şüşə rom gətirdilər. Marya Genrixovnadən ev sahibəsi olmağı xahiş edib, onun başına yığırdılar. Kimisi ona gözəl əllərini silmək üçün öz təmiz burun yaylığını təklif edirdi, kimisi qıçları rütubət çəkməsin deyə onun ayağı altına öz vengerkasını sərirdi, kimisi soyuq gəlməsin deyə öz plaşını pəncərənin qabağından asırdı, kimisi də ayılmasın deyə onun ərinin üzündən milçəkləri qovurdu.

Marya Genrixovna utana-utana, həm də xoşbəxtcəsinə gülüm-səyərək deyirdi:

– Onunla işiniz olmasın. Dünən gecədən yuxusuz qaldığı üçün o onsuz da bərk yatıb.

Zabıt:

¹ Üstümlü araha

– Olmaz, Marya Genrixovna, həkimə qulluq etmək lazımdır, – deyirdi. – Qıçımı, ya qolumu kəsməli olanda, bəlkə, onun da mənə yazığı gəldi.

Üçcə stəkan vardı. Su elə bulanlıq idi ki, çayın stəkanda tünd, ya açıq olduğunu təyin etmək mümkün deyildi. Samovar isə ancaq altı stəkan çay tuturdu. Bununla belə çay stəkanını növbə ilə və rütbəyə görə Marya Genrixovnanın qısa, dirnaqları elə də təmiz olmayan totuq əllərindən alıb içmək hamıya daha da xoş idi. Sanki bütün zabıtlar bu gecə Marya Genrixovnaya vurulmuşdular. Hətta arakəsmənin o tərəfində kart oynayan zabıtlar da oyunu buraxıb, samovarin yanına gəldilər və ümumi vəziyyətə uyaraq, Marya Genrixovnaya nəzakət göstərməyə başladılar. Marya Genrixovna özünü belə nəzakətli və cavan zabıtlarla əhatə olunmuş görürək, sevincini nə qədər gizlətməyə çalışsa da, arxa tərəfində ərinin hər dəfə yuxulu-yuxulu tərpenməsindən qorxsada, xoşbəxtcəsinə gülümsəyirdi.

Qaşıq bircə dənə idi, lakin qənd hər şeydən çox idi. Bir qaşıqla bütün stəkanlara salınan qəndi qarışdırmağa macal olmurdu, buna görə də, belə qərara gəldilər ki, Marya Genrixovna növbə ilə hər kəsin çayını qarışdırsın. Rostov öz stəkanını alıb rom tökdü və Marya Genrixovnadən çayı qarışdırmasını xahiş etdi.

– Siz ki heç qənd salmayıbsınız? – Marya Genrixovnanın üzü yenə gülürdü, sanki onun söylədiyi və başqalarının ona dediyi bütün sözlər çox gülməli idi, bunların başqa bir mənası da vardı.

– Mənə qənd lazım deyil, mən ancaq istəyirəm ki, öz gözəl əlinizlə çayımı qarışdırasınız.

Marya Genrixovna buna razı olub, qaşığı axtarmağa başladı, onu kim isə götürmüşdü.

Rostov:

– Marya Genrixovna, – dedi, – barmağınızla qarışdırın, daha da xoş olar.

– İstidir! – Marya Genrixovna Rostovun ürəyəyatan sözlərindən qızdı.

İlin bir vedrə su gətirib, içinə bir neçə damla rom tökdü, sonra Marya Genrixovnanın yanına gətirib, suyu barmağı ilə qarışdırmasını xahiş etdi:

– Mənim fincanım budur, – dedi, – ancaq barmağınızı batırın, hamısını içəcəyəm.

Samovarin suyu qurtarandan sonra Rostov kartı götürdü, Marya Genrixovna ilə kral oyununu oynamağı təklif etdi. Marya Genrixovna ilə oyun yoldaşı olmaq üçün püşk atdılar. Rostovun təklifinə görə oyunda belə bir qayda qoyuldu: – Kim kral olsa, Marya Genrixovnanın əlini öpməli, kim uduzsa, gedib təzədən samovara köz salmalıdır ki, həkim yuxudan duranda çay içsin.

İlin soruşdu:

– Yaxşı, birdən Marya Genrixovna kraliçə oldu, onda necə olsun?

– O elə onsuz da kraliçədir! Onun əmri də qanundur.

Oyun başlanan kimi birdən Marya Genrixovnanın dal tərəfindən həkimin qarışıq saçlı başı qalxdı. O çoxdan ayrılmışdı, ancaq özünü yuxuluğa vurub, söhbətə qulaq asırdı, yaqın o, burada danışılan sözlərdə və görülən işlərdə nə gülməli, nə maraqlı, nə də ürəkaçan bir şey görmürdü. Onun üzü kədərli və məyus idi. Zabitlərlə salamlamaı, qaşındı və zabitlərdən çölə çıxmağa yol vermələrini xahiş etdi, çünki onlar yolu kəsmişdilər. Həkim bayıra çıxan kimi zabitlərin hamısı qəhqəhə ilə güldülər. Marya Genrixovna isə bərk qızardı, hətta gözləri də yaşardı, lakin bununla o, zabitlərin nəzərində daha da cazibəli oldu. Həkim bayırdan qayıdıb arvadına dedi ki, yağış kəsilmişdir, gedib kibitkada yatmaq lazımdır, yoxsa orada olan şeyləri oğurlayıb apararlar. O danışıdıqca Marya Genrixovna daha bayaqkı kimi xoşbəxtcəsinə gülümsəmir, qorxu içində hökm gözləyərək ərinə baxırdı.

Rostov dedi:

– Mən ora adam göndərərəm... lap ikisini! Narahat olmayın, həkim!

İlin:

– Mən özüm gedib, qarovulunu çəkərəm! – dedi.

Həkim:

– Yox, cənablar, siz yatıb yuxunuzu alıbsınız, amma mən iki gecədir yatmıram, – deyib arvadının yanında oturdu və qaşqabaqlı bir halda oyunun qurtarmasını gözləməyə başladı.

O, çəp-çəp arvadına baxırdı, onun qaşqabaqlı üzünü gördükcə zabitlərin kefi daha da açılırdı. Çoxu özünü gülməkdən saxlaya bilmirdi və dərhal buna bir bəhanə tapmağa çalışırdı. Həkim arvadını aparıb, kibitkada rahatladıqdan sonra zabitlər meyxanada uzanıb, yaş şinellerini üstlərinə saldılar, lakin uzun müddət yata bilmədilər. Onlar gah həkimin qorxduğunu və Marya Genrixovnanın şadlığını yada

salıb, bir-birilə söhbət edir, gah da bir-bir eyvana çıxıb, kibitkada nələr olduğunu xəbər verirdilər. Rostov bir neçə dəfə şineli başına çəkib yatmaq istədi, lakin kiminsə söylədiyi bir söz onu yenə maraqlandırır, yenə söhbət başlanır, yenə heç bir səbəb olmadan uşaqcasına şən qəhqəhələr yüksəlirdi.

XIV

Saat üç olardı, hələ heç kəs yatmamışdı. Vaxmistr gəlib, Ostrovna qəşəbəsinə getmək əmrini alındığını söylədi.

Zabitlər yenə bayaqkı kimi danışı-banışı, qəhqəhə ilə gülə-gülə yığışmağa başladılar, yenə bulanıq su ilə samovar qoyuldu. Lakin Rostov çayı gözləməyib eskadrona getdi. Dan yeri ağarırdı. Yağış dayanmışdı, buludlar dağılırdı. Nəmişlikdi, soyuqdu, hələ qurumamış paltarda bu daha artıq hiss olunurdu. Rostovla İlin meyxanadan çıxanda, səhərin alaqranlıqında həkimin yağışdan işıldayan dəri-örtüklü kibitkasına baxdılar. Örtük altından həkimin ayaqları bayıra çıxmışdı, kibitkanın ortasında balıq üstündə Marya Genrixovnanın çutcusu görünür və yatmış bir adamın nəfəs alması eşidilirdi.

Rostov İlinə dedi:

– Doğrudan da, o, çox qəşəng qadıncıdır.

– Çox gözəl arvaddır! – İlin on altı yaşlı bir cavan adamın ciddi-yətilə cavab verdi.

Yarım saat sonra sıraya düzölmüş eskadron yol üstündə durmuşdu. “Min!” komandası eşidildi, əsgərlər xaç vurub, ata mindilər. Rostov qabağa çıxıb: “Marş!” – deyər komanda verdi. Qusarlar dörd sıraya düzölmüş halda, hər iki tərəfində qaynağacı əkilmiş geniş yol ilə qabaqda gedən piyada hissənin və batareyanın ardınca hərəkət etdilər. Sulu-palçıqlı yolda atların ayaq tappılısı və qılınc səsləri eşidilirdi, atlılar astadan danışırıldı.

Parçalanmış göy-bənövşəyi buludlar gün çıxan tərəfdə qızarıb, külək onları sürətlə qovub aparırdı. Hava get-gedə işıqlanırdı. Həmişə kənd yolları üstündə bitən yaşıl otlar aydıncı görünürdü. Dünənki yağışdan sonra onlar hələ də qurumamışdı, qayın acaqlarının sallaq, yaş budaqları küləkdən yırğalanır, onlardan parlaq su damlları düşürdü. Əsgərlərin üzü get-gedə daha aydın görünməyə başlayırdı. Rostov yolun bir tərəfindən, iki sıra qayın ağacı arası ilə gedirdi. İlin də gerilə qalınaraq onun ardınca gəlirdi.

Rostov ümumi qaydadan kənara çıxaraq, müharibə zamanı cəbhə atı deyil, kəzak atı minirdi. O həm yaxşı at tanıyan, həm də yaxşı ovçu idi. Bu yaxında özünə çox iti qaçan, iri, ala-kürən, gözəl bir Don atı almışdı, bu atda heç kəs onu ötə bilmirdi. Rostov bu atı minməkdən böyük bir zövq alırdı. O, indi öz atı haqqında, səhər haqqında, həkimin arvadı haqqında düşünürdü. O, bircə dəfə də olsa, qarşıdakı təhlükə haqqında düşünmədi.

Keçmişdə Rostov döyüşə gedəndə qorxardı, indi o, zərrə qədər də qorxu hiss etmirdi. Onun qorxmaması atəşə alışmasından deyildi (çünki təhlükəyə alışmaq olmaz), o, təhlükə qarşısında öz qəlbini idarə etməyi öyrəndiyi üçün qorxmurdu. Vuruşmaya gedəndə qarşıda duran təhlükə onu gərək hər şeydən çox maraqlandırma idi, lakin belə anlarda o, bu təhlükədən başqa hər şeyi düşünməyə adət etmişdi. Qulluğa təzə girəndə qorxaqlıq üstündə özünü nə qədər danlasa da, nə qədər çalışsa da, buna müvəffəq ola bilmirdi, lakin bir neçə il keçəndən sonra bu mərdlik onda öz-özünə əmələ gəlmişdi. İndi qayın ağacları arası ilə, İlinə yan-yana gedir, arabir budaqlardan əli altına düşən yarpaqları qoparırdı, bəzən ayağını atın qasına toxundurur, bəzən də çəkib qurtardığı çubuğunu geri dönmədən, arxadan gedən qusara verirdi və bunları elə sakit, elə qayğısızca edirdi ki, sanki gəzintiyyə çıxmışdı. İlinin isə üzündə həyəcanlı bir ifadə vardı. O, çox, həm də narahat bir halda danışırdı. Rostovun ona yazdığı gəlirdi. Rostov öz təcrübəsindən İlinin təhlükə və ölüm qarşısında necə ağır iztirab keçirdiyini bilirdi. O bilirdi ki, İlinə zamandan başqa heç bir şey kömək etməyəcəkdir.

Günəş təmiz bulud zolağı altından görünən kimi külək dayandı, sanki o, tufandan sonra bu gözəl yay səhərinin sakitliyini pozmaq istəmirdi. Ağaclardan yenə də su damlları düşürdü, lakin külək olmadığından indi onlar ətrafa səpələnmiş, düz ağacın altına düşürdü. Günəş tamamilə üfüqdən çıxdı və ensiz, uzun bulud parçasının dalında gözəndə itdi. Bir neçə dəqiqə sonra o, yenə həmin bulud parçasının üstündə göründü. İndi o, əvvəlkindən daha da parlaq idi. Hər şeyə işıq düşdü, hər şey parladı. Bu işıqla birlikdə sanki bu işığa cavab olaraq, qabaq tərəfdə top atəşi gurladı.

Rostov atılan topların hansı məsafədə olduğunu təyin etməmişdi ki, Vitebskdən qraf Osterman-Tolstoyun adyutantı çapa-çapa gəldi və atları iti sürmək haqqında əmr verildiyini dedi.

Eskadron tez getməyə tələsən piyadaları və batareyanı ötüb keçdi, yoxuşdan aşağı endi, boş bir kəndin yanından keçib, yenə yoxuşdan yuxarı qalxdı. Atlar tərledə, adamlar qıpqırmızı qızardılar.

Qabaqda divizionçunun komandası eşidildi:

– Dayan, düzlon!

Yenə qabaq tərəfdən:

– Sol çiyini qabağa, addımla marş! – komandası verildi.

Qusarlar qoşun getdiyi xətlə irəliləyib, mövqeyin sol cinahına keçdilər və ön xətdə duran ulanların arxasında dayandılar. Sağ cinahda bizim piyada qoşun six kolonna halında dayanmışdı, – bunlar ehtiyat hissələri idi. Ondən yuxarıda, tərə üstündə, təmiz, saf havada, səhər günəşinin parlaq işığı altında, lap üfüqdə bizim toplar görünürdü. Ön tərəfdə, dərönin o biri üzündə düşmən hissələri və topları gözə çarpırdı. Dərödən düşmənlə atışmağa başlayan bizim sıraların səsi gəlirdi.

Bu səslər şən bir musiqi kimi Rostovun ürəyini açdı. Çoxdan idi ki, o, bu səsləri eşitmirdi. Bir neçə güllə ya bərdən, ya da sürətlə bir-birinin ardınca atılır, bəzən ara sakitləşir, sonra yenə sanki üfürülmüş kağız toplar partlayırdı: elə bil bir adam onların üstü ilə yeriyirdi.

Qusarlar bir saata qədər eyni yerdə dayandılar. Nəhayət, top atışması da başladı. Qraf Osterman öz məyyəti ilə eskadronun dalından at üstündə keçib getdi, dayanıb alay komandiri ilə danışdı, sonra atını tərə üstündəki toplara tərəf sürdü.

Osterman gedəndən sonra ulanlar arasında komanda eşidildi:

– Kolonnaya, hücumla sıralan!

Onlardan qabaqda duran piyadalar taqımları qoşalaşdırdılar ki, süvarilərin keçib getməsinə yol versinlər. Ulanlar yerlərindən tərəndilər və sürətlə yortma yerləşə, nizələrinin başındakı xırda bayraqlar titrəyə-titrəyə, sol tərəfdə, dərədə görünən fransız süvarilərinin üstünə getdilər.

Ulanlar tərə aşağı yenən kimi qusarlara batareyaları mühafizə etmək üçün tərə üstünə irəliləmək əmri verildi. Qusarlar ulanların yerini tutarkən uzaq atışma yerindən gələn güllələr vıyılı ilə onların başı üstündən ötüb keçdi.

Rostov bu vıyılı səsini çoxdan eşitməmişdi, indi bu ona bayaqkı atışma səsindən daha artıq fərəh verir və onu həvəyə gətirirdi. O, at üstündə şaxlaşaraq, tərə üstündən görünən vuruşma meydanına baxır və bütün qəlbilə ulanların hərəkətində iştirak edirdi. Ulanlar fransız draquonlarına lap yaxınlaşdılar, orada tüstü içində hər şey bir-birinə qarışırdı və beş dəqiqədən sonra ulanlar gəriyə dönüb, atlarını bayaq durduqları yerə deyil, ondan sol tərəfə çapmağa başladılar. Kəhər atlı, narıncı geyimli ulanların arasında və arxa tərəfində bir böyük dəstə boz atlı, göy paltarlı fransız draquonları görünürdü.

Rostov ulanları təqib edən göy paltarlı fransız draquonlarını öz iti ovça gözlərilə hamıdan əvvəl gördü. Fransız draquonları getdikcə yaxınlaşırdılar. Təpənin dibində lap kiçik görünən bu adamların bir-birilə toqquşduğunu, bir-birini qovduğunu, əllərini ya qılınclarını havada oynatdığını aydın seçmək olurdu.

Rostov öz qarşısında baş verən vuruşmaya elə baxırdı ki, sanki ovda it qışqırmağa baxır. O hiss edirdi ki, əgər qusarlar indi fransız draquonlarının üstünə atılsa, onlar tab getirə bilməyəcəklər və əgər belə bir hücum lazımdırsa, onda bunu indi, lap bu saat, bu dəqiqə etmək lazımdır, sonra gec olar. Rostov ətrafına baxdı. Onun yanında duran rotmistr də gözünü süvarilərdən çəkmirdi.

Rostov:

– Andrey Sevastyanoviç, – dedi, – biz axı onları özışdiro bilərik...
Rotmistr:

– Çox cəsarətli işdir, – dedi, – doğrudan da...
Rostov onun sözünə axıra kimi qulaq asmayıb atı tərptədi, çapa-çapa eskadronun qabağına keçdi və o hələ hücum komandası verməmiş, eyni hissə qapılan bütün eskadron onun ardınca irəli cümdü. Rostov bunu nə üçün etdiyini heç özü də bilmirdi. Bunları o, ovda olduğu kimi, düşünmədən, anlamadan etmişdi. O gördü ki, draquonlar yaxındadırlar, çapa-çapa gəlirlər, sıraları pozulmuşdur. O bilirdi ki, draquonlar hücumu davam gətirə bilməyəcəklər, o bunu da bilirdi ki, birçə an var, onu əldən buraxsa, o bir daha qayıtmayacaq. Güllələr onun ətrafında elə həvəsləndirici bir halda vızıldayırdı, altındakı at da qızıqaraq elə qabağa atılmaq istəyirdi ki, o, özünü saxlaya bilmədi. Atı yerindən tərptədi, komanda verdi, elə o saat da arxadan hücumu keçən eskadronun tappılısını eşidib, çapa-çapa tərptədən enməyə başladı. Təpənin dibinə enən kimi atları qeyri-ixtiyari olaraq döndürməyə başladılar. Onlar öz ulanlarına və ulanların ardınca çapan fransız draquonlarına yaxınlaşdıqca atları daha bərk sürürdülər. Draquonlar yaxında idilər. Qabaqda gələn qusarları görüb, atlarını geri döndərməyə, daldakılar da atlarını saxlamağa başladılar. Rostov ovda atını çapa-çapa canavar qabağını kəsən kimi, indi də öz Don atını var gücü ilə çapır, sırası pozulmuş fransız draquonlarının qabağını kəsməyə can atırdı. Ulanlardan biri dayandı, bir piyada yerə yattı ki, atlar onu basıb əzməsin, miniksiz bir at da qusarlara qarışdı. Fransız draquon-

rının az qala hamısı atlarını geri çapırdı. Rostov onlardan boz at minmiş birini seçib, atını onun dalınca qovdu. At yolda bir kola rast gəlib, üstündən sıçradı, Nikolay özünü yohər üstündə zorla saxlayıb gördü ki, bir neçə andan sonra hədəf olaraq seçdiyi draquona çatacaqdır. Qaçan fransız görünür zabit idi, çünki onun əynində zabit mundiri vardı, o, belini öyrək əlindəki qılıncla boz atını qovurdu. Bir an sonra Rostovun atı döşü ilə zabitin atını daldan vurdu, düşmənin atı az qala yıxılacaqdı, elə bu anda Rostov heç özü də səbəbini bilmədən, qılincini qaldırıb, fransızı vurdu.

Bunu edən kimi Rostovun həvəsi birdən söndü. Zabit qılinc zərbəsindən artıq, atın vurduğu təkandan və qorxudan yığıldı, qılinc onun qolunu dirsəkdən yuxarı azca kəsmişdi. Rostov atını saxlayıb, gözlərilə düşməni axtarırdı ki, vurub yıxdığı adamın kim olduğunu görsün. Draquon fransız zabitə bir ayağı ilə yerə atla-atla qalmışdı, o biri ayağı isə üzənginə ilişmişdi. O sanki hər saniyə yeni zərbə endirilərək gözəllənirdi, qorxmış halda gözlərini qıyaraq, üzünü qırıqdırıb dəhşətlə altdan yuxarı Rostova baxırdı. Onun rəngi çəmşir, cavan üzünə palçıq sıçramışdı. O sarışın saçlı, açıq mavi gözlü, çənəsi zənəxdanlı zabitin üzündə vuruşma meydanına yaraşan bir ifadə yox idi. Onun üzü düşməni üzünə deyil, dinc bir ev adamının üzünə oxşayırdı. Rostov onunla nə edəcəyini düşünənədək zabit: *je me rends!*, – deyə çığırdı. O, ayağını üzəngidən çıxarmaq istəyirdi, lakin bacarmırdı, qorxu ifadə edən mavi gözlərini ayırmadan Rostova baxırdı. Qusarlar özlərini yetirib, onun ayağını üzəngidən çıxardılar, onu yohərin üstünə qaldırdılar. Qusarlar orada-burada draquonlarla əlləşirdilər. Draquonlardan biri yaralanmışdı, üzündən qan axırdı, lakin öz atını əldən vermirdi. Bir başqası bir qusarın tərkində oturub, daldan onu qucaqlamışdı; bir ayrısını da qusar öz atına mindirdi. Fransız piyadaları qabaq tərəfdə qaça-qaça güllə atırdılar. Qusarlar əsirləri götürüb, atlarını tələsə-tələsə geri çapdılar. Rostov da onlarla bərabər atını geri çapırdı, onu ağır bir hiss bürümüşdü, qəlbini sıxırdı. Bu fransız əsir almaqla və ona zərbə endirməklə Rostovun qəlbində heç cürə aydınlaşdırma bilmədiyi tutqun, dolaşq bir hiss əmələ gəlmişdi.

Qraf Osterman-Tolstoy geri dönen qusarları qarşıladı, Rostovu öz yanına çağırırdı, ona təşəkkür edib dedi ki, sizin bu qoçaqlığımız haqqında padşaha məlumat verəcəyəm və sizə Georgi xaçı verilməsini ondan xahiş edəcəyəm.

¹ Təslim oluram!

Rostovu Ostermanın yanına çağıranda o, ömr gözləmədən hücumu keçdiyini xatırlayaraq yəqin etmişdi ki, rəis onu özbaşına hərəkət etdiyi üçün cəzalandırmağa çağırır. Buna görə də Ostermanın tərəfi və mükafat vəd etməsi Rostovu daha artıq sevdirməli və həyretə salmalı idi, lakin həmin bayaqkı ağır, dumanlı hisslər yenə də onun ürəyini sıxırdı. Generalın yanından uzaqlaşırkən o, öz-özündən soruşdu: "Axı mənə əzab verən nədir? İlinmi? Yox, o deyil. Ona ki bir şey olmamışdır. Bəlkə, bir şeydə özümü biabir etmişəm? Yox, bunların heç biri deyil!". Peşmançılığa bənzər bir hiss ona əzab verirdi. "Hə, hə, iş çənəsi zənəxdanlı fransız zabitudendir. Yaxşı yadımdadır, ölimi qaldırıb, zərbə vurmaq istəyəndə ölim etmək istəmirdi".

Rostov aparılan əsirləri görüb, atını onların ardınca sürdü. O, əsir tutduğu, çənəsi zənəxdanlı fransız baxmaq istəyirdi. Qərribə mundirli fransız, qusar atına minmişdi və narahat bir halda ətrafına baxırdı. Onun qolundakı yara o qədər yüngül idi ki, buna heç yara demək olmazdı. Fransız Rostovu görüb, süni bir ifadə ilə gülümsədi və onu salamlamış kimi ölini havada yellədi. Rostov yenə özünü birtəhər hiss edir və nədənsə xəcalət çəkirdi.

Rostovun dostları və yoldaşları həm bu gün, həm də ertəsi gün onun dinib-danışmadığını, çox fikirli olduğunu gördülər, bununla belə o, heç də acıqlı və məyus deyildi. Rostov könülsüz sorab icir, tək qalmağa çalışır və nə barədə isə fikirləşirdi.

Rostov öz qoçaqlığı haqqında düşünür və bunun nəticəsində ona Georgi xaç verilməsinə, hətta igidlik şöhrəti qazanmasına təəccüb edirdi, lakin o, nəyi isə heç cürə başa düşə bilmirdi. "Onlar bizdən də çox qorxurlarmış!" – deyər o düşünürdü: "Demək, qəhrəmanlıq deyilən şey elə bundan ibarətmış? Məgər mən bunu vətən üçün etdim? O, çənəsi zənəxdanlı, mavi gözlü fransızın nə təsiri var? O, necə də qorxdı! O elə bildirdi ki, mən onu öldürəcəyəm. Axı mən onu niyə öldürəydim? Mənim ölim titrədi. Amma mənə Georgi nişanı verildilər. Heç bir şey, heç bir şey başa düşmürəm!".

Nikolay bu məsələ haqqında nə qədər düşünsə də, onu nəyin bu cür narahat etdiyini aydınlaşdırma bilməzdi. O, bu düşüncələrlə məşğul ikən, qulluqda fələyin çarxı onun xeyrinə dönməyə başladı, çox vaxt elə məhz belə də olur. Ostrovna vuruşmasından sonra ona bir batalyon qusar verildilər, igid bir zabitə iş tapdırmaq lazım gələndə həmişə onu çağırırdılar.

Qrafinya Nataşanın xəstəlik xəbərini aldıqdan sonra, hələ lap sağalmasa da, zoif də olsa, Petyanı götürüb, bütün ev-əşiklə Moskvaya getdi və Rostovgilin bütün ailəsi Marya Dmitriyevnagildən öz evlərinə gəlib, həmişəlik Moskvada qaldı.

Nataşanın xəstəliyi elə ciddi idi ki, həm onun, həm də ata-anasının xəsbəxtliyindən, onun xəstələnməsinə, tutduğu işə, nişanlığını rədd etməsinə nəyin səbəb olması fikri ikinci sərəyə keçdi. O, elə xəstə idi ki, baş verən hadisədə onun nə dərəcə müqəssir olduğunu düşünmək olmazdı. O yemirdi, yatmırdı, get-gədə sınıxırdı, öskürürdü və həkimlər də onun təhlükəli bir vəziyyətdə olduğunu hiss etdirirdilər. Ancaq ona kömək etmək haqqında düşünmək lazım idi. Həkimlər tək-tək, ya konsilium düzəltmək üçün bir yerdə Nataşanın yanına gədirildilər, fransızca, almanca, latınca xeyli danışırdılar, bir-birini məzəmmət edirdilər, onlara məlum olan xəstəliklərə qarşı cürbəcür dərmanlar yazırdılar, lakin bu sadə fikir onların heç birinin ağılına gəlmirdi ki, canlı bir adamın mübtəla olduğu xəstəliklərin heç biri onlara məlum ola bilməyəcəkdir, çünki hər bir canlı adamın öz xüsusiyyətləri vardır və həmişə onun özünəməxsus, tibb elminə məlum olmayan yeni və müəkkəb bir xəstəliyi olur. Bu tibb elmində yazılan ağ ciyər, qara ciyər, ürək, dəri, əsəb və başqa xəstəliklər deyil, bəlkə bu üzvlərin saysız-hesabsız birləşmiş iztirablarının birindən ibarət olan bir xəstəlikdir. Schrbazın başına onun schrləyə bilməyəcəyi fikri gələ bilmədiyi kimi, bu sadə fikir də həkimlərin başına gələ bilməzdi. Ona görə gələ bilməzdi ki, həyatda onların vəzifəsi müalicə etmək olmuşdur, ona görə gələ bilməzdi ki, onlar buna pul alırdılar, nəhayət, bu işə həyatlarının ən yaxşı illərini sərf etmişdilər. Lakin bu fikir onların başına əsasən ona görə gələ bilməzdi ki, onlar şəksiz xeyir verdiklərini görürdülər və doğrudan da, Rostovgilin bütün ailəsinə xeyir verirdilər. Onlar ona görə xeyirli deyildilər ki, xəstəni çox vaxt zərərli maddələri içməyə, ya atmağa məcbur edirdilər (zərərli maddələr az miqdarda verildiyindən bu zərər az hiss olunurdu), yox, onlar ona görə xeyirli, zəruri və vacib idilər ki, onlar xəstənin və xəstəni sevən adamların mənəvi cəhtiyacını təmin edirdilər (yalançı ara həkimlərinin, cadukünlərin, homeopatların həmişə olması və olacaqları da bununla izah edilir). İnsan iztirab çəkdiyi vaxt bu iztirabın başqaları tərəfindən yüngülləşdirilməsinə ümid edir, ona rəğbət bəslənməsinə

və kömək edilməsinə ehtiyac duyur. Həkimlər insanın bu əbədi ümid və ehtiyacını təmin edirlər. Onlar uşağda ibtidai bir şəkildə görünən əbədi bir insan ehtiyacını təmin edirlər ki, bu da yıxılarda zədələnməmiş yeri sığallamaqdan ibarətdir. Uşaq yıxılan kimi dərhal anasının, ya da dayəsinin üstünə yüyürür ki, onun ağrıyan yerini öpsünlər, ya da sığallasınlar, onun ağrıyan yerini öpəndə, ya da sığallayanda o bir yüngüllük hiss edir. Uşaq ən güclü və ən ağıllı saydığı bu adamlarda onun ağrısına kömək etmək üçün bir vasitə olmadığına inana bilmir. Həm ağrının yüngülləşəcəyi ümidi, həm də anasının uşağın şişmiş yerini sığallayaraq, ona qayğı göstərməsi uşağı ovundurur. Həkimlər də Nataşa üçün ona görə xeyirli idilər ki, onun uf olan yerini öpür və sığallayırdılar, onu əmin edirdilər ki, əgər arabaçı Arbatdakı aptekə gedib, bir manat yetmiş qəpiyə qəşəng qutuda poroşok və həb alıb gətirsə və xəstə poroşokları düz iki saatdan bir (nə tez, nə gec!) qaynanmış suda içsə, dərhal yaxşı olacaqdır. Həkimin yazdığı bu saatlara düzülmiş həblər, ilıq suda içilən poroşoklar, toyuq əti ketletləri və bir çox başqa şeylər olmasaydı, Sonya, qraf və qrafinya nə edərdi? Bu şeyləri vaxtlı-vaxtında yerinə yetirmək onların başını qarışdırır, onlara təsəlli verirdi. Əgər qraf bu xəstəliyi öz üstünə min manata oturacağını, qızının sağalması üçün əlavə min manat da xərc çəkib, onu xaricə aparacağını və orada konsilium düzəldəcəyini bilməseydi, əgər o, Metive və Fellerin xəstəliyi başa düşmədiyini, amma Frizin başa düşdüyünü, Mudrovun isə xəstəliyi daha düzgün təyin etdiyini bütün təfərrüatı ilə söyləməyə imkanı olmasaydı, o, öz sevimli qızının xəstəliyinə necə tab gətirə bilərdi? Həkimin dediklərinə tamamilə əməl etməməsi üstündə qrafinya bəzən xəstə Nataşa ilə dalaşmasaydı nə edərdi?

Bu qan qaralığı onun öz dərddini yadından çıxarırdı:

– Əgər sən həkimlərin sözüne qulaq asmasan, vaxtlı-vaxtında dərmanları içməsən, heç sağalmayacaqsan! Bununla zarafat etmək olmaz, *pnevmoniya*¹ olarsan. – Qrafinya yalnız özünün deyil, başqalarının da başa düşmədiyi bu sözü söyləməklə böyük bir təsəlli duyurdu. Sonya da həkimlərin yazdıqlarını öz vaxtında yerinə yetirməyə hazır olmaq üçün ilk günlərdə üç gecə heç soyunmadığını, indi də zərli qutudakı az zərərli həblərin vaxtını ötürməmək üçün gecələr yatmadığını sevinə-sevinə dərk etməseydi, nə elərdi? Hətta Nataşa belə heç bir dərmanın onu sağaltmayacağını və bunların mənasız bir

şey olduğunu söyləsə də, ona bu qədər xərc çəkilməsinə sevinirdi, buna görə də dərmanları öz vaxtında qəbul etməyi lazım görürdü. Hətta həkimlərin tapşırığına etina etməməklə müalicəyə inanmadığını və öz həyatına əhəmiyyət vermədiyini göstərə bilməsi onu sevindirirdi.

Həkim hər gün gəlirdi, Nataşanın nəbzini yoxlayır, dilinə baxırdı, onun üzündəki solğunluğa və kədəre fikir vermədən onunla zarafat edirdi. Lakin həkim o biri otağa gedəndə qrafinya da cəld onun dalınca gedirdi. Bu zaman həkimin sifəti ciddiləşir və o fikirli-fikirli başını yırğalayaraq deyirdi ki, xəstənin halı qorxulu da olsa, mən bu son dərmanın təsirinə arxayınam, gözləmə və baxmaq lazımdır, xəstəlik daha çox mənəvi xəstəlikdir, lakin...

Qrafinya onun ovcuna bir qızıl basaraq, bu hərəkətini həm özündən, həm də həkimdən gizlətməyə çalışırdı, həmişə də qızılı verəndən sonra ürəyi sakitləşmiş halda xəstənin yanına qayırdı.

Nataşa az yeyirdi, az yatırdı, öskürürdü və heç canlanmırdı, onun xəstəliyinin əlamətləri bundan ibarət idi. Həkimlər deyirdilər ki, xəstəni tibbi yardımsız qoymaq olmaz, buna görə də onu şəhərdə, ağır, bürkülü havada saxlayırdılar. Rostovgil 1812-ci ilin yayında kəndə getmədilər.

Nataşa xırdaca bərnildə, qutularda alınmış çoxlu həblər atsa da, damcı dərmanlar və poroşoklar içsə də (belə xırdə bərnilər, qutular həvəskar olan madam Schoss bunlardan böyük bir kolleksiya düzəlmişdi). Adət etdiyi kənd həyatından uzaq olsa da, gənclik öz üstünlüyünü göstərirdi. Nataşanın dərddi, keçirmiş olduğu həyatın təəssüratı ilə örtülməyə, keçmiş bir xatirəyə çevrilməyə başladı, daha bu dərddə ona əzab vermirdi. Nataşa sağalmağa başlamışdı.

XVII

Nataşa əvvəlkindən sakit idi, lakin əvvəlkindən şən deyildi. O nəinki ürəkəçən hər şeydən qaçırdı, ziyafətlərə, konsertlərə, teatrlara getmirdi, kirşə gəzintisinə çıxmırdı, hətta heç elə bir vaxt olmurdu ki, o güləndə bu gülüşün arxasında göz yaşları görünməsin. O oxuya bilmirdi. Gülməyə başlayanda və ya təkbaşına bir şey oxumaq istəyəndə göz yaşları onu boğurdu. Bu onun duyduğu peşmanlıqdan, bir daha geri dönməyəcək gözəl günlərin xatirəsindən, gənc həyatını belə boş yere məhv etməsindən doğan göz yaşları idi, axı o, xoşbəxt ola bilərdi! Xüsusilə, gülmək və oxumaq ona öz dərddini təhqir etmək kimi görü-

¹ Ağciyər iltihabı (sotolcom)

nürdü. İşvəbzlik isə heç onun yadına da düşmürdü, bundan heç özünü çəkəndirmək də lazım gəlmirdi. O danışır və hiss edirdi ki, bu zaman bütün kişilər onun üçün tələkə Nastasya İvanovna kimi bir şeydir. Daxili aləmində, ürəyində olan keşikçi ona hər cürə sevinci qəti surətdə qadağan etmişdi. Bir də ki, əvvəlki qağışız, ümidlə dolu qızlıq həyatının fərəhindən onun qəlbində heç bir şey qalmamışdı. O, hər şeydən çox payız aylarını, ovu, əmican dedikləri qocanı, Nicolas ilə Otradnoyedə keçirdiyi svyatki bayramını xatırlayırdı və hər şeydən çox ona bu xatirələr iztirab verirdi. O vaxtın heç olmasa, birçə gününü qaytarmaq üçün o heç bir şeyini əsirgəməzdi! Lakin bu daha mümkün olan şey deyildi. Bir hiss onu aldatmırdı. O duyurdu ki, bütün sevinclərinə səbəb olan əvvəlki azadlıq və sərbəstlik bir daha geri dönməyəcək. Bununla belə yaşamaq lazımdır.

Əvvəllər o, hamıdan yaxşı olduğunu düşünürdü, indi isə dünyada olan insanların hamısından, hamısından pis, çox pis olduğunu düşünmək onun ürəyini açdı. Lakin bu az idi. O, bunu bilir və öz-özündən soruşurdu: "Sonra, bəs sonra nə olacaqdır?" Sonra isə heç bir şey olmadı. Həyatda heç bir sevinc yox idi, amma həyat keçib gedirdi. Nataşa, görünür, heç kəsin boynuna yük olmaq, heç kəsə mane olmaq istəməirdi, onun özünə isə heç bir şey lazım deyildi. O, ev adamlarından qaçır, çəkinirdi, yalnız qardaşı Petya ilə yaxınlıq edir və bundan bir yüngüllük duyurdu. O birlərdən daha artıq Petya ilə bir yerdə olmağı xoşlayırdı, onunla tək qalanda bəzən güldürdü də. Çox nadir hallarda evdən bir yana gedərdi, qonaqlardan da ancaq Pyerin gəlməsinə sevinərdi. Onunla qraf Bezuxov etdiyindən daha artıq nəzakətlə, ehtiyatla, eyni zamanda ciddi rəftar etmək olmazdı. Nataşa qeyri-şüari olaraq bu nəzakəti duyur və Pyerlə söhbət etməkdən böyük bir həzz alır. Lakin o, Pyerin göstərdiyi nəzakətə qarşı heç minnətdar da deyildi. Pyer tərəfindən göstərilən yaxşılıqların hamısı ona çox təbii görünürdü. Pyerin hamı ilə mehriban dolanması elə təbii idi ki, onun yaxşılıq etməsində heç bir xidmət görmək mümkün deyildi. Nataşa Pyerlə söhbət edəndə bəzən Pyerin özünü itirdiyini və sıxıldığını hiss edirdi, xüsusilə söhbət zamanı hər hansı bir sözü ilə Nataşada ağır xatirələr oyatmaqdan qorxarkən Pyer bu hala düşürdü. Nataşa bunu Pyerin, ümumiyyətlə, yaxşı, həm də utancaq bir adam olması ilə izah edirdi. Onun fikrincə, Pyer hamıya qarşı belə olmalı idi. Bir dəfə Nataşanın ən həyəcanlı dəqiqələrində, Pyer heç özü də gözləmədən, bircə ondan demişdi ki, əgər mən sərbəst olsaydım, diz üstə çöküb, sizin sevginizə qovuşmağı sizdən rica edərdim, sonra isə Pyer öz hissləri

haqqında Nataşaya heç bir söz deməmişdi. O zaman bu sözlər Nataşaya böyük bir təsəlli vermişdi, lakin indi o, öz-özlüyündə yəqin etmişdi ki, bu sözlər aqlar bir uşağı ovundurmaq üçün söylənilən mənasız sözlər kimi bir şeymiş. Nataşanın heç aqlına da gəlmirdi ki, Pyerlə olan əlaqəsindən ya onun özü, ya da, xüsusilə, Pyer tərəfindən bir sevgi əmələ gələ bilsin. Bu əlaqədən bəzən kişi ilə qadın arasında ola bilən zərif, şairanə bir dostluğun (Nataşa bir neçə belə hadisə bilirdi) inkişaf edə biləcəyi də heç onun aqlına gəlmirdi, buna da səbəb Pyerin evli olması deyil, Nataşanın Pyerlə öz arasında son dərəcə möhkəm bir əlaqə pərdə olduğunu hiss etməsi idi. Nataşa Kuraginlə öz arasında belə bir əlaqə pərdənin olmadığını hiss etmişdi.

Pyotr pəhrizindən sonra Rostovgilin Otradnoyedəki qonşusu olan Aqrafena İvanovna Belova müqəddəs kimsələri ziyarət etmək üçün Moskvaya gəldi. O, Nataşaya pəhriz saxlamağı və kilsəyə getməyi təklif etdi, Nataşa bu təklifi sevinclə qəbul etdi. Həkimlər Nataşaya səhər tezdən evdən bayıra çıxmağı qadağan etmişdilər, buna baxmayaraq Nataşa pəhriz saxlamaq və kilsəyə getmək üstündə israr edib dururdu, özü də adətən evdəkilər etdiyi kimi deyil, Aqrafena İvanovna kimi pəhriz saxlamaq istəyirdi. Rostovgil evdə adi qayda ilə gündə üç dəfə ibadət edərdi, Aqrafena İvanovna isə nə səhər, nə günorta, nə axşam ibadətini buraxmadan bütün həftəni kilsəyə gedərdi.

Nataşanın bu söyi qrafinyanın xoşuna gəldi. Heç bir nəticə verməyən tibbi müalicədən sonra o, ibadətə Nataşaya dərmandan daha çox kömək edəcəyinə ümid edirdi, buna görə, qorxsə da, həkimlərdən gizlədərək, Nataşanın kilsəyə getməsinə razılıq verdi və onu Belovaya tapşırı. Aqrafena İvanovna gecə saat üçdə Nataşanı oyatmağa gəlir və çox vaxt onu yatmamış görürdü. Nataşa yuxuya qalıb səhər ibadətə gecikəcəyindən qorxurdu. Tələsə-tələsə ölü-üzünü yuyur, ən pis paltarını və köhnə mantiyasını geyir, səhər soyuğundan titrəyətitrəyə, dan yeri söküləndə, yenice işıqlanmağa başlayan boş küçəyə çıxırdı. Nataşa Aqrafena İvanovnanın məsləhəti ilə, öz məhəllə kilsəsinə deyil, başqa bir kilsəyə gedirdi. Dindar Belovanın dediyinə görə, bu kilsədəki keşiş çox ciddi və yüksək bir həyat keçirən adamdır. Kilsədə həmişə adam az olurdu. Nataşa Belova ilə bərabər adət etdikləri yerdə – sol kilrosun¹ arxa tərəfində, Məryəmin ikonası qabağında durardı. Nataşa səhərin bu çağında kilsəyə gəlməyə vərmişdi. Məryəmin həm qabağında yanan şamlarla, həm pəncərədən

¹ Kilsədə müğönnilərə məxsus yer

düşən səhər işığı ilə işıqlanan qara simasına baxarkən, Nataşanı yeni bir hiss büürüyürdü: bu, dərkedilməz, özəmətli bir qüvvənin qarşısında itaət hissi idi. Bu hiss ilə o, dua oxuyan keşişin səsinə qulaq asır, eşitdiyi sözlərin mənasını başa düşməyə çalışırdı. Nataşa bunları başa düşəndə onun hissələri oxuduğu dua ilə birləşirdi, lakin başa düşməyəndə bunu fikirləşmək ona daha xoş gəlirdi. Hər şeyi başa düşməyi arzulamaq məğrurluqdur, hər şeyi başa düşmək olmaz, ancaq inanmaq və özünü Allaha təslim etmək lazımdır. Nataşa hiss edirdi ki, Allah bu zaman onun ruhunu idarə edir. O xaç vururdu, səcdə edirdi və eşitdiklərinin mənasını anlamayanda, ancaq öz yaramazlığı qarşısında böyük bir dəhşət duyur, Allaha yalvararaq, bütün günahlarının bağışlanmasını diləyirdi. O ən çox tövbə ibadəti edirdi. Səhər tezdən evlərdə hələ hamı yatmış ikən, onlar ancaq işə gedən bənnalara, küçə süpürən dalandarlarla rast gələrkən evə qayıdarkən Nataşa yeni bir şey duyurdu. O hiss edirdi ki, öz günahlarını təmizləyə bilər, yeni təmiz bir həyat qurub xoşbəxt ola bilər, bu mümkündür.

Nataşa bir həftə belə bir həyat sürdü və bu həftə ərzində bu hiss onda gün-gündən qüvvətləndi. “Приобщение”¹ və ya Aqrafena İvanovnanın sevinci içində söz oynadaraq “сообщение” adlandırıldığı ayın Nataşanaya elə böyük bir səadət kimi görünürdü ki, qız o müqəddəs bazar günündə sağ qalacağına belə inanmırdı.

Nəhayət, bu xoşbəxt gün gəlib çatdı. Nataşa sonralar da unutmadığı bu bazar günündə, kilsədə ayini icra edib, ağ kisəyi paltarada evə qayındanda, bir neçə aydan bəri birinci dəfə olaraq özünü sakit və qarşıda duran həyatın iztirabverici düşüncələrindən sərbəst hiss edti.

Həmin gün həkim gəlib, Nataşaya baxdı və iki həftə bundan əvvəl yazdığı dərmanları yenə də içməyi tapşırırdı.

Görünür, o, işə vicdanla yanaşaraq uğur qazandığından razı idi:

– Bu dərmanı mütləq, yenə səhər-axşam içsin. Ancaq rica edirəm, vaxtını keçirtməsin. – Ovçunun içinə basılan qızılı möharətlə tutaraq zarafatlıca dedi: – Arxayın olun, qrafinya, tezliklə o yenə oxuyacaq və gülüb oynayacaq. Axırıncı dərman ona çox, çox xeyir verdi. O lap əmələ gəlmişdir.

Qrafinya üzü gülə-gülə qonaq otağına qayıdarkən dırnaqlarına baxıb, bir neçə dəfə tūpürdü.

İyulun əvvəlində müharibənin gedişi haqqında Moskvada get-gedə daha qorxulu xəbərlər yayılmağa başladı. Padşahın xalqa müraçiatnaməsində, padşahın özünün ordudan Moskvaya qayıtmasından danışmışdılar. Lakin iyulun 11-nə qədər manifest və xitabnamə alınmadığından həm bunlar, həm də Rusiyanın vəziyyəti haqqında cürbəcür şeylər yayılırdı. Deyirdilər ki, ordu təhlükə altında olduğu üçün padşah ordudan gedir, qoşun Smolenski tərəfə etmişdir, Napoleonun bir milyon qoşunu vardır və Rusiyanı ancaq möcüzə xilas edə bilər.

İyulun 11-də, şənbə günü manifest alınmış, lakin hələ çap olunmamışdı. Rostovgildə olan Pyer ertəsi gün – bazar günü nahara gələcəyini, manifesti və müraçiatnaməni qraf Rostopçindən alıb gətirəcəyini vəd etmişdi.

Bazar günü Rostovgil adətləri üzrə ibadət üçün Razumovskilərin ailə kilsəsində getdilər. İsti iyul günü idi. Rostovgil saat 10-da kilsənin qabağında karetdən düşdülər. İsti havada, xırdavatçıların çıxırtısında, adamların əynindəki parlaq və açıq rəngli yay paltarlarında, bulvardakı ağacların toz basmış yarpaqlarında, növbə dəyişməyə gedən batalyonun musiqi səsinə və ağ salvarlarında, döşəmə yoldan qalxan gurultuda, isti günəşin parlaq işığında, aydın, isti havada bir yay yorğunluğunu, hazırkı vəziyyətdən razılıq və eyni zamanda narazılıq hissi vardı. Moskvanın bütün aristokratları, Rostovgilin bütün tanışları Razumovskilərin kilsəsində idi (bir çox dövlətli ailələr, hər il bu vaxt kəndə getdikləri halda, bu il bir hadisə olacağını gözləyirlər kimi şəhərdə qalmışdılar). Nataşa izdiham arasından yol açan livreyli lakeyin ardınca anasının yanı ilə gedərkən cavan bir adamın səsinə eşitdi: o, ucadan söylənilən bir pıçılıq ilə deyirdi:

– Bax, bu, Rostovadır, həmin o...

– Necə də sınıxıb, amma yenə qəşəngdir!

Nataşa eşitdimi, ya ona gəldi ki, Kuraginın və Bolkonskinin adını çəkəndilər. Həmişə ona elə gəlirdi ki, bu iki adamın adını çəkirlər. O, elə zənn edirdi ki, hamı ona baxarkən, ancaq onun başına gələnlərin hadisəni düşünür. İzdiham içərisində həmişə iztirab çəkən, qəlbini sanki donduğunu hiss edən Nataşa, əynində qara krujevalı bənövşəyi ipək paltar, həmişəki kimi əzab çəkə-çəkə, lakin qadınlara məxsus bir təmkinlə adamlar arasından keçib gedirdi. Qəlbənə nə qədər çox iztirab və xəcalət çəksə də, yerisi bir o qədər sakit və özəmətli idi. O, qəşəng

¹ “Приобщение” və ya “причастие” – xristianlarda müqəddəs şərab içmək və təbətərk çörək yemək ayini

olduğunu bildirdi və səhv etmirdi, lakin bu indi onu əvvəlki kimi sevin-dirmirdi. Əksinə, son vaxtlarda və xüsusilə, şəhərdəki bu aydın, isti yay günündə ona hər şeydən çox əzab verirdi. Keçən bazar günü burada olduğunu xatırlayaraq öz-özünə deyirdi: “Bir bazar günü də, bir həftə də keçdi, ancaq yenə də əvvəlki cansız həyat, yenə də əvvəlki şərait, lakin əvvəllər bu şəraitdə necə rahat yaşamaq olurdu. Qəşəngəm, cavanam. Onu da bilirəm ki, indi mərhəmətliyəm, əvvəllər pis idim, amma indi mərhəmətliyəm, bunu bilirəm, ancaq ömrün gözəl çağları boş-boşuna, heç kəsə fayda vermədən keçib gedir”. Nataşa anasının yanında dayanıb, yaxında duran tanış adamları başı ilə salamladı. O, adəti üzrə qadınların tualetini gözədən keçirdi, yaxında dayanan bir qadının tenue¹-sini və dar bir yerdə yaramaz halda əli ilə xaç vermasınə bəyənmedi. Yenə də həm başqalarının onun haqqında, həm də özünün başqaları haqqında mühakimə yürütdüyünü narazı halda düşündü və birdən ibadət səsi eşidib, öz yaramazlığından, həm də əvvəlki təmizliyini yenidən itirdiyindən dəhşətə gəldi.

Nurani, təmiz bir qoca mülayim və tənənəli bir səslə dua oxuyur, ibadət edənlərin qəlbinə əzəmətli, həm də təskinlikverici bir təsir bağışlayırdı. Padşah qapısı², sonra da pərdə yavaşca çəkilib örtüldü, oradan sirlə bir səs astadan nə işə dedi. Nataşa səbəbini heç özü də bilmədən ağlamaq istəyir, fərəhli və üzücü bir hissə onu həyəcanlandırır.

“Öyrət məni. Mən nə edim, həyatımı necə idarə edim, özümü necə həmişəlik düzəldim, həmişəlik!..” – deyərək düşündü.

Dyakon amvona³ çıxdı, baş barmağını o biri barmaqlarından xeyli aralayaraq, cübbəsi altındakı uzun saçlarını düzəltdi, xaçı döşünün üstünə qoyaraq tənənli bir əvazla ucadan dua oxumağa başladı:

– “Hamılıqla Allaha ibadət edək”.

“Hamılıqla, hamımız bir yerdə, təbəqələrə ayrılmadan, düşmənçilik etmədən, qardaş məhəbbətilə birləşərək ibadət edək”, – deyərək Nataşa fikirləşirdi.

– “Pərvərdigari-ələmin əzəmətinə, günahlarımızı bağışlanmasına dua edək”.

“Mələklər ələminə, ruhdan xəlv olunmuş və bizim başımız üstündə yaşayan məxluqatın hamısına dua edək”, – pıçıldıyaraq Nataşa ibadət edirdi.

¹ Duruş tərzini

² Kilsədə ikonostasin (ikonaların asıldığı divarın) orta qapısı

³ Kilsədə məhrabın qabağındakı hündür yer

Mühəribədə olanlar haqqında dua oxunanda Nataşa öz qardaşını və Denisovu xatırladı. Su üzündə olanlar və səyahət edənlər haqqında dua ediləndə o, knyaz Andreyi xatırladı. Onun üçün, ona etdiyi pisliklərin bağışlanması üçün Allaha dua elədi. Bizi sevənlər haqqında dua ediləndə, Nataşa öz ailəsi, atası, anası və Sonya haqqında dua elədi, onların qarşısında nə qədər müqəssir olduğunu ancaq indi başa düşdü və onları nə qədər sevdiyini ancaq indi hiss etdi. Bizə nifrət edənlərə dua oxunanda o, dua etmək üçün özüne düşmənlər və nifrət edənlər uydurdu. Nataşa borclu olduqları və atası ilə işi olan bütün adamları təsəvvür etdiyi düşmənlər sırasına salırdı, həmişə də düşmənlər və nifrət edənlər haqqında düşündə, ona bu qədər pislik etmiş Anadolilə yadına düşürdü. Anatoli nifrət edənlər sırasında olmasa da, Nataşa onu düşmən hesab edərək onun haqqında sevinclə dua edirdi. Ancaq ibadət zamanı o həm knyaz Andreyi, həm də Anatolini aydın və sakit halda xatırlaya bilirdi. Andreyə və Anadoliyə qarşı onda olan hissə qorxu və Allahə pərəstişkarlıq hissi önündə məhv olurdu. Padşahın ailəsinə və Sinoda¹ dua ediləndə Nataşa daha çox öyilir, xaç vurur və öz-özünə deyirdi ki, başa düşmürəmsə, sübhə edər bilmərəm, hər halda, mən Sinodu sevirmə və ona dua edirəm.

Dyakon minacati qurtardıqdan sonra döşündən sallanan oranın üstündən xaç vurub, sözüne davam etdi:

– “Özümüzü və öz həyatımızı həzrət İsanın ixtiyarına verək”.

Özümüzü Allahın ixtiyarına verək, – deyərək Nataşa da öz ürəyində təkrar etdi. İlahi, mən özümü sənin iradəyə tapşırıram. Heç bir şey istəmirəm. Heç bir şey arzu etmirəm, öyrət məni. Mən nə etməliyəm, öz iradəmi necə işlətməliyəm. O xaç vurmadan, nazik qollarını yanına sallayaraq, rıqqətli bir ürəklə, səbirsizliklə dua edir, sanki indicə gözügörünməz bir qüvvənin gəlib, onun özünü özündən, öz təəssüflərindən, arzularından, ümidlərindən, məzəmmətlərindən, qüsurlarından xilas edəcəyini gözləyirdi.

Qrafinya ibadət vaxtı bir neçə dəfə qızının rıqqət və məsumluq ifadə edən üzünə, parlaq gözlərinə baxdı. O dua eləyirdi ki, Allah Nataşanın dərдинə kömək etsin.

Birdən ibadətin ortasında dyaçok balaca bir kürsü gətirib, padşah qapısının qabağında qoydu. Nataşa bildirdi ki, ibadət vaxtında bunu etməzlər. Bu həmin kürsü idi ki, Troitsa günündə diz çökərək, bunun

¹ Sinod – rus kilsəsinə başçılıq edən idarə; baş ruhani idarəsi

üstündə dua oxuyardılar. Başında şiş uclu bənövşəyi məxmər papaq olan keşiş, saçını düzəldib çox çətinliklə dizi üstə çökdü. Bu, Sinod-dan indicə bu saat alınmış dua idi, Rusiyanı düşmən hücumundan xilas etmək üçün müsəlla idi.

– “Ey pərvərdigari-qadir, ey bizim xilaskarımız olan Allah! – Keşiş ruhani çox aydın, sadə və mülayim bir səsle oxuyurdu, ancaq slavyan ruhaniləri belə oxuya bilir və rus qəlbinə dərin unudulmaz bir təsir bağışlayırlar.

– “Ey pərvərdigari-qadir, ey bizim xilaskarımız olan Allah! Öz feyz və mərhəmətini bizim üstümüzdən əsirgəmə, biz müxlis bəndələrinin səsinə eşit, bizə rəhmin gəlsin, bizim təqsirimizdən keç. Bu düşmən ki var, o, sənin yaratdığın aləmə olmanın bir vələvə salıb, o, sənin üzünə ağ olaraq, istəyir ki, bütün kainatı viran qoysun. Fitnə-fəsad törətmək üçün bir yerə cəm olmuş bu adamlar sənin yaratdığını məhv etmək, sənin pak və müqəddəs Qüds-şərifini, sənin sevdini Rusiyanı xarabazara çevirmək istəyirlər. Onlar sənin məbədlərini murdarlamaq, mehrablarını yıxmaq, bizim müqəddəs saydığımız şeyləri təhqir etmək istəyirlər. Nə vaxta kimi, İlahi, nə vaxta kimi bu günaha batmışlar özlərini öyəcək, öz bildiklərini edəcəklər? Nə vaxta kimi onlar qanuna zidd olan hakimiyyətdən istifadə edib, cinayətlər törədəcəklər?

“Ey xudavəndi-aləm! Sənə dua edən biz bəndələrinin səsinə eşit, sən bizim ən mömin və əzəmətli, ən böyük padşahımız olan imperator Aleksandr Pavloviçə qüvvət ver. Onun ədalətli və şəfqətli olduğunu nəzərə al, sənə yaxın, əziz olan İzraili mühafizə etdiyi üçün onun mükafatını ver. Onun məsləhətlərini, təşəbbüslərini, onun gördüyü işləri təqdis et. Öz qadir əlinlə onun padşahlığını möhkəmləndir, qoy Musa Amalikhə, Gedeon Madiama, Davud Qoliafa qalib gəldiyi kimi, o da düşməne qalib gəlsin. Onun qoşunlarını mühafizə et, sənin naminə silah götürüb, döyüşə gedənlərin qoluna qüvvət ver, vuruşma meydanında onların silahını kəskin elə, onlara kömək et. Qoy bizə pislik etmək niyyətində olanlar utansınlar, biabır olsunlar, toz-torpaq külək qabağında necə olursa, qoy onlar da bizim sədaqətli qoşunumuz qabağında elə olsunlar və sənin əzəmətli mələyin onları rəzil etsin, qovsın. Qoy onlar üçün misli görməmiş bir tor qurulsun, onlar bu topa düşüb, məhv olsunlar. Qoy onlar sənin qulların önündə – bizim qabağımızda diz çöksünlər, bizim ayağımız altında tapdalansınlar. İlahi! Hər şey sənin hökmündədir, sən hamının və hər kəsin pəna-

hısan, hər şeyə qadirsən, sən xaliqsən, heç kəs sənin iradəyə qarşı çıxa bilməz.

Ya rəbb! Sənin feyz və mərhəmətinin həddi-hüdudu yoxdur. Bizdən üz çevirmə, bizim nalayiq hərəkətlərimizi bağışla. Sən ki şəfqət və mərhəmət sahibsən, qanunsuz işlərimizi və bizim günahlarımızı əfv et. Bizə təmiz ürək ver, bizim vücudumuzdakı ruhu pak elə, bizim hamımızda sənə olan inamı möhkəmləndir, bizə ümid ver, bizi bir-birimizə olan həqiqi məhəbbətlə ruhlandır, bizi yekdilliklə baxanlardır ki, özümüzü müdafiə edək, sən ki bizim pasibanımızsan, sən qoyma ki, dinsizlər möminlər üzərində hökmranlıq ələsin.

“İlahi, biz ki sənə inanırıq və sənə pənah götürmüşük, öz mərhəmətini əsirgəməklə bizi zəlif eləmə, yaxşılıq üçün öz qüdrətini göstər, qoy bunu bizə və bizim pravoslav dinimizə həqarətlə baxanlar görsünlər, rüsvay olub məhv olsunlar. Qoy bütün aləm də bunu görsün, sənin ki adın Allahdır, sən xaliqsən, bizdə sənin bəndələrinik. İlahi. Öz mərhəmət kölgəni bizim üstümüze sal və bizə nicat yolu göstər; öz mərhəmətinlə qulların qəlbini şad et, bizim düşmənlərimizi qəhr et və onları tezliklə sənə sədaqətli olanların ayaqları altında tapdaq et. Bizi himayə edən Sənsən, kömək və qabiliyyət ümidi sənədir, şükürlər olsun sənə, sənin oğluna və müqəddəs ruha, min-min şükürlər olsun, ey xaliqi-ləməyəzəl. Amin”.

Bu dua Nataşaya indiki ruhi vəziyyətində çox böyük təsir bağışladı. O, Musanın Amalikhə, Gedeon Madiama, Davud Qoliafa qalib gəlməsi, Qüds-şərifin dağılması haqqında deyilən hər sözə qulaq asır, qəlbini dolduran şəfqət və yumşaqılıqla Allaha yalvarırdı, lakin bu oxunan duada Allahdan nə istədiyini özü də yaxşı başa düşmürdü. O, Allahdan həqq və ədalət, ürəklərin inamla, ümidlə möhkəmləndirilməsi və onların məhəbbətlə ruhlandırılması diləyində bütün qəlbilə iştirak edirdi. Lakin o, düşmənlərin ayaq altında tapdaq edilməsi haqqınla Allaha dua edə bilmədi, çünki bir neçə dəqiqə bundan əvvəl o, sevmək və dua etmək üçün belə düşmənlərinin çox olmasını arzu edirdi. Ancaq Nataşa da diz çökülüb oxunan bu duanın düzgün olmasına şübhə edə bilməzdi. İşlədikləri günah üstündə insanları və xüsusilə onun özünün cəzalandırılması qarşısında Nataşa ixlaskaranə və ağır bir dəhşət duyurdu. Allaha yalvarırdı ki, insanları və onun özünü əfv etsin, insanlara və onun özünə həyatda sakitlik və xoşbəxtlik versin. Ona elə gəlirdi ki, Allah onun duasını eşidir.

Pyer Rostovgildən getdiyi və Nataşanın minnətdarlıq ifadə edən baxışlarını xatırlayaraq, göydəki quyruqlu ulduza baxandan sonra qarşısında yeni bir aləm açıldığını hiss etdiyi gündən, əvvəllər həmişə ona əzab verən bir fikir-dünyadakı işlərin boş və mənasız olması fikri artıq onu rahat qoydu. Əvvəllər hər bir məşğuliyyətin ortasında onun qarşısına çıxan niyə? Nədən ötrü? Sualları indi onun üçün başqa bir sualla deyil, keçmiş sualın cavabı ilə deyil, Nataşanın surəti ilə əvəz olunmuşdu. Boş bir söhbət eşidəndə, ya özü danışanda, insanın alçaq bir əməli və mənasız hərəkətləri haqqında bir şey oxuyanda, ya biləndə Pyer qabaqkı kimi dəhşətə gəlmirdi. Hər şeyin ömrü belə qısa və özü də belə məchul ikən insanların nə üçün çalışıb-əlləşdiklərini öz-özündən soruşmurdu, lakin Nataşanı son dəfə gördüyü kimi xatırlayırdı və bütün şübhələri yox olurdu. Ona görə yox ki, qarşısına çıxan suallara Nataşa cavab verirdi, ona görə yox olurdu ki, Nataşanı xatırlaması dərhal onu ruhi fəaliyyətin başqa, parlaq bir sahəsinə keçirirdi. Bu sahədə nə haqlı ola bilərdi, nə də günahkar, bu, gözəllik və sevgi aləmi idi ki, bunun üçün yaşamağa dəyər, həyatda nə cür rəzalət görür, ya eşidirdisə, öz-özünə deyirdi:

“Qoy filankəs dövlətin və padşahın pulunu oğurlasın, dövlət və padşah isə ona şən-şərəf versin, mənə nə. Nataşa dünən mənə baxıb gülümsədi və yenə gəlməyimi xahiş etdi, mən onu sevirəm, heç kəs də heç vaxt bunu bilməyəcəkdir”.

Pyer yenə də əvvəlki kimi cəmiyyət üçün çıxır, yenə çox içir və yenə boş, dalğın bir həyat keçirirdi, çünki Rostovgildən gəldikdən sonra qalan vaxtını bir yerdə keçirməli idi. Moskvada qazandığı vərdisləri və yeni tanışları onu başqa bir həyata cəlb edir, bu həyat onu son dərəcə maraqlandırır. Lakin son vaxtlar müharibə meydanından get-gedə daha həyəcanlı xəgərlər gəldiyindən, Nataşa sağalmağa başladığından və Pyerdə əvvəlki kimi qeydə qalmaq və acımaq hissi oyatmadığından Pyeri getdikcə heç özünün də anlamadığı bir narazılıq bürüyürdü. O hiss edirdi ki, bu vəziyyət uzun zaman davam edə bilməyəcəkdir, onun bütün həyatını dəyişdirəcək bir fəlakət yaxınlaşır və o yaxınlaşmaqda olan bu fəlakətin əlamətlərini hər şeydə səbirsizliklə axtarırdı. Mason qardaşlardan biri, İohann Boqoslovun Apokalipsisində Napoleon haqqında çox-çox qabaqdan yazılmış bir məsələni açıb Pyerə demişdi.

Apokalipsisin on üçüncü fəsilində, on səkkizinci ayətində deyilir: “Burada mənə var, ağıl olsa, bu rəqəmlərdə o, heyvanın aqibətini təyin edə bilər. Bu da altı yüz altmış altı rəqəmidir”.

Yenə həmin fəsildə, beşinci ayətdə deyilir: “Və o, çox-çox pis işlər görəcək və bunu da o, dörd-on iki ayda edəcək”.

Fransız hərfləri yəhudilərin rəqəmlə ifadə olunan hərfləri kimidir. Birinci on rəqəmlə təklilər, qalanları ilə onluqlar ifadə olunur, o rəqəmlərin də mənası budur:

a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u v w x y z
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 110 120 130 140 150 160

Bu əlifba ilə L'empereur Napoleon¹ sözünü yazdıqda həmin rəqəmlərin yekunu 666-ya bərabər olur, buna görə də Apokalipsisdə adı çəkilən heyvan da Napoleonundur. Yenə bu əlifba ilə o, heyvanın çox-çox pis işlər görməsinin sonunu göstərən *quarante deux*² sözünü yazıb, rəqəmə çevirəndə düz 666 alınır. Bundan da aydın olurdu ki, 1812-ci il Napoleon hakimiyyətinin son ilidir, bu ildə fransız imperatorunun 42 yaşını tamam olurdu. Bu məsələ Pyeri heyretə saldı. O, tez-tez özünə belə bir sual verirdi: – Bu heyvanın, yəni Napoleonun hakimiyyətinə necə bu suala cavab tapmağa çalışırdı. Bu suala cavab olaraq *Pyer L'empereur Alexandre? La nation Russe?*³ sözlərini yazdı, hərfləri rəqəmə vurdu, lakin rəqəmlərin yekunu 666-dan ya çox, ya da az çıxırdı. Bir dəfə də o, bu məsələ ilə məşğul olarkən öz adını – *Comte Pierre Besouhof*⁴ yazdı, rəqəmlərin yekunu yenə düz gəl-mədi. Sözlərin orfoqrafiyasını dəyişib, “s” yerinə “z” qoydu, “de” sonra da *article le*⁵ əlavə etdi, yenə də istənilən nəticə əldə edilmədi. Sonra onun ağılına belə bir şey gəldi: – Madamki suala axtarılan cavab onun adındadır, onda cavaba onun milləti də mütləq əlavə olunmalıdır. O, *Le Russe Besuhof*⁶ sözünü yazdı, rəqəmləri sayanda isə 671 çıxdı, ancaq 5 rəqəmi artıq idi. 5 isə “e” hərfinin qarşılığı idi, həmin

¹ Imperator Napoleon

² Qırx iki

³ Imperator Aleksandr, rus xalqı

⁴ Pyer Bezuxov

⁵ Şəkilçi

⁶ Rus Bezuxov

bu "e" də *L'empereur* sözünün qabağındakı article-dən atılan hərf idi. Pyer düz də olmasa, "e"-ni atıb, *l'Russe Besuhof* sözünü aldı, bunun da rəqəmləri düz 666 idi. Bu qəribə kəşf Pyeri həyəcanlandırdı. Apokaliptisdə göstərilən böyük hadisə ilə o, necə, hansı vəsi-tələrlə əlaqədar olduğunu bilmirdi, lakin bir an da olsa, belə bu əla-qənin varlığına şübhə etmirdi. Onun Rostovaya olan sevgisi, dəccal, Napoleonun başqını, quyuqlu ulduz, 666 *L'empereur Napoleon* və *l'Russe Besuhof* – bütün bunlar bir yerdə yetişməli, inkişaf etməli, Moskva vərdişlərinin onu əsir edən, sıxan sehrlı, boş, mənasız ələmindən çıxartmalı, böyük bir qəhrəmanlığa, böyük bir səadətə yetir-məli idi.

* * *

Həmin dua oxunan bazar günü ərəfəsində Pyer yaxşı tanış olduğu qraf Rastopçindən həm padşahın Rusiyaya xitabnaməsini, həm də ordudan gələn son xəbərləri alıb gətirəcəyini Rostovgilə vəd etmişdi. Bazar günü səhər qraf Rastopçinin yanına gedərək orada ordudan təzəcə gəlmiş kuryeri gördü.

Kuryer Pyerin tanıdığı Moskva bal rəqqaslarından biri idi.

O, Pyerə müraciət edərək dedi:

– Siz Allah, bəlkə, siz mənim işimi bir az yüngülləşdirə bildiniz? Mənim çantam ata-analara yazılan məktublarla doludur.

Bu məktublar içində Nikolay Rostovun atasına yazdığı məktub da vardı. Pyer bu məktubu götürdü. Bundan başqa qraf Rastopçin padşahın yenicə çap olunmuş xitabnaməsini, ordudan gələn son əmrləri və özünün afişasını verdi. Pyer ordudan gələn əmrlərə baxarkən onlardan birində yaralananlar, ölənlər və təltif edilənlər arasında Nikolay Rostovun da adını gördü. O, Ostrovnoyedə göstərdiyi qəhrəmanlığına görə 4-cü dərəcəli Georgi xaçı ilə təltif edilmişdi. Yəne həmin əmrdə knyaz Andrey Bolkonskinin yeger alayına komandir təyin edilməsi haqqında məlumat vardı. Pyer Bolkonskinin Rostovgilin yadına salmaq istəməsə də, Nikolayın təltif edilməsi xəbəri ilə onları sevindirmək istədi. Padşahın Moskvaya olan xitabnaməsini, afişanı və başqa əmrləri özündə saxlayıb, Nikolayın təltif edilməsi haqqında çap olunmuş əmri və məktubu Rostovgilə göndərdi, o birilərini nahara gedəndə özü ilə aparacaqdı.

Qraf Rastopçinlə edilən söhbət, onun fikirli olması və tələməsi, orduda işlərin pis getməsi haqqında qayğısızca danışan kuryer,

Moskvada ələ keçən casuslar haqqında şayiələr, Napoleonun payıza kimi hər iki rus paytaxtında olacağına vəd edən kağızın Moskvada əldən-ələ gəzməsi, səhər padşahın gələcəyi ətrafında gedən söhbətlər Pyerdə həyəcan və iztirab hissələrini yeni bir qüvvətlə hərəkətə gətirdi. Bu həmin həyəcan və iztirab idi ki, quyuqlu ulduz görünəndən, xüsusilə, müharibə başlandıdan bəri Pyeri tərk etməmişdi.

Pyer çoxdan bəri hərbi qulluğa girmək fikrində idi. O, bunu yerinə yetirərdi, lakin bəzi şeylər buna mane olurdu. Birinci maneə, onun masonluq cəmiyyətinə mənsub olması idi; bu cəmiyyətə o, müəyyən and ilə bağlı idi və bu cəmiyyət müharibənin aradan götürülməsi və əbədi sülh məsələsini təbliğ edirdi, ikincisi – əyinlərinə mundir geyib vətənpərvərlik təbliğinə qurşanan bir çox moskvalılara baxarkən nədənsə o, belə bir işə qədəm qoymağa xəcalət çəkirdi. Lakin hərbi qulluğa girmək niyyətini yerinə yetirməyə başlıca səbəb, bəzi məsələləri aydın təsəvvür etməsi idi. Bu aydın təsəvvür etmədiyi şey də, onun 666 rəqəminin mənasını ifadə edən *l'Russe Besuhof* olması, böyük pisliliklər edən heyvanın hakimiyyətinə son qoymaq kimi böyük bir işdə iştirak etməsinin əzəldən müəyyən edilməsi idi. Buna görə də o, heç bir təşəbbüs göstərməməli, baş verəcək hadisəni gözləməli idi.

XX

Hər bazar günü olduğu kimi, bu bazar günü də Rostovgilə yaxın tanışlardan bəziləri onlarda nahar edirdilər.

Pyer Rostovgili tək görə bilmək üçün tez gəldi.

Pyer bu il o qədər kökəlmişdi ki, əgər onun boyu uca, qol-qıçı iri, özü də qüvvətli olmasaydı, cybəcər bir hala düşərdi. Qüvvətli olduğu üçün də yaqın o, belə yüngülcə hərəkət edə bilirdi.

Pyer tövsüyə-tövsüyə və öz-özünə nə işə yavaşca deyə-deyə karetdən düşdü. Sürücü ondan soruşmadı ki, dayanıb gözləsinmi, ya çıxıb getsinmi? O bilirdi ki, qraf Rostovgilə gəldimi, saat 12-yə kimi burada qalacaq. Rostovgilin lakeyləri sevinclə yüyürüb, onun plaşını çıxartdılar, ağacını və şlyapasını əlindən aldılar. Pyer klubdakı adətə üzrə, ağacını və şlyapasını dəhlizdə qoyurdu.

O, Rostovgildə hamıdan əvvəl Nataşanı gördü. Nataşanı hələ görmədən, dəhlizdə plashını çıxaranda onun səsini eşitmişdi. Nataşa zalda solfeci oxuyurdu. Pyer onun xəstələndəndən bəri oxumadığını

bilirdi, buna görə də Nataşanın səsi həm onu təəccübləndirir, həm də sevindirir. Pyer yavaşca qapını açıb, Nataşanın otaqda gözə-gözə oxuduğunu gördü. Onun əyində kilsəyə gedərkən geydiyi bənövşəyi paltar vardı. Pyer qapını açanda Nataşa dal-dala ona sarı gəlirdi; lakin o, birdən geri döndü, Pyerin təəccüb ifadə edən dolu üzünü görüb qızardı və tez ona yaxınlaşdı.

– Mən yenə də oxumaq istəyirəm, – dedi. Sonra üz istəyirmiş kimi əlavə etdi: – Hər halda bu bir məşğuliyətdir.

– Lap yaxşı edirsiniz.

Nataşa əvvəlki fərəh və gümrəhliklə dedi:

– Sizin gəlməyinizə mən çox şadam! Mən bu gün elə xoşbəxtəm ki! – Pyer çoxdan bəri onda bu fərəh və gümrəhliyi görməmişdi. – Bilirsinizmi, Nikolas Georgi xaçı ilə təliff edilmişdir. Mən onunla fəxr edirəm.

– Bəs necə, əmri mən özüm göndərmişəm, bundan xəbərdaram. Yaxşı, mən sizə mane olmaq istəmirəm, – dedi və qonaq otağına keçmək istədi.

Nataşa onu saxladı.

Qızaranıq, lakin gözlərini endirmədən sualedici bir nəzərlə Pyerə baxdı:

– Yox... Niyə pis olur? Əksinə... Siz axı bunu məndən niyə sorursunuz?

Nataşa:

– Heç özüm də bilmirəm, – deyərək cavab verdi, – ancaq mən sizə xoş gəlməyən heç bir şey eləmək istəməzdim. Mən hər şeydə sizə inanıram. Siz mənim üçün çox böyük əhəmiyyətə maliksiniz və siz məndən ötrü çox şey etmişsiniz, siz bunu bilmirsiniz... – Nataşa tez-tez danışır və bu sözləri söyləyərkən Pyerin qızardığını görmürdü. Həmin əmrə də mən gördüm ki, o, Bolkonski (Nataşa bu sözü pıçıldayaraq tez dedi), o, Rusiyadadır və yenə də qulluq edir. – Nataşa yenə tez-tez əlavə etdi: – Sizcə, o, məni əfv edərmə? – Nataşa sözünü tez deyib qurtarmaq istəyirdi, çünki bunu söyləməyə gücü çatmıyacağından qorxurdu. – Ürəyində mənə qarşı ədavət saxlamayacağı ki? Siz bu barədə nə düşünürsünüz? Siz necə fikirləşirsiniz?

Pyer:

– Mən belə düşünürəm ki, ... onun əfv etməli olduğu bir şey yoxdur, – dedi. – Mən onun yerinə olsaydım... – xatirələr dərhal onun təəvvüründə keçmişdə olan bir hadisəni canlandırdı. Bir vaxt Pyer ona təsəlli verərək demişdi: Əgər mən mən olsaydım, dünyanın ən

yaxşı bir adamı olsaydım və sərbəst olsaydım, qarşınızda diz çöküb, evlənməyimizə razı olduğumuzu sizdən xahiş edərdim. İndi bu sözlər yenə onun dilinin ucunda idi, o yenə Nataşaya acıyır, ürəyinin yenə səfəti və məhəbbət hissilə dolduğunu duyurdu. Lakin Nataşa ona ürəyini açıb deməyə imkan vermədi.

– Bəli, siz, siz bir başqa. – Nataşa siz sözünü iftixarla söylədi. – Mən sizdən mərhəmətli, sizdən alicənab, sizdən yaxşı bir adam təsəvvür etmirəm, belə bir adam heç ola da bilməz. Əgər siz onda olmasaydıq, kim bilir, mənim başıma nələr gələrdi, elə indi də, ona görə ki... – Birdən onun gözləri yaşla doldu, çevrilib, notu götürdü, gözlərinin qabağına tutdu, oxudu, yenə zaldə o baş-bu başa gəzməyə başladı.

Elə bu vaxt Petya yüyürə-yüyürə qonaq otağından çıxdı.

Petya indi qırmızı yanaqlı, qalın, qırmızı dodaqlı on beş yaşlı, qoşong bir oğlan idi, özü də Nataşaya oxşayırdı. O, universitetə girməyə hazırlanırdı, lakin son vaxtlarda yoldaşı Obolenski ilə gizlicə bu qorara gəlmişdilər ki, gedib qusar olsunlar.

Petya öz işi haqqında danışmaq üçün adasının yanına gəldi.

Pyerdən o, qusarlığa qəbul edilib-edilməməsinə öyrənməyi xahiş etmişdi.

Pyer ona qulaq asmadan qonaq otağına gəziniirdi.

Petya onun diqqətini cəlb etmək üçün əlindən tutub darddı:

– Mənim işim necə oldu, Pyotr Kirilic, siz Allah, deyin! Ümidim bircə sizdədir.

– Hə, hə sənə işin. Qusarlığa da? Deyərəm, deyərəm. Bu gün deyərəm.

Qoca qraf soruşdu:

– *Mon cher!* manifesti tapa bildinizmi? Qrafına Razumovskilərin kilsəsinə ibadətə getmişdi, orada təzə bir dua eşidib. Deyir çox yaxşı dua idi.

Pyer:

– Tapdım, – dedi. – Sabah padşah özü gələcək... Heç görünməmiş bir zadəgan iclası olacaq. Deyirlər ki, hər min adamdan on nəfər əsgərliyə verilməlidir. Sizi təbrik edirəm.

– Bəli, bəli, şükür Allaha. Ordudan nə xəbər var?

– Bizimkilər yenə geri çəkiliblər. Deyirlər, artıq Smolenskin yanındadırlar.

¹ Özizim

– İlahi, ilahi! Bəs manifest hamı?

– Xitabnaməmi? Hə, bu saat. – Pyer ciblərini axtardı, tapa bilmədi. Yənə də axtarmağa başladı və elə axtara-axtara da, içəri girən qrafınyanın elini öpdü, həm də narahat halda ətrafına baxdı. Görünür, o, Nataşanı gözləyirdi, çünki Nataşa daha nə oxuyur, nə də qonaq otağına gəlirdi.

– Vallah, heç bilmirəm hara qoymuşam.

Qrafınyaya:

– Siz də elə hər şeyi itirirsiniz, – dedi.

Nataşa içəri girib, dınmaz-söyləməz Pyerin üzünə baxaraq oturdu, onun sifətindən qəlbən yumşaldığını göstərən həyəcanlı bir ifadə vardı. Nataşa otağa girən kimi Pyerin tutqun üzü açıldı və xitabnaməni axtara-axtara bir neçə dəfə Nataşaya baxdı.

– Vallah, yadımdan çıxıb, evdə qalıb. Bu saat gedib gətirirəm.

– Nahara gecikərsiniz.

– Doğrudan, sürücü də gedib.

Sonya dəhlizə gedib, xitabnaməni Pyerin şlyapasından tapdı. Pyer onu səliqə ilə büküb, şlyapasının astarının altına qoymuşdu. Pyer xitabnaməni oxumaq istədi.

Lakin qoca qraf dedi:

– Nahardan sonra oxunar. – Görünür, o, xitabnamənin oxunuşundan böyük bir həzz almaq istəyirdi.

Nahar edərkən onlar Georgi xaçlı qəhrəmanın sağlığına şampan şərabı içdilər, Şinşin də səhər yeniliklərindən bəhs edərək, qoca gürcü knyaginyasının xəstələnməsindən, Metivyenin Moskvadan yox olmasından danışdı və dedi ki, Rastopçinin yanına bir alman gətirib demişlər ki, bu şampinondur (qraf Rastopçin özü belə deyirdi), qraf Rastopçin şampinyonu buraxdırmış və camaata demişdir ki, bu şampinyon deyil, sadəcə qoca bir alman göbəleyidir.

Qraf:

– Ələ keçəni tuturlar, tuturlar, – dedi. – Mən də qrafınyaya deyirəm ki, fransızca az danış. İndi bunun vaxtı deyil.

Şinşin:

– Heç eşidibsinizmi, – soruşdu, – knyaz Qolitsin rus müəllimi tutmuşdur, rusca oxuyur: *il commence à devenir dangereux de parler français dans les rues*¹.

Qoca qraf Pyerə döndü:

– Qraf Pyotr Kirilic, xalq ordusunu yığmağa başlayan kimi siz də yəqin at minib, meydana çıxmalı olacaqsınız, elə deyilmi?

Nahar başlandı bəri Pyer dinib-danışmırdı, fikrə dalmışdı. O, qrafa elə baxdı ki, sanki onun sözlərini başa düşməmişdi.

– Bəli, bəli, müharibəyə, – deyərək qraf cavab verdi, – xeyr! Məndən nə əsgər! Amma hər şey elə qəribədir, elə qəribədir! Heç mən özüm də başa düşmürəm. Mən bilirəm, mən hərbi zövqdən çox-çox uzağam, ancaq indiki vaxtda heç kəs özü üçün cavab verə bilməz.

Nahardan sonra qraf rahatca kreslodə oturdu və ciddi bir ifadə ilə Sonyadan xitabnaməni oxumağı xahiş etdi; Sonya məhərdə oxumaqda ad çıxartmışdı.

“Bizim ilk paytaxtımız olan Moskvaya.

Düşmən böyük bir qüvvə ilə Rusiya torpağına keçmişdir. O, bizim sevimli vətənimizi dağıtmağa gəlir”. Sonya öz nazik səs ilə, böyük səylə oxuyurdu, qraf isə gözlərini yumaraq qulaq asır, bəzən də ah çəkirdi.

Nataşa başını qabağa uzadaraq oturmuşdu, sınaycı bir nəzərlə gah atasına, gah da Pyerə baxırdı.

Pyer onun baxışlarını hiss edir, başını qaldırmamağa çalışırdı. Qrafınyaya manifestin təntənəli bir ifadəsini eşidərkən narazı halda, həm də acıqlı-acıqlı başını yırğalayır. Bütün bu sözlərdə o ancaq bir şey görürdü, oğlunu təhdid edən təhlükə hələ tezliklə qurtarmayacaqdır. Şinşinin dodaqlarında istehzalı bir təbəssüm vardı. Görünür, o ya Sonyanın xitabnaməni oxumasını, ya qraf bir şey söylərsə – onu, ya da, başqa bir bəhanə olmasa, hətta xitabnamənin özünü elə salmağa hazırlaşdı. Sonya Rusiyanı təhdid edən təhlükə və padşahı Moskvaya, xüsusilə, yüksək zadəganlığa böyük ümidlər bəslədiyi haqqında yazılmış sözləri oxuduqdan sonra titrək səslə xitabnamənin son sözlərini oxudu (onun səsi çoxusu ona diqqətlə qulaq asıldığından titrəyirdi): “Hazırda düşmənin qabağını kəsən və gələcəkdə düşmən harada görünə, onu məğlub etmək üçün yığılan xalq ordusuna yubanmadan rəhbərlik etmək və müşavirə-müzakirə üçün biz özümüz bu paytaxtda və dövlətimizin başqa yerlərində xalq içərisində olacağıq. Qoy bizi məhv etmək istəyən düşmən özü məhv olsun, qoy kələlikdən azad ediləcək Avropa Rusiyaya şərəf oxusun!”.

Qraf yaşarmış gözlərini açaraq dedi:

¹ Küçədə fransızca danışmaq təhlükəli olur.

– Bax belə ha! – o, bir neçə dəfə içini çəkdi, sanki burnuna tünd sirkə duzu tutmuşdular. – Padşah bircə kölmə desin, biz hər şeyimizi qurban verərik, heç bir şeyimizi əsirgəmərik.

Şinşin qrafın vətənpərvərliyi haqqında zarafat etməyə hazırlamışdı ki, Nataşa ona macal vermədən cəld yerindən qalxıb, atasının yanına yüyürdü və onu öpə-öpə:

– Mənim atam qiyamətdir! – dedi və qeyri-şüuri olaraq əvvəlki işvəbazlıqla Pyerə baxdı, xəstəlikdən ayıllaraq gümrəhlaşdıqdan sonra qabaqkı işvəbazlığı yenə də ona qayıtmışdı.

Şinşin dedi:

– Belə də vətənpərvər qız olarmı!

Nataşa bu sözdən incidi:

– Vətənpərvər-zad deyiləm, elə sadəcə... Hər şey sizə gülünc görünür, amma burada heç də zarafata qoyulması bir şey yoxdur...

Qraf da onun sözüne qüvvət verdi:

– Nə zarafat! Qoy padşah bircə kölmə desin, biz hamımız gedirik... Biz alman-zad deyilik...

Pyer qrafa döndü:

– Fikir verdinizmi, orada bir söz deyilir: “Müsavirə-müzakirə üçün”.

– Qoy hər nə üçün olursa-olsun...

Bayaqdan bəri heç kəs Petyaya əhəmiyyət vermirdi. O, atasına yaxınlaşdı, qıpqırmızı qızaranaq, hələ bərkiməmiş – gah qalın, gah da nazik bir səslə dedi:

– Ata, indi mən lap qəti deyəcəyəm, ana, sizə də lap qəti deyəcəyəm. Siz məni buraxın, gedim hərbi qulluğa, ona görə ki, mən dayana bilmirəm... dözə bilmirəm... qurtardı getdi...

Qrafınya gözlərini dəhşət içində göyə qaldırdı, əlinə-əlinə vurub, acıqlı-acıqlı ərinə dedi:

– Bunun danışdığı sözə bax!

Lakin qrafın həyəcanı o saat sakitləşdi:

– Bir buna bax! Səndən nə əsgər! Səfəhləmə, oxumaq lazımdır.

– Ata, bu heç də səfəhlik deyil. Obolenski Fedya məndən balacadır, o da gedir, onsuz da mən indi heç bir şey oxuya bilmərəm, çünki... – Petya dayandı, qıpqırmızı qızardı, onu tor basdı, lakin yenə öz fikrini söylədi: – Çünki vətən təhlükə altındadır.

– Bəsdir, bəsdir, səfəhləmə...

– Axı siz özünüz dediniz ki, hər şeyimizi qurban verərik.

Qraf arvadına baxaraq çığırdı:

– Petya! Deyirəm sus! – Qrafınya rəngi ağarmış halda heyrtlə kiçik oğluna baxırdı.

– Mən də sizə deyirəm. Pyotr Kirilloviç özü deyər...

– Mən də sənə deyirəm ki, boş-boş danışma! Hələ ağzından süd iyir gəlir, hərbi qulluğa girmək istəyir! Bəsdir, bəsdir, sənə deyirəm! – Qraf xitabnaməni götürüb, ayağa qalxdı, görünür, onu istirahət etməkdən qabaq kabinetdə bir də oxumaq istəyirdi.

– Pyotr Kirilloviç, gedək papiros çəkək...

Pyer özünü itirmişdi, o həm də tərəddüd içində idi. Onu bu hala salan Nataşanın baxışları idi. Nataşa parlaq, şən, nəvazişli bir nəzərlə Pyerə baxırdı, lakin onun gözlərindəki nəvaziş adı bir nəvazişdən daha çox şey ifadə edirdi.

– Xeyr, mən, deyəsən, evə gedəcəyəm...

– Evə? Bəs siz axşamı da bizdə keçirtmək istəyirdiniz... Onsuz da axır vaxtlar çox az-az gəlirsiniz. – Sonra Nataşanı göstərərək açıq ürəklə dedi: – Mənim qızım da... ancaq siz gələndə şad olur...

Pyer tələsə-tələsə:

– Hə, yaxşı yadıma düşdü... Mən mütləq evə getməliyəm... İşim var... – dedi.

– Elə isə sağ olun, – deyərək qraf otaqdan çıxdı.

Nataşa erk ilə Pyerin düz gözlərinin içinə baxaraq soruşdu:

– Niyə gedirsiniz? Ovqatımız niyə təlxidir? Niyə?..

Pyer: “Ona görə ki, mən səni sevirəm!” demək istədi, lakin demədi, bərk qızardı, gözləri də yaşardı, başını aşağı dikdi.

– Ona görə ki, sizə az gəlsəm yaxşıdır... Ona görə ki... Yox, ona görə ki, işim var...

Nataşa qəti bir ifadə ilə:

– Niyə axı? Yox, söyləyin, – deyərək təkid etmək istədisə də, birdən susdu. Onlar qorxmuş və özlərini itirmiş halda bir-birinə baxdılar. Pyer güllümsəmək istədi, lakin bacarmadı, onun üzündə görünən təbəssüm könlündəki iztirabı ifadə etdi. O dimməz-söyləməz Nataşanın əlini öpüb, otaqdan çıxdı.

Pyer öz-özlüyündə bu qərara gəldi ki, bir daha Rostovgilə gəlməsin.

Petya qəti cavab aldıqdan sonra öz otağına gedib, qapını örtüdü və dərddi-dərddi ağladı. Çay içməyə gələndə hamı onun dinib-danışmadığını, qaşqabaqlı və ağlamaqdan gözlərinin qızarmış olduğunu gördü, lakin özlərini elə tutdular ki, guya heç bir şey sezmirlər.

Ertəsi gün padşah gəldi. Rostovgilin nökrələrindən bir neçəsi icazə alıb, padşaha baxmağa getdi. Petya da səhər yuxudan durandan sonra geyinməyə, saçlarını daramağa xeyli vaxt sərf etdi; boyunluğunu yaşlı adamlar kimi düzəltdi. Güzgü qabağında durub, qaş-qabağını tökdü, əl-qolunu oynatdı, çiyinlərini sıxdı, nəhayət, furaj-kasını başına qoyub, heç kəsə demədən və gözə görünməməyə çalışaraq, evin dal eyvanından çıxıb getdi. O, düz padşah olan yerə getmək qərarına gəlmişdi. Gedib düz kamergerlərdən birisinə (ona elə gəlirdi ki, padşahın ətrafında həmişə kamergerlər olur) deyəcəkdə ki, qraf Rostovam, cavan da olsam, vətənə xidmət etmək istəyirəm, mənim cavanlığım buna mane ola bilməz və mən hər şeyə hazırım, hətta... Petya evdə geyinərkən kamergerə demək üçün çox-çox sözlər fikirleşmişdi.

Petya padşaha təqdim edilərkən, uşaq olduğundan uğur qazanacağına əmin idi (hətta orada olanlar onun belə cavan ikən hərbi qulluğa girməsinə təəccüb edəcəkdilər). Eyni zamanda o, boyunluğunun quruluşu, saçlarının daranişi və ağır-ağır yeriyi ilə özünü qoca adamlara oxşatmağa çalışırdı. Lakin o, evdən uzaqlaşdıqda, Kremlin yanında camaatın get-gedə artdığını gördükcə, yaşlı adamlara xas olan yeriyini unudurdu. Kremlə yaxınlaşanda o, artıq başqaları tərəfindən itələnməməsi haqqında düşünməyə başladı, bunun üçün də qəti və başqalarını təhdidədi bir hərəkətlə dirsəklərini yana verdi. Lakin Troitsa darvazası yanında Petya nə qədər qəti hərəkət etsə də, adamlar onu divara elə sıxdılar ki, o, ekipajlar uğıltulu bir səs qopararaq darvazanın qübbəsi altından keçib gedənə qədər təslim olmalı və dayanmalı oldu. Görünür, adamlar onun Kremlə necə bir vətənpərvərlik fikr ilə gətirdiyini bilmirdilər! Petyanın yanında bir arvadla bir lakey, iki tacir, bir də hərbi qulluqdan buraxılmış bir əsgər durmuşdu. Petya darvaza yanında bir qədər dayandıqdan sonra, ekipajların hamısının keçib getməsinə gözləməyərək, o biri adamlardan əvvəl qabağa getmək üçün qəti bir hərəkətlə dirsəklərini işə saldı. Hamıdan da əvvəl qabağında duran arvadı dirsəyi ilə itələməyə başladı, arvad acıqlı-açıqlı onun üstünə çığırdı:

– Hara itələyirsen, ağa balası, görürsen ki, hamı dayanıb. Qabağa soxulmaq niyə!

Lakey də:

– Bu cür elə hamı qabağa soxula bilər – deyib, dirsəklərini işə saldı və Petyanı itələyib, darvazanın üfunətli bucağına sıxışdırdı.

Petya əli ilə üzünün tərəni sildi, evdə böyük adamlar kimi səliqə ilə bağladığı, indi isə tərddən islanmış boyunluğunu düzəltdi.

O, sir-sifətdən eybəcər bir hala düşdüyünü hiss edirdi və qorxurdu ki, belə bir vəziyyətdə özünü kamergerlərə təqdim etsə, kamergerlər onu padşahın yanına buraxmasınlar. Elə də danışıqlıq ki, üst-başını düzəltmək və başqa bir yerə keçmək mümkün deyildi. Ekipajda gedən generallardan biri Rostovgilin tanışları idi. Petya kömək üçün ona müraciət etmək istədi, lakin bunu kişiliyə yaraşmayan bir şey hesab edib, yerindən tərpənmədi. Ekipajlar hamısı keçib gedəndən sonra izdiham birdən hərəkət etdi. Petyanı da basıb, meydana çıxartdı, meydan da adamlarla dolu idi. Hara baxsan adamlarla dolu idi, hətta adamlar dik yerlərə, damlara da çıxmışdılar. Petya özünü meydanda görə kimi bütün Kremlə dolduran zəng səsinə və camaatın sevinclə danışdığını aydınca eşitdi.

Meydan əvvəl basabas deyildi, lakin birdən hamı papağını götürüb, qabağa cumdu. Petyanı elə sıxdılar ki, o heç nəfəs ala bilmədi. Hamı: “Ura! Ura! Ura!” deyə çığırdı. Petya barmaqları ucunda qalxırdı, onu-bunu itələyir, dürtməliyirdi, amma ətrafındakı izdihamdan başqa heç bir şey görə bilmirdi.

Hamının üzündə yalnız rıqıqət və heyrət ifadəsi vardı. Petyanın yanında duran bir alverçi qadın hönkür-hönkür ağlayır, gözlərindən yaş axırdı. Barmaqları ilə gözünü silərkə deyirdi:

– Atamız, pənahımız, padşahımız!

Eyni zamanda hər tərəfdən:

– Ura! – deyə çağırırdılar.

İzdiham bir anlığa dayandı, sonra yenə də qabağa cumdu.

Petya öz-özünü unudaraq, dişlərini bir-birinə qıcadı, gözlərini vəhşicəsinə bərəldərək, dirsəklərilə onu-bunu itələyə-itələyə, “ura!” – deyə çığıra-çığıra qabağa atıldı, sanki indicə həm özünü, həm də burada olan adamların hamısını öldürəcəkdə. Onun yan-yöresindən eynilə onun kimi dəlicəsinə sevinən, özlərini bilməyən adamlar “ura!” deyə bağıra-bağıra irəli soxulurdular.

Petya düşünərək öz-özünə deyirdi: “Hə, padşah bu deməkmiş! Yox, xahişnaməni mən özüm ona verə bilmərəm, bu çox böyük bir cəsəret olardı!” Buna baxmayaraq o, adamları itələyə-itələyə özünə

yol açırdı. Budur, qabaqdakı adamların kürəkləri arasında onun gözüne yalnız bir anlığa qırmızı məxmər döşənmiş açıq bir yol göründü. Elə bu anda izdiham sarsılaraq geri çəkildi (polis nəfərləri, bu zaman saraydan çıxıb, Uspenski baş kilsəsinə gedən padşahın dəstəsinə həddindən artıq yaxınlaşmış izdihamı geri itələyirdi). Birdən Petyanın qabırğasına elə bir dürtmə vurdular ki, onu elə bərk sıxdılar ki, gözləri qaraldı, ürəyi getdi. Petya özünə gələndə, gördü ki, bir nəfər ruhani bir əli ilə onun qoltuğu altından yapışmış, o biri əli ilə isə onu geri çəkilən izdihamdan qoruyur. Bu adam yəqin ki, dyaçok¹ idi, onun əynində göy əba vardı, çal saçları çiyininə tökülmüşdü.

– Uşağı basıb əzdiriniz! Belə də şey olar!.. Bir yavaş olun da... basıb əzdiriniz, basıb əzdiriniz!

Padşah Uspenski baş kilsəsinə getdi. İzdiham yenə bir yerdə dayandı. Dyaçok Petyanı götürüb, Çar-topun² üstünə qoydu. Onun rəngi qaçmışdı, nəfəs almırdı. Bir neçə adamın Petyaya yazdığı gəlib, onun yanına gəldi. Birdən bütün izdiham onun üstünə yeridi və bu dəfə Petyanın ətrafında basabas başladı. Qabaqda olanlar Petyaya əl yetirir, sürtükünün yaxasını açır, onu topun hündür yerinə qoyur və onu basıb əzənləri məzəmmət edirdilər.

Onlar deyirdilər:

– Adamı belə basıb öldürə bilirlər. Belə də şey olar! Adamı da basıb öldürürlər? Yazığın rəngi lap kağız kimi ağarıb!

Petya tez özünə gəldi, rəngi əvvəlki halını aldı, ağrısı kəsildi, başına gələn bu müvəqqəti hadisə nəticəsində o, özünə top üstündə yer qazandı. Padşah baş kilsədən geri qayıdanda Petya buradan onu görmək ümidində idi. İndi o artıq xahişnaməni vermək fikrində deyildi. O ancaq padşahı görmək istəyirdi! Padşahı görsəydi, özünü xoşbəxt hesab edərdi!

Uspenski kilsəsində həm padşahın gəlməsi, həm də türklərlə sülh bağlanması münasibətilə dua oxunurdu. Bu zaman izdiham bir qədər seyrəkləşdi, meydana çığıra-çığıra kvas, şəkərcərəyi, xaşxaş satan alverçilər gəldi və adi söhbətlər eşidildi. Petya bu satılan şeylərdən ən çox xaşxaşı sevirdi. Bir alverçi qadın öz cırlılmış şalını göstərüb, bunu çox baha qiymətə aldığını, bir başqası da indi bütün ipək malların bahalaşdığını söylədi. Petyanı xilas edən dyaçok da bir məmurla indi ibadətə həzrəti müqəddəsə bərabər kimlərin iştirak etdiyi haq-

¹ Kilsə xadimi

² Qədim rus topu

qında danışdı. Dyaçok bir neçə dəfə soborne sözünü təkrar etdi, Petya bu sözün mənasını bilmirdi. İki cavab məşşan da dişləri ilə qoz sındırıb yeyən qulluqçu qızlarla zarafatlaşırdı. Bütün bu söhbətlər, xüsusilə Petya yaşında cavanların diqqətini cəlb edən bu zarafatlaşma indi Petyanı maraqlandırmırdı. O, top üstündə oturub, yenə də padşahı düşündürdü, padşahı görmək arzusunu və padşaha olan sevgisi onu yenə həyəcanlandırırdı. Bayaq duyduğu ağrı və qorxu hissi ilə sevinc və həyret hissinin birləşməsi bu dəqiqənin nə dərəcədə mühüm olduğunu ona daha yaxşı dərk etdirirdi.

Birdən sahil küçəsi tərəfdən top atəşi eşidildi (toplar türklərlə sülh bağlanması münasibətilə atıldı), izdiham necə top atıldığına baxmaq üçün dərhal sahilə tərəf cumdu. Petya da ora getmək istədi, lakin dyaçok onu buraxmadı. Zabitlər, generallar, kamergerlər yüyürə-yüyürə Uspenski baş kilsəsindən çıxanda toplar hələ atılırdı. Zabitlərdən, generallardan, kamergerlərdən sonra çox da tələsmədən başqaları çıxdı. Yenə də şapkalı başdan götürüldü, top atılmasına baxmağa gedənlər yüyürə-yüyürə geri gönürdülər. Nəhayət, baş kilsənin qarısından yenə dörd nəfər mundirli və lentli kişi çıxdı. İzdiham yenə də: “Ura! Ura!” deyər çığırdı.

Petya ağlar bir səslə:

– Hansıdır? Hansıdır? – deyər ətrafındakı adamlardan soruşurdu, ancaq heç kəs ona cavab vermirdi. Hamının diqqəti baş kilsədən çıxan dörd nəfərə cəlb olunmuşdu. Petya o dörd nəfərdən birini seçib, gözaltı elədi, lakin gözləri yaş ilə dolduğu üçün onu aydın görə bilmədi, o adam padşah olmasa da, bütün diqqətini ona verərək: “Ura!” – deyər bağırdı və hər necə olsa, səhər hərbi qulluğa girəcəyini qət etdi.

İzdiham padşahın dalmıca yüyürdü, onu saraya qədər ötürüb dağılışmağa başladı. Artıq gec idi, Petya hələ heç bir şey yeməmişdi. Tərə onun üzündən sel kimi axırdı, lakin o, evlərinə getmək istəmirdi. Bir qədər azalsa da, hələ də böyük olan izdihamla sarayın qabağında durub, pəncərələrə baxır və hələ də nə isə gözləyirdi. Padşahın nahar vaxtı çatmışdı. Petyanın həm padşahla nahar etmək üçün karetlərdə gələn oyanlara, həm də süfrəyə qulluq edən və arabir pəncərələrdən görünən kamer-lakeylərə paxıllığı tuturdu.

Padşah nahar edərkən Valuyev pəncərədən baxaraq ona dedi:

– Camaat hələ də zati-alilələrinizi görmək ümidindədir.

Nahar qurtarmışdı, padşah öləndəki biskviti yeyə-yeyə yerindən qalxdı, evvana çıxdı. Camaat evvana sarı cumdu, Petya da onların ortasında idi.

Camaat və onlarla bərabər Petya:

– Atamız! Pənahımız! Ura! – deyə çığırırdı. Yenə də arvadlar, zəif kişilər və o cümlədən Petya xoşbəxtlikdən ağladı. Padşahın əlində tutduğu biskvitin böyük bir parçası qopub, eyvanın sürəhisi üstünə, oradan da yerə düşdü. Hamıdan qabaqda duran çuxa geymiş bir arabacı yüyürüb, biskviti götürdü. İzdiham içərisindən bir neçə adam arabacının üstünə cumdu. Padşah bunu görüb, bir boşqab biskvit istədi və götürülən biskviti eyvandan adamların üstünə atmağa başladı. Petyanın gözləri qanla doldu, basılıb əzilmək təhlükəsi onu daha artıq həyəcana gətirdi, atılan biskvitə sarı cumdu. O, necə olsa, padşahın atdığı biskvitlərdən birini ələ keçirtmək istəyirdi, lakin bunu niyə etdiyini heç özü də bilmirdi. Yüyürüb, atılan biskviti havada tutmaq istəyən bir qarını itələyib yıxdı. Qarı yerə yıxılsa da, özünü məğlub olmuş hesab etmirdi, o yenə də biskviti ələ keçirtməyə çalışırdı. Petya dizi ilə onun qolunu itələdi, biskviti götürdü və sanki gecikəcəyindən qorxaraq, bu dəfə xırıltılı bir səsle: “Ura!” deyə çığırdı.

Padşah içəri girdi, camaatın da çoxusu dağılmağa başladı.

Adamların içərisindən bəziləri fərəhlə deyirdi:

– Mən demirdimmi bir az da gözləyək, gələcək, elə də oldu.

Petya özünü nə qədər xoşbəxt hiss etsə də, evə getmək və bugünkü həzzin qurtardığını bilmək onu kədərləndirirdi. Kremldən o, evə deyil, öz yoldaşı Obolenskinin yanına getdi. Obolenskinin on beş yaşı vardı, o da alaya girib, əsgər olmaq istəyirdi. Obolenskiyə öz evlərinə qayıtdıqdan sonra, o, xoşluqla buraxılmasa, qaçıb gedəcəyini qəti surətdə ata-anasına bildirdi. Ertəsi gün qraf İlya Andreyiç, hələ tamamilə razılıq verməyə də, Petyanı təhlükəsiz bir yerdə hərbi qulluğa düzəltmək üçün yol axtarmağa getdi.

XXII

Bundan iki gün sonra, ayın 15-də, səhər çağı Sloboda sarayı qabağında saysız-hesabsız ekipaj durmuşdu.

Salonlar adamla dolmuşdu. Birinci salona mundirli zadəganlar, ikinciyə isə döşlərinə medal taxmış, saqqallı, göy kaftanlı tacirlər yığılmışdılar. Zadəganlar yığılan salonda uğultulu bir səs və hərəkət vardı. Böyük bir stolun ətrafında, padşahın şəkli altında, hündür arxalı stullarda ən mötəbər əyanlar oturmuşdular, lakin zadəganların çoxu salonda gəzişirdi.

Pyerin hər gün klublarda, evlərdə gördüyü bu zadəganların bəzisi Yekaterina, bəzisi təzə Aleksandr, bəzisi də adi zadəgan mundiri geymişdi. Bu mundirlər Pyerin tanıdığı müxtəlif simalı qoca və cavan adamlara qərribə, həm də fantastik bir görkəm verirdi. Xüsusilə, gözlərinin işığı sönmüş, dişsiz, dazbaş, sarı piy basmış, ya da üzü qırışmış, arıq qocalar çox qərribə görünürdülər. Onların çoxu öz yerində oturub susurdu, gözməli və danışmalı olsalar, özlərindən cavan adamlara yan alırdılar. Təntənəli bir şey gözləyən bu adamların üzündə, Petyanın meydana gördüyü adamların üzündə olduğu kimi, insanı heyrətə salan bir ziddiyyət var idi. Onların hamısı bir tərəfdən ən adi, dənənki işlərini – boston oyununu, əspaz Petruşkanı, Zinaida Dmitriyevnanın səhhətini və s. düşünürdülər.

Pyer də burada idi, səhər təzədən o, əyninə zadəgan mundiri geymişdi, bu mundir indi onun əyninə dar idi. O, həyəcan içində idi. Yalnız zadəganların deyil, tacirlərin də – *étatst généraux* silklərinin bu gündü fəvqəladə iclası onda çoxdan unudulmuş, lakin onun qəlbinə dərinlikdən kök salmış *Contra social*¹ və Fransa inqilabı haqqında bir çox fikirlər oyatdı. Pyer xitabnamədən bildirdi ki, padşah öz xalqı ilə müşavirə keçirmək üçün paytaxta gələcək, bu onun fikirlərini daha da qüvvələndirirdi. O elə zənn edirdi ki, çoxdan gözlədiyi mühüm bir hadisənin baş verəcəyi günlər yaxınlaşır, bu fikirlə də o, salonlarda gəzir, ona-buna baxır, danışıqlara qulaq asırdı, lakin heç yerdə onu maraqlandıran fikirlərin ifadəsini görmürdü.

Padşahın sevinc və heyrətlə qarşılanan manifesti oxundu, sonra hamı danışıq-danışa salonlara dağılışdı. Pyer buradakı adamların mənafeinə uyğun olan adi danışıqlardan başqa, bir də, padşah içəri girərkən zadəgan başçıların harada durmaları, padşah üçün nə vaxt bal təşkil edilməsi, qəzalarını bölünmək, ya bütün vilayətləmi olmaq... və sairə haqqında söhbətlər eşitdi, lakin məsələ müharibəyə və zadəganların bura nə üçün yığıldıqlarına çatan kimi danışıqlar mütərəddid və qeyri-müəyyən oldu. Hamı danışmaqdan artıq qulaq asmaq istəyirdi.

Ortayaşlı, mərd görünüşlü, qəşəng bir kişi zallardan birində danışdı. Onun əynində istefaya çıxmış dənizçilərə məxsus mundir vardı. Pyer başına xeyli adam toplaşmış bu danışıq dənizçiyə yaxınlaşdı və ona qulaq asmağa başladı. Yekaterina dövrünün voyevod kaftanı geymiş, hamı ilə tanış olan və mehribanca gülümsəyən-gülümsəyən

¹ İctimai müqavilənamə

adamlar arasında gözən qraf İlya Andreyiç də onların yanına gəldi və mehribanca gülümsəyərək dinləməyə başladı (o həmişə söhbətə qulaq asarkən belə mehribanca gülümsərdi), qulaq asdıqca başını tərpedir və danışan adamları razı olduğunu bildirirdi. İstefaya çıxmış dənizçi çox cəsarətlə danışdı, – bu həm ona qulaq asanların üzündəki ifadədən, həm də Pyerin tanıdığı ən müti və sakit adamların dəstədən narazı halda uzaqlaşmasından, ya da danışan dənizçinin ziddinə getməsindən görünürdü. Pyer adamların arasından yol açaraq özünü qabağa verib qulaq asdı, danışanın, həqiqətən, liberal olduğunu yəqin etdi, lakin o, Pyerin düşündüyü kimi deyil, tamamilə başqa mənada liberal idi. Dənizçi qəşəng, ahəngdar bir zadəgan baritonu ilə danışdı, danışdıqca da samitləri çox zərif bir şəkildə ixtisar edirdi, ancaq “çay, çubuq!” və bu kimi başqa sözləri belə bir səslə deyirlər. Onun danışığından görünürdü ki, həyəcan və hakimane danışmağa adət etmişdir.

– Nə olsun ki, smolenskililər padşaha xalq ordusu toplamağı təklif etmişlər. Smolenskililərin sözü yoxsa bizim üçün qanundur? Əgər Moskva vilayətinin zadəganları lazım bilsələr, padşaha sədaqətli olduqları başqa vasitələrlə də izhar edə bilirlər. Yoxsa yeddinci ildə təplanılan xalq ordusu bizim yadımızdan çıxmışdır? O vaxt ancaq bəzi ruhanilər, bir də oğrular və talaçılar qazandılar...

Qraf İlya Andreyiç şirin-şirin gülümsəyərək, başı ilə onun sözünü təsdiq edirdi.

– Yoxsa bizim o xalq ordumuz dövlətə bir xeyirmi verdi? Yox, heç bir xeyir vermədi! O ancaq bizim təsərrüfatımızı dağıtdı. Buna baxanda yenə əsgər yığmaq yaxşıdır... Yoxsa sizin üstünüzə nə əsgər, nə də kəndli deyil, ancaq pozğun adamlar qayıtmış olacaq. Zadəganlar öz canlarını əsirgəmir, biz hamımız gedəcəyik, öz adamlarımızı da aparacağıq, bizim zəminimizə padşahın bir çağırışı kifayətdir, – sonra o ruhlanaq əlavə etdi: – Biz hamımız onun yolunda ölərik!

İlya Andreyiç bu sözlərdən böyük bir həzz duyaraq, ağzının suyunu udur və Pyeri itələyirdi, lakin Pyer özü də danışmaq istəyirdi. O, özünü qabağa verdi. O, özündə ruh yüksəkliyi əmələ gəldiyini hiss edirdi, lakin nə bunun səbəbini, nə də nələr söyləyəcəyini hələ heç özü də bilmirdi. Pyer ağzını açıb danışmaq istəyirdi ki, natiqin yaxınlığında duran, ağıllı və acıqlı üzü olan dişsiz bir senator ona macal vermədi. Görünür o, mübahisə etməyə və danışmağa adət etmiş bir adam idi. Senator dişsiz ağzını marçıldadaraq yavaşca dedi:

– Möhtərəm cənab, mənim zənnimcə, biz bura indiki halda padşaha əsgər yığmağın, ya xalq ordusunun əlverişli olub-olmadığını müzakirə etmək üçün çağırılmışıq. Biz bura ona görə çağırılmışıq ki, padşahın bizə iltifat buyurduğu xitabnaməsinə cavab verək. Əsgər yığmağın, ya xalq ordusunun əlverişli olub-olmadığını müzakirə etməyi isə biz ali hakimiyyətin ixtiyarına buraxaq.

Pyer birdən öz həyəcanını ifadə etməyə yol tapdı. Zadəganların gələcək işinə belə bir düzgünlük və məhdudluq gətirən senatora onun bərk acığı tutdu. Qabağa çıxıb, onu dayandırdı. Lakin nə edəcəyini heç özü də bilmirdi, buna baxmayaraq, həvəslə sözbə başladı. O, arabir fransız sözləri işlədir, rusca da kitab dililə danışdı.

– Zati-aliləri, məni əfv edin, – (Pyer bu senatorla çox yaxından tanış idi, lakin burada ona rəsmi surətdə müraciət etməyi lazım gördü) hərçənd mən bu cənabla razı deyiləm... (Pyer duruxdu. O, *mon très honorable préopinant*¹ demək istəyirdi) bu cənabla ki... *que je n'ai pas l'honneur de connaître*², lakin mən belə zənn edirəm ki, zadəgan silki bura hüsn-rəğbətinə və iftixarını ifadə etməkdən başqa, cyni zamanda vətənə kömək etmək tədbirlərini də müzakirə etmək üçün çağırılmışdır. – Pyer getdikcə ruhlanaq sözbünə davam edirdi: – Mən belə zənn edirəm ki, əgər padşah bizim şəxsiyyətimizdə yalnız ona verdiyimiz və bir *chair à canon*³ kimi at... kəndlilərin sahibini görsəydi, bəli, lakin bizim şəxsiyyətimizdə bir məs... məs... məsləhətçi görməsəydi, o, özü də bundan narazı olardı.

Bir çoxları senatorun üzündəki nifrət ifadə edən təbəssümü və Pyerin sərbəst danışdığını görüb, dəstədən uzaqlaşdı, yalnız İlya Andreyiç, dənizçinin və senatorun nitqindən razı qaldığı kimi, Pyerin də çıxışından razı qalmışdı. Ümumiyyətlə, o, həmişə axırıncı eşitdiyi natiqdən razı qalırdı.

Pyer sözbünə davam edərək dedi:

– Mən belə zənn edirəm ki, bu məsələləri müzakirə etməkdən əvvəl biz padşahdan soruşmalıyıq, biz böyük bir xilaskarlıqla xahiş etməliyik ki, əlahəzrət bizə, bizim nə qədər qoşunuz olması, bizim qoşun və ordumuzun nə vəziyyətdə olması haqqında məlumat versin və onda...

¹ Mənim çox hörmət bəslədiyim müxatibim.

² Mən onu tanımaq şərəfinə nail olmamışam.

³ Top üçün tət qırdırmaq üçün əsgər

Lakin Pyer sözünü deyib qurtarmamışdı ki, hər tərəfdən onun üstünə tökülüşdülər. Hamıdan da sərt hücum edən, Pyerin çoxdan tanış olduğu, həmişə də Pyerə yaxşı əlaqə bəsləyən boston oyunçusu Stepan Stepanoviç Adraksin idi. Stepan Stepanoviç mundir geymişdi, bu mundirdənmi, ya başqa bir səbəbdənmi, Pyer öz qarşısında tamamilə başqa bir adam gördü. Birdən Stepan Stepanoviçin üzündə qocalara məxsus bir hiddət göründü və o, Pyerin üstünə çığıraraq dedi:

– Əvvəla, sizə ərz olsun ki, bunu padşahdan soruşmağa bizim ixtiyarımız yoxdur, ikincisi də, rus zadəganlığının belə bir ixtiyarı olsa da, padşah bizə məlumat verə bilməz. Qoşun düşmənin hərəkətinə uyğun olaraq hərəkət edir, qoşun bir yandan azalır, o bir yandan yeni gələnlər hesabına artır.

Səsi eşidilən ortaboyle, qırxaşlı başqa bir adam da Pyerin üstünə yeriyib, Adraksinın sözünü kəsdi. Pyer əvvəllər bu adamı qaracıların yanında görmüşdü, onun pis bir qumarbaz olduğunu da bildirdi, mundir geydiyindən onun da siması dəyişmişdi.

Bu zadəgan deyirdi:

– İndi mühakimə etmək vaxtı deyil, iş görmək lazımdır, Rusiyada müharibə gedir. Düşmən gəlir ki, Rusiyanı məhv etsin, atalarımızın qəbrini təhqir etsin, arvadlarımızı, uşaqlarımızı aparsın. – Zadəgan yumruğu ilə döşünə vurdu. – Atamız padşahın yolunda biz hamımız ayağa qalxarıq, biz hamımız gedərik, hamımız! – O çığıra-çığıra qan dolmuş gözlərini bərəldirdi. Ora toplaşan adamlardan da bir neçəsi onun səsinə səs verib, dediklərini təsdiq etdi. – Biz rusuq, biz öz dinimizi, taxt-tacımızı, vətənimizi müdafiə etmək üçün qanımızı əsirgəmirik. Əgər biz vətənimizin oğluyuqsa, cəfəngiyat söyləməyi bir tərəfə atmalıyıq. Biz Rusiyanı qorumaq üçün Rusiyanın necə ayağa qalxdığını bütün Avropaya göstərək!

Pyer ona etiraz etmək istədisə də, bircə kəlmə söz deyə bilmədi. O hiss edirdi ki, dediyi sözlər nə qədər mənalı olsa da, həyəcanla danışan zadəganın sözləri onun sözlərindən daha artıq eşidilir.

İlya Andreiç dal tərəfdə durub, danışanların sözünü təsdiq edirdi, natıq son sözlərini deyərək bəziləri çiyini cəld ona sarı döndərib dedi:

– Bax belə ha! Belə!

Pyer demək istəyirdi ki, mən nə malımı, nə pulumu, nə kəndlilərimi, nə də özümü əsirgəmirəm, ancaq kömək etmək üçün işin nə vəziyyətdə olduğunu bilmək lazımdır, lakin o, bunu deyə bilmədi.

Adamlar çığıra-çığıra danışırdılar, İlya Andreiç onların sözünü başı ilə təsdiq etməyə macal tapmırdı. Dənizçinin başına yığışan dəstə gah böyüyür, gah da dağılırdı, sonra onlar yenə də bir yerə yığışaraq, bərkədən danışa-danışa böyük zaldakı iri stola sarı getdilər. Pyer danışmağa imkan tapmırdı, danışmaq istərkən kobud bir şəkildə onun sözünü kəsirdilər, onu itələyirdilər, ondan bir düşmən kimi üz çevirirdilər. Bunu onlar Pyerin söylədiyi sözlərin mənasını xoşlamadıqları üçün etməkdilər, çoxlu nitq söyləndiyindən Pyerin sözləri artıq unudulmuşdu. Ora yığışan dəstənin ruhlanması üçün sevgi və nifrət hədəfi olaraq iki mühüm şey lazım idi. Pyer nifrət hədəfi olmuşdu. Həyəcanla danışan zadəgandan sonra yenə bir çox natıq çıxış etdi, onlar hamısı zadəgan kimi danışdı. Gözəl və orijinal çıxış edənlər də az olmadı.

“Russki Vestnik”in naşiri Qlinka (onu dərhal tanıdılar, dəstə içində: “yazıçı, yazıçı” sözləri eşidildi) dedi ki, cəhənnəmi cəhənnəmlə dəf etmək lazımdır. Sonra o dedi ki, mən ildırım çaxarkən və göy guruldarkən gülümsəyən uşaq görmüşəm, lakin biz belə bir uşaq olmayacağıq.

Arxa sıralardan onun sözünü təsdiq edərək:

– Bəli, bəli, göy gurultusunda! – deyərək təkrar etdilər.

Dəstə böyük stola yaxınlaşdı, stolun ətrafında mundirli, lentli, ağ saçlı, dazbaşı, yetmiş yaşlı qoca əyanlar oturmışdular. Pyer onların çoxusunu evlərində təlxəklərlə, klublarda isə boston oynayan görmüşdü. Dəstə stola yaxınlaşaraq yenə də uğuldayırdı. Natıqlar bir-birinin ardınca, bəzən də ikisi birdən danışırdılar, daldakı dəstə itələyərək, onları stulların hündür arxasına sıxırdı. Natıqların söyləmədiyini dal tərəfdə dayananlar öz sözlərilə tamamlayır, buraxılmış sözləri deməyə tələsirdilər. Bəziləri də bu istidə və danışqılıqda öz beynini araşdırıb, bir fikir tapır və onu tez deməyə çalışırdı. Pyerin tanıdığı qoca əyanlar oturaraq gah buna, gah ona baxırdılar, onların çoxunun üzündə yalnız – yamanca istidir! – sözlərini oxumaq olardı. Pyer də həyəcanlı idi, nitqlərin mənasından artıq səslərlə və üzlərin ifadəsində – biz heç nədən qorxmuruq! – iddiası duyulur, hamı da bunu özündə göstərməyə çalışırdı. Bu ümumi hiss, nəhayət, Pyerə də sirayət etdi. O öz fikrindən dönməyə də, nədə isə müqəssir olduğunu hiss edir, özünü təmizləmək istəyirdi.

O, səsinin eşidilməsi üçün başqalarından daha bərk çığıraraq dedi:

– Mən ancaq onu dedim ki, biz nəyə ehtiyacımız olduğunu bilsək, daha yaxşı kömək edə bilərik!

Yaxında oturan bir qoca dönüb Pyerə baxdı, lakin stolun o başından eşidilən bir çığırta dərhal onun diqqətini cəlb etdi:

Kim isə çığırta-çığırta deyirdi:

– Bəli, Moskva düşməne veriləcəkdir! O, bizim xilaskarımız olacaqdır!

Bir başqası da çığırta deyirdi:

– O, bəşəriyyətin düşmənidir! İcazə verin danışım... Cənablar, siz məni basıb əzirsiniz!..

XXIII

Bu zaman general mundirli, iti gözlü, çiyindən lent aşırılmış, çənəsi qabağa çıxmış bir adam çəri girdi və zadəganlar dəstə ilə geri çəkildilər; gələn qraf Rastopçin idi.

– Əlahəzrət imperator bu saat gələcək, mən indicə orada idim. Mənim zənnimcə, bizim indiki vəziyyətimizdə çox danışmağın mənası yoxdur. Padşah iltifat buyurub, bizi və tacirləri buraya yığmışdır. Oradan milyonlar axıb gələcək (o, barmağı ilə tacirlər yığışın zalı göstərdi), bizim borcumuz da xalq ordusu yığmaq və öz canamızı əsirgənməkdir... Bizim ən azı görə biləcəyimiz iş budur!

Stol dalında oturan əyanların arasında müşavirə başlandı. Müşavirə çox sakit keçdi. Əvvəlki hay-küydən sonra bu hətta kədərli bir şey kimi görünürdü. Qoca əyanların bir-biri ardınca səsi eşidildi. Onlardan bəzisi: “razıyam”, bəzisi də təkrar etməmək üçün: “mən də o fikirdəyəm” və s. deyirdi.

Katibə əmr olundu ki, Moskva zadəganlarının qərarını yazsın. Qərarda moskvalıların da smolenskililər kimi hər 1000 adamdan bütün geyimi ilə 10 adam vermələri qeyd olundu. Müşavirə edən cənab əyanlar yüngülləşmiş kimi yerlərindən qalxaraq, stulları səsləndirdilər, qışlarını açmaq üçün hərəsi bir adamın qoluna girərək, danışmağa zalda gəzməyə başladılar.

Birdən bütün zallara xəbər yayıldı:

– Əlahəzrət! Əlahəzrət! – səsləndilər və hamı qapıya sarı cumdu.

Padşah divar kimi dayanmış zadəganların arasındakı geniş yoldan keçib, salona gəldi. Hamının üzündə ehtiram və qorxu duyulan bir marağın ifadəsi vardı. Pyer çox uzaqda durmuşdu, ona görə də padşahın nitqini tamamilə eşidə bilmədi. Eşitdiyi sözlərdən o ancaq bunu başa düşdü ki, padşah dövlətin təhlükə qarşısında olmasından və

Moskva zadəganlarına bağladığı ümidindən danışdı. Başqa bir adam da padşaha cavab olaraq zadəganların qərarı haqqında məlumat verdi.

Padşah titrək bir səslə dedi:

– Həzrət! – salondakı adamlar azca hərəkətə gəlib, yenə də sakitləşdilər, Pyer də padşahın bu xoş və titrək səsinə aydın eşitdi. – Mən heç vaxt rus zadəganlarının səyinə, işə ürək yandırmaclarına şübhə etməmişəm. Lakin bu gün sizin səyiniz mənim gözlədiyimdən də artıq oldu. Vətən adından sizə təşəkkür edirəm. Həzrət, dərhal işə başlamalıyıq, – vaxt hər şeydən qiymətlidir...

Padşah susdu, adamlar onun başına yığışmağa başladılar, hər tərəfdən həyəcəndə səslər eşidildi.

İlya Andreiç arxa tərəfdə duraraq, hönkürtü ilə ağlaya-ağlaya deyirdi:

– Bəli, hər şeydən qiymətlidir. Padşahın sözü hər şeydən qiymətlidir. – O heç bir şey eşitmir, lakin hər şeyi öz istədiyi kimi başa düşürdü.

Padşah zadəganlar zalından tacirlər zalına keçdi və orada on dəqiqəyə qədər oldu. Padşah tacirlər zalından çıxarkən Pyer başqaları ilə bərabər onu gördü, padşahın gözləri yaşarmışdı. Sonradan bildilər ki, padşah tacirlərə nitq söyləməyə başlayan kimi birdən gözləri yaşa dolmuşdu və öz sözünü titrək səslə deyib qurtarmışdı. Pyer padşahı görəndə, padşah iki tacirlə bərabər salondan çıxırdı. Onlardan biri Pyerin tanışsı idi. Bu kök bir ticarətçi idi, o biri isə tacirlərin başçısı idi, onun arıq, sarı üzü, nazik saqqalı vardı. Onlar hər ikisi ağlayırdı. Arıq üzülü tacirin ancaq gözləri yaşarmışdı, kök ticarətçi isə uşaq kimi hönkürtü ilə ağlayır və elə hey ucadan deyirdi:

– Əlahəzrət, canımız da, malımız da sizə qurbandır!

Pyer bu andan heç nədən qorxmadığını, hər şeyini qurban verməyə hazır olduğunu göstərməkdən başqa, heç bir şey arzu etmirdi. O, konstitusiyaya istiqamətli nitqindən indi utanır, bu günahını yumağa fürsət axtarırdı. Qraf Mamonovun bir alay adam verdiyini eşidib, elə oradaca qraf Rastopçinə elan etdi ki, mən 1000 adam və onların bütün xərcini verirəm.

Qoca Rostov sarayda gördüyünü, arvadına göz yaş axıtmadan söyləyə bilmədi və elə oraca Petyanin xahişini qəbul edib, özü onu qeyd etdirməyə getdi.

Ertəsi gün padşah Moskvadan getdi. Yığıncığa gələn bütün zadəganlar müdirliklərini çıxartdılar, yenə evlərə və klublara dağılıdılar, hıqqıldaya-hıqqıldaya öz malikanə müdirliklərinə xalq ordusu haqqında sərəncam verdilər və öz gördükləri işlərinə özləri də təəccüb etdilər.

İKİNCİ HISSƏ

I

Napoleon Rusiya ilə ona görə müharibəyə başladı ki, o, Drezdeno gəlməyə bilmədi, göstərilən hörmətdən fikri dumanlanmaya bilmədi, polyak mundiri geyməyə bilmədi, iyun səhərinin iş görməyə həvəs-ləndirən təəssüratına qapılmaya bilmədi, əvvəl Kuraginın, sonra da Balaxevin yanında hiddətlənməkdən özünü saxlaya bilmədi.

Aleksandr bütün danışıqları ona görə rədd etdi ki, o, şəxsən özünü təhqir olunmuş hiss edirdi. Barklay-de-Tolli ona görə ordunu idarə etməyə çalışdı ki, o, öz borcunu yerinə yetirmək və böyük sərkərdə şöhrəti qazanmaq istəyirdi. Rostov fransızların üstünə ona görə hücum etdi ki, o, düzənlikdə atını çapmaq zövqündən özünü saxlaya bilmədi. Bu müharibədə iştirak edənlərin hamısı eynilə bu qayda ilə öz xüsusiyyətlərinə, vərdişlərinə, məqsədlərinə və düşükləri şəraitə görə hərəkət edirdi. Onlar qorxurdular, öyünürdülər, sevinirdülər, nifrət edirdilər, düşünürdülər və elə zənn edirdilər ki, həm ümumi iş üçün, həm də özləri üçün nə etdiklərini bilirələr, lakin onlar hamısı öz iradələrindən asılı olmayaraq, tarixin əlində bir alət idilər və mənası onlara gizli, bizə isə aydın olan iş görürdülər. Bütün praktik xadimlərin taleyi belədir, onlar cəmiyyətdə nə qədər yüksəkdə dursalar, bir o qədər sərbəst olurlar.

1812-ci ilin xadimləri çoxdan öz mövqelərini tərk etmişlər, onların şəxsi mənafeyindən əsər belə qalmamışdır. O zamanın ancaq tarixi nəticələri bizim qarşımızda durur.

Qəzavü-qədr bütün bu adamları, öz şəxsi məqsədlərinə çatmaq istərkən, böyük bir nəticənin yerinə yetirilməsinə kömək etməyə məcbur etmişdir. Bu bərədə isə heç kəsin (nə Napoleonun, nə Aleksandrın, nə də müharibədə iştirak edən başqa şəxslərin) zərrə qədr də arzusu olmamışdır.

1812-ci ildə fransız ordusunun məhv olmasının səbəbi indi bizə aydındır. İndi daha heç kəs mübahisə etməyəcəkdir ki, fransız ordusunun məhv olmasına, bir tərəfdən onların gec bir vaxtda, həm də qiş səfərinə hazırlıq görmədən Rusiyanın içərilərinə soxulması, digər tərəfdən də rus şəhərlərinin yanması və rus xalqında düşməne qarşı nifrət oyanması ilə müharibənin başqa bir xarakter alması səbəb

olmuşdur. Lakin o zaman heç kəs bu yol ilə ən yaxşı sərkərdənin başçılıq etdiyi, bütün dünyada ən yaxşı bir ordunun, 800 minlik ordunun özündən iki dəfə zəif və təcrübəsiz bir ordu ilə, həm də təcrübəsiz sərkərdələrin başçılıq etdiyi rus ordusu ilə toqquşurkən məhv olacağını qabaqcadan görmürdü. (İndi isə bu aydın bir məsələdir). Nəinki bunu heç kəs qabaqcadan görmürdü, hətta rusların bütün səyi həmişə bu istiqamətdə idi ki, Rusiyanı xilas edə biləcək şeyə mane olsunlar, Napoleonun da hərbi düha deyilən dühasına və təcrübəli olmasına baxmayaraq, fransızların bütün səyi bu istiqamətdə idi ki, yayın axırınadək Moskvaya çatsınlar, yəni onları məhv edəcək bir şeyi başa çatdırsınlar.

1812-ci il müharibəsi haqqında yazılan tarixi əsərlərdə fransız müəllifləri Napoleonun öz strateji xəttini uzatmasının təhlükəli olduğunu necə hiss etdiyini, rus qoşunları ilə vuruşmağa necə can atdığını, marşallarının ona Smolenskdə dayanmağı məsləhət gördüklərini söyləməyi çox sevirlər. Onlar guya hələ o zaman müharibənin təhlükəli olduğunu anlaşıldığını sübut edən bu kimi başqa dəlillər də gətirirlər. Rus müəllifləri isə hərbin başlanğıcında Napoleonu Rusiyanın içərilərinə cəlb etmək kimi Skif müharibəsi planı olduğundan danışmağı daha çox sevirlər və bu planı bəzisi Pfulun, bəzisi bir fransızın, bəzisi Tollinin, bəzisi də hətta imperator Aleksandrın ayağına yazır və doğrudan da belə bir xətt-hərəkətə işarələr olan qeydləri, layihələri, məktubları sübut göstərirlər. Lakin müharibənin nəticəsini qabaqcadan görmək haqqında bütün bu mülahizələr həm fransızlar, həm də ruslar tərəfindən indi ona görə irəli sürülür ki, baş vermiş hadisə özü artıq bunu doğrultmuşdur. Lakin hadisə baş verməseydi, bütün bu işarə və mülahizələr kimi unudulub gedərdi. Baş verən bir hadisənin necə qurtaracağı haqqında həmişə o qədər mülahizələr olur ki, bu hadisə necə bir nəticə ilə qurtarsa da, saysız-hesabsız mülahizələr sırasında tamamilə başqa, zidd mülahizələr olduğunu unudaraq həmişə: "Mən hələ onda dedim ki, bu, belə olacaq" deyən adamlar da tapılır.

Napoleonun strateji xəttin uzanmasından təhlükə baş verəcəyini dərk etməsi, rusların da düşməni Rusiyanın içərilərinə çəkməsi planı haqqında təxminlər, fərziyyələr, görünür, bu səpkidəndir, tarixçilər çox böyük çətinliklə bu fikri Napoleonun və onun marşallarının, belə bir planı da rus sərkərdələrinin ayağına yaza bilirlər. Lakin bütün faktlar bu kimi təxminlərin tamamilə ziddindədir. Müharibə başlandıqdan qurtaranadək ruslar heç də fransızları Rusiyanın içərilərinə cəlb etmək

fikrində olmuşlar, əksinə, düşmən Rusiyaya ayaq basandan sonra həmişə onların qabağını kəşib dayandırmğa çalışmışlar, Napoleon da öz strateji xəttinin uzanmasından heç də qorxmamışdır, əksinə, irəliyə atılan hər bir addım onu qalibyyət kimi sevindirmişdir və o, əvvəlki müharibələrdə vuruşa can atdığı halda, bu müharibədə ruslarla vuruşmağa çox da can atmamışdır.

Müharibənin lap başlanğıcında ordumuz parçalanmış və bizim yeganə məqsədimiz bu parçalanmış ordunu birləşdirmək olmuşdur, lakin geri çəkilmək və düşməni ölkənin içərilərinə cəlb etmək üçün orduların birləşdirilməsi heç də əlverişli deyildi. İmperator da, geri çəkilmək üçün deyil, rus torpağının hər qarşını müdafiə etmək və bunun üçün də qoşunu ruhlandırmaqdan ötrü orduda idi. Pfulun planı ilə böyük Drissa düşərgəsi qurulur və buradan geri çəkilmək heç də nəzərdə tutulmur. Padşah hər geri çəkilən addım üçün baş komandanları məzəmmətləndirir. İmperator növbəti Moskvanın yanmasında, hətta düşmənin Smolenskə buraxılmasını belə heç təəvvürünə gətirmir, nəhayət, ordu birləşəndə padşah Smolenskin düşmən tərəfindən alınmasından və yandırılmasından, Smolensk ətrafında düşmənlə əsas vuruşmaya girişilmədiyindən bərk acıqlanır.

Padşah belə düşünür, lakin rus sərkərdələri və bütün ruslar, bizim qoşunların ölkənin içərilərinə çəkilməsindən daha artıq hiddətlənirlər.

Napoleon rus ordusunu parçalayaraq ölkənin içərilərinə hücum edir və bir neçə dəfə vuruşmaq fürsətini əldən buraxır. Avqust ayında o, Smolenski tutur və ancaq irəli getmək haqqında düşünür, lakin indi biz görürük ki, irəli getmək onun məhv olması demək idi.

Faktlar aydın göstərir ki, o zaman nə Napoleon Moskvanın üstünə hərəkət etməkdə bir təhlükə görürdü, nə də Aleksandr və rus sərkərdələri Napoleonu ölkənin içərilərinə çəkib aparmaq haqqında düşüncələrə sahib idilər. Napoleonun ölkənin içərilərinə cəlb edilməsi heç kəsin planı ilə olmamışdır (heç kəs də bunun mümkün olacağına inanmırdı), bu ancaq müharibədə iştirak edən, nə olacağını və Rusiyanın necə xilas edəcəyini təəvvür etməyən şəxslərin arzularının, intriqalarının, məqsədlərinin mürəkkəb oyunu nəticəsində baş vermişdir. Hər şey qəfilən, təsadüfən olmuşdur. Rus ordusu müharibənin başlanğıcında parçalanmışdı. Biz düşmənlə vuruşmaya girişmək və düşmənin hücumunu dayandırmğa məqsədilə ordunu birləşdirməyə çalışırdıq. Ordunu birləşdirməyə çalışarkən də ən güclü düşmənlə vuruşmaya girişməkdən çəkinirik və qeyri-ixtiyari olaraq, sivri bucaq şəklində geri çəki-

lörək, fransızların Smolenskə qədər gəlməsinə imkan veririk. Lakin fransızlar iki ordu arasında irəlilədikləri üçün biz – sivri bucaq şəklində geri çəkildik – demək azdır, bucaq daha sivri bir şəkildə idi. Biz daha da geri çəkildik, çünki Baqration nüfuz sahibi olmayan alman Barklay-de-Tolliyə nifrət edirdi (Baqration onun sərkərdəliyi altında idi). 2-ci orduya komandanlıq edən Baqration Barklayın komandanlığı altına düşməmək üçün onunla mümkün qədər gec birləşməyə çalışır. Baqration uzun zaman Barklayla birləşmir (halbuki bütün komandanlıq edən şəxslərin başlıca məqsədi birləşmək idi). Ona elə gəlir ki, belə bir yürüşdə o, öz ordusunu təhlükə altında qoya bilər, düşməni cinahdan və arxadan narahət edə-edə, öz ordusunun tərkibini Ukraynada tamamlaya-tamamlaya sola və cənuba doğru geri çəkilmək onun üçün daha əlverişlidir. Lakin adama elə gəlir ki, o, bunu həmişə özündən rütbəcə kiçik olan, həmişə nifrət etdiyi alman Barklaya tabe olmamaq üçün etmişdir.

İmperator ona görə ordunun yanındadır ki, qoşunları ruhlandırın, lakin onun orduda olması və heç bir qərara gələ bilməməsi, həmişə məsləhətçilərin və planların son dərəcə çoxluğu 1-ci ordunun hərəkət qüvvəsini məhv edir, ordu geri çəkilir.

Drissa düşərgəsində dayanmaq nəzərdə tutulmuşdur, lakin baş komandan olmağa can atan Pauluçi birdən Aleksandra var qüvvəsilə təsir edir və Pfulun bütün planı könərə atılır, bütün işlər Barklaya tapşırılır, lakin Barklaya çox da etibar edilmədiyindən, onun hakimiyyətini, səlahiyyətini məhdudlaşdırırlar.

Ordu parçalanmışdır, rəislər arasında birlik yoxdur, Barklay nüfuz sahibi deyil, lakin bu qarışıqlıqdan, ordunun parçalanmasından, alman baş komandanının nüfuza malik olmamasından, əvvəla, qətiyyətsizlik və vuruşmaqdan çəkinmək meylli əmələ gəlir (amma ordu parçalanmasaydı, Barklay da baş komandan olmasaydı, düşmənlə vuruşmaqdan çəkinmək olmazdı), o birisi tərəfdən bu vəziyyət almanlar əleyhinə olan nifrətə, eyni zamanda vətənpərvərlik ruhunu get-gedə artırır.

Nəhayət, padşah ordudan gedir. Onun getməsi üçün də belə bir fikir irəli sürülür: “Padşah paytaxta gedib, xalq müharibəsini qızışdırmaq üçün xalqı ruhlandırmaqdır”. Bu eyni zamanda əlverişli və yeganə bir bəhanə olur. Padşahın Moskvağa getməsi rus qoşunun qüvvəsini qat-qat artırır.

Padşah ordudan ona görə gedir ki, baş komandanın hakimiyyətə birliyini pozmasın, eyni zamanda o daha qəti tədbirlər görülməsinə

ümid edir, lakin ordu rəisliyinin vəziyyəti daha da dolaşır və zəifləyir. Baş komandanın işlərinə göz qoymaq və onu hərəkətə gətirmək üçün Beniçsen, böyük knyaz və bir yığın general-adyutant orduda qalır. Barklay da padşahın bu nəzarəti qarşısında özünü daha az sərbəst hiss edir, qəti hərəkət etmək məsələsində daha ehtiyatlı olur və düşmənlə vuruşmaqdan çəkinir.

Barklay ehtiyatlı olmağın tələfəndir. Şahzadə xəyanət olduğuna işarə edərək, əsas vuruşa başlamağı tələb edir. Lyobomirski, Branitski, Vlotski və başqaları bu məsələni elə şişirir ki, Barklay padşaha kağız göndərmək bəhanəsilə polyak general-adyutantlarını Peterburqa yola salır, Beniçsenə və şahzadəyə qarşı açıq mübarizəyə girir.

Baqration nə qədər istəməsə də, ordular, nəhayət, Smolenskdə birləşir.

Baqration karetdə Barklayın tutduğu evin qabağına gəlir. Barklay şarfini¹ çiyindən keçirib, rütbəcə böyük olan Baqrationun qabağına çıxır, işin gedişi haqqında məlumat verir. Baqration alicənablıq edərək, Barklaydan rütbəcə böyük olsa da, yenə ona tabe olur, lakin tabe olursa da, onunla daha az razılaşır. Baqration şəxsən, padşahın əmrinə görə, Barklay haqqında ona məktub göndərir. O, Arakçeyevə yazır: "Padşahın iradəsinə, buyruğına tabeyəm, lakin mən nazirlə (Barklayla) bir yerdə işləyə bilmirəm. Siz Allah, məni alay komandirliyinə olsa da, bir yerə göndərin, burada işləyə bilmirəm. Bütün baş qərargah almanlarla dolmuşdur, belə ki, burada rus üçün yaşamaq mümkün deyil və bunun heç bir xeyri də yoxdur. Mən elə bilirdim ki, həqiqətən, padşaha və vətənə xidmət edirəm, lakin işdə belə çıxır ki, mən Barklaya xidmət edirəm. Etiraf edirəm ki, mən bunu istəmirəm". Branitskilər, Vintsinherodelər və bu kimiləri baş komandanların bir-birilə olan əlaqəsini daha da pisləşdirirlər, bunun nəticəsində birlik daha da zəifləyir. Smolensk ətrafında fransızlara hücum etmək istəyirlər. Vuruşma mövqeyini nəzərdən keçirtmək üçün general göndərilir. Lakin bu general Barklaya nifrət etdiyindən, dostu olan korpus komandirinin yanına gedir. Bütün günü orada oturduqdan sonra Barklayın yanına qayıdır və heç görmədiyi gələcək vuruşma meydanının heç bir cəhətdən əlverişli olmadığını söyləyir.

Bu adamlar gələcək vuruşma meydanı haqqında mübahisə etməklə, bir-birilə intriqa aparmaqla, fransızları axtarmaqla, onların yerini təyin etməkdə səhvlər buraxmaqla məşğul ikən, fransızlar

Neverovskinin diviziyasına rast gəlir və Smolenskin lap divarlarına yaxınlaşırlar.

Əlaqə yollarını əldə saxlamaq üçün Smolenskdə heç gözlənilməyən vuruşmaya girişmək lazım gəlir. Vuruşma başlanır. Hər iki tərəfdən minlərcə adam ölür.

Padşahın və bütün xalqın iradəsi əleyhinə olaraq Smolensk tərk edilir. Lakin öz qubernatoru tərəfindən aldadılmış Smolensk əhalisi şəhəri yandırır, var-yoxu əlindən çıxmış şəhər camaatı başqa ruslara nümunə olaraq, Moskvaya gedir. Onlar ancaq öz itkiləri haqqında düşünür və düşməne qarşı nifrət oyadırlar. Napoleon qabağa gedir, biz geri çəkilib, nəticədə Napoleonu məğlub edəcək vəziyyət əmələ gəlir.

II

Oğlu gedəndən sonra, ertəsi günü knyaz Nikolay Andreyiç qızı Maryanı yanına çağıraraq dedi:

– Hə necədir, indi razı qaldınmı? Məni oğlumla dələşdirdin! Razı qaldınmı? Sənə elə bu lazımdır! Razı oldunmu? Bu məni ağrıdır, ağrıdır. Mən qocayam və zəifəm, sən elə bunu istəyirdin. İndi sevin, sevin... – Bu söhbətdən sonra knyaz qızı Marya bir həftə atasını görmədi. Knyaz Nikolay Andreyiç xəstə idi, öz kabinetindən bayıra çıxmırdı.

Qoca knyaz xəstə ikən m-lle Bourienne-ni də öz yanına buraxmırdı, – xanım qız Marya buna təəccüb etməyə bilmədi. Yalnız Tixon ona qulluq edirdi.

Bir həftədən sonra knyaz kabinetindən çıxdı və yenə əvvəlki kimi həyat sürməyə başladı. İndi o, tikintilərlə və bağ ilə daha artıq məşğul olurdu, m-lle Bourienne ilə bütün əvvəlki əlaqələrini kəsmişdi. Onun görkəmi və qızı Marya ilə soyuq əlaqəsi sanki deyirdi: "İndi gördümmü! Sən mənim haqqımda nə şeylər uydurdun, mənim bu fransız qadını ilə olan əlaqəm haqqında knyaz Andreyə yalanlar söylədin və məni onunla dələşdirdin, amma indi görürsənmi, mənə nə son lazımsan, nə də o fransız qadını".

Knyaz qızı Marya gününün yarısını Nikoluşka ilə keçirirdi. Onun dərslərinə göz yetirir, özü də rus dilindən və musiqidən ona dərs deyirdi, bəzən də Desalla söhbət edirdi. Günün ikinci yarısını isə kitabla, qoca daye ilə və bəzən dal evyandan onun yanına gələn Allah bəndələri ilə keçirirdi.

¹ Şarf – köhnə orduda çiyindən keçirilən zabıt qayışı və ya bağı

Qadınlar müharibə haqqında necə düşünürsə, knyaz qızı Marya da elə düşünürdü. O, müharibədə iştirak edən qardaşının başına bir iş gələcəyindən qorxurdu, insanları bir-birinə qırdıran insan amansızlığı onu dəhşətə gətirir və bunun səbəbini anlaya bilmirdi. O, müharibənin mahiyyətini başa düşmürdü, bu müharibə də ona evvələli müharibələr kimi görünürdü. Müharibənin gedişi ilə həddindən artıq maraqlanan və həmişə knyaz qızı Maryanın həmsöhbəti olan Desal da müharibə haqqında öz mülahizələrini ona nə qədər izah etsə də, onun yanına gələn Allah bəndələri hərə özüne görə ona dəhşətlə danışırsa da, indi knyaginya Drubetskaya olan Jüli yenə onunla yazışmağa başlayarsa, Moskvadan ana vətən sevgisi ilə dolu məktublar göndərsə də, o, yenə də bu müharibənin mənasını anlaya bilmirdi.

Jüli ona yazırdı:

“Mənim əziz dostum, mən sizə rusca yazıram, ona görə ki, mən fransızlara, həm də onların dilinə nifrət edirəm, mən onların dilini eşidib, danışmaq istəmirəm... Biz hamımız Moskvada öz sevimli imperatorumuzu görüb, vəcdə gələcək ruhlanmışıq.

Mənim yazıq ərim cuhud meyxanalarında əziyyət və aclıq çəkir, lakin aldığım təzə xəbərlər məni daha çox ruhlandırır.

Siz yəqin Rayevskinin qəhrəmanlığını eşidibsiniz. O, iki oğlunu qucaqlayaraq demişdir: “Mən bunlarla ölərəm, amma sarsılmazıq!”. Doğrudan da, düşmən bizdən iki dəfə qüvvətli olsa da, biz sarsılmazıq. Biz vaxtımızı bacardığımız kimi keçiririk, lakin hər halda müharibə müharibədir. Knyaz qızı Alina və Sophie bütün günü mənimlə oturlur və ərləri sağ olan biz bədbəxt dullar sap didə-didə gözlə söhbətlər edirik, yalnız siz, mənim dostum, çatışmırsınız...” və s.

Knyaz qızı Marya bu müharibənin mənasını əsasən ona görə başa düşmürdü ki, qoca knyaz heç vaxt bundan danışmırdı, bu müharibəni müharibə hesab etmirdi və nahar üstündə bundan söhbət açan Desala gülürdü. Knyaz elə sakit, elə inamla danışırdı ki, knyaz qızı Marya düşünmədən ona inanırdı.

Qoca Knyaz bütün iyul ayında qızının fəaliyyət göstərdi. O, təzə bir bağ da saldı və nökrərlər üçün təzə bir ev də tikdirdi. Knyaz qızı Maryanı yalnız bir şey narahat edirdi: Qoca knyaz az yatırdı və kabinetdə yatmaq adətini tərk edərək, hər gecə yatmaq yerini dəyişdirirdi. Gah öz səfər çarpayısını şüşəbənddə qurdurur, gah da divanda və ya qonaq otağındakı Volter kreslosunda soyunmadan oturub mürgüləyir, m-ile Bourienne deyil, nökrə uşaq Petruşa ona kitab oxuyurdu, bəzən də yemək otağında gecalayırdı.

Avqustun birində knyaz Andreydən ikinci məktub aldılar. Knyaz Andrey birinci məktubunu gedəndən az sonra göndərmişdi. Bu məktubda o, atasına dediyi sözlər üçün üzr istəyir, öz mərhəmətini ondan əsirgəməməsini acizənə xahiş edirdi. Knyaz Andreyin bu məktubuna qoca knyaz mehribanca cavab yazdı və fransız qadınını özündən yazdırdı. Knyaz Andrey ikinci məktubunu Vitebskin yanından yazırdı, çünki Vitebski fransızlar tutmuşdular, məktub bütün müharibənin qısaca təsvirindən və müharibənin gələcəyi haqqında knyaz Andreyin öz mülahizələrindən ibarət idi. Məktubda müharibənin planı da çəkilmişdi. Knyaz Andrey məktubda atasının müharibə meydanına yaxın və onun mülkünün qoşunların hərəkət etdiyi yol üzərində olmasının təhlükəsini qeyd edərək, Moskvaya getməsini məsləhət görürdü.

Həmin gün nahar üstündə Desal dedi ki, eşitdiyimə görə fransızlar Vitebskə girmişlər. Bu zaman qoca knyaz, knyaz Andreyin göndərdiyi məktubu xatırlayaraq qızı Maryaya dedi:

– Bu gün Andreydən məktub almışam, oxuyubsanmı?

Xanım qız qorxmuş halda:

– Yox, *mon père*¹ – dedi. O, məktubu oxuya bilməzdi, çünki onun alınmasından heç xəbəri yox idi.

Knyaz həqarətlə gülümsəyərək:

– O, müharibədən yazır, – dedi. – Bu müharibə haqqında danışanda qoca knyazın üzündə həmişə həqarətli bir təbəssüm görünürdü və bu artıq onda bir adət şəklini almışdı.

Desal:

– Yəqin ki, çox maraqlıdır, – dedi.

M-ile Bourienne də dedi:

– Ah, çox maraqlıdır.

Qoca knyaz m-ile Bourienneyə döndü:

– Gedin onu gətirin, Siz bilirsiniz, balaca stolun üstündə, press-papyenin altındadır.

M-ile Bourienne şən bir halda cəld yerindən qalxdı.

Qoca Knyaz qaş-qabağını tökrək çığırdı:

– Yox, yox, Mixail İvanıç, sən get!

Mixail İvanıç qalxıb, kabinetə getdi. Lakin o, otaqdan çıxan kimi qoca knyaz narahat halda ətrafına baxaraq ölüdəki salfetkanı atıb, özü getdi:

¹ Atacan

– Heç şey bacarmırlar, hamısını qatıb-qarışıdırarlar.

Qoca knyaz qayıdıb gələne kimi qızı Marya, Desal, m-İle Bourienne və hətta Nikoluşka dinməz-söyləməz bir-birinə baxdı. Knyaz əlində məktub və plan eyni addımlarla qayıdıb gəldi, Mixail İvaniç da onun ardınca gəlirdi. O, nahar vaxtı məktubu yanına qoyub, heç kəsə oxumağa vermədi.

Qonaq otağına keçdikdən sonra məktubu qızı Maryaya verdi və yeni tikintinin planını açıb, qabağına qoydu. Gözlərini plana zilləyə-rək qızı Maryaya məktubu ucadan oxumasını əmr etdi. Xanım qız Marya məktubu oxuyub, sualedici bir nəzərlə atasına baxdı. Qoca knyaz fikrə dalaraq plana baxırdı.

Desal ona belə bir sual verdi:

– Knyaz, siz bu barədə nə düşünürsünüz?

Knyaz gözlərini tikinti planından ayırmayaraq, narazı halda yuxu-dan ayılırmış kimi dedi:

– Mən? Mən?

– Çox ola bilər ki, müharibə meydanı bizə elə yaxınlaşsın ki...

Knyaz qəhqəhə ilə güldü:

– Xa-xa-xa! Müharibə meydanı! Mən demişəm, yenə də deyir-rəm: müharibə meydanı Polşadır və düşmən heç vaxt Nemandan bu yana keçməyəcək.

Desal təəccüblə knyaza baxdı, çünki düşmən indi Nemanın o tayında deyil, Dneprin sahilində idi, lakin xanım qız Marya Nemanın coğrafi mövqeyini unutduğundan elə zənn edirdi ki, atası doğru deyir.

Knyaz:

– Qar əriyəndə onlar Polşa bataqlıqlarında boğulacaqlar. Yalnız onlar bunu görməyə bilərlər. – Knyaz, görünür, bu sözləri 1807-ci il müharibəsi haqqında düşünərək söyləyirdi, ona elə gəlirdi, 1807-ci il müharibəsi bu yaxınlarda olmuşdur: – Beniçsen Prussiyaya daha əvvəl girməli idi, onda işlər başqa şəkil alardı...

Desal qorxa-qorxa dedi:

– Lakin, knyaz, məktubda Vitebskdən danışılır...

Knyaz narazı halda:

– Hə, məktubda? Bəli... Bəli... Bəli... – Birdən onun üzü tutuldu.

– Bəli, o yazır ki, fransızlar məğlub olmuşlar, hansı çayın yanında?

Desal gözlərini yerə dikib, yavaşca dedi:

– Knyaz bu barədə heç bir şey yazmır.

– Necə yazmır? Mən bunu özümdən uydurmuram ki...

Hamı xeyli susdu.

Birdən knyaz başını qaldırıb, qabağındakı tikinti planını göstə-rərək dedi:

– Bəli... Bəli... Yaxşı, Mixayla İvaniç, de görüm, sən bunu təzə-dən necə düzəltmək istəyirsen?..

Mixail İvaniç plana yaxınlaşdı, knyaz yeni tikinti planı haqqında onunla danışdı, sonra açıqlı-acıqlı qızı Maryaya və Desala baxıb, öz otağına getdi.

Xanım qız Marya, Desalın şaşqın halda, həm də təəccüblə knyaza baxdığını və susduğunu gördü. Eyni zamanda o, atasının məktubu stol üstündə yadından çıxarıb getdiyinə son dərəcə təəccüb etdi, lakin o, Desaldan nəinki şaşqınlığının və susmağının səbəbini soruşmağa, hətta bu barədə düşünməyə belə qorxurdu.

Mixail İvaniç axşam xanım qız Maryanın yanına gəldi: knyaz onu qonaq otağında unudulmuş məktubu götürməyə göndərmişdi. Knyaz qızı Marya məktubu ona verdi və könlündə bir ağırlıq duysa da, Mixail İvaniçdən atasının nə etdiyini soruşdu.

Mixail İvaniç üzündə hörmət, həm də istehza ifadə edən bir təbə-sümlə dedi:

– Elə hey əlləşir. – Knyaz qızı Maryanın rəngi ağardı. – Təzə ev barəsində çox rahat olur. Bir az oxudu, indi isə, – Mixail İvaniç səsini alçaldaraq əlavə etdi: – büronun qabağındadır, yəqin öz vəsiy-yətini yazmaq məşğuldur (son vaxtlarda onun ən sevdiyi məşğuliy-yətlərdən biri də cürbəcür kağızlarla əlləşmək, yazıb-pozmaq məş-ğuliyəti idi. Bu kağızlar onun ölümündən sonra qalmalı olan və onun vəsiyyətnamə adlandırdığı kağızlar idi).

Xanım qız Marya soruşdu:

– Alpatıçı necə, Smolenskə göndərimmi?

– Əlbəttə ki, o, çoxdan gözləyir.

III

Mixail İvaniç əlində məktub, knyazın kabinetinə qayıtdı. Knyaz həm gözlərinin üstündə alında, həm də şamlar üstündə abajur olduğu halda, açıq büro qabağında oturub, əlindəki kağızı özündən uzaqda tutaraq, bir qədər təntənəli vəziyyətdə oxuyurdu. Onun qabağında yenə yazılmış kağızlar vardı (bu kağızları o, remarka adlandırır), knyaz öldükdən sonra bu kağızlar padşaha çatdırılmalı idi.

Mixail İvanıç içəri girəndə, knyazın indi oxuduğu kağızları yazdığı vaxtlar yadına düşdüyündən, gözləri yaşarmışdı. Knyaz məktubu Mixail İvanıçın əlindən alıb, cibinə qoydu, kağızları yerbəyər elədi və çoxdan qapıda durub gözləyən Alpatıç çağırırdı.

Knyaz Smolenskdə Alpatıçın görəcəyi işləri bir vərəq kağıza yazmışdı. O, qapı ağzında durub gözləyən Alpatıçın qabağından o tərəf-bu tərəfə gedərək, əmr verməyə başladı.

– Birincisi, poçt kağızıdır, eşidirsənmi, səkkiz dəst, özü də, bax, bu cürəsindən; zərli-haşıyəli... bu cür, mütləq, üstündə zərli haşıyə olsun; lak da, surquç da – Mixail İvanıçın kağızı üzrə.

Knyaz otaqda gəzinir və əlindəki yaddaş vərəqəsinə baxırdı.

– Sonra qeydlər haqqında məktubu qubernatorun şəxsən özünə verərsən.

Təzə tikintilərin qapıları üçün cəftə lazım idi, bunlar da, mütləq, knyazın özündən uydurduğu formada olmalı idi. Vəsiyyətnaməni qoymaq üçün də bir qutu sifariş edilməli idi.

Alpatıça əmr verilməsi iki saatdan artıq davam etdi. Knyaz onu buraxmırdı. Nəhayət oturub, fikrə daldı və gözlərini yumaraq mürğüldü. Alpatıç yerində qurcalandı.

– Yaxşı, get, get, bir şey lazım olsa, mən göndərəm.

Alpatıç otaqdan çıxdı. Knyaz yenə də büroya yaxınlaşdı, büronu açıb, əlini yazdığı kağızlarına toxundurdu, sonra yenə büronu bağladı, qubernatora məktub yazmaq üçün stolun dalında oturdu.

Knyaz məktubu möhürləyib, ayağa qalxanda artıq gec idi. O yatmaq istəyirdi, lakin bunu da bilirdi ki, yata bilməyəcək və yataqda başına pis-pis fikirlər gələcək. Tixonu çağırdı, otaqlan görməyə başladı: bu gecə harada yatacağını ona göstərmək istəyirdi.

Hər yer ona pis görünürdü, lakin ən pis görünən yer kabinetdəki adət etdiyi divan idi. Bu divan qoca knyaz üçün qorxunc bir şey olmuşdu, yaqın ona görə ki, bu divan üstündə uzanarkən ağır fikirlər onu xeyli narahat etmişdi. Heç yer yaxşı deyildi. O biri yerlərə baxanda ən yaxşı yer, yenə istirahət otağında fortepianonun dalındakı bucaq idi. Knyaz indiyədək orada yatmamışdı.

Tixon qulluqu ilə bərabər knyazın yatağını götürüb, orada düzəltdi.

Knyaz:

– Elə yox, elə yox! – deyə çığırdı və çarpayını bucaqdan bir qarış bəri çəkdi, sonra yenə də bucağa yaxınlaşdırdı.

Knyaz düşünərək öz-özünə dedi: “Nəhayət, düzəldib qurtardım, indi dincələm”. Tixon onu soyundurmağa başladı.

Əynindəki kaftanı və şalvarı çıxarkən çəkdiyi əziyyətdən darıxmış halda üz-gözünü qırışdırırdı. Nəhayət, o soyunub qurtardı, ağır-ağır çarpayıda oturdu və qurquru qurumuş arq, sarı ayaqlarına nifrətlə baxaraq sanki fikrə getdi. Lakin o düşünmürdü. ayaqlarını qaldırıb çarpayıda uzanmaq onun üçün böyük bir zəhmət idi və o, qəsdən özünü ləngidirdi. “Ah, nə ağırdır! Bu əziyyətlər tez qurtarsaydı, siz məni tez buraxsaydınız!” – deyə düşünürdü. O, dodaqlarını bir-birinə sıxdı, kim bilir neçənci dəfə güc verərək ayaqlarını qaldırıb uzandı. Lakin uzanan kimi birdən bütün yatağı onun altında yırğalanmağa, qabağa və dala getməyə başladı, sanki yataq ağır-ağır nəfəs alır və üstündəki yükü itələyirdi. Knyaz demək olar ki, hər gecə belə bir hal keçirirdi. O yumulmuş gözlərini açaraq deyinə-deyinə hiddətlə sanki kimə isə dedi:

– Dinclik yoxdur, məlunlar! – “Hə, hə, yenə də nə isə mühüm bir şey vardı, çox mühüm bir şeyi mən gecə yataqda fikirləşməyə saxlamışdım. Cəftə? Yox, bu barədə demişəm. Yox, qonaq otağında nə isə oldu. Marya nə isə yalan deyirdi. Desal da, o axmaq da, nə isə deyirdi. Cibimdə nə isə vardı – yadıma düşmür”.

– Tışka! Nahar üstündə nədən danışırıq?

– Knyaz Mixail barəsində...

– Sus, sus! – Knyaz əlini stola vurdu. – Hə, bilirəm, knyaz Andreyin məktubu! Qızım Marya oxuyurdu. Desal da Vitebsk barəsində nə isə dedi. İndi oxuyaram.

Knyaz Tixona cibindəki məktubu çıxarıb götürməyi, üstündə limonad və şam olan balaca stolu çarpayının yanına çəkməyi əmr etdi. Sonra gözlüyünü taxıb, knyaz Andreyin məktubunu oxumağa başladı. Yalnız indi, gecənin sükətində, yaşıl qalpaqlı şamın zəif işığında ilk dəfə olaraq bir anlığa məktubun mənasını başa düşdü.

“Fransızlar Vitebskdədir, dörd mənzilədən sonra onlar Smolensk ətrafında ola bilərlər, bəlkə də indi oradadırlar”.

Knyaz:

– Tışka! – deyə çığırdı. Tixon cəld yerindən qalxdı. – Yox, lazım deyil, lazım deyil!

O, məktubu şamdanın altında gizlədib, gözlərini yumdu. Onun təsəvvüründə Dunay, günəşli güntorta çağı, qamışlar, rus düşərgəsi canlandı. O, gənc bir generaldır, üzündə birçox qırışıq da yoxdur, şəndir,

gümrahdır, yanaqları qırmızıdır, bu cür də o, Potyomkinin üstü naxışlı alaçıqına girir, sevimlisi olan bu adama qarşı dərin qibtə hissi indi də onu lap o vaxtki kimi həyəcana gətirir. Knyazın yadına Potyomkinə ilk dəfə görüşərkən deyilən sözlər düşür. Ortaboy, kök, sarımtıl, dolu üzlü bir qadın – onu ilk dəfə mehribanlıqla qəbul edən imperatriçə, onun üzündəki təbəssüm, söylədiyi sözlər knyazın xəyalında canlanır. Sonra knyaz onun tabutdakı üzünü, onun əlini öpmək hüququ üçün tabutu yanında, Zubovla olan toqquşmasını xatırlayır...

“Ah, birçə tez, tez o vaxta qayıdaydım, indiki hal tez, birçə tez qurtaraydı... Məni rahat qoyaydılar!”

IV

Lısıye Qorı. Knyaz Nikolay Andreyiç Bolkonskinin malikanəsi Smolenskin 60 kilometrliyində, arxa tərəfində, Moskva yolundan üç verst aralıda idi.

Knyaz Alpatıça ömrlər verdiyi axşam Desal xanım qız Marya ilə görüşərək ona dedi ki, knyaz bir ay kefsiz olduğundan və öz təhlükəsizliyi üçün heç bir tədbir görmədiyindən, knyaz Andreyin məktubundan isə Lısıye Qorıda qalmağın qorxulu olduğu göründüyündən mən sizə ixtlaslıqla məsləhət görürəm ki, siz özünüz Smolenskə, vilayət rəisinə bir məktub yazıb, Alpatıçla göndərəsiniz və ondan xahiş edəsiniz ki, o, sizə həm işin nə vəziyyətdə olması, həm də Lısıye Qorının nə kimi bir təhlükəyə məruz qalması haqqında məlumat yazsın. Qubernatora knyaz qızı Maryanın adından məktubu Desal yazdı. Marya məktubu imzalayıb, Alpatıça verdi və ömr etdi ki, onu qubernatora çatdırsın, təhlükəli bir vəziyyət olsa, mümkün qədər tez gəriyə qayıtın.

Alpatıç bütün ömrləri alıb, knyazın bağışladığı ağ, tüklü şlyapada, knyaz kimi əlində ağac, ev adamlarının müşayiətilə, üç səməndət qoşulmuş meşin kibitkaya minməyə gəldi.

Kibitkənin zəngi kəndirlə bağlanmışdı, zıncırovlara kağız dürtülmüşdü. Knyaz Lısıye Qorıda zəngli-zıncırovlu araba sürməyə heç kəsə icazə vermirdi. Lakin Alpatıç uzun yola çıxanda mindiyi kibitkənin zəngli-zıncırovlu olmasını sevirdi. Alpatıçın nöqərləri, zəmski, komtor işçisi, aşpaz qadın, iki qarı, bir oğlan uşağı – kazak, sürücülər və başqa nöqərlər onu yola salırdılar.

Alpatıçın qızı atasının kibitkədə oturacağı yerə və arxa tərəfinə pərqu bəlişlər qoydu. Qoca baldızı gizlicə bir düyünçə gətirdi, sürücülərdən biri onu əlinin altında yerləşdirdi.

Alpatıç eynilə knyaz kimi hıqqıldaya-hıqqıldaya, iti-iti, danışadanaşa:

– Yaxşı da, bu lap arvad yığınağı oldu ki! Ay arvadlar, arvadlar! – deyər kibitkəyə mindi. Zemskiye görülmək işlər haqqında son ömrləri verib, daha knyazı təqlid etməyərək, şlyapasını daz başından çıxartdı və üç dəfə xaç vurdu.

Arvadı müharibə və düşmən haqqında olan şeyiələrə işarə vuraraq, çığıra-çığıra dedi:

– Yakov Alpatıç, bir şey olsa... qayıdın, İsa xatirinə bizə yazığın gəlsin.

Alpatıç:

– Arvad ki arvad! Arvad yığınağı! – deyərək yola düşdü. O gedə-gedə, bəzi yerində saralmış çovdar, bəzi yerində isə hələ təzəcə qulaqlayan yaşıl, sıx yulaf zəmiləri olan çölə baxırdı. Builki çox nadir olan gözəl yaz əkinlərini sevo-sevə gözden keçirir, bəzi yerində biçilməyə başlayan çovdar zəmilərinə baxaraq əkin və taxıl yığını, eyni zamanda knyazın yaddan çıxan ömri olub-olmadığı haqqında düşünürdü.

Alpatıç yolda atlara iki dəfə yem verdirib, avqustun dördündə, axşam üstü Smolenskə çatdı.

Yolda o, yük arabalarına, qoşunlara rast gəlir, onları ötüb keçirdi. Smolenskə yaxınlaşarkən uzaqda atılan güllə səsləri eşidir və bu səslər onu heç də təəccübləndirmirdi. Lakin gördüyü gözəl çovdar zəmiləri onu heyrətə saldı. Əsgərlər bu zəmilərdə düşərgə salmışdılar, bir neçə əsgər, yəqin ki, atlara vermək üçün, dəryazla çovdarı biçirdi, bu vəziyyət Alpatıç heyrətə salsada, öz işləri haqqında düşünərək bunları tezliklə unudu.

Otuz ildən çox idi ki, Alpatıçın bütün həyatı, düşüncələri knyazın iradəsilə məhdudlaşmışdı və bu dairədən kənara çıxmırdı. Knyazın ömrünü yerinə yetirməklə əlaqədar olmayan şeylər onu nəinki maraqlandırmırdı, hətta heç gözüne də görünmürdü, heç ağılına da gəlmirdi.

Alpatıç avqustun dördündə axşam çağı Smolenskə gələrək, Dneprin o tayında, şəhərin Qaçensk adlanan civarında, Ferapontovun karvansarasına düşdü. Ferapontov on iki il bundan əvvəl Alpatıçın köməyiylə knyazın kiçik bir meşəsini alıb, alverə başlamışdı, indi onun öz evi, karvansarası, bir də allav dükanı vardı. Ferapontov qırx yaşında,

kök, qara-qarmızı, qalındodaq, iri, yumru burun, yekəqarın, qaşqa-baqlı bir kəndli idi, onun qara qaşları üstündə burnu kimi yumru bir şiş də vardı.

Ferapontov jiletə, çit köynəkdə, öz dükəninin qabağında durmuşdu, onun dükanı küçəyə baxırdı. Alpatıçı görüb yanına gəldi.

– Xoş gəlmisən, Yakov Alpatıç! Camaat şəhərdən gedir, sən şəhərə gəlirsən?!

Alpatıç:

– Niyə axı şəhərdən gedir? – deyə soruşdu.

– Mən də onu deyirəm, – camaat axmaqlayıb, hamı fransızlardan qorxur.

Alpatıç:

– Bu arvad söz-söhbətidir! Arvad söz-söhbətidir! – dedi.

– Mən də bu fikirdəyəm, Yakov Alpatıç. Mən deyirəm: – Ömr var ki, fransızları şəhərə buraxmasınlar, deməli buraxmayacaqlar. Hələ sən bu kəndlilərə bax, hər arabaya üç manat istəyirlər. – Onların heç Allahı yoxdur!

Yakov Alpatıç ona diqqətlə qulaq asmırdı. O özü üçün samovar, atlar üçün ot istədi. Doyunca çay içib yatdı.

Bütün gecəni karvansaranın qabağında küçə ilə qoşun gəlib keçdi. Ertəsi gün Alpatıç, ancaq şəhərdə geydiyi kamzolunu¹ geyib, iş dalınca getdi. Günəşli bir səhər idi, saat səkkiz də olsa, indidən isti başlanmışdı. Alpatıç: “Taxıl yığımı üçün nə gözəl, nə münasib gündür!” – deyə düşündü. Səhər açılandan bəri şəhərin qırağından güllə səsi gəlirdi.

Saat səkkizdən sonra tufəng səsinə top səsi də qarışıdı. Küçədə çoxlu adam və əsgər vardı. Adamlar harasa tələsirdilər, lakin həmişəki kimi yenə də arabacılar arabalarını sürür, tacirlər dükənlərin qabağında dayanır, kilsələrdə xalq ibadət edirdi. Dəftərxanalarda, idarələrdə, dükənlərdə, poçtda hamı qoşundan, artıq şəhərə hücum edən düşməndən danışırdı, hamı bir-birindən nə etmək lazım gəldiyini soruşur, hamı da bir-birinə sakit etməyə çalışırdı.

Alpatıç qubernatorun evinin qabağında çoxlu adam, kəzak və qubernatorun öz yol ekipajını gördü. Evin evyanında iki zadəgana rast gəldi, bunlardan birini tanıyırdı. Yakov Alpatıçın tanıdığı və keçmişdə qəza polis rəisi olan zadəgan qızğın bir halda deyirdi:

– Belə şeylə zarafat etmək olmaz! Tək adam nə var ki! Tək adam kasıb da olsa, hər halda təkdir, başına bir ələc eləyər. 13 baş külfəti olanlar var, onların şey-şüyü var... İşi o yerə gətiriblər ki, hamı məhv olacaq, belə də rəis olar? Asardım mən bu quldurları...

O birisi zadəgan deyirdi:

– Bədsir, eşidir.

– Mənə nə, qoy çətsin! Biz it-zat deyilik ki! – Keçmişdə polis rəisi olan zadəgan dönüb, ətrafına baxdı və Alpatıçı görüb dedi:

– Yakov Alpatıç, sən burada nə gəzirsən?

Alpatıç lovğa-lovğa başını qaldırdı və əlini qoynuna qoyaraq dedi:

– Zati-alilərinin əmrinə üzrə cənab qubernatorun yanına gəlmişəm.

– O, həmişə knyazın adını çəkərkən belə bir vəziyyət alır... – İltifat buyurub, vəziyyət haqqında məlumat almağı əmr etmişdir.

Zadəgan çıxıra-çıxıra dedi:

– Get bil də! İşi o yerə gətiriblər ki, nə araba var, nə də bir şey!..

– Əli ilə güllə səsi gələn tərəfi göstərib əlavə etdi. – Eşidirsən?

Sonra yenə:

– İşi o yerə gətiriblər ki, hamı məhv olacaq... quldurlar!.. – deyərək evyandan düşdü.

Alpatıç başını yırğalayaraq pilləkəndən yuxarı qalxdı. Qəbul otağında bir neçə tacir, qadın və məmur oturub, dinməz-söyləməz bir-birinə baxırdı. Kabinetin qapısı açıldı, hamı yerindən qalxıb, qabağa yeridi. Kabinetdən bir məmur çıxıb, tacirlərdən biri ilə nə işə danışıdı, boynundan xaç asılan kök bir məmuru çağırıb, onunla bərabər yenə kabinetə girdi. Görünür o, ona dönən baxışlardan və sorğu-sualdan yaxasını qurtarmaq istəyirdi. Alpatıç qabağa yeridi və məmur bir də kabinetdən çıxarına, bir əlini belə düyməli sürtükunun dalına qoyub, məmura müraciət edərək, ona iki məktub verdi.

– General – anşef knyaz Bolkonskidən cənab baron Aşuya! – Alpatıç bu sözləri elə bir tənənə və ibarə ilə söylədi ki, məmur ona sarı dönüb, məktubları aldı. Bir neçə dəqiqədən sonra qubernator Alpatıçı qəbul edib, tələsə-tələsə ona dedi:

– Knyaza və qızına söylə ki, mənə heç bir şey məlum deyildir, mən yuxarıdan verilən əmr ilə hərəkət edirdim – al...

Qubernator Alpatıça bir kağız verdi.

– Amma knyaz kefsiz olduğundan, mənim məsləhətim budur ki, onlar Moskvağa getsinlər. Mən özüm də bu saat gedirəm. Söylərsən

¹ Jileti əvəz edən qısa, qolsuz kişi paltarı

ki... – lakin qubernator sözünü qurtara bilmədi: üstü-başı tozlu, tər basmış bir zabit cəld içəri girib, fransızca nə isə deməyə başladı. Qubernatorun üzündə dəhşətli bir ifadə göründü.

Qubernator başı ilə Alpatıça işarə edərək:

– Get, – dedi və zabitdən nə isə soruşmağa başladı. Alpatıç qubernatorun kabinetindən çıxanda qorxu və acizlik ifadə edən baxışlar ona sarı çevrildi. Alpatıç indi yaxından gələn və getdikcə artan güllə səslərinə qeyri-ixtiyari qulaq asa-asa özünü mehmanxanaya çatdırmağa tələsirdi. Qubernatorun Alpatıça verdiyi kağızda bu sözlər yazılmışdı:

“Sizi inandırırım ki, Smolensk hələ heç bir təhlükə qarşısında deyil və onun təhlükə qarşısında olması heç mümkün olan şey deyil. Bir tərəfdən mən, bir tərəfdən də Baqration Smolensk önündə birləşməyə doğru irəliləyirik, bu birləşmə ayın 22-də olacaqdır və hər iki ordu birləşmiş qüvvə ilə vətən düşmənlərini rədd edənə kimi və ya qəhrəmanlıqla vuruşaraq son əsgər məhv olana kimi sizə tapşırılmış vilayətin vətəndaşlarını müdafiə edəcəkdir. Buradan siza aydın olmalıdır ki, Smolensk əhalisini sakitləşdirməyə sizin tam haqqınız vardır, çünki iki belə qəhrəman qoşunla müdafiə olunan adam bu qoşunların qalib gələcəyinə əmin ola bilər”. 1812-ci ildə Barklay-de-Tollinin Smolensk mülki qubernatoru baron Aşuya göndərdiyi təliqə.

Xalq təşvişində küçələrdə vurmuxurdu.

Qab-qacaq, stul, şkaf və başqa ev əşyaları yüklənmiş arabalar elə bir ucdan həyət darvazalarından çıxaraq, küçə ilə gedirdi. Ferapontovun evi ilə qonşu olan evin həyətinə arabalar durmuşdu. Arvadlar bir-biri ilə vidalaşaraq, danışa-danışa ağlaşmışdılar. Həyət iti araba atlarının qabağında hərlənərək hürürdü.

Alpatıç adi hallarda getdiyi kimi deyil, daha yeyin addımlarla həyətə çıxdı və düz yan tayın altına, öz atlarının və arabasının yanına getdi. Sürücü yatırılı, Alpatıç onu oyadıb, atları qoşmağı tapşırırdı, özü isə dəhlizə girdi. Ev yiyəsinin otağından uşaq ağlaması, ürək parçalayan arvad hönkürtüsü, Ferapontovun hiddətli və xırıltılı çığırtısı eşidilirdi. Alpatıç dəhlizə girən kimi aşpaz qadın qorxmış toyuq kimi çırpınmağa başladı.

– Ölənə kimi döydü – arvadı öldürdü!.. Elə döydü, saçlarından tutub, elə sürüdü ki!..

Alpatıç soruşdu:

– Niyə? Nə üstündə?

– Getmək üstündə. Deyir, məni buradan apar, məni uşaqlarımla öldürmə. Deyir ki, caamat hamısı çıxıb gedir, biz niyə qalaq? Elə bunun üstündə döyməyə başladı. Elə döydü, saçlarından tutub, elə sürüdü ki!

Alpatıç bu sözləri təsdiq edirmiş kimi başını tərptədi və ayrı heç bir şey eşitmək istəməyərək, ev yiyəsinin yaşadığı otağın qapısına sarı getdi: onun aldığı şeylər bu otaqda idi.

Elə bu anda rəngi qaçmış arıq bir qadın, qucağında uşaq, başı açıq halda qapıdan çıxıb:

– Cəllad, zalım! – deyə çığırdı və yüyürə-yüyürə pilləkənlərdən həyətə düşdü. Ferapontov da onun dalınca otaqdan çıxdı. Alpatıç görüb, jiletini, saçlarını düzəltdi, əsnəyərək Alpatıçın ardınca otağa girdi.

– Olmaya getmək istəyirsən?

Alpatıç suala cavab vermədən və ev yiyəsinə baxmadan öz şeylərini yığışıra-yığışıra nə qədər karvansara xərci verəcəyini soruşdu. – Vərsən də! Yaxşı, qubernatorun yanına getdinmi? Nə qərara gəldi?

Alpatıç cavab verdi ki, qubernator ona heç bir şey deməmişdir.

Ferapontov sözünə davam etdi?

– Biz buradan heç yığışib gedə bilirikmi? Doroqobuja kimi hər arabaya 7 manat istəyirlər. Mən də deyirəm ki, onların heç Allahı yoxdur!

– Selivanovunku getirdi: o, cümə axşamı onun xalvarını doqquz manatdan qoşuna satdı. – Sonra əlavə etdi: – Yaxşı, çay içəcəksinizmi? – Sürücü atları qoşana kimi Alpatıç Ferapontovla çay içdi, eyni zamanda taxılın qiymətindən, yeni məhsuldan və biçin üçün havanın yaxşı keçməsinə danışıdılar.

Ferapontov üç fincan çay içib, ayağa qalxa-qalxa dedi:

– Atışma sakitləşir, yəqin ki, bizimkilər qalib gəlib. Deyilib ki, buraxmasınlar, buraxmayacaqlar. Deməli, güc var... Deyirdilər ki, Matvey İvançı Platov onları Marina çayına töküüb, bir gündə onlardan on səkkiz minə qədər adam batırılmışdır.

Alpatıç aldığı şeyləri yığışdırıb, içəri girən sürücüyə verdi və ev sahibi ilə hesablaşdı. Bayırda at ayağı tappıltısı, çarx və zınqrov səsi eşidildi: sürücü kibitkanı darvazadan bayıra çıxarırdı.

Günortadan xeyli keçmişdi, küçənin yarısına kölgə, yarısına da parlaq gün işığı düşmüşdü. Alpatıç pəncərədən bayıra baxıb, qapıya tərəf yönəldi. Birdən uzaqdan qərribə bir viyılıt və zərbə, bunun da ardınca topların bir-birinə qarışmış gurultusu eşidildi, pəncərələrin şüşələri titrədi.

Alpatıç küçəyə çıxdı, iki adam küçə ilə körpüyə sarı yüyürdü. Şəhərə atılan top mərmilərinin viyılıtsı və partlayışı, qumbaraların gurultusu eşidilirdi. Lakin şəhər qırağından gələn top gurultularına nisbətən bu səslər, demək olar ki, heç eşidilmirdi, əhali də bunlara heç əhəmiyyət vermirdi. Düşmən şəhəri bombardman edirdi. Napoleon axşam saat 5-də şəhərə 130 topdan atəş açılmasını əmr etmişdi. Camaat əvvəl bu bombardmanın nə demək olduğunu başa düşmürdü.

Yerə dəyən qumbaraların səsi və top mərmilərinin viyılıtsı əhalini əvvəlcə ancaq maraqlandırır. Ferapontovun hələ də anbarın dibində oturub ağlayan arvadı da bu səsləri eşidib susdu, qucağında uşaq darvazaya çıxdı, camaata baxaraq səslərə qulaq asmağa başladı.

Aşpaz qadın və dükənçi də darvazaya çıxdı. Hamı şənliklə və maraqla ətrafında baxır, başları üstündən uçub gedən top güllələrinə görməyə çalışırdı. Tindən həvəslə danışı-danışa bir neçə sadə adam çıxdı.

Onlardan biri deyirdi:

– Sən gücə bax! Taxtapuşu, tavanı çilik-çilik elədi.

Bir başqası da yandan dedi:

– Yeri lap donuz kimi eşdi. – Sonra gülərək əlavə etdi: – Yamanca şeydir, bizi lap yerimizdən oynatdı! Yaxşı ki, geri atıldın, yoxsa səni birtəhər eləmişdi.

Camaat onlara sarı döndü. Onlar dayanıb, lap yanlarında top gülləsinin evə necə dəydiyini nağl etməyə başladılar. Bu zaman top güllələri dalbadal camaatın başı üstündən uçub gedirdi. Onlardan bəzisinin viyılıtsı adamın ətini ürpədirdi, bəzisinininki də adama xoş gəlirdi. Öz viyılıtsı ilə ət ürpədən – top güllələri idi, xoşa gələn isə – qumbaralar. Lakin mərmilərdən heç biri yaxına düşmürdü. Alpatıç arabaya minmək istəyirdi. Ev yiyəsi də darvaza qabağında durmuşdu.

Qırmızı yubkalı aşpaz qadın çırmalı qollarını yelləyə-yelləyə danışıqlara qulaq asmaq üçün tinə getdi. Ferapontov onun ardınca çığırdı:

– Nə var orda!

Aşpaz qadın söhbətə qulaq asaraq təəccüblə:

– Bu lap möcüzədir ki! – dedi, lakin sahibinin səsini eşidib, yubkasını çəkə-çəkə geri qayıtdı.

Birdən yenə də, ancaq bu dəfə lap yaxında, nə isə sığıyan quş kimi viyılıtsı ilə aşağı endi, küçənin ortasında ildırım kimi çaxıb partladı və bütün küçəni tüstü bürüdü.

Ferapontov aşpaz qadının yanına yüyürərək çığırdı:

– Zalım xəbis, sən nə eləyirsən?

Elə bu anda bir neçə yerdən arvadların zarlıtsı eşidildi, harada isə bir uşaq ağladı və rəngi qaçmış adamlar dinməz-söyləməz aşpaz qadının başına yığışdılar. Bu adamların içində hamıdan bərk aşpaz qadının iniltisi və ah-vayı eşidilirdi:

– U-f-f-f, mənim özizlərim! Mənim özizlərim! Məni ölməyə qoymayın! Mənim özizlərim!..

Bəş dəqiqədən sonra küçədə heç kəs qalmadı. Aşpaz qadını mətbəxə getirdilər. Qumbara qəlpəsi onun ombasını dağıtmışdı. Alpatıç, onun sürücüsü, Ferapontovun arvadı və uşaqları, bir də dalandar zirzəmidə oturub, bayırda olan gurultuya qulaq asırdılar. Top gurultuları, mermi viyılıtsı və aşpaz qadının bütün səslərdən təsirli olan zarlıtsı bir an da olsa kəsilmirdi. Ferapontovun arvadı gah qucağındakı uşağı yırğalayır və dilə tutur, gah da şikayətli bir səsle, zirzəmiyə girən adamlardan ərinin harada olduğunu soruşurdu. Bir dükənçi ona dedi ki, Ferapontov Smolensk möcüzə ikonasını qaldırmaq üçün camaatla bərabər baş kilsəyə getmişdir.

Hava qaralanda şəhərin topa basılması yavaşmağa başladı. Alpatıç zirzəmidən çıxıb, qapı ağzında dayandı. Aydın yay axşamını tüstü bürümüşdü. Xeyli yüksəyə qalxmış ay bu tüstü arasında qəribə işiq saçırdı. Dəhşətli top gurultusu kəsildikdən sonra şəhər sakit kimi görünürdü, lakin bu sakitliyi sanki bütün şəhərə yayılan addım səsləri, iniltilər, uzaqdan gələn çığırtılar və yanğın çatırtıları pozurdu. Aşpaz qadının zarlıtsı kəsilməmişdi. İki tərəfdən qara yanğın tüstüsü qalxıb, havaya yayılırdı. Müxtəlif mundirli əsgərlər sıra ilə deyil, yuvası dağılmış qarışqa kimi, küçə ilə o tərəf-bu tərəfə qaçırılar, Alpatıçın gözü qabağında onlardan bir neçəsi yüyürə-yüyürə Ferapontovun həyətinə girdi. Alpatıç darvazaya çıxdı. Bir dəstə əsgər küçəni doluraraq, bir-birinə sıxıla-sıxıla, tələsə-tələsə geriye gedirdi.

Bir zabıt Alpatıçı görüb dedi:

– Şəhəri verirlər, çıxın gedin, çıxın gedin! – Elə o saat da çığıra-raq əsgərlərə döndü:

– Həyətlərə girmək olmaz!

Alpatıç geri qayıdıb, sürücünü çağırırdı və yola düşməyi əmr etdi. Alpatıçın və sürücünün ardınca Ferapontovun da bütün ev adamları bayıra çıxdılar. Arvadlar indiyə kimi sakit idilər, lakin tüstünü və yanğın alovlarını görüb, ucadan ağlaşmağa başladılar. Sanki onlara cavab olaraq, küçənin o biri başından da ağlaşma səsi eşidildi. Alpatıçla

sürücü əlləri əsə-əsə yan tay altında atların bir-birinə dolaşmış cilovlarını və yan qayıqlarını açib düzəldilər.

Alpatıç kibitkada darvazadan bayıra çıxanda gördü ki, ona qədər əsgər Ferapontovun qapısı açılmış dükanında ucadan danışa-danışa, torbalarına və çantalarına buğda unu və günəbaxan doldurur. Elə bu zaman kuçədən gələn Ferapontov dükana girdi, əsgərləri görüb çığıraraq nə isə demək istədi, lakin birdən dayandı və saçlarını qamarlayıb, ağlar bir səslə qəhqəhə ilə güldü. Sonra da:

– Uşaqlar, hamısını aparın! Qoy o məlunlara qalmasın! – deyə çığırdı və özü də un torbalarını qapıb, bayıra atmağa başladı. Əsgərlərdən bir neçəsi qorxub qaçdı, o biriləri isə öz işinə davam etdi. Ferapontov Alpatıçı görüb, çığıra-çığıra dedi:

– İş bitdi! Rossey! Alpatıç! İş bitdi! Özüm yandıracağam! İş bitdi!... – Ferapontov həyəətə yüyürdü.

Əsgərlər bütün kuçəni dolduraraq ara vermədən keçib gedirdilər. Alpatıçın kibitkəsi yol tapıb keçə bilmədiyindən dayanıb gözləməli oldu. Ferapontovun da arvadı uşaqları ilə bərabər arabada oturub, yolun açılmasını gözləyirdi.

Artıq hava qaralmışdı. Ulduzlar çıxmışdı, təzə ay da tüstü dumanı arasından bəzən işıqlanırdı... Alpatıçın kibitkəsi və Ferapontovun ailəsi minən araba əsgərlərin və başqa ekipajların arası ilə yavaş-yavaş irəliləyirdi, onlar Dneprə enən yerdə dayanmalı oldular. Arabalar dayanan yol ayrıcında, dalanda ev və dükan yanırdı. Yanğın qurtarmaq üzrə idi. Alov gah yatır və qara tüstü arasında itir, gah da birdən havaya qalxır və yol ayrıcında toplaşmış duran adamların üzünü işıqlandırır. Yanğın önündə adamlar kölgə kimi qaçırdılar, ara verməyən yanğın çatırtıları arasından onların danışığı və çığırtısı eşidilirdi. Alpatıç hələ gec yol veriləcəyini görüb, kibitkasından yerə düşdü və yanğına baxmaq üçün dalana döndü. Əsgərlər ara vermədən yanğın önündə o yan-bu yana cumurdular. Alpatıç iki əsgərlə friz şinelli bir adamın yanın dirəkləri yanğının içindən çəkib, küçənin o biri tərəfindəki həyəətə apardıqlarını gördü, başqa əsgərlər də qucaqlarında ot gətirirdilər. Bir dəstə adam başdan-başa od tutub yanan hündür bir anbarın qabağında durmuşdu, Alpatıç onların yanına getdi. Anbarın qabaq və yan divarları od içində idi, dal divarı və taxtapuşu uçmuşdu. Ora yığışan adamlar görünür tavanın uçmasını gözləyirdilər. Alpatıç da bunu gözləməyə başladı.

Birdən tanış bir səs:

– Alpatıç! – deyə çağırırdı.

Alpatıç çağıranın cavan knyaz olduğunu dərhal başa düşdü.

– Ağa, zati-aliləri! – deyərək səsləndi.

Knyaz Andrey əynində plaş, qara at üstündə adamların arxasında durub, Alpatıça baxırdı.

– Sən haradan bura gəlib çıxmısan?

Alpatıç:

– Zat... zati-aliləri, – deyib, hönkürtü ilə ağladı... Zat, zat... yoxsa biz daha məhv olduq? Atam...

Knyaz Andrey təkrar etdi:

– Sən haradan bura gəlib çıxmısan?

Elə bu anda alov qalxaraq cavan knyazın solğun və yorğun üzünü işıqlandırdı. Alpatıç buraya nə üçün göndərildiyini və güc-bəla ilə şəhərdən yola düşdüyünü söylədi.

Sonra yenə soruşdu:

– Zati-aliləri, yoxsa biz məhv olub gedirik?

Knyaz Andrey cavab vermədən cib dəftərçesini çıxartdı, dizini qaldıraraq dəftərçədən qopardığı vərəqi dizi üstə qoyub, karandaşla nə isə yazmağa başladı. O, bacısına yazırdı:

“Smolensk təslim edilir. Düşmənləri Qorını bir həftədən sonra tutacaq. Bu saat Moskvaya gedin. Bu məktubu alan kimi Usvyaya, mənim yanıma adam göndərib, nə vaxt yola düşəcəyinizi xəbər verin”.

Yazdığı kağızı Alpatıça verib, knyazı, bacısını, oğlunu və müəlimi necə yola salmağı, ona haraya məlumat göndərməyi dil cavabı da olsa, ona söylədi. Knyaz Andrey öz əmrlərini verib qurtarmışında ki, qərargah rəisi öz məiyyətilə at üstündə çapa-çapa onun yanına gəldi və çığıra-çığıra alman tələffüzü ilə soruşdu:

– Polkovnik sizsinizmi? – Knyaz Andrey onu səsindən tanıdı.

– Siz burada ola-ola evləri yandırırırlar, siz də durub baxırsınız? Bu nə deməkdir? Siz buna cavab verəcəksiniz?

Çığıra-çığıra danışan Berq idi. İndi o, birinci ordunun piyada qoşunlarının sol cinah qərargahının rəis müavini idi. Berq deyirdi ki, bu həm yaxşı, həm də göz qabağında olan bir vəzifədir.

Knyaz Andrey ona baxdı və cavab vermədən Alpatıça sarı dönüb, sözüne davam etdi:

– Deyərsən ki, ayın onuna kimi cavab gözləyirəm, ayın onunda onların getməsi haqqında xəbər almasam, buradakı işlərimi atıb, özüm Lısiye Qoriya gəlməli olacağam.

Berq knyaz Andreyi tanıdı:

– Knyaz, mən ancaq ona görə deyirəm ki, əmri yerinə yetirməliyəm, ona görə ki, mən həmişə əmri dürüst yerinə yetirirəm... Rica edirəm, məni əfv edin, – deyərək özünə haqq qazandırmaq istəyirdi.

Alov içində nə isə çatırdadı. Alov bir anlığa sönən kimi oldu, tavanın altından qara tüstü burula-burula qalxmağa başladı. Alov içində nə isə daha qorxunc bir şəkildə çatırdadı və böyük bir şey uçub töküldü: ucun anbarın tavanı idi.

Ora yığışan adamlar uçub tökülən tavanın gurultusunu təkrar edirmiş kimi bir ağızdan:

– Gurr! – deyə bağırıldı. Anbarda yanan buğdadan çörək qoxusu gəlirdi. Alov təzədən qalxaraq, yanğın ətrafında duran adamların həyəcan və sevinc, iztirab və yorğunluq ifadə edən üzlerini işıqlandırdı.

Frizşinelli adam əlini yuxarı qaldıraraq çığırdı:

– Qiyamətdir! Aləm yanır! Uşaqlar, qiyamətdir!

Ətrafdan:

– Anbarın sahibi budur, – səsləri eşidildi.

Knyaz Andrey Alpatıça:

– Demək belə, sənə tapşırıqlarımın hamısını söylərsən, – o, qabağında sakit duran Berqə cavab vermədən atını tərpedərək, dalana sarı getdi.

V

Qoşunlar Smolenskdən geri çəkilməkdə davam edirdi. Düşmənin onun ardınca irəliləyirdi. Avqustun 10-da knyaz Andreyin komandası altında olan alay Lisiye Qorının yanından keçən böyük yol ilə gedirdi. Üç həftədən çox idi ki, hava çox isti idi, yağış da yağmırdı. Hər gün göydə topa-topa buludlar hərəkət edir, bəzən də günəşin qabağını tuturdu, lakin axşamüstü göy yenə təmizlənir, günəş boz-qırmızı çən içərisində üfüqlərə enirdi. Yalnız gecə çoxlu şəh düşərək, torpağı az da olsa nəmləndirirdi. Biçilməyən zəmiləri gün yandırır, buğda sünbüllərdən tökülürdü. Bataqlıqlar qurumuşdu. Gün yandırmış çöllərdə özünə yem tapmayan mal-qara acından böyüyürdü. Düşən şəh quruyanaqədək yalnız gecə meşələr sərin olurdu. Lakin qoşun gedən böyük yolda, hətta gecə də, hətta meşələrdə də bu sərinlik duyulmurdu. Yolda tozun hündürlüyü bir çərəkədən çox olardı – bu toz üzərinə şəh düşdüyü heç bilinmirdi. Hava işıqlanan kimi yolda hərəkət başlayırdı.

Arabalar, toplar oxa, piyada qoşun isə topuğa qədər heç gecə də soyumayan yumşaq, isti toza bata-bata gedirdi. Bu qumlu tozun bir hissəsi ayaqların və çarxların altında tapdanaraq xəmir kimi yoğrulurdu, bir hissəsi də havaya qalxıb, yol ilə hərəkət edən insanları və heyvanları duman kimi büriyür, onların gözlərinə, qulaqlarına, burunlarına və ciyərlərinə dolur, saçlarına qonurdu. Günəş üfüqdən qalxdıqca bu toz dumanı arasından, buludla örtülməmiş günəşə adi göz ilə baxmaq olurdu. Günəş tünd-qırmızı, yekə bir küreyə oxşayırdı. Külək əsmirdi, insanlar bu sakit havada bürküdən və tozdan boğulurdular. Onlar burunlarını və ağızlarını yayıqla bağlamışdılar. Kəndə girən kimi hamı quyuların üstünə cumurdu. Sudan ötrü savaşırdılar, quyunun suyunu palçıq çıxanaqədək içirdilər.

Knyaz Andrey alaya komandanlıq edirdi. O, alaydakı adamların vəziyyətilə, alayın quruluşu ilə məşğul olur, əmrlər alıb verirdi. Smolenskin yanması və düşməne tərk edilməsi knyaz Andrey üçün misli görünməmiş bir hadisə idi. Düşməne qarşı duyduğu hiddət və qəzəb ona öz dərdini unutturmuşdu. O, bütün vaxtını alayın işlərinə sərf edir, əsgərlərin və zabitlərin yayığına qalır, onlarla mehriban rəftar edirdi. Alayda ona bizim knyaz deyirdilər, onunla fəxr edir və onu sevirdilər. Lakin o, ancaq öz alayının adamları ilə, Timoxinlə və bu kimilər ilə belə mehriban rəftar edirdi. Bu adamlar knyaz Andrey üçün tamamilə yeni idilər, onlar knyaz Andreyin keçmişindən xəbərdar deyildilər, onun keçmişini başa düşməzdilər, şərait də knyaz Andreyə yabançı olan tamamilə başqa bir şərait idi. Lakin o, əvvəlki qərargah adamlarından birinə rast gələn kimi dərhal büsbütün dəyişirdi, yenə də acıqlı olurdu, danışığında və rəftarında istehza və nifrət duyulurdu. Knyaz Andrey keçmiş xatirələri oyadan şeyləri xoşlamırdı, buna görə də o, ancaq bu keçmişləmə qarşı haqsız, ədalətsiz olmamağa və öz borcunu yerinə yetirməyə çalışırdı.

Xüsusilə avqustun 6-da Smolensk tərk edildikdən (knyaz Andreyin fikrincə onu müdafiə etmək olardı və o gərək müdafiə ediləydi) və xəstə knyaz çox sevdiyi, abad etdiyi, məskunlaşdırdığı Lisiye Qorını başlı-başına buraxıb, Moskvağa qaçmağa məcbur olduqdan sonra hər şey knyaz Andreyə kədərli və tutğun görünürdü. Bununla belə o, alaya komandanlıq etdiyindən, ümumi məsələlərlə qətiyyənlə əlaqədar olmayan tamamilə başqa bir şey haqqında düşünə bilirdi ki, bu da onun alayı idi. Avqustun 10-da knyaz Andreyin alayı da daxil olan qoşun dəstəsi Lisiye Qorının yanından keçib getməyə başladı.

Knyaz Andrey iki gün bundan əvvəl atasının, oğlunun və bacısının Moskviyaya getməsi xəbərini almışdı. Knyaz Andreyin Lısiye Qorıda bir işi olmasa da, özünə xas olan dərđini təzələmək arzusu ilə, Lısiye Qorıya getmək lazım olduğunu qət etdi.

Bir at yəhərlənməsini əmr etdi, ata minib, atasının kəndinə getdi. Knyaz Andrey burada anadan olmuş və uşaqlığını da burada keçirtmişdi. O, gölün yanından keçəndə gördü ki, sahilə də heç kəs yoxdur, halbuki həmişə burada onlarca arvad söhbət edə–edə, ağacla çırpı–çırpı paltar yuyub, suya çəkərdi. İpi qırılmış balaca bərə yarıya qədər suya bataraq, gölün ortasında yanı üstə qalmışdı. Knyaz Andrey atını keşikçi damına tərəf sürdü, daş sütunlu darvaza qabağında heç kəs yox idi, qapı da açıq idi. Bağın içindəki yolları artıq ot–alaq basmışdı, buzovlar və atlar ingilis parkında gəzirdi. Knyaz Andrey oran–jereyaya tərəf irəlilədi. Oranjereyanın şüşəli qırılıb tökülmüşdü, çəlləkdəki ağacların bəzisi sındırılmış, bəzisi qurumuşdu. O, bağban Tarası səslədi, lakin səsə cavab verən olmadı. Oranjereyanın qabağında hərhlənib, sərgi olan yerə getdi. Yonulmuş taxtadan qayrılıb, kəsmə və qazma naxışlarla örtülü olan çəpər başdan–başa sındırılmışdı, gavalı ağaclarından gavalılılar budaqlarla bərabər qoparılmışdı. Qoca bir kəndli (knyaz Andrey onu uşaqlıqda darvaza qabağında görərdi) yaşıl skamyada oturub çarıq toxuyurdu.

O, kar idi, buna görə də knyaz Andreyin gəldiyini eşitmədi. İndi qoca kəndlinin oturduğu skamyada vaxtilə qoca knyaz oturmağı sevərdi, kəndlinin yanındakı sındırılmış və qurumuş maqnoliya budaqlarından cökə lifləri sallanırdı.

Knyaz Andrey atın üstündə evə yaxınlaşdı. Köhnə bağdakı cökə ağaclarından bir neçəsi kəsilmişdi. Dayçalı bir alaca at evin lap qabağında, qızıl güllər arasında dolaşırdı. Evin pəncərə taxtaları mismarlanmışdı. Ancaq aşağı mərtəbədə bir pəncərə açıq idi. Bir uşaq knyaz Andreyi görüb, evə yüyürdü.

Alpatıç ailəsini göndərib, özü Lısiye Qorıda tək qalmışdı. İndi də otaqda oturub “Житие”¹ oxuyurdu. Knyaz Andreyin gəldiyini eşidib, gözündə çəşmək, yaxasını düymələyə–düymələyə evdən bayıra çıxdı, tələsə–tələsə knyazın yanına gedib, heç bir söz demədən knyaz Andreyin dizini öpdü, ağladı.

Sonra o, öz zəifliyindən sıxılarak üzünü çevirdi və görülən işlər haqqında knyaz Andreyə məlumat verməyə başladı. Bütün qiymətli

¹ “Житие” – dini kitab

və yaxşı şeylər, 100 xalvara qədər də taxıl Boquçarovaya göndərilmişdi. Builki heç misli görünməyən yaz əkinini və otu qoşun adamları göy–göy çalıb aparmışdılar. Kəndlilərin var–yoxu əllərindən sıxmışdı, onların da çoxu Boquçarovaya getmiş, az bir hissəsi Lısiye Qorıda qalmışdı.

Knyaz Andrey axıra qədər onun sözüne qulaq asmayaraq soruşdu:

– Atam və bacım nə vaxt getdilər?

Knyaz Andrey onların məhz Moskvaya nə vaxt getdiklərini soruşurdu, lakin Alpatıç elə zənn etdi ki, knyaz onların Boquçarovaya getdiyini soruşur, ona görə ayın 7–də getdiklərini dedi. Alpatıç bunu söylədikdən sonra təsərrüfat haqqında məlumat verdi və knyaz Andreyin nə kimi yeni sərəncamlar vermək istədiyini soruşdu.

– Qoşuna qəbzə ulaf buraxmağa sərəncam buyurursunuzmu? Bizim hələ 600 xalvar ulafımız var.

Knyaz Andrey qocanın gün altında işləyən daz başına baxaraq düşündü: “Buna nə cavab verim?” O, Alpatıçın üzündəki ifadədən gördü ki, o, özü də bu sualın indi yersiz olduğunu başa düşür, ancaq bunu ona görə soruşur ki, az da olsa, həm ağasının dərđini unuttursun, həm də öz dərđini unuda bilsin.

– Bəli, burax.

Alpatıç sözüne davam etdi:

– Bağdakı nizamsızlıq nəzərinizə çarpdısa, – bunun qabağını almaq mümkün deyildi. Burada üç alay keçdi və üçü də burada gecələdi, xüsusilə, draunlar. Mən şikayət vermək üçün komandirin rütbəsinə və vəzifəsinə yazdım.

Knyaz Andrey ondan soruşdu:

– Sən nə edəcəksən? Düşməni bu yeri tutsa, burada qalacaqsanmı? Alpatıç üzünü knyaz Andreyə çevirib, ona baxdı və birdən tən–tənəli bir hərəkətlə əlini yuxarı qaldırıb dedi:

– O, məni öz pənahında saxlar, onun hökmü nə isə, o olacaq! Bir dəstə kəndli və qapı nökrəri başlarını açaraq biçənlə knyaz Andreyə sarı gəlirdi.

Knyaz Andrey Alpatıça tərəf əyilib dedi:

– Di salamat qal! Özün də çıx get, nə mümkün ələyib apara bilsən apar, camaata da əmr et, ya Ryadzana, ya da Moskva ətrafına getsinlər. – Alpatıç onun qıçını qucaqlayaraq hönkür–hönkür ağladı. Knyaz Andrey onu atacan özündən kənar edib, atı tərəptdi, xiyabanla üzü aşağı dördnala çaparaq uzaqlaşdı.

Milçək adamın əziz bir ölüsünün üzünə qonaq kimi, qoca kəndli də yenə bayaqki kimi skamyada qayğısızcasına oturub, çarq qalibini taqıldadırdı. İki balaca qız ətklərində gavalı, oranjereyadan çıxıb qaçırdı, gavalını onlar oranjereyadakı ağaclardan dərmışdilər. Qızlar qaça-qaça knyaz Andreyin üstünə çıxdılar. Cavan ağanı görək böyük qızın üzü dəyişdi, gözlərində bir qorxu göründü, o, özündən balaca yoldaşının əlindən tutdu və hər ikisi qayın ağacının dalında gizləndi, ətklərinə tökülən kal gavalıları da yığmağa macal tapmadılar.

Knyaz Andrey tez üzünü yana çevirdi ki, qızlar ağanın onları gör-düyünü duymasınlar. Onun qorxuya düşmüş qəşəng qıza yazığı gəldi. O, bu qıza baxmaqdan qorxurdu, eyni zamanda mütləq ona baxmaq istəyirdi. Bu qızlara baxarkən knyaz onun özünü məşğul edən qanuni insan tələbləri kimi eyni dərəcədə qanuni olan başqa, ona tamamilə yad tələbləri də olduğunu başa düşdü və onu sevindirici, sakitedici yeni bir hiss бүürdü. Görünür, bu qızların bir böyük arzusu vardı: bu kal gavalıları aparıb yesinlər və özləri də ələ keçməsinlər. Knyaz Andrey qızlara bu işdə lap ürəkdən uğurlar arzu edirdi. O, bir də dönüb qızlara baxmaqdan özünü saxlaya bilmədi. Onlar, nəhayət, təhlükə-dən xilas olduqlarını zənn edərək gizləndikləri yerdən çıxdılar, nazik səsle çığıra-çığıra, ətklərini əlləri ilə tuta-tuta, sevinə-sevinə, gün yandırmış xırdaca yalın ayaqlarını ata-ata çəmənləyən otları içindən qaçıb getdilər.

Knyaz Andrey qoşunun hərəkət etdiyi yolun tozları içindən kənara çıxdığı üçün bir az dirçəldi. Lakin Lısıye Qorıdan bir qədər aralıda o yenə yola çıxıb, bir gölmənin bəndi yanında dincələn alayına qoşuldu. Saat ikiyə işləyirdi. Toz dumanı içindən qırmızı bir küre kimi görünən günəşin istisi qara sürtükdən keçərək, knyaz Andreyin küre-yini yandırdı. Hava çox isti idi. Toz dincəlmək üçün dayanıb ətrafa səs-küy salan, uğuldayan qoşunu yenə duman kimi бүürmüşdü, hava sakit idi. Knyaz Andrey bəndin üstündən keçərkən gölmədən gələn çürüntü qoxusunu və səriniyi duydı. Gölmənin suyu nə qədər çirklə olsa da, knyaz Andrey bu suya girmək istəyirdi. O dönüb gölməyə baxdı, oradan çığırtı və qəhqəhə səsi gəlirdi. İçində yosun və mamır olan balaca, bulanlıq gölmənin suyu iki çəmək qalxaraq bəndi bas-mışdı. Gölmənin içi çabalayan çılpaq əsgərlərlə dolu idi; suyun içində onların ağ bədənləri, kərpic kimi qırmızı qolları, üzləri və boyunları görünürdü. Bütün bu çılpaq, ağ insan əti ucadan gülə-gülə, qiyyə vur-u vura bu çirklə gölmədə, çəlləyə doldurulmuş daban balığı kimi çaba-

layırdı. Knyaz Andrey onlara baxaraq kədərləndi, bu çabalayan insan-lardan şənlək səsi gəlirdi, məhz buna görə bu çırpınma knyaza, xüsu-silə, kədərlə görünürdü.

Knyaz Andrey hələ 3-cü bölükdən tanıdığı bir cavan sarışın əsgər suya yaxşı atılmaq üçün xaç vura-vura geri çəkildi. Həmişə saçları dağınıq olan qarabənizli bir kiçik zabıt qurşağa kimi suya girərək, qüvvətli bədənini tərpedə-tərpedə, sevinclə finxıra-finxıra, biləyə qədər qaralmış əllərilə başına su töküdü. Əsgərlər şappıltı ilə bir-birini vurur, çığırtır, hay-küy salırdılar.

Gölmənin içində, qırağında, bəndin üstündə, hər yerdə ağ, sağ-lam, möhkəm əzələli insan bədeni görünürdü. Kiçik, qırmızıburun zabıt Timoxin bənd üstündə durub, dəsmalla bədənini qurulayırdı, knyazı görüb utandı, bununla belə ona müraciət etməyi qət etdi:

– Zati-aliləri, bu heç də pis deyil, siz də buyurun, çimin.

Knyaz Andrey üzünü qırışdıraraq dedi:

– Çirklidir.

– Bu saat sizin üçün təmizlərik. – Hələ geyinməmiş Timoxin təmizləməyə qaçdı.

– Knyaz da istəyir.

– Hansı knyaz? Bizim knyaz? – deyən səslər çəşidildi və hamı ə-layağa düşdü, knyaz Andrey anbarda çimməyin daha yaxşı olduğunu söylərək, onları güclə sakitləşdirə bildi.

Knyaz Andrey öz çılpaq bədəninə baxaraq: “Ət, bədən, *chair à canon*”¹, – deyə düşünür və soyuqdan daha artıq, çirklə göldə yuyunan çoxlu insan bədənini gördüyü üçün heç səbəbini özü də başa düş-mədiyi bir nifrət və dəhşət duyaraq titrəyirdi.

***

Avqustun 7-də knyaz Baqrations Smolensk yolu üstündəki Mixay-lovka kəndində, düşdüyü evdə belə bir məktub yazdı:

“*Hörmətli cənab graf Aleksey Andreyeviç*”.

(Məktubu Arakçeyevə yazırdı, lakin onun padşah tərəfindən oxu-nacağını bilirdi, buna görə də hər sözü bacardığı qədər düşünərək yazırdı).

“*Mən elə düşünürəm ki, Smolenskinin düşməyə təslim edilməsi haqqında nazir sizə məlumat vermişdir. Ən mühüm bir yerin nahaq*

¹ Toplar üçün ət (qırdırmaq üçün əsgər)

yerə tərک edilməsi insanı ağrıdır, kədərlandıdır, bütün ordu bundan narazıdır. Mən şəxsən ondan çox xahiş etdim, nəhayət, yazdım, lakin heç bir şey onu razı salmadı. Mən namusuna and içirəm, Napoleon heç bir zaman görmədiyi bir müharibəyə düşmüşdü, o, ordusunun yarısını itirə bildi, lakin Smolenski ala bilmədi. Bizim qoşunlarımız əla vuruşurdular və əla vuruşurlar ki, heç olmayan kimi. Mən 15 min adamla 35 saat dayanıb durdum və düşməni qırdım; lakin o heç 14 saat da dayanıb durmaq istəmədi. Bu biabırçılıqdır və bizim ordu üçün ləkədir; mənə əl gəlir ki, o, özü də gərək bundan sonra yaşamağı özünə layiq görməsin. O, böyük itki olduğunu xəbər verirsə, bu doğru deyil; bəlkə də 4 minə qədər itkimiz olub, artıq olmaz, lakin heç bu qədər də olmaz; lap on min olsun – müharibədir! Hər halda, düşmənin itkisi saysız-hesabsızdır...

“İki gün də dayanmaq olmazdı? Axırda onlar özləri çıxıb gedə-dilər; çünki adamlarının içməsi, atlarının suvarılması üçün suları yox idi. O, mənə söz verdi ki, geri çəkilməyəcək, lakin birdən mənə məlumat göndərdi ki, gecə geri çəkilməyəm. Bu cürə müharibə etmək olmaz, bu qayda ilə biz düşməni tezliklə Moskvaya aparıb çıxarda bilərik...”.

“Söz yayılıb ki, siz sülh haqqında düşünürsünüz. Barışmaqmı? Allah ələməsin! Bu qədər itkidən, qurbandan və bu cür sərsəmcəsinə geri çəkildikdən sonra barışmaq? Siz bununla bütün Rusiyanı öz əleyhinizə qaldırarsınız və bizim hər birimiz mundir geyməyi özümüzə ar bilərik. İş ki belə gətirdi, – nə qədər ki, Rusiya bacara bilər və nə qədər ki, adamlarımız ayaq üstədir – vuruşmaq lazımdır...”

“Orduya iki nəfər deyil, bir nəfər komandanlıq etməlidir. Sizin nazir, bəlkə də, nazirlikdə yaxşıdır; lakin o nainki pis, hətta pisdən də pis bir generaldır və bizim bütün Vətənin taleyini ona tapşırımlar... Doğrusu, mən qüssədən az qalırım dəli olam; belə cəsarətlə yazdığım üçün mənə əfv edin. Görünür, sülh bağlamağı və orduya nazirin komandanlıq etməsini məsləhət görən padşahı sevmir və bizim hamu-muzun məhv olmasını istəyir. Mən sizə həqiqəti yazıram: xalq ordusunu hazırlayın. Çünki nazir çox məharətlə qonağı öz arduca paytaxta aparır. Cənab fligel-adyutant Voltsohen öz hərəkətilə bütün orduya çox sübhəli görünür. Deyirlər ki, o, bizim olmaqdan artıq Napoleo-nundur və hər şeyi də nazirə məsləhət görən odur. Mən nainki onunla nəzakətlə rəftar edirəm, hətta ondan böyük olsam da, bir kapral kimi ona təbe oluram. Bu mənim üçün çox ağrıdır; lakin öz vəli-nematimi və padşahımı sevdiyim üçün təbe oluram. Ancaq padşaha heyfim gəlir

ki, o, şanlı bir ordunu belələrinə etibar edir. Təsəvvür edin ki, biz geri çəkilməklə yorgunluqdan və hərbi xəstəxanalarda 15 mindən artıq adam itirmişik; amma hücum etsəydik belə olmazdı. Allah eşqinə, deyin görüm: bizim belə qorxmağımıza anamızı Rusiya nə deyər, nədən ötrü öz gözəl mehriban Vətənimizi aclaplara verir və hər bir vətən-dəşin qəlbində nifrət hissi oyadırdı, onu biabırçı bir vəziyyətə salır? Biz nə üçün qorxuruq və kimdən qorxuruq? Mən müqəssir deyiləm ki, nazir mütərəddid, qorxaq, heç bir şeyi başa düşməyən, ağır hərəkət edən bir adamdır və bütün pis sifətlər onda vardır! Bütün ordu ağla-yır, onu söyür, ona qarğış yağıdır...”.

VI

Höyat hadisələrini saysız-hesabsız hissələrə ayırmaq mümkün olduğu kimi, onların hamısını – birində mündəricə, o birisində isə şəkil üstünlük təşkil edən iki yerə də bölmək olar. Bu cəhətdən kənd, zemstvo, quberniya, hətta Moskva həyatına Peterburq, xüsusilə Peterburqun salon həyatını qarşı qoymaq mümkündür. Bu həyat dəyiş-məzdir.

1805-ci ildən biz Bonapartla barışır və küşürdük, konstitusiyalar hazırlayır və onları puça çıxarırdıq, lakin Anna Pavlovnanın salonu yeddi il, Elenin salonu beş il bundan əvvəl necə idisə, indi də eynilə elə idi. Yenə lap yeddi il əvvəlki kimi Anna Pavlovnanın salonunda Bonapartın uğurlarına təəccüb edirdilər və həm onun uğurlarında, həm də Avropa padşahlarının ona yardım etməsində pis bir sui-qəsd görürdülər ki, bu sui-qəsdə də yeganə məqsəd məhz nümayəndəsi Anna Pavlova olan saray məclisinə pislilik etmək, onu narahat etmək imi. Eynilə Elenin də salonunda (Rumyantsev özü ora təşrif gətirirdi və Eleni ağıllı bir qadın hesab edirdi), onun da salonunda 1808-ci ildə olduğu kimi 1812-ci ildə böyük xalqdan və böyük adamdan iftixarlı danışır, Fransa ilə əlaqənin kəsilməsinə təəssüf edirdilər. Elenin salonuna yığışan adamların fikrincə, bu vəziyyət sülh ilə qurtarmalı idi.

Axır vaxtlar, padşah ordudan qayıtdıqdan sonra, bu bir-birinə qarşı duran salonlarda bir az həyəcan əmələ gəldi və onlar bir-birinə qarşı bəzi nümayişlər, çıxışlar etdilər, lakin salonların istiqaməti olduğu kimi qaldı. Anna Pavlovnanın salonuna fransızlardan ancaq ən möhkəm legitimistlər qəbul olunurdu və burada belə bir vətənpərvərlik fikri irəli sürürdülər ki, fransız teatrına getmək lazım deyil, bir trüpanın xərcinə bütöv bir korpus düzəltmək olar. Burada hərbi hadisələr

dıqqətlə izləyir və bizim ordumuz üçün ən əlverişli olan şeyiələr yayırdılar. Rumyantsevçi, fransızpərəst, Elen salonunda isə düşmənin müharibənin amansızlığı haqqında yayılan şeyiələr yalana çıxarılır və Napoleonun barışıq etmək təşəbbüsləri müzakirə edilirdi. Bu salonda imperatorun anasının himayəsi altında olan saray və qız məktəblərinin Kazana köçürülməsi üçün hazırlıq haqqında hələ bu tezlikdə sərəncam verməyi məsləhət gören adamlar məzəmmət edilirdi. Elenin salonunda, ümumiyyətlə, bütün müharibə tezliklə sülh ilə qurtaracaq boş nümayişlər kimi təsəvvür edilirdi və indi Peterburqda Elenin ev adamı olan Bilibinin (hər bir ağıllı adam Elenin yanında olmalı idi) rəyi hökmranlıq edirdi. Bilibin deyirdi ki, məsələni həll edən barıt deyil, barıtı ortalığa çıxaran adamlardır. Bu salonda padşahın Moskvağa gəlməsilə əlaqədar olaraq Moskvağa yaranmış şənlük, son dərəcə ehtiyatla olsa da, çox ağıllı surətdə istehzaya qoyulurdu. Moskva şənliliyinin xəbəri Peterburqa padşahın özü ilə gəlmişdi.

Anna Pavlovanın salonunda, əksinə, Moskva şənliliyi ilə fəxr edirdilər və bunun haqqında elə danışdılar ki, sanki Plutarx qədim yunan şənliliklərindən bəhs edir. Yenə əvvəlki mühüm vəzifələrində olan knyaz Vasili bu iki salon arasında birləşdirici bir həlqə yerində idi. O, həm *ma bonne amie*¹ Anna Pavlovanın salonuna, həm də *dnas le salon diplomatique de ma fille*² gedirdi, çox vaxt da ara vermədən bir düşərgədən o biri düşərgəyə getdiyi üçün məsələni qarışdırır. Anna Pavlovanın salonunda deyiləcək sözləri Elenin salonunda, Elenin salonunda deyiləcək sözləri isə Anna Pavlovanın salonunda deyirdi.

Padşah Peterburqa gələndən az sonra knyaz Vasili Anna Pavlovanın salonunda müharibədən söhbət açdı, Barklay-de-Tollini çox bərk tənqid etdi və kimin baş komandan təyin edilməsi məsələsinə toxunaraq qəti bir şey söyləyə bilmədi. Qonaqlardan *un homme de beaucoup de mérite*³ adı ilə məşhur olan birisi Peterburq xalq ordusunun rəisi seçilmiş Kutuzovu bu gün ratnikləri⁴ qəbul edən dövlət palatasında müşavirədə gördüyünü nağıl etdi və sonra çox ehtiyatla: "Kutuzov bütün tələblərə cavab verə bilən bir adam ola bilirdi", – fikrini irəli sürdü.

Anna Pavlovna dərddli-dərddli gülümsəyərək dedi ki, Kutuzov padşahın xoşuna gəlməyən işlərdən başqa ayrı heç bir iş görməmişdir.

Knyaz Vasili onun sözünü kəsərək dedi:

– Mən zadəganların yığıncığında ha dedim, qulas asan olmadı. Mən dedim ki, onun xalq ordusuna rəis seçilməsi padşahın xoşuna gəlməyəcək. Sözümə qulaq asmadılar.

Sonra sözüne davam edərək əlavə etdi:

– Yenə didişirlər, boğuşurlar, özlərini göstərirlər! Özü də kimin qabağında? Bu da hamısı ondandır ki, biz boş və mənasız Moskva şənliliyini meymuncasına təqdim etmək istəyirik. – Knyaz Vasili bir anlığa məsələni dolaşdırmış, Moskva şənliliklərini Elenin salonunda ələ salmaq, Anna Pavlovanın yanında isə bununla fəxr etmək lazım gəldiyini unutmuşdu. Lakin o, öz səhvini dərhal düzəlti. – Doğrudan da, Rusiyada ən qoca general olan qraf Kutuzova heç layiqdirmi palatada oturub, iclas elasin? *Et il en restera pour sa peine!*¹ At mınmı bacarmayan, müşavirədə yatan, ən pis xasiyyəti olan bir adamı baş komandan təyin etmək olarmı? O, özünü Buxareştdə yaxşı göstərdi! Mən hələ onun necə bir general olduğunu demirəm! Ancaq belə bir vaxtda qoca, kor, doğrudan da kor bir adamı belə bir işə təyin etmək olarmı? Kor general qəribə olar! O heç bir şey görmür. Onunla gizlənpaç oynamaq olar... Heç bir şey görmür, heç bir şey!

Buna heç kəs etiraz etmədi.

İyulun 24-də bu tamamilə doğru və ədalətli idi. Lakin iyulun 29-da Kutuzova knyaz rütbəsi verildi. Knyaz rütbəsinin verilməsi bunu Ya göstərə bilirdi ki, Kutuzova başdan eləmək istəyirlər, ona görə knyaz Vasilin sözləri hələ də ədalətli olaraq qalırdı, lakin o, indi bu fikrini söyləməyə tələsmirdi. Avqustun 8-də müharibə məsələlərini həll etmək üçün general-feldmarşal Saltkovdan, Arakçeyevdən, Vyazmitinovdan, Lopuxindən və Koçubeydən ibarət bir komitə düzəldi. Komitə bu qərara gəldi ki, müharibədəki uğursuzluq orduda vahid bir baş komandanın olmamasından irəli gəlmişdir. Onlar padşahın Kutuzovdan xoşu gəlmədiyini bildiklərinə baxmayaraq, qısa bir müşavirədən sonra Kutuzovun baş komandan təyin olunmasını təklif etdilər. Elə o gün Kutuzov orduya və qoşunların olduğu bütün əraziyə səlahiyyətli baş komandan təyin olundu.

Avqustun 9-da knyaz Vasili yenə Anna Pavlovanın yanında *l'homme de beaucoup de mérite*²-ə rast gəldi. *L'homme de beaucoup de mérite* qız məktəblərinin hamisi olmaq arzusu ilə Anna

¹ Onun təşəbbüsləri boş-boşuna itib gədəcek!

² Böyük məziyyətləri olan adama

¹ Öz layəqətli dostu

² Öz qızının diplomatik salonuna

³ Böyük məziyyətləri olan adam

⁴ Əsgər, xalq ordusunun əsgəri

Pavlovnanın yanına gəlib-gedirdi. Knyaz Vasili qalib gəlmiş və öz məqsədinə çatmış bir adam sevincilə otağa girib dedi:

– *Eh bien, vous svez la grande nouvelle? Le prince Koutouzoff est maréchal*¹. Bütün ixtilaflar qurtardı. Mən elə xoşbəxtəm, elə şadam ki! Qonaq otağında olanlara mənalı-mənalı, həm də ciddi bir nəzərlə baxaraq əlavə etdi: – *Enfin voila un homme*² – *L'homme de beaucoup de mérite*, qız məktəbləri hamisi olmaq istəsə də, knyaz Vasiliyə, onun Kutuzov haqqında söylədiyi sözlərinə xatırlatmaqdan özünü saxlaya bilmədi (Bunu Anna Pavlovnanın qonaq otağında həm knyaz Vasilinin, həm də bu xəbəri sevincle qarşılayan Anna Pavlovnanı qarşısında söyləmək nəzakətsizlik idi, lakin *L'homme de beaucoup de mérite* özünü saxlaya bilmədi).

O, knyaz Vasilinin öz sözünü ona xatırladaraq dedi:

*Mais on dit qu'il est aveugle mon prince*³

Knyaz Vasili öskürə-öskürə, yoğun bir səslə, yeyin-yeyin dedi:

– *Allez donc, il y voit assez*⁴, – Knyaz Vasili mübahisə zamanı bütün çətinlikləri belə yoğun səslə və belə öskürə-öskürə həll edərdi. – *Allez, il y voit assez*, – deyərək o, təkrar etdi. – Mən buna şadam ki, padşah ona bütün ordular, bütün vilayət üzərində tam hakimiyyət etmək ixtiyarını vermişdir. Belə bir hakimiyyət heç bir baş komandanda olmamışdır. Bu ikinci hakimi-mütləqdür, – deyərək o, sözünü qalibiyyət ifadə edən bir təbəssümlə qurtardı.

Anna Pavlovna dedi:

– Allah eləsin, Allah eləsin! – Saray cəmiyyətində hələ təzə adam olan *L'homme de beaucoup de mérite* Anna Pavlovnaya yaranmaq üçün onun əvvəlki rəyini qoruyaraq dedi:

– Deyirlər ki, padşah bu hakimiyyəti Kutuzova istəmədən vermişdir. *On dit qu'il rougit comme une demoiselle à laquelle on lirait Joconde, en lui disant: "le souverain et la patrie vous decernent cet honneur"*⁵.

Anna Pavlovna dedi:

– *Peut-être que le coeur n'était pas de la partie*⁶.

¹ Təzə bir xəbər var, eşidibsinizmi? Knyaz Kutuzov feldmarşal olmuşdur.

² Nəhayət, əsl adam tapıldı.

³ Knyaz, deyirlər axı o kordur.

⁴ Eh, boş sözdür, o, kifayət qədər görür, inanın.

⁵ Deyirlər, padşah ona: "Padşah və vətən sizi belə bir şərəflə layiq görmüşdür" sözlərini deyərək, yanında Jokonda oxunan bir qız kimi qızarmışdır.

⁶ Bəlkə də, lap ürəkdən deməmişdir.

Knyaz Vasili Kutuzovu qızğın müdafiə edərək dedi:

– Xeyr, xeyr! – İndi o, Kutuzovu hes kəsə tərk etmək istəməzdi. Knyaz Vasili bu rəyədə idi ki, Kutuzov özü yaxşı olmaqdan başqa, hamı ona pərəstiş edir. – Xeyr, bu ola bilməz, çünki padşah əvvəllər də onu qiymətləndirə bilirdi.

Anna Pavlovna sözünə davam etdi:

– Ancaq Allah elə eləsin ki, knyaz Kutuzov həqiqi hakimiyyəti ələ alsın və heç kəsin işə əngəl qatmasına yol verməsin – *des bâtions dans les roues*.

Knyaz Vasili dərhal, bu heç kəs deyilən adamın kim olduğunu başa düşüb, pıçıldayaraq dedi:

– Mən yəqin bilirəm ki, Kutuzov, padşahın vəliəhdi olan şahzadənin orduya gəlməməsini qəti bir şərt olaraq irəli sürmüşdür. *Vous savez ce qu'il a dit à l'Empereur?*¹ Knyaz Vasili guya Kutuzovun padşaha söylədiyi bu sözləri təkrar etdi: "O, pis bir iş tutsa, mən onu cəzalandıra bilməyəcəyəm, yaxşı bir iş görsə təltif edə bilməyəcəyəm". Ba! Knyaz Kutuzov çox ağıllı adamdır, *je le connais de longue date*².

Hələ saray qayda-qanunu bilməyən *l'homme de beaucoup de mérite* də öz fikrini söylədi:

– Hətta deyirlər ki, zati-həşəmətləri, padşahın özünün orduya gəlməməsini qəti bir şərt olaraq irəli sürmüşdür.

L'homme de beaucoup de mérite bunu deyən kimi knyaz Vasili və Anna Pavlovna dərhal ondan üzlərini çevirdilər, onun sadələvhlyüyünə təəccüb edərək ah çəkib, dərddli-dərddli bir-birinə baxdılar.

VII

Peterburqda bu hadisələr baş verərkən fransızlar artıq Smolenski keçmiş və get-gedə Moskvaya doğru irəliləyirdilər. Napoleonun tarixçisi Ter, həm də Napoleonun başqa tarixçiləri, öz qəhrəmanlarına bəraət qazandırmaq üçün deyirlər ki, Napoleon qeyri-ixtiyari olaraq Moskvaya cəlb olunmuşdu. Tarixi hadisələrin izahını bir adamın iradəsində axtaran bütün tarixçilər kimi Ter də haqlıdır. O, eyni zamanda, Napoleonu Moskvaya rus sərkərdələrinin məharəti cəlb etmişdir, – deyən rus tarixçiləri kimi də haqlıdır. Burada bütün keçmiş artıq baş vermiş hadisəyə bir hazırlıq kimi izah edən retrospektivlik (geri

¹ Siz bilirsinizmi o, padşaha nə demişdir?

² Mən onu çoxdan tanıyıram.

qayıtma) qanunundan başqa bir də, bütün işləri dolaşdıran qarşılıqlı əlaqə məsələsi vardır. Yaxşı şahmat oynayan bir adam oyunu uzuzanda elə zənn edir ki, bu onun buraxdığı bir səhvdən irəli gəlmişdir və bu səhvini oyunun başlanğıcında axtarır, lakin o, bütün oyun ərzində hər addımında belə səhvlər etdiyini, oyunda heç bir hərəkətinin tam düzgün, kamil olmadığını unudur. Onun diqqət yetirdiyi səhv ona görə gözünə toxunur ki, düşmən məhz bu səhvdən istifadə etmişdir. Lakin zamanın müəyyən şəraitində davam edən müharibə oyunu bundan nə qədər mürəkkəbdir! Burada cansız maşınlarla yalnız bir adamın iradəsi rəhbərlik etmir, burada hər şey insan iradəsindən asılı olmayan müxtəlif vəziyyətlərin saysız-hesabsız toqquşmasında meydana gəlir.

Napoleon Smolenskədən sonra Doroqobujun o tərəfində, Vyazma ətrafında, bundan sonra da Çarevo-Zaymişə yanında ruslarla vuruşmaq istəyirdi, lakin iş belə gətirdi ki, müxtəlif vəziyyətlərin bir-birilə toqquşması nəticəsində ruslar Moskvadan 112 verst aralı olan Borodinoya kimi döyüşə girişə bilmədilər. Napoleon Vyazmadan düz Moskvanın üstünə hərəkət etmək haqqında sərəncam verdi.

*Moscou, la capitale asiatique de ce grand empire, la ville sacrée des peuples d'Alexandre. Moscou avec ses innombrables églises en forme de pagodes chinoises!*¹ Bu Moscou Napoleonu rahat qoymurdu. Vyazmadan Çarevo-Zaymişəyə keçərkən Napoleon qvardiyanın, keşikçilərin, pajların və adyutantların müşayiətilə öz ingilis cinsi ilə qatışıq yorğa səmənd atında gedirdi. Qərargah rəisi Berte süvarilər tərəfindən əsir alınmış rus kazakını danışdırmaq üçün geridə qalmışdı. O, tərcüməçi *Lelorme d'Ideville*-nin müşayiətilə atını dördnalə çaparaq, Napoleona çatdı və gülər üzlə atını saxladı.

Napoleon:

– *Eh bien?*² – deyər soruşdu.

– *Un cosaque de Platow*³ deyir ki, Platovun korpusu böyük ordu ilə birləşir, Kutuzov da baş komandan təyin edilmişdir. *Très intelligente et bavard!*⁴

Napoleon gülümsədi, kazaka at verməyi və yanına gətirilməsini əmr etdi. O, özü kazakla danışmaq istəyirdi. Bir neçə adyutant atını

¹ Moskva, bu böyük imperiyanın Asiya paytaxtı. Aleksandr xalqlarının müqəddəs şəhəri, Çin məbədləri şəklində saysız-hesabsız kilsəsi olan Moskva!

² Nə var?

³ Platovun kazakı

⁴ Çox ağıllı və danışqandır.

çapıb getdi və bir saatdan sonra, Denisovun Rostovg ilə verdiyi təhkimli kəndlisi Lavruşka atın üstündə, altında fransız süvari yəhəri, Napoleona yaxınlaşdı. Onun hiyləgerlik və şadlıq ifadə edən üzündən sərxoş olduğu görünürdü. Napoleon ona atını yan-yana sürməyi əmr edib soruşdu:

– Siz kazaksınızmı?

– Bəli, kazakam, zati-aliləri.

– Ter bu hadisəni belə nağıl edir:

*“Le cosaque ignorant la compagnie dans laquelle il se trouvait car la simplicité de Napoléon n'avait rien qui put révéler à une imagination orientale la présence d'un souverain, s'entretint avec la plus extrême familiarité des affaires de la guerre actuelle”*¹.

Lavruşka, doğrudan da, içib sərxoş olmuş, ağasını naharsız qoymuşdu, buna görə də düşünür o, qamçı ilə döyülmüş, sonra da kəndə toyuq götürməyə göndərilmişdi, lakin orada başı talana qarışmış və fransızlar tərəfindən əsir alınmışdı. Lavruşka dünyagörmüş, kobud, həyasız, hər şeyi alçaqlıq və hiyləgerliklə etməyi özünə borc bilən, öz ağalarına hər cürə qulluq göstərməyə hazır olan, onların yaramaz fikirlərini, xüsusilə şöhrətpərəstlik və xırdaçılıq meyllərini çox birliklə duyan nökrərdən biri idi.

Lavruşka Napoleonu gören kimi kim olduğunu çox yaxşı və çox tez, asanlıqla başa düşdü, özünü qətiyyətlə çəşdirmədi, ancaq bütün qəlbilə təzə ağasına yaxşı qulluq etməyə çalışdı.

O, çox yaxşı bilirdi ki, Napoleon deyilən adam bu özüdür. Napoleonun orada olması onu Rostovun, ya da əli qamçılı vaxmistrin onun yanında olmasından heç də artıq çəşdirməzdi, çünki nə vaxmistr, nə də Napoleon onu heç bir şeydən məhrum edə bilməzdi.

Lavruşka dənsşiklər² arasında danışılan sözləri Napoleona söylədi. Bunun çoxusu doğru idi. Lakin Napoleon soruşanda ki, ruslar nə düşünürlər, onlar Bonaparta qalib gələ bilirlər, ya yox, Lavruşka gözlerini qıyaraq fikrə getdi.

Lavruşka kimi adamlar həmişə hər şeydə birlik gördükləri kimi, o da Napoleonun bu sualında incə bir hiyləgerlik gördü, buna görə də qaş-qabağını təkərək susdu.

¹ “Kazak kim ilə bir yerdə olduğunu bilmirdi, çünki Napoleon elə sadə idi ki, şərqli orada padşah olduğunu təsəvvür etməzdi, buna görə də kazak indiki müharibə haqqında danışarkən özünü çox sərbəst tuturdu”.

² Zabito qulluq etmək üçün təyin olunmuş osgor

Sonra o, fikirli-fikirli dedi:

– Yəni belə olacaq, əgər vuruşma olsa, özü də tez olsa, onda, müt-ləq, belə də olacaq... Amma üç gün keçsə, – özü də həmin gündən sonra, – onda, deməli, bu vuruşma işi uzanacaq.

Bunu Lelorme d'Ideville gülümsəyərək Napoleona belə tərcümə etdi: “*Si la bataille est donnée avant trois jours, les Français la gageraient, mais que si elle serait donnée plus tard, Dieu sait ce qui en arriverait*”¹. Napoleonun kefi çox kök idi, lakin o gülümsədi və bu sözləri təkrar etməyi dilmanca əmr etdi.

Lavruşka bunu duydu və Napoleonu güldürmək üçün, özünü bil-məməzliyə qoyaraq dedi ki, mən sizin kim olduğunuzu bilmirəm.

– Biz bilirik ki, sizin Bonapartınız var, o, dünyada hamını döymüş-dür, amma iş bizə gələndə, bu ayrı məsələdir... – Lakin o, sözünün axırında lovğa-lovğa vətənpərvərlik göstərməsini səbəbini heç özü də bilmirdi. Dilmanca son sözləri söyləmədən bunu Napoleona tərcümə etdi, Napoleon gülümsədi. Ter deyir ki: “*Le jeune Cosaque fit sourire son puissant interlocuteur*”². Napoleon atını bir neçə addım kirmişçə sürdükdən sonra Berteyə müraciət edib dedi ki, mən bu sur *cet enfant du Don*³ bir şeyin necə təsir etdiyini yoxlamaq istəyirəm. İstəyirəm deyəm ki, onun danışdığı adam imperator özüdür, həmin imperatordur ki, qələbə rəmzi olmuş ölməz bir adı ehramların üzərində yazmışdır.

Napoleonun bu sözünü Lavruşkaya tərcümə etdilər.

Lavruşka başa düşdü ki, onu çətinə salmaq, təəccübləndirmək üçün belə edirlər. Napoleon elə zənn edir ki, bununla onu qorxudacaqdır; lakin o, yeni ağalarına yarınmmaq üçün yalandan dərhal heyrat və şaş-qınlıq göstərdi, gözlərini bərəldi, üzünü elə bir şəkli sald ki, bunu ancaq onu qamçı ilə döyməyə apararkən edərdi. Ter deyir? “*A peine l'interprète de Napoléon avait-il parlé, que le Cosaque, saisi d'une sorte d'ébahissement ne proféra, plus une parole et marcha les yeux constamment attachés sur ce conquérant, dont le nom avait pénétré jusque à lui, à travers les steppes de l'Orient. Toute sa loquacité s'é-tait subitement arrêtée, pour faire place à un sentiment d'admira-tion naïve et silencieuse. Napoléon, après l'avoir récompensé, lui fit*

¹ “Əgər vuruşma üç gündən əvvəl olsa, onda fransızlar bu vuruşmada udacaqlar, yox, üç gündən sonra olsa, onda Allah bilir nə olacaq”.

² Cavan kazak öz qüdrətli müsahibini gülümsəməyə məcbur etdi.

³ Don balasına

donner la liberté, comme à un oiseau qu'on rend aux champs qui l'ont vu naître”¹.

Napoleon xəyalını son dərəcə məşğul edən *Moscou* haqqında düşüno-düşüno qabağa getdi, à *l'oiseau qu'on rendit aux champs* dey *l'on vu naître*² isə heç olmayan şeyləri və öz adamlarına nələr qıyəcəyini bu başdan uydura-uydura atını çaparaq ön xəttə getdi. Lakin o, başına doğrudan da gələn hadisəni olduğu kimi söyləmək istəmirdi. Ona görə istəmirdi ki, bu ona ləyaqətsiz bir şey kimi görü-nürdü. Lavruşka kazakların yanına gəlib, Platovun hissəsindəki alayın harada olduğunu soruşdu, elə axşamüstü öz ağası Nikolay Rostovu Yankovda tapdı. Bu zaman Rostov təzəcə ata minib, İlinlə bərabər ətraf kəndlərə gözməyə çıxmaq istəyirdi. O, Lavruşkaya başqa at verib, onu özü ilə apardı.

VIII

Knyaz qızı Marya nə knyaz Andreyin düşündüyü kimi Moskvada idi, nə də təhlükəsiz bir vəziyyətdə idi.

Alpatçı Smolenskdən qayıdandan sonra qoca knyaz sanki birdən yuxudan ayıldı. O, kəndlərdən xalq ordusu əsgərləri yığıb, silahlan-dırmağı əmr etdi və baş komandana bir məktub yazdı. Məktubda o, axıra qədər Lisiye Qorida qalmaq və bu yeri müdafiə etmək fik-rində olduğunu bildirdi, eyni zamanda o, Lisiye Qorının müdafiəsi üçün tədbir görülüb-görülməməsini baş komandanın öz ixtiyarına buraxır və qeyd edirdi ki, burada qoca rus generallarından biri ya əsir düşəcəkdir, ya da öldürüləcəkdir. Knyaz öz evinin adamlarına Lisiye Qorida qalacağını elan etdi.

Lakin knyaz özü Lisiye Qorida qalıb, qızı Maryanın, balaca knyazın və Desalın Boquçarovoya, oradan da Moskvaya göndər-məsini əmr etdi. Xanım qız Marya atasının əvvəlki dalgınlıq və düş-künlükdən sonra, gecələr belə yatmadan, həddindən artıq fəaliyyət göstərdiyindən qorxaraq onu tək qoyub gedə bilmədi, ömründə birinci

¹ Napoleonun dilmançı bunu kazaka deyən kimi kazak donub qaldı və daha birce kəlmə də söz söyləmədi, adı ona şərç çöllərindən gəlib çatan fəthədən gözlərini çək-mədən, atını sürərək öz yolu ilə getməkdə davam etdi. Onun bütün danışıqlığı birdən kəsildi və sadələhəcasına bir heyrat hissəli övəz olundu. Napoleon kazaka bəxşis verib, öz doğma çöllərinə qaytarılan bir quş kimi, onu azad etməyi əmr etdi.

² Öz doğma çöllərinə qaytarılan quş.

dəfə onun sözündən çıxdı. Knyaz qızı Marya yola düşüb getməkdən boyun qaçırdı. Bunun üstündə knyazın ona bərk qəzəbi tutdu. Keçmişdə haqsız olaraq onu təqsirləndirdiyi bütün məsələləri bir daha Maryanı yadına saldı. Qızı Maryanı ittiham etmək məqsədilə dedi ki, sən məni daha cana gətirib-sən, məni oğlumla küsdürüb-sən, mənim haqqımda pis-pis şübhələrə düşüb-sən, sən, nəhayət, sən öz qarşına bir məqsəd qoymuşsan, o da mənim həyatımı zəhərləməkdir. Qoca: get-mir-sən, getmə, mənim üçün bunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur, – deyərək, qızı Maryanı öz kabinetindən qovdu və bildirdi ki, bundan sonra sənin varlığınla yoxluğun mənim üçün birdir, ancaq bu başdan xəbərdarlıq edirəm ki, bir də gözümə görünməyəsən. Xanım qız Marya qorxurdu ki, knyaz onu zorla yola salacaqdır, lakin knyazın ona yalnız – gözümə görünmə, – deyərək əmr etməsilə məsələnin qurtarması onu sevindirdi. Bu sübut etdi ki, knyaz qəlbinin dərinliklərində onun getməyib, evdə qalmasına sevinir.

Nikoluşka yola düşəndən sonra, ertəsi gün qoca knyaz tontəno ilə mundirini geyib, baş komandanın yanına getməyə hazırlaşdı. Kol-yaska həyətdə idi. Xanım qız Marya onun əynində mundir, döşündə ordenlər olduğu halda evdən çıxıb, silahlı köndliləri və nöqərləri gözdən keçirmək üçün bağa getdiyini gördü. Knyaz qızı Marya pəncərədə oturub, onun bağdan gələn səsinə qulaq asırdı. Elə bu anda xiyabandan yüyürə-yüyürə bir neçə adam çıxdı, onların üzündən qorxduqları görünürdü.

Xanım qız Marya evvana, oradan da bağçaya və xiyabana yüyürdü. Bir dəstə xalq ordusu əsgəri və qapı nöqərləri ona sarı gəlirdilər. Bu dəstənin ortasında bir neçə adam mundirli və ordenli balaca bir qocanın qoluna girib, sürüyə-sürüyə gətirirdilər. Knyaz qızı Marya knyazın yanına yüyürdü. Cökə xiyabanının kölgəsi arasından xırdaca dairələr şəklində düşən gün işığının parıltıları ona knyazın üzündə nə kimi dəyişiklik əmələ gəldiyini aydın görməyə mane oldu. O ancaq knyazın üzündə əvvəlki ciddi və qəti ifadənin məhzun və itaətkar bir ifadə ilə əvəz olunduğunu görə bildi. Qızını görüb, dodaqlarını zəif-zəif tərpədərkə xırıldadı. Onun nə dediyini anlamaq mümkün deyildi. Adamlar onu qolları üstünə alıb, öz kabinetinə apardılar və son zamanlar üstündə yatmaqdan bu qədər qorxduğu divana uzatdılar.

Gətirilən həkim elə o gecə knyazın qolundan qan aldı və dedi ki, knyazın sağ tərəfini iflic vurmuşdur.

Lısıye Qorıda qalmaq get-gedə daha da təhlükəli olurdu. Knyazın iflic vuran günün səhəri Boquçarovoya apardılar. Həkim də onunla getdi.

Onlar Boquçarovoya gələndə Desalla kiçik knyaz artıq Moskvaya yola düşmüşdü.

Qoca knyazın vəziyyəti nə yaxşılaşır, nə də pisləşirdi. Belə bir vəziyyətdə, Boquçarovoda, knyaz Andreyin tikdirdiyi evdə üç həftə yatıb qaldı. O, huşunu itirmişdi, eybəcər bir şəkllə salınmış meyit kimi hərəkətsiz uzanmışdı. Yalnız dayanmadan qaşlarını və dodaqlarını tərpədərkə yavaşca nə isə deyirdi, ətrafındakı hadisələri başa düşüb-düşmədiyini bilmək olmurdu. Ancaq bir şeyi yəqin bilmək olurdu: O da bu idi ki, qoca knyaz iztirab çəkir və yenə nə isə demək istəyirdi. Lakin nə demək istədiyini heç kəs başa düşə bilmirdi. Bəlkə bu bir xəstənin və ağılı yarı itirmiş adamın şıltağı idi, ümumi işin gedişinə və ya ailə vəziyyətinə aid idi – heç kəs bunu başa düşə bilmirdi.

Həkim deyirdi ki, onun göstördiyi narahatlığın heç bir mənası yoxdur, bu xəstənin fiziki vəziyyəti ilə əlaqədardır, lakin knyaz qızı Maryaya elə gəlirdi ki, knyaz ona nə isə demək istəyir (knyaz qızı Marya gələndə həmişə xəstənin narahatlığının artması bunu sübut edirdi). Knyaz, görünür, həm cismani, həm də mənəvi iztirab çəkirdi.

Xəstənin sağlmasına ümid yox idi. Onu başqa bir yere aparmaq da olmazdı. Birdən yolda ölsə – onda necə olardı? Knyaz qızı Marya bəzən düşünürək öz-özünə deyirdi: “Axırı olsaydı, lap axırı olsaydı, yaxşı olmazdı?” O, gecə-gündüz, demək olar ki, heç yatmadan xəstənin yanında oturub, ona baxırdı. Dəhşətlidir, bu çox dəhşətlidir, lakin knyaz qızı çox vaxt xəstəyə onun vəziyyətinin yüngülləşdiyini göstərən əlamətləri tapmaq ümidilə deyil, onun son dəqiqələrinin yaxınlaşmasını göstərən əlamətləri tapmaq arzusu ilə baxırdı.

Bu hissənin varlığını dərk etmək knyaz qızı Maryaya çox qərribə görünürdü, lakin nə qədər qərribə görünsə də, bu hissə onda vardı. Knyaz qızı Maryaya bir şey daha dəhşətli görünürdü. Bu da o idi ki, atası xəstələnəndən bəri (hətta deyəsən, bir az da əvvəl, o zaman ki, bir hadisə olacağını gözləyərək, qoca knyazla Lısıyev Qorıda qalmışdı) onun qəlbində yatmış və unudulmuş şəxsi arzu və ümidlərin hamısı yenidən baş qaldıraraq oyanmışdı. İllərlə onun ağılına gəlməyən şeylər, yəni atasından qorxmadan sərbəst həyat sürmək, hətta sevmək, xoşbəxt ailə qurmaq fikri, iblis vəsvəsesi kimi, onun xəyalından ayrılmırdı. Knyaz qızı Marya – indi, bu hadisədən sonra öz həyatını necə

quracaq – fikrini nə qədər özündən qovurdusa, bu fikir yenə ondan ol çəkmirdi. Bu iblis vəsvəsesi idi, – knyaz qızı Marya bunu bilirdi. O, buna qarşı yeganə bir silahın dua olduğunu bilirdi və dua etməyə çalışırdı. Dua etmək vəziyyətində dururdu, surətlərə baxırdı, duanın sözlərini oxuyurdu, lakin dua edə bilmirdi. O hiss edirdi ki, indi onu əvvəlki əxlaqi aləmə tamamilə zidd olan başqa bir möişət aləminin çətin və sərbəst fəaliyyəti əhatə etmişdir. O əvvəlki əxlaq aləmi dairəsindən kənara çıxıb bilmirdi, orada, o aləmdə tapa bildiyi təsəlli yalnız dua oxumaq idi. İndi isə knyaz qızı Marya nə dua edə bilir, nə də ağlaya bilirdi, – möişət qayğıları onu bürümüşdü.

Boquçarovoda qalmaq artıq təhlükəli olurdu. Fransızların yaxınlaşması haqqında hər tərəfdən xəbərlər eşidilirdi. Boquçarovodan 15 verst aralıda olan bir kənddə fransız talançıları bir malikanəni talamışdılar.

Həkim knyazı Boquçarovodan aparmağı təkidlə tələb edirdi. Zadəganların başçısı, knyaz qızı Maryanın yanına bir məmur göndərdi ki, Boquçarovodan mümkün qədər tez çıxmaq üçün onu yola götərsin. Qəza polis rəisi də Boquçarovoya gəldi, knyaz qızı Maryanın atasını götürüb, buradan getməsi üstündə ısrar etdi və dedi ki, fransızlarla Boquçarovo arasında qırz verlişik bir məsafə qalmışdır, kəndlərə fransız intibahnamələri yayılmışdır və əgər knyaz qızı ayın 15-nə kimi atası ilə bərabər buradan getməsə, o daha heç bir şeyə cavabdeh olmayacaqdır.

Knyaz qızı Marya ayın 15-də getməyi qət etdi. Yola hazırlaşmaq işləri, əmr və sərəncamlar onu bütün günün məşğul etdi, hamı sərəncam üçün onun üstünə gəlirdi. Ayın 14-cü gecəsini o, adi qayda ilə, soyunmadan, knyazın yatdığı otağın yanındakı otaqda keçirdi. Gecə bir neçə dəfə ayılıraq gah onun hiçqılıtsını, astadan anlaşılmayan şeylər dediyini, gah çarpayının cırıldığını, gah da onu çarpayıda çevirən Tixonun və həkimin ayaq səsinə eşitdi. Bir neçə dəfə qapının dalında durub qulaq asdı və ona elə gəldi ki, knyaz bu gecə əvvəlkindən bərk söylənir və tez-tez çevrilir. Knyaz qızı Marya yata bilməyib, bir neçə dəfə qapıya yaxınlaşaraq qulaq asdı, içəri girmək istədi, lakin girməyə cürət etmədi. Knyaz danışmasa da, Marya görür və bilirdi ki, atası onun üzündə qorxu əlaməti görəndə bundan xoşu gəlmir. Bəzən o, qeyri-ixtiyari gözlərini zilləyib, diqqətlə atasına baxanda knyaz narazı halda üzünü yana çevirirdi. Knyaz qızı Marya bunu da bilirdi ki, gecə vaxtı xəstənin yanına gətsə, onu əsəbiləşdirər.

Lakin atasını itirmək fikri heç vaxt Maryaya indiki qədər dəhşətli görünməmişdi və ona indiki qədər yazığı gəlməmişdi. Marya atası ilə keçirdiyi bütün həyatını xatırlayır və atasının hər sözündə, hər hərəkətində ona qarşı məhəbbət ifadə olduğunu görürdü. Bəzən bu xatirələr arasında yenə iblis vəsvəsesi baş qaldırırdı, atası öləndən sonra nə olacağını, yeni sərbəst həyatını necə quracağını fikirləşirdi. Lakin knyaz qızı bu fikirləri nifrətlə özündən qovurdu. Səhərə yaxın knyaz sakitləşdi, Marya da yatdı.

O, yuxudan gec oyandı. Yuxudan ayılarkən duyulan səmimiyyət knyaz qızı Maryaya atasının xəstəliyində onu ən çox nəyin məşğul etdiyini aydınca göstərdi. Knyaz qızı o biri otaqdan səs gəlib-gəlmədiyinə qulaq asdı, yenə atasının hiçqılıtsını eşidib, ah çəkərək öz-özünə hər şeyin əvvəlki kimi qaldığını söylədi.

Lakin knyaz qızı dərhal öz-özünə nifrət edərək:

– Axı nə olmalı idi ki? Axı mən nə istəyirəm? Mən onun ölümünü istəyirəm! – deyər çığırdı.

O geyindi, əl-tüzünü yudu, dua oxudu, sonra eyvana çıxdı. Eyvana qabağında hələ at qoşulmamış ekipajlara ev şeyləri yığırdılar.

Çənlı, həm də isti bir səhər idi. Knyaz qızı Marya eyvanda durub, öz ruhi çirkinliyindən yenə də dəhşətə gəlir və knyazın yatdığı otağa girməkdən qabaq öz fikirlərini qaydaya salmağa çalışırdı.

Həkim pilləkəndən düşüb, onun yanına gəldi:

– İndi onun vəziyyəti bir az yaxşıdır, – dedi. Mən sizi axtarırdım. Onun dediklərindən bəzi şeyləri başa düşmək olar, fikri bir qədər açılıb. Gedək, o, sizi çağırır...

Bu xəbəri eşidəndə knyaz qızı Maryanın ürəyi elə bərk döyündü ki, rəngi qaçdı, yıxılmamaq üçün qapıya söykəndi. İndi bütün qəlbi qorxunc və cinayətkar vəsvəşələrlə dolu olduğu zaman knyazı görmək, onunla danışmaq, onun baxışları altında dayanmaq xanım qız Marya üçün həm əzabverici və sevindirici, həm də dəhşətli bir şey idi.

Həkim:

– Gedək, – dedi.

Marya atası yatdığı otağa girib, çarpayını yaxınlaşdı. Knyaz küərəyini balıqlara söykəyərək, dik bir vəziyyətdə uzanmışdı, göy damarlarla örtülü balaca, arıq əllərini adyalın üstünə qoymuşdu. Sol gözü düz qabağa zillənmiş, sağ gözü isə çəpələnmişdi, qaşları və dodaqları hərəkətsiz idi. O, çox arıq, balaca və miskin idi. Onun üzü elə bil qupquru qurumuş və ya əriyib sıxılmışdı, üzünün xətlləri xırdalaşmışdı.

Marya irəli gəlib, atasının əlini öpdü. Knyaz sol əli ilə onun əlini bərk sıxdı, görünür o, qızını çoxdan gözləyirmiş. Sonra qızı Maryanın əlini dartdı, qaşları və dodaqları açıqlı-acıqlı tərpendi.

Marya qorxmuş halda ona baxır, onun nə istədiyini başa düşməyə çalışırdı. O, öz yerini dəyişdi və elə oturdu ki, knyazın sol gözü onu gördü. Knyaz sakitləşdi və bir neçə saniyə gözünü ondan çəkmedi. Sonra onun dodaqları və dili tərpendi, ağzından səs eşidildi: qorxa-qorxa və yalvarıcı bir nəzərlə qızı Maryaya baxaraq danışmağa başladı, – görünür o, qızının onu başa düşməyəcəyindən qorxurdu.

Knyaz qızı Marya bütün diqqətini toplayaraq ona baxırdı. Knyaz dilinin ağzında çox çətinliklə, həm də gülünc bir halda döndərirdi, Marya buna baxıb, başını endirir, boğazına tıxanan hönkürtünü güclə saxlayırdı. Knyaz nə isə dedi və öz sözünü bir neçə dəfə təkrar etdi. Ancaq Marya bu sözləri başa düşə bilmirdi, O, knyazın nə demək istədiyini anlamağa çalışır və sualedici bir nəzərlə baxaraq, onun sözlərini təkrar edirdi.

Knyaz bir neçə dəfə dedi:

– Qaqa-qo...qo...

Bu sözlərin nə demək olduğunu heç cürə başa düşmək mümkün deyildi. Həkim bunların mənasını tapa bildiyini zənn etdi və onun sözlərini təkrar edərək soruşdu: knyaz qızı qorxur? Knyaz inkaredici bir hərəkətlə başını tərpedib, yenə öz dediyini təkrar etdi...

Xanım qız Marya bunların mənasını duyaraq dedi:

– Ürəyim, ürəyim ağrıyır. – Knyaz təsdiqedicə bir halda səslandı, Maryanın əlini qaldırıb, döşünün ora-burasına sıxmağa başladı, sanki onun əli üçün yaxşı bir yer axtarırdı.

– Bütün fikirlərim! Sənin bərəndədir... fikirlərim... – deyərək, əvvəlkindən daha yaxşı və daha aydın danışmağa başladı. O, indi, əmin idi ki, onu başa düşürlər. Qızı Marya başını onun əlinə sıxaraq öz hönkürtlərini və göz yaşlarını gizlətməyə çalışırdı.

Knyaz əli ilə onun saçlarını oxşayırdı.

– Mən gecə sabaha kimi səni çağırırdım...

Knyaz qızı Marya ağlaya-ağlaya dedi:

– Mən bilsəydim... İçəri girməyə qorxurdum.

Knyaz onun əlini sıxdı.

– Gecə yatmamısan?

Marya başını inkaredici bir hərəkətlə tərpedərək:

– Yox, mən gecə yatmamışam, – dedi. – O, indi qeyri-ixtiyari olaraq atası kimi danışdı. Mümkün qədər daha çox işarələrlə danışmağa çalışırdı, dilini də ağzında sanki çox çətinliklə dolandırırırdı.

Knyazın bu dəfə dediyini qızı Marya yaxşı ayırd edə bilmədi, knyaz:

– Əzizim... və ya dostum... – dedi, lakin knyazın baxışlarından görünürdü ki, o, heç bir zaman demədiyi incə, mehriban bir söz söyləmişdir. – Niyə gölmədin?

Qızı Marya: – “Amma mən onun ölməsini istəyirdim”, – deyərək düşündü.

Knyaz bir qədər susdu.

– Sağ ol... qızım, dostum... hamısını, hamısını... bağışla... sağ ol... bağışla... sağ ol! – Onun gözlərindən yaş axırdı. Birdən o: – Andryuşanı çağırın, – dedi və bunu söylərkən üzündə uşaqlara xas olan qorxaq və şübhəli bir ifadə göründü, sanki o, özü də bunun mənasız bir tələb olduğunu bilirdi. Bəlkə də, belə deyildi, lakin knyaz qızı Maryaya belə göründü.

O, atasına:

– Mən ondan məktub almışam, – dedi.

Knyaz təəccüb və qorxu ilə qızı Maryaya baxırdı.

– Bəs o, haradadır?

– Mən pe're, o, ordadır, Smolenskdədir.

Knyaz gözlərini yumub, xeyli susdu, sonra həm öz şübhələrini cavab vermiş kimi, həm də indi hər şeyi anladığını və xatırladığını təsdiq edirmiş kimi başını tərpedib, gözlərini açdı.

Aydın və yavaşca dedi:

– Bəli. Rusiya məhv oldu. Rusiyanı məhv etdilər. – O yenə hönkür-hönkür ağladı və gözlərindən yaş axmağa başladı. Knyaz qızı Marya artıq özünü saxlaya bilmədi, atasının üzünə baxaraq ağladı.

Knyaz yenə gözlərini yumdu. Onun hönkürtləri kəsildi; O, əli ilə gözlərinə işarə etdi, Tixon bunun mənasını başa düşüb, knyazın gözlərini sildi.

Sonra knyaz yenə gözlərini açıb, nə isə dedi, bunu xeyli müddət heç kəs başa düşə bilmədi, nəhayət, Tixon başa düşdü. Knyaz qızı Marya atasının sözlərinin mənasını, onun bir dəqiqə əvvəlki ruhi əhvalı ilə, indicə dediyi sözlərlə bağlayırdı. Ona elə gəlirdi ki, knyaz ya Rusiyadan, ya knyaz Andreydən, ya qızı Maryadan və nəvəsindən, ya da öz ölümündən danışır. Buna görə də söylənən sözləri ayırd edə bilmirdi.

Knyaz Maryaya deyirdi:

– Sən öz ağ paltarını gey, mənim ondan xoşum gəlir.

Qızı Marya bu sözləri başadüşüb, daha bərkdən ağladı, həkim knyaz qızı Maryanın qoluna girib, onu sakit etməyə çalışaraq, eyvana apardı və dilə tutub, yola hazırlaşmağı məsləhət gördü. Knyaz qızı Marya knyazın atasının çıxandan sonra knyaz yenə də oğlundan, müharibədən, padşahdan danışdı, acıqlı-acıqlı qaşlarını dartdı, xırıltılı səsinə ucaltmağa başladı və onu ikinci dəfə, həm də sonuncu dəfə iflic vurdu.

Knyaz qızı Marya eyvanda durmuşdu. Günəşli bir gün idi; hava isti idi. O, atasına olan dərin məhəbbətindən başqa heç bir şey anlaya bilmir, heç bir şey haqqında düşünə bilmir və heç bir şey hiss etmirdi. Ona elə gəlirdi ki, belə bir məhəbbətin varlığını bu vaxta qədər özü də bilmirdi. Knyaz qızı Marya bağa, oradan da hönkür-hönkür ağlayaraq, knyaz Andreyin əkdüyü cavan cökə ağacları arasındakı yollarla gölməyə tərəf yüyürdü.

– Bəli... mən... mən... mən onun ölümünü istəyirdim. Bəli, mən istəyirdim ki, tez qurtarsın... Mən rahat olmaq istəyirdim... Bəs mən nə edəyəm, mənim başıma nə gələcəkdir? Onsuz mənim rahatlığım nəyə lazımdır? – Marya öz-özü ilə yavaşca danışa-danışa, əsəbi hönkürtülər qopan sinəsini əllərlə sıxaraq bağda yeyin-yeyin gəzirdi. Dairəvi yol onu yenə də evlərinə gətirib çıxartdı, bu zaman knyaz qızı Marya m-lle Bourienne-in (o, Boquçarovda qalmışdı və oradan getmək istəmirdi), bir də tanımadığı bir adamın ona sarı gəldiyini gördü. Bu adam qəza zadəganlarının başçısı idi. O, knyazgilin tez yola düşməsi üçün Maryaya kömək etməyə gəlmişdi. Xanım qız Marya qulaq asır, lakin onun dediklərini başa düşmürdü. Marya onu otağa apardı, ona yemək təklif etdi, özü də onun yanında oturdu. Sonra üzr istəyərək qalxıb, atasının qapısına yaxınlaşdı. Həkim həyəcanlı bir sifətlə onu qabaqlayıb dedi ki, içəri girmək olmaz.

– Gedin, xanım qız, gedin, gedin!

Xanım qız Marya yenə də bağa getdi, gölmənin qırağında, dikdirin dibində, ot üstündə oturdu, burada onu heç kəs görə bilməzdi. O, nə qədər oturduğunu bilmədi. Birdən yol ilə yüyürən bir arvadın ayaq səsləri onu sanki yuxudan ayıldı. Knyaz qızı Marya ayağa qalxıb, yüyürə-yüyürə yaqın ki, onun dalınca gələn öz qulluqçusu Dnyaxanı gördü, qulluqçu qız xanımını görərək sanki qorxub dayandı və töşşüyə-töşşüyə dedi:

– Buyurun, knyaz qızı... knyaz...

Marya tələsə-tələsə:

– Bu saat, gəlirəm, gəlirəm, – deyərək Dnyaxanı sözünü tamamlamağa qoymadı və onu görməməyə çalışaraq evə yüyürdü.

Zadəganların başçısı xanım qız Maryanı qapının ağzında qarşılayaraq dedi:

– Xanım qız, Allahın əmri icra olunur, siz hər şeyə hazır olmalı-sınız...

Knyaz qızı Marya hiddətlə onun üstünə çığırdı:

– Çəkilin, bu doğru deyil. – Həkim onu saxlamaq istədi. Knyaz qızı Marya həkimi itələyib qapıya yüyürdü. “Niyə axı bu adamlar qorxu ifadə edən bir üzlə mənə saxlayırlar? Mənə heç kəs lazım deyil. Axı bunlar burada nə edirlər...”. O, qapını açıb, içəri girdi, indiyədək alaqları olan otaq indi göz qamaşdırıcı işıqla dolmuşdu. Bu onu dəhşətə gətirdi. Otaqda bir dayə və bir neçə qadın vardı. Onları hamısı çarpayının yanından qırağa çəkilib, Maryaya yol açdılar. Knyaz yenə əvvəlki kimi çarpayıda uzanmışdı, lakin onun sakit və ciddi üzü qızı Maryanı qapının ağzında dayanmağa məcbur etdi.

Knyaz qızı Marya öz-özünə: “Yox, o ölməmişdir, bu ola bilməz” – deyərək çarpayıya yaxınlaşdı və bütün varlığını sarmış dəhşətə üstün gələrək, dodaqlarını knyazın üzünə yapışdırdı. Lakin dərhal geri çəkildi. Atasına qarşı duyduğu məhrəbanlıq bir anda yox olub, onun yerini qabağında gördüyü şeyə qarşı bir dəhşət tutdu. “O yoxdur, artıq o yoxdur. O yoxdur, onun yerində, burada nə isə yad və düşmənçəsinə bir şey, qorxunc, dəhşətli, insanı özündən itələyən, qaçıran bir sirr vardır”. Marya əllərilə üzünü örtərək, onu tutan həkimin qolları üstünə düşdü.

***

Tixonun və həkimin yanında meyiti yudular, ağzı quruyub, açıq qalmasın deyə yaylıqla çənəsini, başqa bir yaylıqla bir-birindən aralanmış qıclarını bağladılar. Sonra döşündə ordenlər olan mundiri əyninə geydirib, qupqupu qurumuş balaca bədəni stolun üstünə qoydular. Allah bilir, bunların qayğısını kim və nə zaman çəkmişdi, hər şey sanki öz-özünə hazır olmuşdu. Axşam tabutun ətrafında şamlar yanırdı, tabutun üstünə örtik salınmışdı, yerə ardıc budaqları tökül-

müsdü. Meyitin qupquru başının altına dua kitabı qoyulmuşdu, bucaqda bir dyaçok oturub Zəbur oxuyurdu.

Atlar ölü at görəndə diksinib, geri çökilən kimi, yığışib finxıran kimi, zadəganların başçısı da, kəndxuda, arvadlar və bütün tanış və yad adamlar qonaq otağında tabutun ətrafına toplaşdılar, hamı donuq gözlərini tabuta zilləyərək qorxmuş halda xaç vurur, təzim edir, qocanın soyuq əlini öpürdü.

IX

Knyaz Andrey köçənə kimi Boquçarovo həmişə gözdənuzaq bir malikanə idi və Boquçarovo kəndlilərinin xasiyyəti Lısiye Qorı kəndlilərinin xasiyyətindən tamamilə başqa fərqlənirdi. Boquçarovo kəndliləri onlardan danışıqları, geyimləri və adətləri ilə də seçilirdilər. Onlara çöl kəndliləri deyirdilər. Boquçarovo kəndliləri taxıl yığmaq, gölmə yeri və arx qazmaq üçün Lısiye Qoriya köməyə gələndə, qoca knyaz onları işdə dözümlü olmalarına görə təriflərdi, lakin xasiyyətlərinin qabalığına görə sevmirdi.

Knyaz Andreyin axırncı dəfə Boquçarovoda olması, orada xəstəxana, məktəb tikdirməsi, vergini yüngülləşdirilməsi kəndlilərin xasiyyətini yumşaltmadı, əksinə, onların xasiyyətində qoca knyazın vəhşilik adlandırdığı şeyi daha da qüvvətləndirdi. Onların arasında həmişə cürbəcür sözlər gəzirdi. Gah onların hamısının kazak ediləcəyindən, gah başqa dinə döndürəcəyindən, gah heç əsl-i əsası bilinməyən çar vərəqələrindən, gah 1797-ci ildə Pavel Petroviçə içilən anddan (deyirdilər ki, hələ o zaman azadlıq verilmiş, ancaq ağalar qoymayıblar), gah yeddi ildən sonra Pyotr Fyodoroviçin taxta çıxacağından və onun dövründə hər şeyin sadə və azad olacağından, heç kəsin sıxıntı çəkməyəcəyindən danışırdılar. Müharibə, Bonapart və onun hücumu Boquçarovo kəndlilərinin xəyalında dəccal, dünyanın sonu, tam azadlıq təsəvvürlərilə birləşmişdi.

Boquçarovonun ətrafındakı kəndlərin hamısı böyük kəndlər idi. Bunların bir hissəsi dövlət, bir hissəsi də bəhrə verən, mülkədar kəndləri idi. Bu yerlərdə olduqca az mülkədar yaşayırdı, nökr və savadlı adam da olduqca az idi. Rus xalq həyatında baş verən, səbəb və mənasını müasir adamların izah edə bilmədiyi sirli axınlar, cərəyanlar bu yerlərdə yaşayan kəndlilərin həyatında, başqa kəndlilərin həyatından daha qüvvətli idi və daha artıq nəzərə çarpırdı. Bu hadisələrdən biri

iyirmi il bundan əvvəl olmuşdu. O zaman burada yaşayan kəndlilər arasında isti çaylar qırağına köçmək hərəkəti başlamışdı. Yüzlərlə kəndlilər, o cümlədən Boquçarovo kəndliləri də, birdən mal-qaralarını satmağa, arabalara minib, ailələrilə bərabər cənub-şərqə getməyə başladılar. Quşlar uzaq ellərə ucan kimi, bu adamlar da arvad-uşaqlarını götürüb, cənub-şərqə hərəkət edirdilər, lakin onlardan heç biri bu isti çay dedikləri yerlərdə olmasdı. Onlar karvanla yola düşürdülər, bəziləri piyada, bəziləri arabada, atda gedirdi, bəziləri özlərini ağalarından satın alırdılar, bəziləri qaçırdılar. Bir çoxunu tutub cəzalandırdılar, Sibirə göndərdilər. Bir çoxları yolda soyuqdan və acından öldü, bir çoxları da öz-özlərinə geri qayıtdı. Bu hərəkət aydın bir səbəb olmadan başlamışdı kimi öz-özünə də sakitləşdi. Lakin bu xalqın kütlələri içində gizli sualtı cərəyanlar, axınlar davam edir, bir gün yenə belə qərribə və gözlənilməz şəkildə, belə sadə, güclü və təbii bir halda meydana çıxan qüvvəyə çevrilmək üçün bir yerə yığılırdı. İndi, 1812-ci ildə, xalqın həyatına bələd olan bir adam bu gizli axınların yenə də güclənərək hərəkətə gəldiyini və meydana çıxmağa hazır olduğunu görə bildirdi.

Qoca knyaz vəfat edəndən bir qədər əvvəl, Alpatç Boquçarovoya gələrek gördü ki, camaat arasında həyəcan vardır, altmış verstlik radiusu olan Lısiyl Qorı sahəsində bütün kəndlilər, kəndlərini kazakların dağıdacağını bilib-bilə, köçüb gedirdilər. Boquçarovo kəndi olan düzənlik sahədə isə kəndlilər öz yerlərindən fərpənmirdilər, deyilənə görə onlar fransızlarla əlaqə saxlayırdılar, fransızlardan cürbəcür kağızlar almışdılar, bu kağızlar onların arasında öldən-ələ gəzirdi. Alpatç sədaqətli nökrələrindən bildi ki, camaat arasında böyük nüfuzu olan Karp adlı bir kəndli bu günlərdə hökumət malını daşımağa gedərkən belə bir xəbər gətirmişdir ki, kazaklar tərək edilən kəndləri dağıdırlar, fransızlar isə dəymirlər. Alpatç hətta başqa bir kəndlinin fransızlar dayanan Vislouxovo kəndindən dənən, fransız generaldan bir kağız da gətirdiyini bildirdi. Kağızda elan edilirdi ki, əhali öz yerində qalsa, ona heç bir zərər yetirilməyəcək, alınan hər şeyin də pulu veriləcəkdir, buna sübut üçün kəndli Vislouxovodan quru ot üçün qabaqca verilən bir kağız yüzlük də gətirmişdi (pulun saxta olduğunu bilmirdi).

Nəhayət, Alpatç bunların hamısından mühüm olan bir şeyi də bildirdi. O, kəndxudaya knyaz qızının şeylərini Boquçarovodan aparmaq üçün lazımı qədər araba yığmağı əmr etmişdi. Həmin əmr verilən

gün, səhər çağı kəndlilər yığıncaq edib, araba verməməyi və köçməməyi qət etmişdilər. Lakin vaxt az idi. Zadəganların başçısı avqustun 15-də knyaz ölənin günü, knyaz qızı Maryanın Boquçarovodan çıxıb getməsinə təkidlə tələb edirdi, çünki vəziyyət get-gedə daha artıq təhlükəli olurdu. O deyirdi ki, ayın 16-dan sonra mən heç şeyə cavab verməyəcəyəm. Knyaz ölənin günün axşamı o yola düşdü və səhər dəfnə gələcəyini vəd etdi. lakin vəd etdiyi gün gələ bilmədi, çünki fransızların heç də gözlənilmədən irəlilədiyi xəbərini almışdı. O, öz malikanəsindən ancaq ailəsini və bütün qiymətli şeylərini çıxartmağa macal tapa bilmişdi.

Otuz il idi ki, Boquçarovonu kəndxuda Dron idarə edirdi, qoca knyaz ona Dronuşka deyərdi.

Dron yaşa dolan kimi saqqal basan və 60-70 yaşa qədər heç dəyişmədən, başında birçə ağ tük görünmədən, birçə dişi də düşmədən yaşayan, 60 yaşında da 30 yaşında olduğu kimi şax və qüvvətli, həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən möhkəm olan kəndlilərdən idi.

Dron da başqa kəndlilərlə bərabər isti çaylar deyilən yerlərə köçmüşdü, lakin qayıdıb gələndən az sonra Boquçarovoya kəndxuda qoyulmuşdu və o vaxtdan bəri 23 il idi ki, bu vəzifəni layiqincə yerinə yetirirdi. Kəndlilər ağalardan artıq ondan qorxurdular. Qoca knyaz da, knyaz Andrey də, malikanəni idarə edən müdir də onun hörmətini saxlayır və zərəfatla ona nazir deyirdilər. Dron qulluq elədiyi bu uzun illər ərzində birçə dəfə də nə sərxoş olmuşdu, nə də azarlamışdı. O, nə yuxusuz gecələrdən, nə də ağır zəhmətdən sonra yorulduğunu qətiyyənlə göstərməzdi. Savadsız olduğu halda arabalarla satdığı unun qədərini və pul haqq-hesabını, Boquçarovo zəmilərinin hər desyatindən nə qədər biçilmiş taxıl qotmanı olduğu yaddan çıxarmazdı.

Alpatç dağıdılıb talan edilmiş Lısıye Qorıdan qayıdandan sonra, knyaz dəfn edilən günü həmin bu Dronu yanına çağırtdırıb, əmr etdi ki, knyaz qızının ekipajı üçün 12 at və başqa şeyləri yükləyib aparmaq üçün 18 araba hazırlasın. Boquçarovo kəndliləri bəhrə verən kəndlilər olsalar da, Alpatçın fikrincə, bu əmri yerinə yetirmək onlar üçün çətin olmazdı, çünki Boquçarovoda 230 töycü verən ailə vardı, kəndlilər də varlı idilər. Lakin Dron əmrə qulaq asıb, dinməz-söyləməz gözlərini aşağı tikdi. Alpatç tanıdığı kəndlilərin adını çəkdi və arabaları da bunlardan almağı əmr etdi.

Dron dedi ki, bu kəndlilərin atları kənddə deyil, hara işə göndərilib. Alpatç başqa kəndlilərin adını çəkdi. Dron buna da belə cavab

verdi ki, bu kəndlilərin də atı yoxdur. Bəziləri hökumət arabalarına qoşulub, bəziləri gücdən düşüb, bəziləri də yem olmadığından ölüb. Dronun fikrincə, nəinki arabalar, hətta ekipajlar üçün də at yığmaq mümkün deyildi.

Alpatç diqqətlə Drona baxıb, qaş-qaşağını tökdü. Dron nümunəvi bir kəndxuda olduğu kimi, Alpatç da nümunəvi bir müdir idi. O, iyirmi il idi ki, knyazın malikanələrini idarə edirdi. Alpatç öz idarəsi altında olan camaatın ehtiyac və meyllərini duymaq məsələsində son dərəcə qəbil bir adam idi. Buna görə o çox gözəl bir müdir idi. O, Drona baxaraq dərhal başa düşdü ki, Dronun verdiyi cavablar onun öz sözü deyil, bu bütün Boquçarovo camaatının əhval-ruhiyyəsinin ifadəsidir. Lakin o, Dronun ağalar və kəndlilər cəbhəsi arasında tərəddüd edəcəyini də bilirdi, çünki o, kəndxudalıq vəzifəsində varlanmışdı, kəndlilər ona nifrət edirdi. Alpatç bu tərəddüdü onun baxışlarından oxuyaraq qaş-qaşağını tökdü və Dronun üstünə yeriyib dedi:

– Dronuşka, sən mənə qulaq as. Mənə boş-boş sözlər demə. Zati-aliləri knyaz Andrey Nikolayeviç özü mənə əmr etmişdir ki, bütün camaatı kənddən yola salarsan, düşmənin əlində qalmağa qoymazsan, bu barədə padşahın da fərmanı var. Kim qalsa o, padşaha xəyanət etmiş olur. Əşdirsənmi?

Dron başını qaldırmayaraq:

– Əşdirəm, – dedi.

Bu cavab Alpatçı təmin etmədi. Alpatç başını yelləyərək dedi:

– Adə ey, Dron, bax, sonra pis olar ha!

Dron qəmli bir halda:

– Hökm sizindir, – dedi.

– Ey, Dron, yaxşı iş görmürsən. – Alpatç əlini qoynundan çıxarıb, tənənəli bir hərəkətlə Dronun ayağı altındakı döşməni göstərdi: – Mən nəinki sənə bütün üreyini görürəm, mən sənənin ayaqların altındakı yerin üç arşın dərinliyini də görürəm – deyib, Dronun ayaqlarını altına baxdı.

Dron kaxıxdı, Alpatçın üzünə ötürki bir nəzər salıb, başını yenə aşağı saldı.

– Sən o axmaq-axmaq işləri burax, camaata de ki, Moskvaya yola düşmək üçün yığışsınlar. Knyaz qızı üçün də səhər at və araba hazırlasın, özün də yığıncığa getmə. Əşdirsənmi?

Birdən Dron Alpatçın ayaqlarına düşdü:

– Yakov Alpatç, məni işdən çıxar. Açarları məndən al, İsa xatirənə məni işdən çıxar.

Alpatç ciddi bir ifadə ilə:

– Əl çək! Mən sənin ayaqların altındakı yerin üç arşın dərinliyini də görəəm, – deyərək bayaqkı sözünü təkrar etdi. O bilirdi ki, həm bal anları saxlamaq ustalığı, həm yulafın nə vaxt əkilməsini bilmək, həm də iyirmi il qoca knyaza yarımağı bacarmaq ona bir cadugər şöhrəti qazandırmışdır. O, bunu da bilirdi ki, adamın ayaqları altındakı yerin üç arşın dərinliyini görmək məharətinə camaatın təsəvvüründə ancaq cadugərlər malikdirlər.

Dron ayağa qalxıb, nə isə demək istədi, lakin Alpatç onun sözünü kəsdı.

– Bu nə işdir siz tutursunuz? Hə?.. Siz nə fikirdəsiniz? Hə?

Dron dedi:

– Mən camaata neynim axı?! Sözü baxmırlar. Mən onlara deyirəm ki...

Alpatç onun sözünü kəsdı:

– Bilirəm nə deyirsən. İçirlər?

– Sözü baxmırlar, Yakov Alpatç, yenə bir çəllək götürürlər.

– Qulaq as, görə nə deyirəm. Mən *ispravnik*¹ dalınca gedirəm, sən get camaata de ki, ağıllarını başlarına yığınlar, arabaları da hazırlasınlar.

– Baş üstə.

Yakov Alpatç daha bir söz demədi. O, uzun illər boyu camaatı idarə etmişdi. O bilirdi ki, adamların tabe olması üçün əsas şərt, – onların tabe ola biləcəklərinə şübhə edildiyini onlara göstərməməkdir. Yakov Alpatç Dronun “baş üstə” cavabını alaraq bununla kifayətləndi, lakin o bilirdi ki, qoşun komandası köməyə gəlməyə, kəndlilərdən at və araba almaq mümkün olmayacaq.

Doğrudan da, axşama arabalar gətirilmədi. Kənddə, meyxana qabağında yenə də yığılmaq olmuşdu. Yığılmaqda qərara alınmışdı ki, atlar meşəyə aparılsın, araba da verilməsin. Alpatç bu barədə knyaz qızına heç bir söz demədi, Lisiyə Qoridan gətirilən şeylərin saxlamaq, atları knyaz qızının karetasına qoşmağa hazırlamaq haqqında əmr edib, röisin yanına getdi.

Xanım qız Marya atasının dəfnindən sonra öz otağına girib, qapını bağlamışdı, heç kəsi yanına buraxmırdı. Qulluqçu qız qapı dalından ona dedi ki, Alpatç gəlib, nə vaxt yola düşməyi əmr etməyinizi bilmək istəyir. (Bu Alpatçla Dronun söhbətindən əvvəl olmuşdu). Marya uzandıqı divandan qalxdı və qapı dalından dedi ki, heç vaxt və heç bir yerə getməyəcəkdir, xahiş edir ki, onu rahat qoysunlar.

Knyaz qızı Maryanın olduğu otağın pəncərəsi qərbə baxırdı. O, divan üstə üzü divara sarı uzanıb, barmaqlarını başı altındakı meşin üzlü balışın düymələrinə toxundurur və ancaq bu balışı görürdü. Onun dumanlı fikirləri bir məsələ ətrafında toplanmışdı. O ölənin bir daha geri qayıtmayacağını və öz qəlbinin rəzalətində olduğunu düşünürdü. Bu rəzalət o, indiyə kimi görə bilməmişdi, bu ancaq atası xəstələnəndən sonra meydana çıxdı. Knyaz qızı Marya dua etmək istəyirdi, lakin edə bilmirdi, belə bir ruhi vəziyyətdə Allaha müraciət etməyə qorxurdu. Divanda o, üzü divara sarı, barmaqlarını balışın düymələrinə toxunduraraq xeyli uzanıb qaldı.

Günəş evin bu tərəfinə keçdi, onun axşam şüaları açıq pəncərədən içeri düşərək, otağı və knyaz qızı Maryanın baxdığı meşin balışın bir hissəsini işıqlandırdı. Xanım qız Maryanın düşüncələri birdən dayandı. O qeyri-şüuri olaraq yerindən qalxdı, saçlarını düzəltdi, ayağa durub, pəncərəyə yaxınlaşdı. Aydın, lakin küləkli axşamın sörin havasını qeyri-ixtiyari ciyərinə çəkib, öz-özünə dedi:

“Bəli, indi sən axşam mənzərəsinə rahat seyr edə bilərsən. O daha yoxdur və heç kəs sənə mane ola bilməz!” Knyaz qızı Marya stulda oturdu və başı pəncərənin qırağına düşdü.

Kim isə bağ tərəfdən mehriban bir səsle yavaşca onun adını çəkib, başını öpdü. Marya başını qaldırıb baxdı. Qabağında m-İle Bourienne-i gördü. O, qara paltar geymişdi, qoluna qara bağlamışdı... m-İle Bourienne yavaşca knyaz qızı Maryaya yaxınlaşıb ah çəkərək, onu öpdü və o saat ağladı. Knyaz qızı Marya ona bir də baxıb, keçmiş toq-quşmalarını və ona qarşı olan qısqançlığını xatırladı. Onun yadına bir şey düşdü: – Axır vaxtlar knyazın m-İle Bourienne-yə olan əlaqəsi dəyişmişdi, onu görməyə gözü yox idi, demək knyaz qızı Marya öz qəlbində m-İle Bourienne-i məzəmmət etməkdə haqlı deyilmiş. Knyaz qızı Marya düşünərək öz-özünə dedi: “Başqasını töhmətləndirməyə mənim və haqqım var? Axı mən onun ölümünü istəyirdim!”.

¹ *Ispravnik* – qoza polis rəisi

M-lle Bourienne son vaxtlar knyaz qızı Maryadan uzaqlaşdırmışdı, başqa bir evdə yaşayırdı, lakin yenə də o, Maryadan asılı idi. Knyaz qızı Marya indi m-lle Bourienne-nin vəziyyətini təsəvvür edib, ona yazdığı gəldi. Knyaz qızı sualedici həlim bir nəzərlə m-lle Bourienne-yə baxıb, əlini ona uzatdı. M-lle Bourienne o saat ağladı, knyaz qızı Maryanın əlini öpməyə, onun başına gələn müsibətdən danışmağa, özünün də bu müsibətə ürəkden yandığını göstərməyə çalışdı. O dedi ki, mənim üçün bu müsibətdə yeganə təsəlli sizin mənə bu böyük dərdi sizinlə bölməyə, sizinlə bərabər çəkməyə icazə vermənizdir. Bu böyük dərdin qabağında, bütün keçmiş anlaşmazlıqlar yox olmalıdır. Mən özümü hamının qarşısında təmiz hiss edirəm, o özü oradan mənim qəlbimdəki məhəbbəti və minnətdarlığımı görür. Knyaz qızı Marya onu dinləyir, lakin sözlərini başa düşmürdü, bəzən də ona baxır, səsinin ahənginə qulaq asırdı. M-lle Bourienne bir az susduqdan sonra dedi:

– Əzizim knyaz qızı, sizin vəziyyətiniz iqiqat dəhşətlidir. Mən başa düşürəm ki, siz özünüz haqqında düşünə bilməzdiniz, indi də düşünə bilməzsiniz, lakin sizə olan məhəbbətim məcbur edir ki, sizin qaygınızı qalım... Alpatıç sizin yanınıza gəlmişdimi? Getmək haqqında sizinlə danışdımı?

Knyaz qızı Marya cavab vermirdi. O, başa düşmürdü ki, kim getməlidir, haraya getməlidir? İndi bir iş görmək, bir şey haqqında düşünmək olarmı? Bunun nə mənası varmış?

M-lle Bourienne sözüne davam etdi:

– Bilirsinizmi, *chère Marie*¹, bilirsinizmi, biz təhlükədəyik, fransızlar bizi əhatə etmişlər, indi getmək qorxuludur. Yola çıxsaq, yəqin ki, yolda əsir düşəcəyik, Allah bilir...

Knyaz qızı Marya öz rəfiqəsinə baxır, onun nə dediyini başa düşmürdü:

– Ah, bircə nəfər başa düşəydi ki, indi mənim üçün hamısı, hamısı birdir, heç fərqi yoxdur, heç...

Əlbəttə, mən onun yanından heç getmək istəməzdim... Alpatıç getmək haqqında mənə nə isə dedi... Onunla danışın, mən heç bir şey, heç bir şey edə bilmirəm və istəmirəm...

M-lle Bourienne dedi:

– Mən onunla danışdım. O ümid edir ki, biz sabah gedə bilərik. Amma mən belə düşünürəm ki, indi bizim burada qalmağımız daha

yaşxı olar. Ona görə ki, *chère Marie* yolda əsgərlərin, ya da qiyamçı kəndlilərin əlinə düşmək dəhşətlidir... – M-lle Bourienne ridikülündən fransız generalı Ramonun elanını çıxartdı (elan adı rus kağızında yazılmamışdı). Elanda göstərilirdi ki, əhali öz evlərini atıb getməsin, fransız hökuməti onları lazımcına himayə edəcəkdir. M-lle Bourienne kağızı knyaz qızına verib dedi:

– Məncə, bu generala müraciət etmək yaxşıdır, mən əminəm ki, sizə lazımı hörmət göstəriləcəkdir.

Xanım qız Marya kağızı oxuyur və hönkürtü ilə ağlamamaq üçün özünü güclə saxlayırdı.

– Siz bunu kimdən alıbsınız?

M-lle Bourienne qızaraq dedi:

– Yəqin mənim adımdan fransız olduğumu biliblər.

Knyaz qızı Marya əlində kağız pəncərənin qabağında durdu və rəngi qaçmış halda, bir zaman knyaz Andreyin kabinetli olmuş otağa getdi:

– Dunyaşa, Alpatıçı, ya Dronuşkanı, birini bura çağırın; – *m-lle Bourienne*-nin səsinə eşidib əlavə etdi: – Amaliya Karlovna da deyən ki, mənim yanıma gəlməsin.

Xanım qız Marya fransızların əlinə düşmək fikrindən dəhşətə gələrək deyirdi:

– Tez getmək lazımdır! Tez, tez!

“Knyaz Andrey eşitsin ki, mən fransızların əlindəyəm. Knyaz Nikolay Andreyiç Bolkonskinin qızı cənab general Ramodan onu öz himayəsinə götürməyi xahiş etsin, onun yardımından istifadə etsin!”. Bu fikir knyaz qızı Maryanı dəhşətə gətirirdi. Onun bədəni titrəyir, rəngi qızarırdı, hələ bu vaxta qədər duymadığı kin və qürur hissi onu boğurdu. Bu vəziyyətdə ola biləcək bütün ağır, xüsusilə həqarətli şeylər knyaz qızı Maryanın təsəvvüründə canlandı. “Fransızlar bu evdə yaşayacaqlar, cənab general Ramo knyaz Andreyin kabinetində oturacaq. Əylənmək üçün onun məktublarını və kağızlarını açıb tökəcəklər, oxuyacaqlar. *M-lle Bourienne lui fera les honneurs de Boquçarovo*¹. İltifat buyurub, mənə də balaca bir otaq verəcəklər. Əsgərlər atamın təzə qəbrini dağıdıb, onun döşündəki xaçlarını və ulduzlarını götürəcəklər. Onlar mənə ruslara qalib gəlmələrindən söhbət açacaqlar, yalandan mənim dərdimə yandıqlarını göstərəcəklər”. Bu sözlər

¹ Əzizim knyaz qızı

¹ Xanım Buryen onu Boquçarovoda hörmətlə qəbul edəcək

knyaz qızı Maryanın öz sözləri, öz fikirləri deyildi, lakin indi o özü barədə atası və qardaşı kimi düşünməyi bircə bilirdi. Buradan getsə də, qalsa da, başına hər nə gəlsə də, şəxsən onun üçün heç fərq yox idi, lakin o, özünü yazıq rəhmətlik atasının və knyaz Andreyin bir nümayəndəsi kimi hiss edirdi. O, qeyri-ixtiyari onlar düşündüyü kimi düşünür, onlar hiss etdiyi kimi hiss edirdi. İndi onlar nə deyirdilər, nə edərtilər, – xanım qız Marya da bunları deməyi və bunları etməyi zəruri hesab edirdi. O, knyaz Andreyin kabinetinə girdi; onun kimi fikirləşməyə çalışaraq öz vəziyyətini düşünməyə başladı.

Xanım qız Marya atasının ölümü ilə həyat tələblərinin də məhv olduğunu zənn edirdi, lakin birdən bu həyat tələbləri onun təsəvvür etmədiyi yeni bir qüvvə ilə Maryanın qarşısında canlandı və onun bütün varlığın bürüdü.

Knyaz qızı Marya həyəcanlı və rəngi qızarmış halda otaqda gəzirdi, gah Alpatçı, gah Mixail İvanoviç, gah Tixonu, gah da Dronu öz yanına çağırırdı. Nə Dunyaşa, nə dayə, nə də başqa qulluqçu qızlar m-ile Bourienne-nin sözlərinin nə dərəcə doğru olub-olmadığı haqqında heç bir şey deyə bilmədilər. Alpatçı evdə yox idi: o, rəisin yanına getmişdi. Knyaz qızının çağırdığı memar Mixail İvanoviç çox yatdığından gözləri şişmiş halda onun yanına gəlib qəti bir söz deyə bilmədi. On beş il idi ki, o, öz rəyini söyləmədən, gülümsəy-gülümsəyə qoca knyazın suallarına cavab verməyə adət etmişdi. İndi də razılıq ifadə edən eyni təbəssümlə knyaz qızı suallarına cavab verirdi, lakin onun sözlərindən müəyyən bir nəticə çıxartmaq mümkün deyildi. Knyaz qızı qoca kamerdiner¹ Tixonu çağırırdı. Tixon gəlib, knyaz qızı Maryanın bütün suallarına ancaq: “baş üstə” – deyə cavab verdi. O, knyaz qızına baxaraq höknürtü ilə ağlamaqdan özünü güclə saxlayırdı. Qoca knyazın ölümü onun üçün çarəsiz bir dərd olmuşdu, o, çox sınıxmış və solmuşdu.

Nəhayət, kəndxuda Dron gəldi, iqiqat olub, knyaz qızına təzim edərək qapının ağzında dayandı.

Knyaz qızı Marya otaqda o baş-bu başa gedib, Dronun qabağında dayandı və:

– Dronuşka, – deyərək sözə başladı. Dronun sadıq bir dost olduğuna o heç şübhə etmirdi. Bu həmin Dronuşka idi ki, hər il Vyazma yarmarkasına gedəndə knyaz qızı Marya üçün xüsusi şəkərcörəyi

gətirər və gülümsəy-gülümsəyə ona verərdi. – Dronuşka, indi bizim bu müsibətimizdən sonra... – Knyaz qızı Marya susdu, o, sözünü davam etdirə bilmədi.

Dron ah çəkərək dedi:

– Allahın əmridir, hamımız öləcəyik. – Hər ikisi susdu.

– Dronuşka, Alpatçı harasa gedib, mən heç kəsə məsləhətləşə bilmirəm, adam yoxdur. Doğrumu deyirlər ki, mən buradan gedə bilmərəm?

Dron:

– Zati-aliləri, niyə gedə bilmirsən, gedə bilərsən – dedi.

– Mənə dedilər ki, yol təhlükəlidir, düşmənlər. Əzizim, mən heç bir şey edə bilmirəm, heç nə başa düşmürəm, burada heç kəsə yoxdur. Mən mütəlak axşam, ya da səhər təzədən getmək istəyirəm. – Dron dinmədi, altından altından Knyaz qızı Maryaya baxdı.

– At yoxdur. Mən Yakov Alpatçıya da dedim.

Knyaz qızı soruşdu:

– Niyə yoxdur ki?

Dron:

– Hamısı Allahın bəlasından, – dedi. – Atların olanını seçib, qoşuna apardılar, yerdə qalanı da qırıldı, bu il hər işimiz bəd gətirir. Atları yemləmək nədir, hamı çalışır ki, özü acından ölməsin! Üç günlərlə yeməyə şey tapmırlar. Heç nə yoxdur, hər nə varda, talanıb gedib.

Knyajna Marya Dronun sözlərinə diqqətlə qulaq asırdı.

– Kəndlilər talanıb? Onların çörəyi yoxdur?

– Acından ölürlər, at-araba hayına qalan kimdir.

– Dronuşka, bəs niyə sən mənə demirdin? Kömək etmək olmazmı?

Mən əlimdən gələni elərəm... – Xanım qız Maryaya çox qoribə görünürdü ki, onun ürəyi belə böyük bir dərd ilə dolu olduğu bir vaxtda dövlətli və kasıb adamlar ola bilər, dövlətli adamlar kasıblara kömək etməyə bilərlər. Knyaz qızı Marya mülkədar taxılı olduğunu və onun kəndlilərə verildiyini dumanlı bir şəkildə bilirdi, bu barədə bəzi şeylər eşitmişdi. O bunu da bilirdi ki, kəndlilərin ehtiyacı olanda nə qardaşı, nə də atası onlara kömək etməkdən boyun qaçırmazdı. O da kəndlilərə taxıl paylamaq haqqında sərəncam vermək istəyirdi, ancaq sözlərində səhv etməkdən qorxurdu. Knyaz qızı Marya başqasının qayğısına qalmaq üçün əlinə fürsət düşdüyündən sevinirdi, bu elə bir qayğı idi ki, bundan ötrü öz dərdini unutmaq ona vicdan əzabı ver-

¹ Otaq xidmətçisi

məzdi. Knyaz qızı Marya Dronuşkadan kəndlilərin ehtiyacını və Boquçarovoda nə qədər mülkədar taxılı olduğunu ətraflı öyrənməyə başladı.

– Axı, bizim burada taxılımız var – qardaşımın taxılıdır, elə deyilmi?

Dron iftixarla dedi:

– Mülkədar taxılı yerindədir, heç əl də vurulmayıb. Bizim knyaz əmr etmişdir ki, satmayaq.

Knyaz qızı Marya:

– Onu kəndlilərə payla, – dedi, onlara nə qədər lazımsa, hamısını payla, mən sənə qardaşımın adından icazə verirəm.

Dron heç bir söz deməyib, dərinəndən ah çəkdi.

– Sən bu taxılı onlara payla, çatmasa hamısını payla. Mən sənə qardaşımın adından əmr edirəm. Onlara da de ki, bizim nəyimiz varsa onlarındır. Biz heç nəyimizi onlardan əsirgəmərik. Onlara belə de.

Knyaz qızı Marya danışarkən Dron diqqətlə ona baxırdı.

– Allah xatirinə, xanım, məni işdən çıxar, buyuruq ver, açarları məndən alsınlar. 23 il qulluq eləmişəm, pislik eləməmişəm, sən Allah, məni işdən çıxar!

Knyaz qızı Marya onun nə istədiyini və nə üçün qulluqdan çıxarılmasını xahiş etdiyini başa düşmürdü. O, Dronun sözünə cavab olaraq, onun sədaqətli olduğuna heç vaxt şübhə etmədiyini, həm onun özü üçün, həm də kəndlilər üçün hər şey etməyə hazır olduğunu söyləyirdi.

XI

Bundan bir saat sonra Dnyaya knyaz qızına belə bir xəbər gətirdi: Dron gəlmişdir və bütün kəndlilər knyaz qızının əmrilə anbarın qabağına yığılıb, xanımla danışmaq istəyirlər.

Knyaz qızı Marya dedi:

– Mən onları heç çağırمامışam, mən ancaq Dronuşkaya dedim ki, onlara taxılı paylaşın.

Dnyaya:

– Ancaq, xanım, siz Allah, əmr edin, onları qovsunlar, onların yanına getməyin, – dedi. – Hamısı yalandır. Yakov Alpatç gələr, gedərik... amma siz getməyin...

Knyaz qızı Marya təəccüblə soruşdu:

– Necə yəni yalandır? Nə yalandır?

– Mən yaxşı bilərəm, ancaq, siz Allah, mənə qulaq asın. İstəyirsiniz, lap dayədən soruşun. Deyirlər ki, sizin əmrinizlə kənddən getmək istəmirik.

Knyaz qızı Marya:

– Sən yəqin yaxşı başa düşməyibsən, – dedi. Mən heç vaxt onlara kənddən getməyi əmr etməmişəm. Dronuşkanı bura çağır.

Dron da gəlib, Dnyayaşının sözünü təsdiq etdi, kəndlilər knyaz qızının əmrilə gəlmişdilər.

– Axı mən onları heç vaxt çağırمامışam. Görünür, sən mənim sözümü onlara düzgün çatdırmayıbsan. Mən sənə ancaq bunu dedim ki, taxılı onlara payla.

Dron ah çəkdi:

– Əmr etsəniz, onlar gedərlər.

Knyaz qızı Marya:

– Yox, yox, mən onların yanına gedəcəyəm, – dedi.

Dnyayaş və dayə nə qədər ona getməyi məsləhət gördülərsə də, knyaz qızı Marya onların sözünə baxmayıb, eyvana çıxdı. Dronuşka, Dnyayaş, dayə və Mixail İvanıç da onun ardınca getdi.

Knyaz qızı Marya axşamın qaralığında anbarın yanındakı örüşə yığılıb dayanmış izdihama yaxınlaşaraq öz-özünə fikirləşirdi: “Onlar yəqin belə zənn edirlər ki, mən taxılı onların burada qalması üçün verirəm, onları fransızların əlində qoyub, özüm gedəcəyəm. Lakin mən onlara Moskva yanındakı mülkümüzə aylıq yemək və mənzil verəcəyimi vəd edəcəyəm. Mən əminəm ki, Andre mənim yerimdə olsaydı, daha çox şey edərdi”.

İzdiham bir yerə toplaşaraq hərəkətə gəldi və hamı cəld şlyapasını çıxartdı. Xanım qız Marya yerə baxa-baxa və ayaqları donuna dolaşa-dolaşa kəndlilərə yaxınlaşdı. Ona o qədər qoca və cavan gözlər zillənmiş, o qədər üzlər ona sarı çevrilmişdi ki, knyaz qızı Marya özünü itirərək, heç kəsin üzünü ayrılıqda görmədi və birdən onların hamısı ilə danışmaq lazım olduğunu hiss edib bilmədi ki, nə etsin. Lakin yenə atasının və qardaşının nümayəndəsi olduğunu yadına saldı, bu fikir ona qüvvət verdi və o, cəsarətlə danışmağa başladı:

– Mən sizin gəlməyinizə çox şadam. – Knyaz qızı Marya gözlərini yerdən qaldırmadan danışır və üyeyinin şiddətlə döyündüyünü hiss edirdi: – Dronuşka mənə dedi ki, müharibə sizi talayib dağıtmışdır. Bu elliklə gələn bələdir, bizim ümumi dərdimizdir, mən sizə

kömək etmək üçün heç nəyi əsirgəməyəcəyəm. Mən özüm buradan gedəcəyəm, çünki bura təhlükəlidir... düşmənlər də yaxındadır... çünki.. Mənim dostlarımla, mən hər şeyimizi sizə verirəm, sizdən də xahiş edirəm ki, hamısını, bütün bizim taxılımları götürəsiniz ki, ehtiyac nə olduğunu bilməyəsiz. Ancaq mən taxılı ona görə vermərəm ki, siz burada qalasınız, əgər sizə belə deyiblərsə, bu doğru deyil. Əksinə, mən sizdən xahiş edirəm ki, bütün var-yoxunuzu götürüb, bizim Moskva yanındakı mülkümüzdə gədesiniz, siz orada ehtiyac içində olmayacaqsınız, – mən bunu öz öhdəmə götürürəm və sizə vəd edirəm. Siz ev də verəcəklər, taxılı da. – Knyaz qızı dayandı. Camaat içindən ancaq ah səsləri eşidilirdi.

Knyaz qızı sözüne davam etdi:

– Mən bunu özümdən eləmirəm, mən bunu sizə yaxşı ağa olmuş rəhmətlik atamın adından, qardaşımın və onun oğlunun adından edirəm. Knyaz qızı Marya yenə dayandı. Heç kəs danışmırdı.

Knyaz qızı Marya qabağında duran adamların üzünə baxıb dedi:

– Bizim dərdimiz birdir, ümumdür, ona görə hər şeyi yarı böləyik. Mənim nəyim varsa sizindir.

Bütün gözlər eyni bir ifadə ilə ona zillənmişdi, lakin knyaz qızı bu ifadənin mənasını başa düşə bilmirdi. Bu maraqlı idi, sədaqətmi, təşəkkürümü, ya qorxu və etimadsızlıqımı, – bunu təyin etmək çətin idi, lakin bütün üzlərdə eyni bir ifadə vardı.

Arxa tərəfdən bir adamın səsi eşidildi:

– Sizin iltifatınızdan çox razıyıq, ancaq biz mülkədar taxılımları götürə bilməyəcəyik.

Knyaz qızı soruşdu:

– Niyə axı?

Suala heç kəs cavab vermədi. Knyaz qızı Marya camaata göz gəzdirərək gördü ki, indi onun baxışları kimin gözüne rast gəlirsə, o adam dərhal gözlərini endirir.

Knyaz qızı Marya yenə soruşdu:

– Axı niyə istəmirsiniz? – Onun sualına yenə cavab verən olmadı. Knyaz qızı Marya kəndlilərin susmasından bir ağırlıq hiss etməyə başladı. O, bu adamlardan birinin baxışını tutmaq istədi, qabağında əl ağacına söykənib duran bir qocaya müraciət etdi:

– Niyə danışmırsınız? Əgər sənə başqa bir şey də lazım olduğunu fikirləşsənsə, de! Mən hamısını elərəm. – Knyaz qızı Marya onun baxışlarını tuta bilmişdi. Lakin qoca sanki bundan acıqlanmış kimi başını lap aşağı salıb dedi:

– Niyə razı olaq axı, bizə taxılı lazım deyil.

Camaat içindən müxtəlif səslər eşidildi:

– Niyə biz hər şeyimizi ataq axı? Razı deyilik. Razı deyilik... Biz razılıq vermirik. Bizim sənə yazığımız gəlir, amma razı deyilik. Özün get, tək... – Yenə adamların üzündə eyni ifadə göründü: indi yəqin bu maraq və minnətdarlıq deyil, qəzəbli bir qətiyyətin ifadəsi idi.

Knyaz qızı Marya dərdli-dərdli gülümsəyərək dedi:

– Siz məni düz başa düşməyibsiz. Axı niyə getmək istəmirsiniz? Mən sizə ev-əşik verməyi, sizi saxlamağı vəd edirəm. Burada isə düşmənlər sizi talayıb dağıdacaq...

Camaat içindən qalxan səslər onun səsinə batırdı.

– Razı deyilik, qoy talayıb-dağıtsınlar!.. Sənin taxılımları istəmirik, razı deyilik!

Knyaz qızı Marya camaat içindən yenə bir adamın baxışını tutmaq istədi, lakin bütün gözlər yerə tikilmişdi, görünür ona baxmaqdan çəkinirdilər. Knyaz qızı Marya özünü qərribə bir vəziyyətdə hiss edirdi, heç bilmirdi ki, nə etsin.

Camaat içindən yenə də səslər eşidildi:

– Gör necə tovlayır, onun dalınca qalaya get! Ev-əşiyi dağıt, get boyunduruc altına gir. Niyə, niyə, sizə taxılı verəcəyəm!

Knyaz qızı Marya başını aşağı salıb, kəndlilərin arasından çıxdı, evə getdi. O yola düşmək üçün atları sabaha hazır etməyi Drona bir də tapşırıraq öz otağına girdi. Tək-tənha oturub fikirləşməyə başladı.

XII

Knyaz qızı Marya bu axşam uzun müddət pəncərə qabağında oturub, kəndlilərin kənddən gələn danışmaq səslərinə qulaq asdı, lakin o, kəndlilər haqqında düşünürdü. O, bu kəndlilər haqqında nə qədər düşünsə də, onları başa düşə bilməyəcəyini hiss edirdi. Knyaz qızı yenə ancaq öz dərdini düşünürdü, onun dərdi indi, hal-hazırda göstərdiyi qayğıdan sonra, artıq ondan ötrü bir keçmiş olmuşdu. O, indi artıq atasının ölümünü xatırlaya bilər, ağlaya bilər və dua edə bilərdi. Günəşin batması ilə külək də yatmışdı. Hava sakit və sərin idi. Saat 12-də kənddən gələn səslər kəsildi, xoruz banladı, cökə ağacları dalından ay çıxmağa başladı, düşən şəhdən sərin, ağ duman qalxdı, hər tərəfə sessizlik çökdü.

Yaxın keçmişin hadisələri – atasının xəstəliyi və son dəqiqələri bir-birinin ardınca xanım qız Maryanın təsəvvüründə canlandı. İndi

o həm kədə, həm də sevinc duyaraq bu hadisələr, surətlər üzərində dayanır, onları öz xəyalında seyr edirdi, yalnız atasının ölümü səhnə-sini dəhşətlə özündən rədd edirdi. Gecənin bu sakit və əsrarəngiz vaxtında atasının ölümünü hətta öz təsəvvüründə belə görmək iqtidarında olmadığını hiss edirdi. Bu səhnələri o elə təfərrüfatı ilə, elə aydın təsəvvür edirdi ki, bunlar ona gah indi, gah keçmiş, gah da gələcək kimi görünürdü.

Birdən atasını iflic vurduğu dəqiqələr onun təsəvvüründə canlanırdı. Budur, onu Lısıye Qorıda qoltuğuna girib, bağdan sürüyə-sürüyə gətirirlər. O, dilini güclə tərpedərək alçaqdan nə isə deyir, ağ qaşları əsəbi halda dartınır, narahat bir nəzərlə qorxa-qorxa knyaz qızı Maryaya baxır.

Knyaz qızı Marya düşünürdü: “O öldüyü gün mənə dediyini onda demək istəyirmir. O, həmişə mənə dediyi söz haqqında düşünürmüş”. Knyaz qızı Marya bədbəxtlik üz verəcəyini hiss etdiyindən, atasının sözündən çıxaraq Lısıye Qorıda qaldığı gecəni bütün təfərrüfatı ilə xatırladı, – həmin bu gecənin ertəsi günü qoca knyazı iflic vurmuşdu. Gecə o yatmayaraq barmaqları ucunda aşağı endi, çiçək otağının qapısına yaxınlaşıb, atasının səsinə qulaq asmağa başladı, qoca knyaz bu gecə çiçək otağında yatmışdı. O, iztirab duyulan yorğun bir səsle Tixonla nə isə danışdı. Görünür, o danışmaq istəyirmiş. “Axı o, mənə niyə çağırmadı? Niyə o, mənim orada, Tixonun yerinə olmağıma icazə vermədi?” – Knyaz qızı Marya o vaxt da, indi də belə düşünürdü. “O, daha ürəyində olan sözlərini heç kəsə söyləyə bilməyəcək. Onun ürəyindəki sözləri söyləyə biləcəyi an bir daha nə onun, nə də mənim üçün geri qayıtmayacaq. O zaman Tixon deyil, mən ona qulaq asmalı idim, mən onu başa düşərdim. Nə üçün mən onda otağa girmədim? Bəlkə də, o, öldüyü gün söylədiyini onda mənə deyərdi. O, mənə görmək istəyirdi, mən isə elə oradaca, qapının dalında durmuşdum. Tixonla danışmaq onun üçün ağır idi, ona qəm-qüssə verirdi, Tixon onu başa düşmürdü. Yadımdadır, o, Tixonla Liza haqqında elə danışdı ki, elə bil Liza sağdır, o, Lizanın öldüyünü unutmuşdu. Tixon Lizanın öldüyünü onun yadına saldı, o isə çıxıraraq ona “axmaq” dedi. Onun halı ağır idi. Mən onun hıqqıldaya-hıqqıldaya çarpayıya uzandığını və ucadan: “Allah!” – deyər səsləndiyini qapı dalından eşitdim. Axı niyə, nə üçün onda mən içəri girmədim? O, mənə nə edəcəkdirdi? Mən nə itirəcəkdirdim? Bəlkə də, o, elə o vaxt, dərhal dincələrdi, o, sözü mənə deyib, təsəlli tapardı”. Knyaz qızı Marya atasının öldüyü gün

o, mehribanca söylədiyi sözü xatırladı. “Ə-zi-zim!” – deyər təkrar edib, ürək ağrıdan bir hönkürdü ilə ağlamağa başladı. İndi o, öz qarşısında atasının üzünü görürdü, lakin bu üz knyaz qızı Maryanın ta uşaqlıqdan bəri tanıdığı və həmişə uzaqda gördüyü üz deyildi. Bu, atasının son günündə onun dediyini eşitmək üçün ağzına sarı əyilərək gördüyü üz idi. O zaman knyaz qızı Marya atasının qorxu və zəiflik ifadə edən üzünə birinci dəfə yaxından baxmış, onun üzünü bütün qırıqlıqları və təfərrüfatı ilə görmüşdü.

Knyaz qızı Marya yenə: “Əzizim” deyər təkrar etdi.

Birdən onun ağlına belə sual gəldi: “Bu sözü deyəndə o, nə düşürmüş? O, indi nə düşünür?” Sanki bu suala cavab olaraq tabutda uzanmış atasını, onun ağ yaylıqla bağlanmış üzünün ifadəsini gördü. O vaxt knyaz qızı Marya atasına toxunarkən yeğin bilmədi ki, tabutda uzanan nəinki artıq onun atası deyil, hətta sirli, insanı özündən rədd edən, ikrah hissi oyadan bir şeydir. Onda knyaz qızı Maryanı dəhşət bürümüşdü, həmin dəhşət indi də onu bürüdü. Knyaz qızı Marya başqa şey haqqında düşünmək, dua etmək istəyirdi, lakin heç bir şey edə bilmirdi. O, geniş açılmış gözlərlə ay işığına və kölgəyə baxır, hər an atasının üzünü görəcəyini gözləyir və hiss edirdi ki, evin üzərinə və otağa çökən çakitlik bütün varlığını sıxır.

O pıçıldayaraq:

– Dunyaşa! – deyər çağırırdı. Sonra vəhşi bir səsle: – Dunyaşa! – deyərək bir də çığırırdı və özünü bu ağır sükutun pəncəsindən qoparıb, qulluqçu qızlar yaşayan evə sarı cumdu, bu zaman dəyə və qulluqçu qızlar yüyürə-yüyürə ona tərəf gəlirdilər.

XIII

Avqustun 17-də Rostovla İlin əsirlikdən təzəcə qayıtmış Lavruşkanın və bir nəfər qasid qusarın müşayiətilə Boquçarovonun 15 verstliyində olan Yankovo kəndindəki düşərgədən at ilə gəzməyə çıxmışdılar. Onlar həm İlinin təzə aldığı atı yoxlamaq, həm də kəndlərdə quru ot olub-olmadığını bilmək istəyirdilər.

Son üç gündə Boquçarov kəndi bir-birinə düşmənlər olan iki ordu arasında qalmışdı. Ona görə buraya rus qoşunlarının aryerqardı¹ asanlıqla gələ bildiyi kimi, fransız qoşunlarının avanqardı² da çox asanlıqla

¹ Qoşunun arxa hissəsi

² Qoşunun ön hissəsi

girə bilərdi. Buna görə də Rostov qayğıkeş bir eskadron komandiri kimi Boquçarovoda qalan azuqədən fransızlardan əvvəl istifadə etmək istəyirdi.

Rostovla İlinin kefi lap kök idi. Yolda onlar gah Lavruşkaya Napoleon haqqında suallar verir və onun söylədiklərinə gülür, gah da İlinin atını yoxlamaq üçün çapışırdılar, eyni zamanda onlar Boquçarovoda, knyazın malikanəsində yaxşı qulluqçu qızlar tapacaqlarına da ümid edirdilər.

Rostov heç bilmirdi və heç ağına da gəlmirdi ki, bu getdiyi kənd bacısının nişanlısı olan Bolkonskinin kəndidir.

Rostovla İlin kəndin qabağında axırınıcı dəfə olaraq atlarını çapdılar və Rostov İlini ötürək, hamıdan əvvəl Boquçarovo kəndinin küçəsinə girdi.

İlin rəngi qızarmış halda dedi:

– Çapışmağa başlayanda sən çox qabaqda idin, ona görə ötdün.

Rostov da yüyürməkdən köpüklənmiş Don atını əli ilə sıgallayaraq dedi:

– Hə, nə oldu ki, elə biçənəkdə də qabaqda oldum, burada da?! Lavruşka arxa tərəfdən dilləndi:

– Zati-aliləri, mən öz fransız atımda sizi vurub ötürdim, ancaq sizi pərt eləmək istəmədim. – Lavruşka öz arabaya qoşulan yabısına fransız atı deyirdi.

Onlar atlarını addım-addım sürərək anbara yaxınlaşdılar. Anbarın qabağına çoxlu kəndli yığılmışdı.

Kəndlilərdən bəzisi şapkalarnı çıxartdı, bəziləri də şapkalarnı çıxartmadan gələn atlılara baxırdı. İki nəfər üzü qırışq, seyrək saqqallı, uzun, qoca kəndli meyxanadan çıxdı, səndələyə-səndələyə, başsız-ayaqsız bir mahnı oxuya-oxuya, gülümsəyə-gülümsəyə zabitlərə yaxınlaşdı

Rostov gülərək dedi:
– Qoçaqlar! Deyin görək, otunuz varmı?
İlin: gör bir-birinə necə oxşayırlar... – dedi.
Kəndlilərdən biri xoşbəxtcəsinə gülümsəyir, qayğısız bir halda oxuyurdu:

– Nə... ürr...əəə... k aç... a...n bağ... ça... a... dır!..

İzdihamdan bir kəndli qabağa çıxıb, Rostovun yanına gəldi:

– Siz kimlərdəsiniz? – deyərək soruşdu.

İlin gülərək cavab verdi:

– Nə... ürr...əəə... k aç... a...n bağ... ça... a... dır!..

İzdihamdan bir kəndli qabağa çıxıb, Rostovun yanına gəldi:

– Siz kimlərdəsiniz? – deyərək soruşdu.

İlin gülərək cavab verdi:

– Fransızq, – sonra Lavruşkanı göstərərək əlavə etdi: – Bu da Napoleon özüdür.

Kəndli yenə soruşdu:

– Deməli russunuz.

Orta boylu bir kəndli də onlara yaxınlaşıb soruşdu:

– Burada sizlərdən nə qədər olar? Çoxsunuz?

Rostov:

– Çoxuq, çoxuq – deyərək cavab verdi. – Yaxşı, siz axı bura niyə yığılıbsınız? Yoxsa bayramdır?

Orta boylu kəndli Rostovdan uzaqlaşaraq dedi:

– Qocalar yığılıbdır, dünyanın işlərindən danışırlar.

Bu zaman mülkədar evindən yol ilə zabitlərə sarı gələn iki arvad, bir də ağ şlyapalı kişi göründü.

İlin cəsarətlə üstünə yüyürən Dunyaşanı görüb dedi:

– Bax, çəhrayı paltardakı mənimdir, buna dəyməyin.

Lavruşka İlinə göz vurdu:

– Bizimki olar.

İlin gülümsəyərək soruşdu:

– Nə istəyirsiniz, gözəlmiş?

– Knyaz qızı buyurdu ki, sizdən hansı alaydan olduğunuzu soruşaq, familiyanız nədir?

– Bu, eskadron komandiri qraf Rostovdur, mən də ki sizin müti kulunuz.

Sərxoş kəndli, qız ilə danışan İlinə baxıb, xoşbəxtcəsinə gülümsəyərək oxuyurdu:

– Bağ...ça...a...dır!

Dunyaşadan sonra Rostova Alpatıç yaxınlaşdı, O, hələ uzaqdan şlyapasını çıxarmışdı.

Alpatıç bir əlini qoynuna qoyaraq hörmətlə, lakin zabit cavan olduğundan bir qədər etinasızca dedi:

– Cəsarət edib, zati-alilərinə narahat edirəm. Mənim xanımım – bu ayın 15-də vəfat edən general-anşef knyaz Nikolay Andreyeviç Bolkonskinin qızı bu şəxslərin – o kəndliləri göstərdi – nadanlığı üzündən çətin bir vəziyyətə düşmüşdür və sizdən xahiş edir ki...

– Alpatıç qəmli-qəmli gülümsəyərək sözüünə davam etdi: – Olmazmı ki, atınızı bir az kənara sürəsiniz, yoxsa bunların yanında bir az yaxşı deyil... – Alpatıç arxada duran iki kəndlini göstərdi, onlar at yanında hərənlənən milçək kimi, Alpatıçdan əl çəkmirdilər.

Kəndlilər şad bir halda gülümseyərək:

– A!.. Alpatıç... A! Yakov Alpatıç!.. Çox yaxşı! İsa xatirinə bizi bağışla! Çox yaxşı! – deyirdilər.

Rostov sərxoş kəndlilərə baxıb gülümsədi.

Yakov Alpatıç qoynuna qoymadığı əlilə qoca kəndliləri göstərüb, özünü tox tutaraq Rostova müraciət etdi:

– Bəlkə, bunlar zati-alilərinin xoşuna gəlir?

Rostov:

– Xeyr, burada xoşa gələn bir şey yoxdur, – deyərək atını qırağa sürdü: – Nə olub ki?

– Cəsarət edib, zati-alilərinin nəzərinə çatdırıram ki, buradakı kobud camaat xanımı malikanədən buraxmaq istəmir, onu hədələyib, qoşulan atları açmaq istəyirlər, səhərdən hər şey hazırlanıb, amma xanım cənabları gedə bilmir.

Rostov çığırdı:

– Ola bilməz!

Alpatıç sözünü təkrar etdi:

– Ərz olsun ki, mən sizə lap düzünü söyləyirəm.

Rostov atdan düşüb, atı qasıdə verdi və Alpatıçla bərabər evə getdi, yolda o, Alpatıçdan məsələni bütün təfərrüatı ilə öyrəndi. Doğrudan da, knyaz qızının düənən kəndlilərə taxıl təklif etməsi, Dronla, sonra da anbar qabağına yığışan kəndlilərlə danışıması, işi lap korlamışdı. Dron açarları təhvil verib, kəndlilərə qoşulmuşdu və Alpatıçın çağırışına gəlmirdi. Səhər çağı da knyaz qızı hazırlaşib getmək istəyəndə kəndlilər dəstə ilə anbarın qabağına yığışıb, ona xəbər göndərmişdilər ki, biz knyaz qızını kənddən buraxmayacağıq, çünki kənddən getməmək haqqında əmr vardır, gəlib atları da açacağıq... Alpatıç gedib, onlara öyüd-nəsihət vermişdi, lakin ona demişdilər ki, (hamıdan da çox danışan Karp imiş, Dron camaat içində gizlənilib, özünü göstərmirmiş) əmr var, knyaz qızını kənddən buraxmaq olmaz. Qoy knyaz qızı öz evində qalsın, biz də köhnə qayda ilə ona qulluq edib, hər işdə ona tabe olacağıq.

Rostovla İlin hələ yol ilə atlarını çapa-çapa gələrkən, knyaz qızı Marya Alpatıçın, dayənin və qulluqçu qızların məsləhətinə qulaq asmayaraq, Boquçarovdan getmək istəyirdi, buna görə də şeylərin arabaya yığılmasını əmr etmişdi, lakin sürücülər gələn atlıların fransız olduğunu zənn edərək qaçıq dağılmışdılar, arvadlar ağılamağa başlamışdılar.

Rostov dəhlizdən keçərkən sevinc dolu səslər eşidildi.

– Ağa! Atamız! Səni Allah yetirdi.

Rostovu knyaz qızı Maryanı yanına apardılar. Knyaz qızı qəmgin və düşkün bir halda zalda oturmuşdu. Rostovu görəb, əvvəl onun kim olduğunu, niyə gəldiyini və nə etmək istədiyini başa düşə bilmədi, lakin Rostovun üzündən, içəri girməsindən və ilk sözlərindən onun öz dairələrinə mənsub bir adam olduğunu təyin etdi, parlaq gözlərilə Rostova baxıb, həyəcədən titrəyən və tez-tez qırılan bir səsle danışmağa başladı. Bu görüş dərhal Rostovun təsəvvüründə romanlardakı hadisələri canlandırdı. Rostov knyaz qızı Maryanı dinləyir və ona baxaraq düşünürdü: “Qəm-qüssədən üzülmüş, kobud qiyamçı kəndlilərin ölündə qalmış kimsəsiz, yalnız bir qız! Gör tale məni haraya gətirib çıxardı! Onun üzündə gör nə qədər məsulmuş və nəciblik vardır!”

Bu hadisənin knyaz dəfn olunandan sonra, ertməsi gün baş verdiyini söyləyərkən knyaz qızı Maryanın səsi titrədi. O, üzünü yana çevirdi, lakin yenə tez üzünü çevirib, sualedici, ürkək bir nəzərlə Rostova baxdı, sanki o, bir şeydən qorxurdu, sonra Rostov elə zənn edər ki, bu sözlər onun ürəyini rıqqətə gətirmək üçün söylənmişdir. Rostovun gözləri yaşarmışdı. Knyaz qızı Marya bunu görəb, təşəkkür ifadə edən parlaq gözlərilə Rostova baxdı. Onun nur saçan baxışları üzünün qəşəng olmamasını adama unutturdu.

Rostov ayağa qalxaraq dedi:

– Xanım qız, mən təsadüfən buraya gəlməyim nə qədər şad olduğumu söz ilə ifadə edə bilmirəm, mən sizin qulluğunuzda hazırım. Buyurun, yola çıx bilərsiniz. Əgər sizi yola salmağıma mənə icazə versəniz, heç kəsin sizə toxunmağa cəsarət etməcəyimi mən öz namusumla cavab verirəm. – Rostov çar nəslindən olan xanımlara təzim edilən qayda ilə knyaz qızı Maryaya hörmətlə baş əyib, qapıya sarı yönəldi.

Rostov göstərdiyi bu hörmətlə sanki ona deyirdi: – Mən sizinlə tanış olmağımı bir xoşbəxtlik hesab edə bilərdim, lakin bu tanışlıq üçün mən sizin bədbəxtliyinizdən istifadə etmək istəmirəm.

Knyaz qızı Marya onun hörmətində ifadə olunan bu mənanı başa düşdü və buna qiymət verdi.

Sonra o, fransızca Rostova dedi:

– Mən sizə çox-çox təşəkkür edirəm, lakin mən əminəm ki, bunlar hamısı bir anlaşılmazlığın nəticəsi idi və bu işdə heç kəs müqəssir deyil. – Knyaz qızı birdən ağladı. – Məni əfv edin.

Rostovun qaşları çatıldı, o bir də hörmətlə baş əyib, otaqdan çıxdı.

– Hə, necədir, yaxşıdırımı? Xeyr, qardaş, mənim çəhrayı paltarım özgə ələmdir, adı da Dünyaşadır... – Lakin İlin Rostovun üzünə baxıb, dərhal susdu. O gördü ki, qəhrəmanının və komandirinin ovqatı təlxidir.

Rostov acıqlı-acıqlı İlinə baxıb, ona cavab vermədən yeyin addımlarla kəndə sarı getdi.

O öz-özünə deyirdi:

– Mən o quldurlara göstərərəm! Mən onların başına bir oyun açaram ki...

Alpatçı yanını basa-basa, yorta-yorta güclə özünü ona yetirə bildi:

– Nə qərara gəldiniz? – deyər soruşdu.

Rostov dayandı, yumruqlarını sıxaraq, birdən qəzəblə Alpatçının üstünə yeriyib çığırdı:

– Qərar? Necə qərar? Qoca kaftar! Bəs sən burada nə edirdin?

Hə? Kəndlilər üsyan edir, sən də onların öhdəsindən gələ bilmirsən? Sən özün də xainsən! Mən sizi tanıyıram, hamınızın dərisini soyaram... – Sanki o öz hiddətini nahaq yerə sərf etməkdən qorxaraq, Alpatçı orada qoyub, sürətlə yoluna davam etdi. Alpatçı həqarət hissinə boğaraq, yenə də yanını basa-basa özünü Rostova yetirdi və öz mülahizələrini ona söyləməyə başladı. O dedi ki, kəndliləri yola gətirmək mümkün deyildi, indiki halda hərbi komanda olmadan onlarla mübarizəyə girişmək ağılsızlıq olardı, buna görə də əvvəl komanda dalınca adam göndərmək daha yaxşı olmazdı?

Rostov söylədiyi sözlərin mənasına varmadan dedi:

– Mən bildirərəm, onlara hərbi komandanə deməkdir... Mən onlara mübarizəyə girişməyi göstərərəm! – O, ağılsızcasına heyvani kin və qəzəbdən boğulur, bu qəzəbini bir adamın üstünə tökmək istəyirdi. O, nə edəcəyini düşünmədən, qeyri-şüuri olaraq cəld və qəti addımlarla izdihama sarı yeriyirdi. Rostov kəndlilərə yaxınlaşdıqca Alpatçı hiss edirdi ki, onun bu ağılsız hərəkatı yaxşı nəticə verə bilər. Kəndlilər də onun cəld və möhkəm yerişinə, qətiyyət ifadə edən qaş-qabaqlı üzünə baxaraq, eyni şeyi hiss edirdilər.

Qusarlar kəndə girəndən və Rostov knyaz qızının yanına gedəndən sonra kəndlilər arasında şaşqınlıq və ixtilaf əmələ gəldi. Kəndlilərdən bəzisi deyirdi ki, bu gələn atlılar rusdur, onlar xanımı burax-

mamağımızdan inciyə bilirlər. Dron da bu fikirdə idi, lakin öz fikrini deyən kimi Karp və o biri kəndlilər Dronun üstünə tökülmüşdülər.

Karp onun üstünə çığıraraq deyirdi:

– İllər uzununu sən camaatı basib yeyibsen! Sənin üçün heç fərqi yoxdur. Sən yerə basdırdığın pul küpəsini çıxarıb aparacaqsan, sənə nə ki, bizim evləri dağıdacaqlar, ya yox!..

Bir başqası da çığıra-çığıra dedi:

– Necə deyilib, görək elə də olsun, heç kəs evindən getməyəcək, heç kəs buradan bir çöp də aparmayacaq, vəssəlam, qurtardı getdi.

Birdən balaca boylu bir qoca Drona hücum edərək, yeyin-yeyin dedi:

– Növbə sənin oğluna çatmışdı, amma sənin öz gicbəsərinə hayıfın gəldi, amma mənim Vankamın başını qırxdırıb, əsgər göndərdin. Qırılıb qurtardıq!

– Əlbəttə, qırılıb gedəcəyik.

Dron:

– Mən camaatın sözündən çıxmıram ki, – dedi.

– Görürük necə çıxmırsan, ancaq qarnını yekəltmişən!..

İki uzun kəndli öz bildiklərini deyirdi. Rostov, dalınca da İlin, Lavruşka və Alpatçı kəndlilərə yaxınlaşan kimi Karp barmaqlarını qurşağına soxub, yüngülcə gülümsəyərək, dəstədən qabağa çıxdı. Dron isə, əksinə, arxa tərəfə keçdi, dəstə hərəkatə gəlib sıxlaşdı.

Rostov yeyin addımlarla dəstəyə yaxınlaşıb çığırdı:

– Adə ey! Burada kəndxuda kimdir?

Karp soruşdu:

– Kəndxuda? Kəndxudanı neynirsiniz?..

Karp sözünü deyib qurtarmamışdı ki, qüvvətli bir zərbədən şapkası yerə düşüb, başı yana öyildi.

Rostov gur bir səsle çığırdı:

– Şapkaları çıxardın, xainlər! – Sonra hiddətlə bağardı: – Kəndxuda hanı?

– Kəndxudanı, kəndxudanı istəyir... Dron Zaxarıçı istəyir, – oradan-buradan tələsik, müti səsler eşidildi, şapkalər da başlardan götürüldü.

Karp:

– Biz qarışıqlıq salmarıq, biz qayda-qanunu gözləyirik – dedi və elə o saat arxa tərəfdən bir neçə adamın səsi eşidildi:

– Qocalar qət oluyublar, sizin kimi böyüklərdən az görməmişik...

Rostov Karpın yaxasından yapışib:

– Hələ bir danışsınız da?.. Qiyam?!.. Quldurlar! Xainlər! Bağlayın bunun qolunu, bağlayın! – deyə bağırdı, lakin orada Lavruşkadan və Alpatıçdan başqa elə bir adam yox idi ki, Karpın qolunu bağlasın.

Lavruşka yüyürüb, Karpın daldan qollarını tutdu və çığırtıraları dedi:

– Əmr edin, bizimkiləri tərənin dibindən çağırım gəlsinlər.

Alpatıç kəndlilərə sarı dönüb, onlardan ikisini adı ilə çağırtdı ki, gəlib Karpın qollarını bağlasınlar. Adı çəkilən kəndlilər itaətlə dəstədən çıxıb, toqqalarını açmağa başladılar.

Rostov:

– Kəndxuda hanı? – deyə çığırdı.

Dron qaşqabaqlı və rəngi qaçmış halda dəstənin içindən çıxdı.

Rostov yenə də:

– Kəndxuda sənən? Lavruşka, bağla qollarını, – deyə çığırdı, sanki onun bu əmri də dərhal yerinə yetiriləcəkdə. Doğrudan da, yenə iki kəndli gəlib, Dronun qollarını bağlamağa başladı. Dron da kəndlilərə kömək edirmiş kimi qurşağını açıb, onlara verdi.

Rostov kəndlilərə döndü:

– Hamınız mənə qulaq asın. Bu saat düz evinizə gedin, səsinizi belə eşitməyim.

– Biz ki heç kəsə yamanlıq eləməmişik. Biz ancaq deməliyə ki, axmaqlıqdan bu işi tutduq. Ancaq səfehlik elədik... Mən demədimmi, bu qayda-qanunu pozmaqdır, – deyə kəndlilər bir-birini məzəmmət etməyə başladılar.

Alpatıç yenə öz vəzifəsini yerinə yetirməyə başlayaraq dedi:

– Mən sizə dedim ki, uşaqlar, yaxşı iş tutmursunuz.

Yenə bir neçə kəndlinin səsi eşidildi:

– Yakov Alpatıç, axmaqlıq eləmişik. – Kəndlilər dərhal dağılışmağa və hər kəs öz evinə getməyə üz qoydu.

Qolları bağlı iki kəndlini knyazın həyətinə apardılar. İki sərxoş kəndli də onların ardınca gəlirdi.

Onlardan biri Karpa dedi:

– Ax, bir görə nə qayırdın da!

– Heç ağalarla elə danışmaq olarmı? Sən nə fikirləşirdin?

O birisi də onun sözünü təsdiq etdi:

– Axmaq! Doğrudan da, axmaqsanmış!

İki saatdan sonra arabalar knyazın həyətinə hazır dayanmışdı. Kəndlilər zirək tərənə-tərənə ağanın ev şeylərini götürüb, arabalara yığdırdılar. Knyaz qızı Maryanın tələbilə azad edilmiş Dron da həyətdə durub, kəndlilərə buyuruq verdi.

Uca boylu, gülməşəyən girdə üzülü bir kəndli qulluqçu qızın əlindən bir mücrünü alaraq dedi:

– Sən onu əməlli qoy. Bahasına pul verilib. Niyə elə atırsan, ya da kəndirin altına salırsan, kəndir onu sürüb xarab eləyər. Belə şey mənim xoşuma gəlməz. İşi eləyəndə görə yaxşı eləyəsən, qayda-qanunla. Bax elə ha, həsirin altına qoy, üstünü də ot ilə ört, qoy xarab olmasın.

Knyaz Andreyin kitab şkaflarını götürən başqa bir kəndli dedi:

– Gör nə qədər kitab var. Qoyma taxtaya ilişsin. Uşaqlar, yamanca ağırdır. Zorba kitablardır.

Ucaboy, girdə üzülü kəndli üstə duran lüğət kitablarını göstərüb, mənalı-mənalı göz vurdu:

– Bəli, kişilər avara-avara gəzməyiblər, oturub kitab yazıblar.

***

Rostov knyaz qızının yanına getmədi. Birdən xanım qız elə zənn edər ki, Rostov mütləq onunla tanış olmaq istəyir, buna görə də o, kənddə qalıb, knyaz qızının yola düşməsinə gözlədi. Knyaz qızı Maryanın ekipajları həyətdən çıxanda, Rostov atına minib, onu bizim qoşunlar duran yerə kimi ötürdü, bura Boquçarovodan on iki verst aralı idi. Yankovodakı karvansarada knyaz qızı ilə hörmətlə vidalaşdı və ilk dəfə onun əlini öpdü.

Knyaz qızı Marya Rostova onun xilaskarlığı üçün (Rostovun hərəkətini o, belə adlandırır) təşəkkür edərkən, Rostov qızarıb dedi:

– Eyib deyilmi, siz bundan ötrü mənə təşəkkür edirsiniz, bunu hər bir polis məmuru da elərdi. – O, nədənsə utanaraq və söhbəti dəyişməyə çalışaraq əlavə etdi: – Biz ancaq kəndlilərlə vuruşmalı olsaydıq, düşməni bu qədər içərilərə buraxmazdıq. Belə bir fürsət düşüb, sizinlə tanış olmağımıza görə mən xoşbəxtəm. Əlvida, knyaz qızı, sizə xoşbəxtlik arzu edirəm, sizinlə belə deyil, gözəl bir şəraitdə görüşməyimi arzu edirəm. Əgər siz məni qızartmaq istəmirsinizsə, onda rica edirəm, mənə təşəkkür etməyin.

Lakin knyaz qızı ona söz ilə olmasa da, minnətdarlıq və mehribanlıq ifadə edən bütün gülər üzü ilə təşəkkür edirdi. O, Rostov dediyinə inana bilmirdi, inana bilmirdi ki, Rostov onun təşəkkürünə layiq bir iş görməmişdir. O əmin idi ki, Rostov olmasaydı, həm üsyan etmiş kəndlilərin, həm də fransızların əlində məhv olacaqdı. Rostov onu xilas etmək üçün özünü aydınca görünən qorxunc bir təhlükəyə atdı, eyni zamanda onun yüksək və nəcib qəlbli bir adam olmasına da heç şübhə edilə bilməzdi, çünki o, knyaz qızının vəziyyətini və başına gələn müsibəti anlaya bildi. Knyaz qızı onunla atasının ölümü haqqında danışarkən ağlamış, Rostovun da gözəl və namuslu bir insan olduğunu göstərən gözləri yaşarmışdı. Bu gözlər onun xəyalından ayrılmırdı.

Knyaz qızı Marya ondan ayrılıb, tək qalanda birdən gözlərinin yaşardığını hiss etdi və elə oradaca, birinci dəfə olmayaraq, qoribə bir sual yenə də onun təsəvvüründə canlandı: – Olmaya mənə ona vurulmuşam?

Yankovodan yola düşüb, Moskvaya sarı gedərkən də knyaz qızının vəziyyəti heç də ürəkəcan bir halda deyildi. Bununla belə, o, başını bir neçə dəfə karetin pəncərəsindən çıxarıb, nəyə isə baxaraq həm sevinclə, həm də qəmgin-qəmgin gülümsəmişdi, onunla bir karetdə gedən Dunyaşa da bunu bir neçə dəfə görmüşdü.

Knyaz qızı Marya düşünərək öz-özünə deyirdi: “Lap onu sevmiş olsam da, nə olar axı?”.

O, bəlkə də, heç onu sevməyəcək bir adamı sevdiniyi öz-özünə etiraf etməkdən nə qədər utansa da, belə bir fikirlə özünə təsəlli verirdi. Əvvəla, heç kəs bunu bilməyəcək, ikincisi də, heç kəsə söyləmədən ömrünün axırına kimi birinci və sonuncu dəfə olaraq bu adamı sevdiniyə müqəssir olmayacaq.

Bəzən o, Rostovun baxışlarını, göstərdiyi köməyini, sözlərini xatırlayır və ona elə gəlirdi ki, xoşbəxtlik mümkün olmayan şey deyil. Bunu düşünərkən o, gülümsəyərək karetin pəncərəsindən baxır, Dunyaşa da bunu görürdü.

“Elə bu zaman görək o, Boquçarovoya gələydi. Onun bacısı da görək knyaz Andreyi rədd edəydi”. Knyaz qızı Marya bütün bu şeylərdə qəza-qədərin hökmünü görürdü.

Knyaz qızı Marya da Rostova çox xoş bir təsir bağışlamışdı. Rostov onu xatırlayanda ürəyi açılırdı. Yoldaşları Boquçarovoda onun başına gələn hadisəni eşidərək, zarafatla ona: – Ot dalınca getdin,

lakin Rusiyanın ən zəngin qızlarından birini ələ keçirdin... – sözlərini deyəndə Rostovun acığı tuturdu. Ona görə acığı tuturdu ki, xoşuna gələn, məsum və böyük dövlət sahibi olan knyaz qızı Marya ilə evlənmək fikri iradəsi əleyhinə olaraq, bir neçə dəfə onun ağına gəlmişdi. Nikolay Rostova qalırsa, o, özünə knyaz qızı Maryadan yaxşı bir arvad arzu edə bilməzdi. Onunla evlənmək anasını xoşbəxt edər, atasının da vəziyyətini yaxşılaşdırardı, hətta (o, bunu hiss edirdi) knyaz qızı Maryanın özünü də xoşbəxt elərdi.

Ona bəs Sonya? Sonyaya verdiyi söz necə olsun? Knyaz qızı Bolkonskaya ilə əlaqədar olaraq zarafat etdikdə, Rostovun da buna görə acığı tuturdu.

XV

Kutuzov ordu komandanlığını qəbul etdikdən sonra knyaz Andreyi xatırladı və onun baş qarargaha gəlməsi üçün ömr göndərdi.

Knyaz Andrey Çarevo-Zaymışşeyə gələn vaxtda Kutuzov ilk dəfə olaraq qoşunları nəzərdən keçirirdi. Knyaz Andrey kənddə, baş komandanın ekipajı dayanan keşiş evinin qabağında atdan düşüb, darvaza ağızındakı skamyada oturdu və əlahəzrəti gözləməyə başladı, indi hamı Kutuzova əlahəzrət deyirdi. Çöldən gah alay musiqisinin səsi, gah da yeni baş komandanı “ura” deyər təbrik edən adamların bağırması eşidilirdi. Elə oradaca, darvaza qabağında, knyaz Andreydən on addım aralıda, Kutuzovun orada olmamasından, həm də havanın yaxşılığından istifadə edərək iki dəşik, kuryer və bir ev xidmətçisi dayanmışdı. Qarayanız, ıqlı-bakenbardlı, balacaboy bir qusar podpolkovniki at üstündə darvazaya yaxınlaşdı. Knyaz Andreyə baxıb soruşdu ki, əlahəzrət buradadı olmur və tezmi gələcək?

Knyaz Andrey dedi ki, mən əlahəzrətin qarargahına mənsub olan adamlardan deyiləm, mən də təzə gəlmişəm. Qusar podpolkovniki baş komandanın bəzəkli paltar geymiş dəşikinə döndü. Baş komandanların zabitlərlə, xüsusən bir hərəqətlə danışan bütün dəşikləri kimi o da hərəqətlə dedi:

– Əlahəzrəti soruşursunuz? Yəqin ki, bu saat gələcək. Sizə nə lazımdır?

Qusar podpolkovniki dəşikin danışığı tərzinə ıqları altından gülümsəyib atdan düşdü, atı qasidə verib, Bolkonskiyə yaxınlaşdı və ona yüngülcə təzim etdi. Bolkonski skamyada ona yer elədi. Qusar podpolkovniki onun yanında oturdu.

– Siz də baş komandanı gözləyirsiniz? Deyirlər, Allaha şükür, onun yanına hamı gələ bilər. Yoxsa o kolbasaçılara yaxın durmaq mümkün deyildi. Yermolov boş yerə alman olmaq istəmirdi ki! İndi, bəlkə, ruslar da danışa bilələr. Onlar burada nələr eləmişdilər! Elə hey geriyyə çəkildilər. Bu geriləmə səfərinə siz də olubsunuz?

Knyaz Andrey:

– Bəli, mən də bu ləzzəti gördüm, – deyər cavab verdi. – Nəinki geri çəkilməkdə iştirak etdim, hətta malikanə, ev bir yana dursun... ən əziz olan bir adamı itirdim. Atam vəfat etdi, onu dərd öldürdü. Mən Smolensk tərəfdəyəm.

– Aha?.. Siz knyaz Bolkonskinizin? Sizinlə tanış olmağıma çox şadam, – Denisov knyaz Andreyin əlini sıxaraq və xüsusi bir diqqət və mehribanlıqla onun üzünə baxaraq dedi: – Podpolkovnik Denisov, mənə daha çox Vaska adı ilə tanıyırlar. – Denisov onun dərdinə yanaşaraq: – Bəli, eşitmişəm, – deyib, bir az susdu, sonra yenə sözüna davam etdi: – Bu da skif müharibəsi! Bunlar hamısı yaxşıdır, ancaq böyrünü yerə verib dincələn adamlar üçün yox. Siz knyaz Andrey Bolkonskinizin? – O başını yellədi. – Sizinlə tanış olmağıma çox şadam, knyaz, çox şadam! – deyərək yenə də qəmli bir halda gülümsəyib, knyaz Andreyin əlini sıxdı.

Vaxtilə Nataşa Denisovun onunla evlənmək istədiyini knyaz Andreyə danışmışdı və knyaz Andrey Denisovu Nataşanın sözündən tanıyırdı. İndi knyaz Andreyə həm acı, həm də xoş görünən bu xatirələr yenə onun qəlbində əvvəlki xəstə hissləri oyatdı. Son vaxtlarda o daha bu barədə düşünməyə də, bu hisslər yenə də onun qəlbində yaşayırdı. Smolenskin tərək edilməsi, Lisiye Qorndakı təxribat, knyazın ölümü və bir çox başqa hadisələr knyaz Andreyə elə ağır təsir bağışlamışdı ki, keçmiş xatirələr artıq onun heç yadına düşmürdü, indi yadına düşdükdə isə ona əvvəlki kimi təsir etmədi. Bolkonski adı Denisovun da xəyalında bir çox xatirələr oyatmışdı, lakin bunlar da ona indi uzaq, şairanə bir keçmiş kimi görünürdü. Axşam yeməyindən və Nataşa nəgmə oxuyandan sonra Denisov o zaman on beş yaşlı bir qız olan Nataşaya evlənməyi təklif etmişdi və bunu necə etdiyini heç özü də bilməmişdi. Denisov o zamanı və Nataşaya olan sevgisini xatırlayaraq gülümsədi və dərhal indi onu hər şeydən çox məşğul edən məsələyə keçdi. Bu geri çəkilməkdən, avanpostlarda qulluq etdiyi vaxt düşündüyü müharibə planı idi. Bu planı o, Barklay-de-Tolliyə təqdim etmişdi, indi də Kutuzova vermək fikrində idi. Planda göstə-

rilirdi ki, fransızların əməliyyat xətti çox uzanmışdır. Ön cəbhədən başlayıb, fransızların yolunu kəsməkdənsə və ya bunları etməklə bərabər onların əlaqə xətlərinə hücum etmək lazımdır. Denisov öz planını knyaz Andreyə izah etməyə başladı:

– Onlar bütün bu xətti müdafiə edə bilməzlər. Bu mümkün olan şey deyil, mən bu xətti yarmağı öz öhdəmə götürürəm. Mənə 500 adam verin, mən bu xətti yarım, lap yəqin! Bunun üçün birçə şey – partizan sistemi lazımdır!

Denisov ayağa qalxıb, əl-qolunu ata-ata öz planını Bolkonskiyə söyləyirdi. Bu zaman ordunun nəzərdən keçirildiyi yerdən musiqi və nəgmə səslərilə bərabər, daha qarışıq və daha bərk bağırılan eşidildi. Kənddən də ayaq səsləri və çığırılan eşidilməyə başladı.

Darvaza ağzında duran kazak çığıraraq dedi:

– Özü gəlir, özü gəlir! – Bolkonski və Denisov darvazaya tərəf irəlilədilər və Kutuzovun alçaq, kəhər at üstündə küçə ilə gəldiyini gördülər. Darvazanın qabağında bir dəstə əsgər fəxri qarovulda durmuşdu. Kutuzovun dalınca at üstündə xeyli general gəlirdi. Barklay da öz atını aq qala Kutuzovun atı ilə yan-yanı sürürdü. Zabitlər dəstə ilə onun ardınca və yan-yörəsinə yüyürüşərək: “ura!” deyər çığırıldılar.

Adyutantlar çapa-çapa ondan əvvəl heyətə girdilər. Kutuzov öz ağır bədəni altında yorğa gedən atını tez-tez çıxları ilə dümsükləyir, bir ucdan da başını tərpedərək, əlini qırmızı yanlı, günlüksüz, ağ kavalərqard furajkasına qaldırırdı. O, fəxri qarovulda duran və çoxusu *kavaler*¹ olan qoçaq görünüşlü qrenadrlərə çatanda bir dəqiqəliyi atını saxladı, bir rəis nəzarilə diqqətlə onlara baxıb, ətrafında dəstə ilə duran generallara və zabitlərə sarı döndü. Birdən onun üzündə incə mənəli bir ifadə göründü. O, çiyini dartaraq təəccüblə əlini qaldırıb dedi:

– Belə qoçaq oğlanlar ola-ola geri çəkilmək, hey geri çəkilmək!

– General, xudahafiz. – O, atını tərpedərək knyaz Andreyin və Denisovun yanından keçib, darvazadan içəri girdi.

Onun dalınca:

– Ura! ura! ura! – deyər çığırıldılar.

Knyaz Andrey Kutuzovu görəndən bəri o daha da kökəlmiş, ötlənmişdi, onu piy basmışdı. Lakin onun ağ sarıqla bağlanmış gözü, üzündəki çapıq yeri, sifətində və bədəninə yorğunluq ifadəsi cəynilə

¹ Ordenlərlə təltif olunmuş adam

gördüyü kimi idi. O, əyninə mundir sürtükü geymişdi (nazik qayıışı qırmancı da çiyindən asılmışdı). Onun köklükdən yayxanmış bədəni atın üstündə ağır-ağır yırgalanırdı.

Atını həyəte sürəndə o, yavaşcadan fit çaldı.

– Fyu... fyu... fyu... – Kutuzovun üzündə rəsmi işdən sonra dincəlmək istəyən bir adamın sevinci vardı. O, bütün bədəni ilə əyilərək sol ayağını üzəngidən çıxartdı və zəhmətdən üz-gözünü qırışdıraraq güclə onu yəhərin üstünə qaldırdı, dizini qatlayaraq hıçqıldadı, kazakların və adyutantların qolları üstünə endi.

Sonra özünü düzəltdi, qıyılmış gözlərilə ətrafına nəzər saldı, knyaz Andreyə baxıb, yanını basa-basa eyvana sarı getdi, yəqin ki, o, knyaz Andreyi tanımamışdı.

Kutuzov yenə də bayaqkı kimi fit verərək knyaz Andreyə baxdı və ancaq bir neçə saniyədən sonra knyaz Andreyin üzündəki ifadədən onun kim olduğunu xatırlaya bildi (bu hal qocalarda çox tez-tez olur).

Yorğun bir halda:

– Xoş gördük, knyaz, xoş gürdük, əzizim, gedək... – deyib ağır-ağır eyvana qalxdı. Eyvanın döşəməsi onun ağırlığından cırlıdayaraq səsləndi. Sonra yaxasını açıb, eyvanda olan taxt üstündə oturdu.

– Atan necədir?

Knyaz Andrey qısaca cavab verdi:

– Vəfat etmişdir, – dünən mənə xəbər gətirdilər.

Kutuzov gözlərini geniş açaraq heyrət və qorxu ilə knyaz Andreyə baxdı, sonra furajkasını çıxarıb, xaç vurdu: “Allah rəhmət ələsin! Məsləhət onundur, şükür onun böyüklüyünə!” O, bütün sinəsi ilə ağır-ağır ah çəkib susdu. “Mən onu sevirdim, ona hörmətım vardı, bütün qəlbimlə sənın dərdinə yanırım”. Kutuzov knyaz Andreyi qucaqlayıb, öz kök sinəsinə basdı və xeyli müddət buraxmadı. Qollarını açıb, onu buraxanda knyaz Andrey gördü ki, Kutuzovun dodaqları titrəyir, gözləri də yaşla dolmuşdur. Kutuzov yenə ah çəkdi və ayağa qalxmaq üçün hər iki əlilə taxtdan yapışdı.

– Gedək, gedək mənım yanına, danışaq, – dedi, lakin bu zaman Denisov, adyutantların hiddətlə piçıldayaraq onu eyvanın yanında saxlamaq istədiklərinə baxmayaraq, düşməndən qorxmadığı kimi rəisdən də qorxmıyaraq, mahızları səslənə-səslənə, cəsərlə pilləkəndən eyvana qalxdı. Kutuzov əllərini taxtdan götürmədən narazı halda ona baxdı. Denisov kim olduğunu və vətənin xeyri üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan bir məsələ haqqında əlahəzrətə məlu-

mat verməyə gəldiyini söylədi. Kutuzov yorğun-yorğun Denisovu nəzərdən keçirərək istəmədən əllərini taxtdan götürüb, qanı üstünə qoydu: “Vətənin xeyri üçün? – deyə Denisovun sözlərini təkrar etdi, – yaxşı, nədir axı? Danış”. Denisov qız kimi qızardı (bu bığlı, yaşlı, sərxoş üzün qızarması çox qəribə görünürdü) və Smolensk ilə Vyazma arasında düşmənin əməliyyat xəttini qırmaq planını cəsərlə izah etməyə başladı. Denisov bu ətrafda yaşadığından bu yerlərə yaxşı bələd idi. Onun planı, xüsusilə, böyük inamla danışıdığına görə şəxsiz yaxşı olan bir plan kimi nəzərə çarpırdı. Kutuzov ayaqlarına baxır, arabir qonşu evin həyətinə nəzər salırdı, sanki oradan pis bir şey baş verəcəyini gözləyirdi. Denisov danışırkən, doğrudan da, qonşu evdən, qoltuğuna portfel vurmuş bir general gəldi.

Denisov hələ qurtarmamış Kutuzov generala sarı dönüb soruşdu:

– Nədir? Hazırsınız?

General:

– Hazırdır, əlahəzrət, – dedi. Kutuzov başını yırgaladı, sanki bununla o deyirdi: “Bir adam bunların hamısını necə çatdırıb bilsin”. O yenə Denisovu dinləyirdi.

Denisov deyirdi:

– Mən bir rus zabiti kimi namusla söz verirəm ki, Napoleonun hərəkət xəttini qıraram.

Kutuzov onun sözünü kəsdı:

– Ober-intendant Kirill Andreyeviç Denisov sənın nəyindir?

– Əmimdir, əlahəzrət.

Kutuzov şən bir halda dedi:

– Pa! Biz onunla dost idik. Yaxşı, əzizim, burada, qərargahda qal, səbah danışarıq. – O, başı ilə – xoş gəldin – işarəsi edib, üzünü Denisovdan çevirdi və əlini Konovnitinin gətirdiyi kağızlara uzatdı.

Növbətçi general narazılıq duyulan bir səsle dedi:

– Əlahəzrət buyurub, otağa getmək istəməzmi? Planlara baxmaq və bəzi kağızları imzalamaq lazımdır. – Qapıdan bayıra çıxan adyutant məlumat verdi ki, mənzildə hər şey hazırdır. Lakin Kutuzov, görünür, işini qurtarıb sərbəst halda otağa getmək istəyirdi. Üzünü qırışdıraraq dedi:

– Yox, əzizim, de ki, bura balaca bir stol gətirsinlər, kağızlara burada baxaram. – Sonra knyaz Andreyə dönüb əlavə etdi: – Sən getmə. – Knyaz Andrey eyvanda qalıb, növbətçi generalın verdiyi məlumata qulaq asmağa başladı.

Növbətçi general məlumat verərkən knyaz Andrey qapı dalından qadın pıçılısı və qadın ipək paltarının xıçılısını eşitdi. Knyaz Andrey bir neç dəfə o tərəfə baxıb, dolğun, gözəl bir qadın gördü. Qadının əlində iri bir boşqab vardı, görünür o, baş komandanının içəri girməsini gözləyirdi. Kutuzovun adyutantı pıçıldayaraq knyaz Andreyə dedi ki, bu ev ziyəsinin arvadıdır, əlahəzrəti duz-çörəklə qarşılamaq istəyir. Onun əri əlahəzrəti kilsədə xaç ilə qarşılıdı, o da burada duz-çörəklə qarşılıyır... Adyutant gülümsəyərək əlavə etdi: "Çox qəşəng arvadır". Kutuzov bir az əvvəl Denisova, yeddi il əvvəl Austerlits hərbi şurasındakı mübahisəyə necə qulaq asmışdısa, indi də növbətçi generalın verdiyi məlumata elə qulaq asırdı (növbətçi general əsasən Çarevo-Zaymişə ətrafındakı mövqeyi təhqid edirdi). Görünür, Kutuzov ancaq ona görə qulaq asırdı ki, onun qulaqları vardı və bu qulaqlardan birinə kəndir lifi tıxansa da, onlar eşitməyə bilmirli. Aydın görünürdü ki, növbətçi generalın söylədiyi şeylərdən heç biri onu nə təəccübləndirir, nə də maraqlandırır və ona nə deyiləcəyini qabaqcadan bilirdi. Kilsədə oxunan duaya qulaq asmaq lazım gəlirdi kimi, bunlara da qulaq asmaq lazımdır, – ancaq buna görə o, deyilənləri dinləyirdi. Denisovun dediklərinin hamısı ağıllı və yararlı şeylər idi. Növbətçi generalın dedikləri isə onunkundan daha ağıllı və daha yararlı idi, lakin aydın görünürdü ki, Kutuzov həm biliyə, həm də ağıla nifrət edir, o, ağıldan və bilikdən asılı olmayaraq, məsələni həll edə-cək nə isə başqa bir şey bilirdi. Knyaz Andrey baş komandanın üzün-dəki ifadəni diqqətlə izləyir və gördüyü ki, Kutuzov ancaq dər-xis, qapı dalındakı qadın pıçılısı ilə maraqlanır, onun nə demək olduğunu bilmək və daima nəzakətli olmaq istəyir. Aydın görünürdü ki, Kutuzov ağıllı və biliyə, hətta Denisovun göstərdiyi vətənpərvərlik hissəsinə də nifrət edir, lakin o bunlara ağıllı, hiss və biliklə deyil (çünki o, heç bunları göstərməyə çalışmırdı), nə isə başqa bir şeylə nifrət edirdi. O, bunlara öz ehtirası, öz həyat təcrübəsilə nifrət edirdi. Növbətçi generalın məlumatından sonra o, özündən ancaq bir sərəncam verdi, bu da rus qoşunlarının talançılığına aid idi. Növbətçi general öz məlumatının sonunda əlahəzrətə imzalamaq üçün bir kağız uzatdı. Kağızda, bir mülkədar göy yulafının çalınmasından şikayət edərək, ona dəyən zərərin ordu rəislərindən alınmasını tələb edirdi.

Kutuzov buna qulaq asıb, dodaqlarını marçıldadaraq başını yır-ğaladı:

– Sobaya... oda at! Yadında qalsın, özüm, bütün belə kağızları oda at! Qoy taxılları da biçsinlər, odunları da yandırsınlar, sağlqlarına qismət olsun. Mən nə əmr verirəm ki, bunu eləsinlər, nə də buna icazə verirəm, lakin dəyən zərəri ordu rəislərindən də ala bilmərəm. Bunsuz olmaz. Meşə qıranda çır-çırının hayına qalmazlar. – O bir də kağıza baxıb, başını yelləyərək əlavə etdi: – Bu lap alman səlqişidir! Allah göstərməsin!

XVI

Kutuzov son kağızı imzalayaraq:

– Qurtardıq, – deyib ağır-ağır ayağa qalxdı, ağı, kök boynunun qırışlarını düzəldərək, kefi kök halda qapıya sarı yönəldi.

Keşişin arvadı qıpqırmızı qızaraq cəld boşqabı götürdü, bunu baş komandana təqdim etmək üçün uzun müddət hazırlaşdığına baxmayaraq, vaxtında verə bilmədi. Gec də olsa, boşqabı Kutuzovun qarşısına aparıb təzim etdi.

Kutuzovun gözləri qıyıldı, gülümsəyərək arvadın çənəsindən yapışdı:

– Nə də gözəldir! Sağ ol, özüm!

– Salvarının cibindən bir neçə qızıl pul çıxarıb, boşqaba qoydu.

Kutuzov onun üçün ayrılan otağa tərəf gedərək soruşdu:

– Hə, necə dolanırsan? – Keşiş arvadı gülümsəyərək, onun ardınca otağa girdi, o gülümsədikcə qırmızı yanaqlarında gözəl çökəklər əmələ gəlirdi. Adyutant cyvana, knyaz Andreyin yanına gəlib, onu yeməyə dəvət etdi. Yarım saatdan sonra knyaz Andreyi yenə də Kutuzovun yanına çağırıldı. Kutuzov kreslodə uzanmışdı, onun əynində yenə bayaqkı yaxası açıq sürtük vardı. Əlində bir fransız kitabı tutmuşdu, knyaz Andrey içəri girəndə kitabın arasına bıçaq qoyub büküdü. Knyaz Andrey kitabın cildindən gördü ki, o *madame de Genlis*¹, "*Les chevaliers du Cygne*"² əsəridir.

Kutuzov:

– Otur, burada otur, danışmaq, – dedi. – Çox böyük müsibətdir, çox böyük! Ancaq, özüm, yadında saxla ki, mən sənin atanam, başqa atan... – Knyaz Andrey atasının ölümü haqqında nə bildirsə hamısını və Lisiye Qorıdan keçərkən gördüklərini Kutuzova söylədi.

¹ Madam de Janlis

² "Qu quşu cəngavərləri"

Birdən Kutuzov həyəcanlı bir səslə dedi:

– Gör işi... nə yerə gətirib çıxartdılar... Nə yerə! – Görünür, o, knyaz Andreyin söylədiklərindən Rusiyanın nə vəziyyətdə olduğunu aydın təsəvvür etmişdi. – Bir dayan, səbr elə, vaxt ver, – deyə əlavə etdi və bu zaman onun üzündə qəzəbli bir ifadə göründü: yəqin ki, o, özünü həyəcanlandıran bu söhbəti davam etdirmək istəmədiyini üçün dedi: – Mən səni çağırışam ki, öz yanımda saxlayam.

Knyaz Andrey:

– Əlahəzrətə təşəkkür edirəm, – dedi, – ancaq qorxuram ki, daha mən qərargahlarda qulluq etməyə yaramayam. – Knyaz Andrey bunu söylərkən gülümsədi, Kutuzov bu təbəssümü görərək, sualedici bir nəzərdə knyaz Andreyə baxdı. – Əsas səbəb də budur ki, mən öz alayma öyrənmişəm, zabitləri sevmişəm, alaydakı adamlar da, deyəsən, mənə sevilir. Onları buraxıb getmək mənə ağır gəlir. Əgər mən sizin yanınızda olmaq şərəfindən imtina edirəmsə, inanın ki...

Kutuzovun dolu üzündə ağıllı, həlim, eyni zamanda incə istehzalı bir ifadə göründü. O, Bolkonskinin sözünü kəsdi:

– Təəssüf edirəm, sən mənə lazım olardın, amma sən haqlısan, haqlısan. Bizə adamlar bura üçün lazım deyil. Məsləhətçilər həmişə çox olur, adam isə az olur. Bütün məsləhətçilər sənə kimi gedib, alaylarda qulluq etsəydilər, alaylarımız belə olmazdı. Sən Austerlitsdən mənim yadımdasan. Yadımdadır, yaxşı yadımdadır, öləndə bəy-raq gedirdin. – Knyaz Andrey o günləri xatırlayıb, sevinc içində qızardı... Kutuzov onun qolundan dartıb, üzünü ona sarı aydı, knyaz Andrey yenə qocanın gözlərində yaş gördü. Knyaz Andrey Kutuzovun bu xasiyyətini – çox tez mütəəssir olub ağladığını bilirdi. O, bildirdi ki, Kutuzov onu məhz atasının ölümünü münasibətülə, xüsusilə, əzizləyir və ürəyi yandığını göstərir, lakin Austerlits xatirəti onu həm sevindirir, həm də fərəhləndirir.

– Öz yolunla get, uğurlar olsun. Mən bilirəm ki, sənənin yolun namus yoludur. – Kutuzov bir az susdu. – Buxarestdə mən səni yaman arzulayırdım, göndərməyə adam lazım idi. – Kutuzov söhbəti dəyişərək türklərlə olan müharibədən və bağlanmış sülhdən danışmağa başladı. – Bəli, həm bu müharibədən, həm də bu sülhdən ötrü mənə az məzəmmət etmədilər... amma hamısı öz vaxtında oldu. *Tout vient à point à celui qui sait attendre*¹. Orada da məsləhətçilər buradakından az

deyildi, – o, yenə məsləhətçilərin üstünə qayıtdı, görünür bunlardan xoşu gəlmirdi. – Ax, bu məsləhətçilər, məsləhətçilər! Onların dediklərinə qulaq assaydım, biz nə Türkiyə ilə sülh bağlar, nə də müharibəni qurtara bilərdik. Hər şey tez olsun deyirdilər, tez olan şey də uzun sürür. Əgər Kamenski ölməseydi, işi xarab olardı. O, otuz min adamla qalalara hücum edirdi. Qala almaq çətin deyil, çətin müharibəni udmaqdır. Bunun üçün isə hücum etmək lazım deyil, səbr və vaxt lazımdır. Kamenski Ruşşukun üstünə əsgər göndərdi, amma mən təkcə səbr və vaxt göndərdim, Kamenskidən də çox qala aldım, türkləri də atəti yeməyə məcbur elədim. – Kutuzov başını yırğaladı. – Fransızlar da belə olacaqlar! – O ruhlanaaraq döşünə döyə-döyə dedi: – Mənim sözümə inan, mən onlara da atəti yedirdəcəyəm! – Onun gözləri yenə yaşardı.

Knyaz Andrey soruşdu:

– Hər halda fransızlarla vuruşmaq lazım gəlməyəcəkmiz?

– Lazım gələcək, əgər hamı bunu istəssə, onda əlac nədir... Amma, inan, əzizim; səbr və vaxtdan qüvvətli əsgər yoxdur. Bu iki əsgər hər şeyi elər, ancaq məsləhətçilər *n'entendant pas de cette oreille, voila le mal*¹. Bəziləri istəyir, bəziləri istəmir. Bəs nə edək? – Görünür, o, knyaz Andreydən cavab gözləmədi. – Yaxşı, sən nə etməyi buyursan? – Kutuzovun gözləri dərinlik və ağıl göstərən bir ifadə ilə parıldayırdı, Knyaz Andrey cavab vermədiyini üçün o dedi: – Mən sənə deyim nə etmək lazımdır və mən də edirəm. *Dans le doute, mon cher*, – o, bir az dayanıb əlavə etdi: – *abstiens toi*², – di salamət qal, dostum. Yadında saxla ki, mən sənənin müsibətini sənənlə bərabər öz ürəyimdə daşıyıram və mən sənənin üçün nə əlahəzrətəm, nə knyazam, nə də baş komandanam, – mən sənənin atanam. Əgər bir şey lazım olsa, düz mənim yanıma gəl. Salamət qal, əzizim. – O, knyaz Andreyi yenə qucaqlayıb öpdü. Knyaz Andrey hələ qapıdan çıxmamış Kutuzov sakitləşmiş halda ah çəkib, yenə xanım Janlisin hələ oxuyub qurtarmadığı: “*Les chevaliers du Cygne*” romanını ölinə götürdü.

Knyaz Andrey Kutuzovla görüşəndən sonra, həm işlərin ümumi gedişi, həm də bu işlərin etibarlı olə tapşırılması bərədə arxayın olaraq öz alayına qayıtdı. O nə üçün arxayın olduğunu heç izah edə bilməzdi. Knyaz Andrey sanki chtiras vərdislərindən, hadisələri qruplaşdıran

¹ Gözləməyi bacaran adam üçün hər şey öz vaxtında gəlir.

¹ Bunu heç çətmək istəməyirlər, – bax, bu pisdir.

² Əzizim, şübhə etməkdən çəkin

və nəticələr çıxaran ağıl yerinə yalnız işlərin gedişini sakitcə seyr etmək qabiliyyətindən başqa heç bir şeyi olmayan bu qocadan heç bir xüsusi səyin olmadığını nə qədər aydın görürdüsə, bütün işlərin necə lazımsa, elə də gedəcəyinə daha çox arxayın olurdu. Knyaz Andrey düşünürək öz-özünə deyirdi: “Onun özünün heç bir şəxsi təşəbbüsü olmayacaqdır. O, özündən heç bir şey düşünməyəcək, heç bir şey etməyəcək! Lakin deyilənlərin hamısını qulaq asacaq, hamısını yadında saxlayacaq, hər şeyi öz yerinə qoyacaq, heç bir xeyirli işə mane olmayacaq və heç bir zərərli şeyə yol verməyəcək. O başa düşür ki, onun iradəsindən daha güclü və daha mühüm bir şey vardır, – bu da hadisələrin zəruri gedişidir. O, hadisələrin gedişini görməyi, bunların əhəmiyyətini anlamağı bacarır, ona görə bu hadisələrdə iştirak etməkdən və başqa bir məqsədə doğru yönəldilən öz şəxsi iradəsindən ayrılmağı bacarır. Əsas məsələ budur ki, o, Janlisin romanını oxusa da, fransızca atalar sözü söyləsə də, ona inanırsan. Ona görə inanırsan ki, o, rusdur, ona görə inanırsan ki, o, “gör işi nə yerə gətirib çıxartdırlar!” deyərək səsi titrədi və “mən onlara da at əti yedirəcəyəm” sözlərini söylərkən, gözləri yaş ilə doldu. Knyaz Andreydə olan bu hiss az-çox dumanlı şəkildə hamıda vardı. Kutuzovun baş komandan seçilməsində hamının həmrəy olması və bunu hamının təqdir etməsi də bu hissə əsaslanırdı. Bu isə saray nöqtəyi-nəzərinə zidd olan xalq nöqtəyi-nəzərini əks etdirirdi.

XVII

Padşah Moskvadan getdikdən sonra Moskva həyatı əvvəlki adi qayda ilə davam edirdi. Bu həyat elə bir adi qayda ilə davam edirdi ki, keçən günlərin vətənpərvərlik ehtişamını xatırlamaq belə çətin idi. Rusiyanın, doğrudan da, təhlükə qarşısında olduğuna, İngilis klubu üzvlərinin eyni zamanda, hər bir fədakarlığa hazır olan vətən ölvədi sayılmalarna inanmaq çətin idi. Padşah Moskvaya gələrkən, Moskvada ümumi bir vətənpərvərlik ehtişamı əhval-ruhiyyəsinin olduğunu yalnız bir şey xatırladırdı: O da orduya adam verilməsi və pul ianə edilməsi idi. Bunlar da tezliklə sanki həmişə davam edəcək bir şey kimi, qanuni və rəsmi bir şəkil aldı.

Düşmən Moskvaya yaxınlaşdıqca moskvalıların öz vəziyyətlərinə olan baxışı, münasibəti get-gedə ciddiləşmək əvəzinə daha da yün-

gülləşirdi. Böyük təhlükənin yaxınlaşdığını görən adamlarda bu həmişə belə olur. Təhlükə yaxınlaşarkən insan qəlbində həmişə iki şey eyni qüvvətlə səslənir. Onlardan biri çox ağıllı olaraq deyir ki, insan görək təhlükənin əsl mahiyyətini düşünsün, ölçüb-biçsin və ondan canını qurtarmaq üçün bir yol axtarsın. O birisi isə övvəlkindən daha ağıllı olaraq deyir ki, təhlükə haqqında düşünmək həddindən artıq ağır və çox canüzücü bir şeydir, həm də hər şeyi qabaqcadan görmək və işin ümumi gedişində xilas olmaq insanın öz ixtiyarında deyil, buna görə də təhlükə gəlib çıxanadək ondan üz çəvmək, ürək-açan şeylər haqqında düşünmək yaxşıdır. İnsan tək olarkən çox vaxt birinci səsə, cəmiyyət içərisində olanda isə ikinci səsə uyur. Moskva əhalisi də indi bu vəziyyətdə idi. Çoxdan bəri Moskvada bulki kimi şənlək etməmişdilər.

Rastopçinin yuxarisında içkixana, məmur və Moskva meşşanı Karpuşka Çigirinin şəkli çəkilmiş kiçik afişaları, Vasili Lvoviç Puşkinin burimələri¹ ilə bərabər oxunur və müzakirə edilirdi. Karpuşka orduda olub, meyhanada bir qab artıq şərab içərkən eşitmişdi ki, guya Bonapart Moskvanın üstünə gəlmək istəyir. O hirsələnmiş, bütün fransızları pis-pis söyüşlərlə söymüş, meyhanadan çıxıb, qartal² altında yığışmış camaata nitq söyləmişdi.

Adamlar klublara, evlərə yığışmış, bu afişaları oxuyurdular. Karpuşkanın fransızları ələ salması bəzilərinin xoşuna gəlirdi. Karpuşka deyirdi ki, fransızlar kələm yeməkdən köpəçəklər, qaşa yeməkdən partlayacaqlar, şii yeməkdən gəbərək öləcəklər; fransızlar hamısı cırtıdan-cırtıdandır, bir rus arvadı onların üçün yabaya ilişdirib ata bilər. Bəziləri bu cür sözləri təqdir etmirdilər, deyirdilər ki, bu bayağı və axmaq sözlərdir. Danışdırlar ki, Rastopçin fransızları, hətta bütün xariciləri Moskvadan sürgün etmişdir, deməyinə görə onların arasında Napoleonun casusları və agentləri varmış, lakin bunu ən çox ona görə danışdırlar ki, fransızları və xariciləri sürgün edərkən, Rastopçinin söylədiyi məzəli sözləri yaysınlar. Xariciləri çay gəmisində Nijniyə göndərəndə Rastopçin onlara deyibmiş “*Rentrez en vous même entrez dans la barque et n'en faites pas une barque de Charon*”³.

¹ Burime – beytəşmə, verilən hazır qafiyələrlə şeir demək.

² Qartal – Çar Rusiyanın gerbi (dövlət nişanı) ikiyeşli qartal idi.

³ Öz varlığınıza qapılın və bu qayıqda girin və çalışın ki, bu qayıq sizin üçün Xaronun qayığı olmasın.

Danışırđlar ki, Moskvadan bütün döftərxanaları, idarələri köçürmüşlər və bunu söylərkən elə oradaca Şinşinin zarafatını da əlavə edirdilər. Şinşin deyibmiş ki, elə bircə buna görə Moskva Napoleona minnətdar olmalıdır. Bunu da danışırđlar ki, Mamonovun alayı ona 800 minə oturacaqdır, Bezuxov isə öz əsgərlərinə bundan da artıq pul xərcləmişdir, lakin Bezuxovun hərəkətlərində ən yaxşı şey budur ki, mundir geyib, ata minəcə, alayın qabağında gedəcəkdir və ona baxanlardan yer haqqı almayacaqdır.

Jüli Yerbetskaya üzük dolu nazik barmaqları ilə didilmiş sapı yığıb
SIXA-SIXA:

– Siz heç kəsə lütfkarlıq etmirsiniz, – dedi.

Jüli sabah Moskvadan gedəcəkdə, ona görə də bu gün ayrılıq ziyafəti düzəltmişdi.

– Bezuxov *est ridicule*¹, lakin o, çox xoş təbiətli və çox mehriban bir adamdır. Axı belə *caustique*² olmaqdan bilmirəm nə həzz alırlar. Xalq ordusu mundiri geymiş və Jülinin: “*mon chevalier*”³ adlandırıldığı cavan bir adam ucadan:

– Cərimə! – dedi. Bu cavan Jüli ilə bərabər Nijniyə getmişdi.

Moskvanın bir çox salonlarında olduğu kimi, Jülinin də salonunda şərt qoyulmuşdu ki, ancaq rusca danışılın, kim çəşib fransızca danışırsa, ianə komitəsinin xeyrinə cərimə verirdi.

Qonaq otağında olan bir rus yazıçısı dedi:

– İkinci bir cərimə də qallitsizm⁴ üçün: “удовольствие быть” ifadəsi rusca deyil.

Jüli yazıçının söylədiyinə əhəmiyyət verməyib cavan oğlana döndü:

– Siz heç kəsə lütfkarlıq etmirsiniz, – deyə davam etdi. – *Caus-tique* sözünü işlətməkdə müqəssirəm, cərimə də verəcəyəm. Həqiqəti demək və bundan həzz almaq xatirinə yenə də cərimə verməyə hazırım, ancaq qallitsizmlər üçün cavabdeh deyiləm, – o, yazıçıya müraciət etdi: – Çünki mənim nə knyaz Qolitsin kimi pulum var, nə də vaxtım var ki, müəllim tutub, rusca öyrənim. Budur, özü də gəldi. *Quand on*⁵... – Jüli cavan oğlana döndü: – Xeyr, xeyr, tuta bilməzsi-

niz. – Sonra Pyerə baxıb, nəzakətlə gülümsəyərək dedi: – Günəşdən danışarkən günəşin süalarını görürsən. Jüli kübar qadınlara xas olan bir sərbəstliklə yalan söyləyərək sözünə davam etdi: – Biz elə indicə sizdən danışırđıq. Biz deyirdik ki, sizin alay Mamonovun alayından yaxşı olacaqdır.

Pyer Jülinin əlini öpərək, onun yanında oturdu.

– Ah, mənim alayımdan danışmayan. O lap mənim zəhləmi tökmüşdür.

– Siz özünüz ona komandanlıq edəcəksiniz, elə deyilmi? – Jüli bunu söylərkən bic-bic və istehza ilə gülümsəyib, cavan oğlana baxdı.

Pyerin yanında cavan oğlan elə də *caustique*¹ görünmürdü. O, Jülinin nə üçün belə istehza ilə gülümsədiyinə təəccüb etdi. Pyer dalğın və açıqürəkli bir adam olsa da, onun yanında heç kəs istehza edə bilmirdi.

– Xeyr, – Pyer öz iri, kök bədəninə baxıb güldü. – Fransızlar məni çox asanlıqla vura bilirlər. Bir də qorxuram ki, heç atın üstünə qalxa bilməyəm...

Jülinin başına yığışan adamlar ayrı-ayrı şəxslərdən danışa-danışa sözbəti gətirib, Rostovgilin üstünə çıxartdılar.

Jüli:

– Deyirlər ki, onların işi çox pisdir, – dedi: – Qraf özü də birtəhər adamdır. Razumovskilər onun evini və Moskva ətrafındakı mülkünü almaq istəyirdilər, amma iş elə uzanır. O, çox istəyir.

Kim isə yandan dedi:

– Deyəsən, bu günlərdə məsələni qurtaracaqlar. Ancaq indi Moskvada bir şey almaq özü ağılsızlıqdır.

Jüli soruşdu:

– Niyə? Yoxsa siz elə zənn edirsiniz ki, Moskva təhlükə qarşısındadır,

– Mən? Qərribə sualdır. Mən ona görə... ona görə gedirəm ki, hamı gedir, bir də ki, mən nə İoann d'Arkam, nə də Amazonkayam.

– Bəli, bəli, mənə bir az da əski verin.

Cavan oğlan Rostov haqqında söhbəti davam etdirərək dedi:

– O, öz işlərini idarə edə bilsə, bütün borclarını verə bilər.

– Xoştəbiətli qocadır, ancaq çox *pauvre sire*²-dir. Axı onlar niyə bu qədər çox yaşayırlar? Onlar çoxdan kəndə getmək istəyirdilər.

¹ Gülməli (adamdır).

² Acidil

³ Mənim cəngavərim.

⁴ Quruluşca fransız cümlələrinə oxşayan ifadələrin işlədilməsi.

⁵ Nə vaxt... nə vaxt ki (burada: danışarkən, danışan zaman).

¹ Güllünc, mosxorəci, istehza edən.

² Pisdir.

– Jüli bic-bic gülümsəyərək Pyerdən soruşdu: – Natali, deyəsən, indi yaxşıdır, eləmi?

Pyer:

– Onlar kiçik oğullarını gözləyirlər, – dedi. O, Obolenskinin yanında kazak olub, Belaya Tserkova getmişdir. Orada alay təşkil edilir. İndi də onu mənim alayıma keçiriblər və hər gün onun gəlməsini gözləyirlər. Qraf çoxdan getmək istəyirdi, lakin qrafinya, oğlu gəlməyincə Moskvadan getməyə qətiyyəvən razılışmır.

– Mən onları üç gün bundan əvvəl Arxarovgildə gördüm. Natali yenə qəşəngləşib və kefi açılib. Bir romans da oxudu. Bəzi adamlar hər şeyi necə asanlıqla keçirirlər.

Pyer narazı halda soruşdu?

– Nəyi keçirirlər?

Jüli gülümsədi.

– Bilirsinizmi, qraf, sizin kimi cəngavərlər ancaq Madame Suza¹-nin romanlarında olurlar.

Pyer qızaranaq:

– Hansı cəngavər? – deyər soruşdu. – Niyə?

– Əziz qraf, siz allah bəsdir, *c'est la fable de tout Moscou. Je vous admire, ma parole d'honneur*².

Xalq ordusundan olan cavan oğlan ucadan:

– Cərimə! Cərimə! – dedi.

– Yaxşı da. Danışmaq olmur ki, adam lap darıxır.

Pyer ayağa qalxaraq acıqlı-acıqlı dedi:

– *Qu'est ce qui est la fable de tout Moscou?*³

– Siz Allah bəsdir, qraf. Siz bilirsiniz.

– Mən heç bir şey bilmirəm.

– Mən bilirəm ki, siz Natali ilə dost idiniz, buna görə də... Yox, mən həmişə Vera ilə daha artıq dost olmuşam. *Cette chère Vera!*⁴

Pyer narazı halda sözüünə davam etdi:

– *Non, madame*⁵. Mən heç də Rostovanın cəngavəri rolunu öz boynuma götürməmişəm və bir ay olar ki, onlara getmirəm. Lakin mən anlaya bilmirəm ki, bu amansızlıq...

¹ Xanım Süza

² Bunu bütün Moskva bilir. Doğrudan da, mən sizə təəccüb edirəm.

³ Bütün Moskva nə bilir axı?

⁴ O, əziz Vera!

⁵ Xeyr, xanım.

Jüli gülümsədi və didilmiş sapı əlində yelləyərək dedi:

– *Qui s'accuse – s'accuse*¹ – sonra öz sözünün təsir qüvvəsini saxlamaq üçün tez söhbəti dəyişdi.

– Mən bu gün qərribə bir xəbər eşitmişəm, yazıq Mari Bolkon-skaya dünən Moskvaya gəlmişdir. Siz eşidibsinizmi? Onun atası vəfat etmişdir.

– Doğrudanmı? O, indi haradadır? Mən çox istərdim, onu görüm.

– Mən dünən axşamı onunla keçirdim. O ya bu gün, ya da sabah, qardaşı oğlu ilə bərabər, Moskva ətrafındakı mülklərinə gedir.

Pyer soruşdu:

– Bəs özü necədir?

– Pis deyil, ancaq qəmginidir. Bilirsinizmi, onu kim xilas etmişdir? Bu böyük bir romandır. Nikolas, Rostov, Marini əhatə ediblər, öldürmək istəyiblər, onun adamlarını yaralayıblar. Nikolas özünü meydana atıb, onu xilas etmişdir...

Cavan oğlan:

– Bu da bir roman, – dedi. – Deyəsən, doğrudan, bu ümumi qaça-qaçı ona görə düzəldiblər ki, bütün qarımış qızlar ərə getsinlər, Catiche belə oldu, bu da knyaz qızı Bolkonskaya.

– Bilirsinizmi, mənə, doğrudan da, elə düşünürəm ki, xanım qız Bolkonskaya *un petit peu amoureuse du jeune homme*².

– Cərimə! Cərimə! Cərimə!

– Axı bunu rusca necə deyim!

XVIII

Pyer evə qayıdanda ona Rastopçinin bu gün gətirilmiş iki afişasını verdilər.

Birinci afişada deyilirdi ki, qraf Rastopçinin Moskvadan getməyi qadağan etməsi haqqında yayılan şayiə doğru deyil, əksinə, qraf Rastopçin xanımların və tacir arvadlarının Moskvadan getməsinə sevinir. Sonra afişada deyilirdi: “Az qorxuya düşün, az şayiələr yayın, xəbis Moskvaya gələ bilməyəcəkdir, – mən bu sözümə başımla cavab verirəm”. Bu sözlər ilk dəfə Pyerə aydın göstərdi ki, fransızlar Moskvaya gələcəklər. İkinci afişada deyilirdi ki, bizim baş qarargahı-

¹ Kim üzr istəyirsə, o özünü ittiham edir (üzr istəyən müqəssirdir).

² Cavan adama azca vurulmuşdur.

miz Vyazmadadır, qraf Vitgenşteyn fransızları məğlub etmişdir, lakin əhalidən bir çoxları silahlanmaq istədiyi üçün onlara cəbbəxanada qılnc, tapança və tüfəng hazırlanmışdır, istəyən ucuz qiymətə ala bilər. İndiki afişaların məzmunu Çigirinin övvəlki söhbətləri kimi zarafatyana deyildi. Pyer bu afişaları oxuyub fikrə daldı. Görünür, onun ürəkdən, bütün varlığı ilə arzu etdiyi, eyni zamanda onu qeyri-ixtiyari dəhşətə gətirən qorxunc tufanın buldukları yaxınlaşdı.

“Hərbi qulluğa girib, orduya gedim, ya qalıb gözləyim?” Pyer, bəlkə, yüzüncü dəfə öz-özünə bu sualı verdi. O, stol üstündəki kartı götürüb, *pasyans*¹ eləməyə başladı.

Kartı qarışdırıb, əlində tutdu, yuxarı baxaraq öz-özünə dedi:

– Əgər bu pasyans çıxsax, əgər çıxsax, demək... nə demək? – O, öz sualına cavab verməmiş qapı dalından böyük knyaz qızının səsi eşidildi. Knyaz qızı içəri girmək üçün icazə istəyirdi.

Pyer öz-özünə:

– Demək, onda mən orduya getməliyəm, – deyərək sözünü tamamlandı. Sonra qarıya dönüb ədəvə etdi: – Buyurun, buyurun. (Yalnız uzun belli, daş kimi hissiz üzlü böyük knyaz qızı Pyerin evində yaşayırdı, iki balacalar ərə getmişdi). Knyaz qızı məzəmmətədir, həyəcanlı bir səslə dedi: – *mon cousin*, sizin yanınıza gəldiyim üçün mənə bağışlayın. Nəhayət, bir qərar gəlmək lazımdır, ya yox? Axı bu nə deməkdir? Hamı Moskvadan çıxıb getmişdir, camaat da qiyam qaldırıb. Bəs biz niyə qalmışıq?

Pyer zarafatyana dedi:

– Ma cousine, əksinə, çox sakitlikdir. – O, knyaz qızı qarşısında xeyrixah hamı rolunu sıxılıb, utana-utana yerinə yetirir və bunu gizlətmək üçün ona həmişə belə zarafatyana əlaqə bəsləyirdi.

– Bəli, bu sakitlikdir... yaxşı sakitlikdir! Bizim qoşunların necə fərqləndiyini bu gün Varvara İvanovna mənə danışmışdır. Bunun üçün onlara mərhəbə demək olar. Camaat da qiyam eləyir, qulaq asmaq istəmir, mənim qulluqcum nədir, o da kobudluq eləməyə başlayıb. Belə getsə, tezliklə bizim özümüzü də döyəcəklər. Küçə ilə getmək olmur. Bunlar bir yana dursun, əsl məsələ burasındadır ki, bu gün-sabah fransızlar gələcəklər, biz nəyi gözləyirik axı?! *Mon cousin*, sizdən bircə xahişim var. Əmr edin, mənə Peterburqa aparınlar. Mən necə olsam da, Bonapartın hakimiyyəti altında yaşaya bilmərəm.

¹ Fala baxmaq məqsədilə müəyyən üsulla kart düzmə

– Ma cousine, siz Allah bəsdir, siz bu məlumatları haradan alırsınız... Əksinə...

– Mən sizin Napoleona tabe olmayacağam. Başqaları necə istəyirlər eləsinlər... Əgər siz bunu eləmək istəmirsinizsə...

– Eləyərim, bu saat əmr edərəm.

Görünür, xanım qız hirslenməyə adam tapmadığından dilxor idi. O, öz-özünə nə isə pıçıldayaran stula oturdu.

Pyer:

– Sizə düz məlumat vermirlər, – dedi. – Şəhər sakitlikdir. Heç bir təhlükə də yoxdur. Budur, indiçə bu saat mən oxuyurdum... – Pyer afişaları ögey bacısına göstərdi. – Qraf yazır ki, düşmənlər Moskvaya gələ bilməyəcəkdir, – mən bu sözümə başımla cavab verirəm.

Knyaz qızı acıqlı-acıqlı:

– Ah, sizin o qraf! – dedi. O, riyakarın, xəbisin biridir! Camaatda qiyam fikrini oyadan elə o özü olmadımı? O, axmaq afişalarda bu sözləri yazan o deyildimi? Kim olur-olsun, saçından tutub, darta-darta dama basın (nə qədər axmaq sözdür!). Sonra nə bilim, yazmışdı ki, kim tutub gətirsə, ona eşq olsun, o şərəf və şöhrətə layiqdir. Bu da onun nəzakət və iltifatının nəticəsi. Varvara İvanovna deyir ki, fransızca danışdığım üçün camaat az qala mənə öldürmüşdü...

Pyer:

– Axı bu... Siz hər şeyi ürəyinizə salırsınız, – o yenə də, kartdan pasyans düzəltməyə başladı.

Pasyansın düz çıxdığına baxmayaraq Pyer orduya getmədi, yenə əvvəlki kimi həyəcan və tərəddüd içində, qorxu və eyni zamanda sevinclə nə isə döşətləli bir həddisə gözləyərək əhalisi köçüb getmiş, lap boşalmış Moskvada qaldı.

Knyaz qızı ertəsi gün axşam yola düşdü. Baş müdir Pyerin yanına gəlib dedi ki, alaya hərbi geyim almaq üçün sizin tələb etdiyiniz pulu əldə etmək mümkün deyil, mülklərdən biri satılmayınca bu pul düzəlməyəcək. Baş müdir, ümumiyyətlə, bu alay məsələsinin onu iflasa uğradacağını qeyd etdi. Pyer gülümsəməkdən özünü güclə saxlayaraq baş müdiri dinləyirdi.

– Yaxşı da, satın, – dedi. Nə edək, mən indi bundan boyun qaçıra bilmərəm.

İşlər çətinləşdikcə, xüsusilə, onun öz işləri pisləşdikcə, Pyerə bu daha xoş gəlirdi, o gözlədiyi fəlakətin yaxınlaşdığını daha aydın görürdü. Pyerin tanışlarından şəhərdə tək-tək adam qalmışdı. Jüli

getmişdi. Knyaz qızı Marya getmişdi. Yaxın tanışlardan ancaq Ros-tovgil qalmışdı, lakin Pyer onlara getmirdi.

Pyer əylənmək üçün həmin gün Vorontsovo kəndinə, böyük hava sarına baxmağa getdi. Bu şarı Leppix düşməni məhv etmək üçün hazırlayırdı, nümunə üçün bir şar sabah havaya buraxılmalı idi. Şar hələ hazır deyildi. Pyer eşitdi ki, bu şar padşahın arzusu ilə hazırlanır. Padşah bunun haqqında qraf Rastopçinə bu sözləri yazmışdı:

"Aussitôt que Leppich sera prêt, composez lui un équipage pour sa nacelle d'hommes sûrs et intelligents et dépêchez un courrier au général Koutousoff pour l'en prévenir. Je l'ai instruit de la chose".

"Recommandez, je vous prie, à Leppich d'être bien attentif sur l'endroit où il descendra la première fois, pour ne pas se tromper et ne pas tomber dans les mains de l'ennemi. Il est indispensable qu'il combine ses mouvements avec le général-en-chef".

Pyer Vorontsovo kəndindən geri qayıdıb, Bolotnaya meydanından keçərkən Lobnoye mestoda² bir dəstə adam gördü. Drojkanı³ saxladıb, yerə düşdü. Burada, casusluqda ittiham edilən bir fransız əşpazına cəza verirdilər. Cəza təzəcə qurtarmışdı, cəllad kürən bakenbardlı, göy corablı, yaşıl kamzollu kök bir adamı cəza kürsüsündən açırdı, fransız əşpaz yazıq-yazıq inildəyirdi. İkinci canı də elə oradaca durmuşdu, o, rəngi qaçmış, arıq bir adam idi. Sifətdən hər ikisi fransız oxşayırdı. Pyer adamları itələyə-itələyə özünü qabağa verdi. Onun da üzündə arıq fransızın üzündəki kimi ürkək və xəstə bir ifadə vardı. Pyer:

– Bu nədir? Kimdir? Nə üçün? – deyər soruşdu. Lakin ora yığışan adamları – məmurların, meşşanların, tacirlərin, kəndlilərin, salop⁴ və xəz paltos geymiş qadınların diqqəti elə ehtirasla Lobnoye mestoya cəlb olunmuşdu ki, heç kəs onun sualına cavab vermədi. Kök fransız ayağa qalxdı, qaş-qabağını təkərək çiyinlərini sıxdı və yaqın ki, öz möhkəmliyini göstərmək üçün, ətrafına baxmadan, kamzolunu gey-

məyə başladı, amma birdən dodaqları titrədi və öz-özündən acığı gələrək, yaşlı və nəşəli adamlar birdən-birə necə ağlayırlarsa eləcə ağlamağa başladı. Ora yığışan adamlar ucadan danışmağa başladılar, Pyerə elə gəldi ki, onlar ucadan danışmaqla öz ürəklərində baş qaldıran mərhəmət hissini boğmaq istəyirlər.

– Hansı knyazınsa əşpazdır...

Fransız ağlarkən Pyerin yanında duran üzü qırıxq bir dəftərxana məmuru:

– Hə, müsyö, kefin necədir. Deyəsən, rus xərəyi boğazında qalıb, – deyərək dönüb, ətrafına baxdı: yaqın o etdiyi zarafatın bəyənilib-bəyənilmədiyini bilmək istəyirdi. Bəziləri bu sözü eşidib güldü, bəziləri isə o biri fransızı soyunduran cəllada qorxa-qorxa baxmaqda davam edirdi.

Pyer burnunu çəkib, üz-gözünü qırıxdırdı və tez dönüb, öz minik arabasına sarı getdi. Gedə-gedə, həm də drojkiyə minərkən yavaşca-dan nə isə öz-özünə deyirdi. Yol uzununu o, bir neçə dəfə diksindi və elə bərkdən qışqırdı ki, sürücü ondan soruşdu:

– Nə buyurursunuz?

Pyer sürücünün minik arabasını Lubyanka meydanına sürdüyünü görəb çığırdı:

– Hara sürürsən?

– Buyurmuşdunuz ki, baş komandanın yanına sür.

– Axmaq! Heyvan! – deyər çox nadir hallarda özündən çıxan Pyer çığırdı. – Mən dedim evə sür, tez ol, səfeh! – Sonra o, öz-özünə dedi ki, elə bu gün yola düşüb getmək lazımdır.

Pyer cəza verilən fransızı və Lobnoye mestonu əhatə edən adamları görəndən sonra, daha Moskvada qala bilməyəcəyini, elə bu gün orduya gedəcəyini möhkəm qət etmişdi. Ona elə gəlirdi ki, o bunu ya sürücüyə demişdir, ya da sürücü özü bunu bilməli idi.

Pyer evə gəldikdən sonra, hər şeyi bilən, hər şeyi bacaran və bütün Moskvada tanıyan sürücüsü Yevstafeyçev bu axşam Mojayaska, orduya gedəcəyindən oraya minik atları göndərməsi haqqında sərəncam verdi. Lakin bunları elə o gün hazırlamaq mümkün olmadığından Yevstafeyçev, Pyerin yalnız o biri gün Moskvadan çıxmasını mümkün hesab etdi, çünki köməkçi qoşqu atlarının yola düşməsinə vaxt lazım idi.

Ayun 24-də yağışlı günlərdən sonra hava açıldı və həmin gün Pyer Moskvadan çıxdı. Gece qoşqu atlarını Perxuşkovda dəyişərkən Pyer

¹ Leppix indicə hazır olacaq, onun qayıtı üçün sudaqotlu və ağıllı adamlardan bir ekipaj düzəldin və xəbərdarlıq etmək üçün general Kutuzovun yanına qasid göndərin. Mən bu barədə ona xəbər göndərmişəm. Leppixi də başa salın ki, səhv etməmək və düşmənin əlinə keçməmək üçün, ilk dəfə enəcəyi yerə yaxşı diqqət yetirsin. O, öz hərəkətini baş komandanın hərəkətilə uyğunlaşdırmalıdır.

² Çar əmrlərinin elan olunduğu hündür yer; edam yeri

³ Dördtəkərli yüngül minik arabası

⁴ Geniş qadın paltosu

bu axşam böyük vuruşma olduğunu eşitdi. Deyirdilər ki, atəş səsinə Perxuşkovda yer titrəyirdi. Pyerin – “kim qalib gəldi?” sualına heç kəs cavab verə bilmədi (bu ayın 24-də Şevardino ətrafında olan vuruşma idi). Səhər açılında Pyer Mojayska çatdı.

Mojayskda bütün evlər qoşun tərəfindən tutulmuşdu. Pyeri karvansarada mehtər və sürücü qarşılıdı. Orada da yer yox idi, bütün otaqlar zabitlərlə dolu idi.

Mojayskda və Mojayskin ətrafında, hər yerdə qoşunlar hərəkət edirdi, duran hissələr də vardı. Hər tərəfdə kazaklar, piyada və atlı əsgərlər, arabalar, qutular, toplar görünürdü. Pyer qabağa getməyə tələsirdi. Moskvadan uzaqlaşdıqca, bu qoşunlar dənizinə girdikcə onu daha artıq həyəcan və bu vaxta qədər duymadığı yeni bir sevinc hissi bürüyürdü. Bu hiss padşah gələn zaman onun Slobodski sarayında duyduğu hissə oxşayırdı. Pyer hiss edirdi ki, o nə isə bir iş görməli, nəyi isə qurban verməlidir, lakin nə görüləcək işin, veriləcək qurbanın nədən ibarət olduğunu o, özü də bilmirdi. O, indi xoş bir şey duyurdu. İnsanların səadətini, həyatın rahatlığını, var-dövləti təşkil edən bütün şeylər, hətta həyatın özü də nə ilə isə müqayisədə mənasız boş bir şeydir və ona görə, yəni həmin şeylə müqayisə etdikdə bunları rədd etmək xoşdur... Lakin nə ilə müqayisə etdikdə? Pyer bunu özünə aydınlaşdırı bilmirdi. O, kimdən ötrü və nə üçün hər şeyini qurban etməkdən xüsusi bir həzz duyduğunu heç özünə aydınlaşdırmaq istəmirdi. Onu nə üçün qurban vermək istədiyi düşündürmürdü, qurban verməyin özü onun üçün fərhəverici yeni bir hiss idi.

XIX

Ayın 24-də Şevardino istehkamı ətrafında vuruşma olmuşdu, ayın 25-də nə o tərəfdən, nə də bu tərəfdən bir güllə də atılmamışdı, ayın 26-da isə Borodino vuruşması oldu.

Şevardino və Borodino ətrafında nə üçün və necə bir tərəf vuruşmaya başlamış, o biri tərəf isə bu vuruşmanı qəbul etmişdi? Borodino vuruşması nə üçün olmuşdu? Nə fransızlar, nə də ruslar üçün onun zərər qədər də əhəmiyyəti yox idi. Bunun ən yaxın nəticəsi bu oldu ki (və belə də olmalı idi), biz Moskvanın fəlakətinə (dünyada hər şeydən çox bundan qorxurduq), fransızlar isə bütün ordularının məhv olmasına yaxınlaşdılar (onlar da dünyada ən çox bundan qorxurdular). Bu nəticə elə onda tamamilə aydın idi, bununla belə vuruşmanı Napoleon başladı, Kutuzov da qəbul etdi.

Əgər bu sərkərdələr ağıllı hərəkət etsəydilər, Napoleon gərək aydın görəydi ki, o, iki min verst irəlilədikdən sonra, ordunun təxminən dördde birini itirə biləcəyi belə bir vuruşmaya başlamaqla, doğrudan-dəğruba, məhv olmağa doğru gedir. Kutuzov da gərək aydın görəydi ki, o da öz ordusunun təxminən dördde birini itirə biləcəyi bu vuruşmanı qəbul etməklə Moskvanı itirir. Dama oyununda mənim bir damam az olsa və mən bunu nəzərə almayıb, eyni miqdarda dama udub-uduzsam yəqin ki, axırda uduzacağam, ona görə nə rəqibimin bir damasını vurmamalı, nə də bir damamı qurban verməliyəm. Bu aydın bir məsələ olduğu kimi, Kutuzov üçün də o zamankı vəziyyət beləcə aydın idi.

Oyunda düşmən tərəfdə 16, məndə isə 14 dama olsa, mən ondan yalnız səkkizdə bir qat zəifəm, lakin mən eyni miqdarda udub-uduzmaqla 13 damanı əldən versəm, düşmən tərəf məndən üç dəfə qüvvətli olacaqdır.

Borodino vuruşmasına kimi bizim qüvvəmiz fransızların qüvvəsinə görə təxminən beşin altına, vuruşmadan sonra isə birin ikiye, yəni vuruşmaya kimi 100 minin 120 minə, vuruşmadan sonra isə 50-nin 100-ə olan nisbətində idi. Bununla belə, ağıllı və təcrübəli Kutuzov vuruşmanı qəbul etdi. Dahi bir sərkərdə olan (ona belə deyirlər) Napoleon isə vuruşmaya başladı, ordusunun dördde birini itirdi, öz xəttini isə daha da uzatdı. O, Venanı alandan sonra müharibəni qurtardığı kimi, Moskvanı da alandan sonra müharibəni qurtarmaq fikrində idi, – desələr bu doğru deyil, çünki buna qarşı çox-dəlillər vardır. Napoleonun tarixçiləri deyirlər ki, Napoleon hələ Smolenskdə dayanmaq istəyirdi, öz xəttinin uzanması təhlükəsini və Moskvanı almaqla müharibənin qurtarmayacağını bilirdi, çünki o, Smolenski alarkən rus şəhərlərinin nə vəziyyətdə ona tərk edildiyini görmüşdü. Eyni zamanda barışmaq arzusunda olduğunu dəfələrlə bildirdiyinə baxmayaraq, heç bir cavab almamışdı.

Napoleon Borodino vuruşmasına başlamaqla, Kutuzov isə vuruşmanı qəbul etməklə həm öz iradələrindən asılı olmayan, həm də mənasız bir hərəkət etmişdilər. Tarixçilər isə artıq baş vermiş hadisələri sonradan bəzəyərək bu sərkərdələrin qabağı görmələri və dahiyyə haqqında hiyləgərcəsinə qurulmuş dəlillər gətirdilər. Əslində isə bu sərkərdələr dünya hadisələrinin bütün qeyri-iradi, kortəbii vəsiyyətləri içərisində ən müti və ən asılı xadim idilər.

Qədim insanlardan bizə qəhrəmanlıq poemalarının nümunələri qalmışdır. Bu poemalarda bütün tarixin mahiyyətini qəhrəmanlar

təşkil edir. Biz hələ bu vaxta qədər bizim dövrümüzdə bu cür tarixin mənasız olduğunu öyrənə bilməmişik.

Borodino və ondan qabaq olan Şevardino vuruşması necə olmuşdur məsələsi haqqında da eynilə belə müəyyən və hamıya məlum olan tamamilə yanlış bir təsəvvür vardır. Tarixçilər bu məsələni belə təsvir edirlər:

Guya rus ordusu Smolenskdən geri çəkilməkə baş vuruşma üçün özünə ən yaxşı bir mövqə axtarırdı və guya belə bir mövqə də Borodino da tapılmışdı.

Guya ruslar bu mövqeyi qabaqcadan möhkəmləndirmişdilər. Bu da yoldan sol tərəfdə (Moskvadan Smolenskə), demək olar ki, yola düzbucaq şəklində, Borodinoda Utitsaya sarı olan bir yerdə idi ki, vuruşma məhz burada olmuşdu.

Guya bu mövqedən qabaqda, düşmənin hərəkətini müşahidə etmək üçün, Şevardino kurqanında möhkəmləndirilmiş ön post vardı. Guya ayın 24-də Napoleon hücum edərək, bu postu almışdır, ayın 26-da isə Borodino çölündə duran bütün rus ordusuna hücum etmişdir.

Tarixdə belə yazırlar, bu isə qətiyyən doğru deyil, məsələnin mahiyyətini öyrənmək istəyən hər kəs bunu çox asanlıqla yəqin edə bilər.

Ruslar yaxşı mövqə axtarmırdılar, onlar geri çəkilməkə Borodinodan yaxşı olan bir çox mövqelərdən keçib getmişdilər. Onlar bu mövqelərdən heç birində dayanmamışdılar, həm ona görə ki, Kutuzov özü seçmədiyi bir mövqeyi qəbul etmək istəmirdi, həm ona görə ki, xalq vuruşmasını tələb edənlərin səsi hələ kifayət qədər ucalmırdı, həm də ona görə ki, Miloradoviç hələ öz xalq ordusu ilə gəlib çıxmamışdı, bundan başqa da saysız-hesabsız səbəblər vardı. Amma həqiqət bu idi ki, əvvəlki mövqelər daha qüvvətli mövqelər idi, vuruşma gedən Borodino mövqeyi isə heç də qüvvətli bir mövqə deyildi, o, Rusiya imperiyasında olan saysız-hesabsız başqa yerlərdən heç də fərqlənmirdi.

Ruslar Borodino çölündə, yoldan düzbucaq şəklində solda olan, yeni vuruşma gedən mövqeyi möhkəmləndirmək bir yana dursun, 1812-ci il, avqustun 25-nədək vuruşmanın burada olacağıni heç düşünməmişdilər də. Buna birinci sübut budur ki, ayın 25-də bu yerdə heç bir istehkam yox idi, ayın 25-də burada istehkam tikməyə başlamış, ayın 26-da hələ bu işi qurtarmamışdılar. İkinci sübut da Şevardino istehkamının öz vəziyyəti idi, vuruşma gedən mövqeyin qabaq tərə-

findən Şevardino istehkamının heç bir mənası yox idi. Nə üçün o biri mövqelərdən ən çox bura möhkəmləndirilmişdi? Nə üçün ayın 24-də, gecədən xeyli keçəndə bu müdafiə etmiş, bütün imkanları sərf etmiş və altı min adam itirmişdilər? Düşməni müşahidə etmək üçün atlı bir kazak dəstəsi kifayət idi. Vuruşma gedən mövqeyin əvvəlcədən nəzərdə tutulmasına və Şevardino istehkamının bu mövqeyin ön məntəqəsi olmamasına üçüncü sübut da budur ki, ayın 25-nə kimi Barklay-de-Tolli və Baqratyon bu fikirdə idilər ki, Şevardino istehkamı mövqeyin sol cənabıdır və Kutuzov özü də vuruşma qurtarandan sonra tez tələsik yazdığı məlumatında Şevardino mövqeyini sol cənab adlandırır. Ancaq çox sonra Borodino vuruşması haqqında geniş izahatlar yazılarkən, (yəqin ki, günah işləyə bilməsi mümkün hesab edilməyən baş komandanın səhvliyinə haqq qazandırmaq üçün) belə bir yanlış və qəribə məlumat uydurulmuşdu ki, guya Şevardino istehkamı ön post idi (əslində isə ancaq sol cənabın möhkəmləndirilmiş bir məntəqəsi idi) və guya Borodino vuruşmasına biz möhkəmləndirilmiş və qabaqcadan seçilmiş bir mövqedə başlamışdıq və demək olar ki, heç möhkəmləndirilməyən bir yerdə başlamışdı.

Əslində vəziyyət belə idi: Vuruşma mövqeyi, böyük yoldan düzbucaq şəklində deyil, sivri bucaq şəklində keçən Koloça çayı sahilində seçilmişdi. Belə ki, bu mövqeyin sol cənabı Şevardinoda, sağ cənabı Novoye selo yaxınlığında, mərkəzi isə Borodinoda, Koloça çayı ilə Voyna çayının birləşdiyi yerdə idi. Smolensk yolu ilə Moskvaya doğru hərəkət edən düşmənin qabağını kəsmək istəyən bir ordu üçün, Koloça çayı ilə müdafiə edilən bu mövqeyin əlverişli olduğunu, vuruşmanın necə getdiyini unudaraq Borodino çölünə baxan hər kəs aydın görə bilər.

Napoleon ayın 24-də Valuyevə gedərkən rusların Utitsadan Borodinoya doğru olan mövqeyini görmədi (tarixdə belə deyilir) və görə də bilməzdi, çünki belə bir mövqə yox idi. Napoleon rus ordusunun ön postunu da görmədi, rus arıyerqardını təqib edərək gəlib, rusların mövqeyinin sol cənabı olan Şevardino istehkamına çıxdı və ruslar heç gözləmədiyi halda öz qoşununu Koloça çayından keçirdi. Ruslar da baş vuruşmaya girişməyə macal tapmadıqlarından, tutmaq istedikləri mövqedən öz sol cənabları ilə geri çəkilib, yeni bir mövqə tuttular ki, bura əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış və möhkəmləndirilməmişdi. Napoleon Koloça çayının sol tərəfinə, yoldan sola keçərək gələcək vuruşma meydanını bütünlüklə sağdan sola doğru (ruslar tərəfdən)

dəyişdi, onu Utitsa, Semyonovskoye və Borodino arasındakı çölə keçirdi (Rusiyanın başqa çöllərindən fərqlənməyən bu çölün, heç bir üstünlüyü və əlverişli cəhəti yox idi) və ayın 26-da bütün vuruşma bu çöldə oldu. Nəzərdə tutulan vuruşmanın və baş verən vuruşmanın planı kobud şəkildə belədir:

Əgər Napoleon ayın 24-də axşam Koloça çayına gəlməsəydi və elə o saat Şevardino istehkamına hücum etmək əmrini verməsəydi, hücumu ertəsi gün səhər başlasaydı, heç kəs Şevardino istehkamının bizim mövqeyin sol cinahı olduğuna şübhə etməzdi, vuruşma da bizim gözlədiyimiz kimi gedərdi. Belə olan surətdə biz yəqin ki, Şevardino istehkamını, bizim çol cinahı daha inadla müdafiə edərdik, Napoleona da ya mərkəzdən, ya da sağdan hücum edərdik, ayın 24-də isə baş vuruşma əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş və möhkəmləndirilmiş mövqedə olardı. Lakin bizim sol cinaha hücum, bizim aryerqard geri çəkilmədən, yəni Qridnyova ətrafında baş verən vuruşmadan o saat sonra, axşam olduğundan və rus sərkərdələri elə o axşam, ayın 24-də baş vuruşmaya başlamaq istəmədiklərindən və ya başlamağa macal tapmadıqlarından, baş vuruşmanın birinci və əsas hissəsi hələ ayın 24-də uduzulmuşdu və yəqin ki, bu ayın 26-da olan vuruşmanın da uduzulmasına doğru aparırdı.

Şevardino istehkamını itirdikdən sonra biz ayın 25-də səhərə doğru sol cinahla mövqesiz bir vəziyyətdə qaldıq və sol cinahı geri çəkməyə, onu harada olursa-olsun, cəld möhkəmləndirməyə məcbur olduq.

Ayın 26-da rus qoşunlarının hələ qurtarmamış zəif istehkamlarla müdafiə olunması məsələnin hələ hamısı deyildi. Bu mövqə bir də ona görə əlverişli deyildi ki, rus sərkərdələri baş vermiş hadisəni (yəni sol cinahda mövqeyin əldən çıxmasını, bütün gələcək vuruşma meydanının sağdan sola köçürülməsini) tamamilə dərk etməyərək öz mövqələrini Novoyeselodan tutmuş Utitsayadək uzanan bir vəziyyətdə saxladılar, buna görə də vuruşma zamanı öz qoşunlarını sağdan-sola hərəkət etdirməli oldular. Bu qayda ilə vuruşma başlanandan ta qurtaranadək rusların sol cinahında duran bütün fransız ordusuna qarşı bizim ikiqat zəif qüvvəmiz vardı. (Ponyatovskinin Utitsaya qarşı və fransızların sağ cinahında Uvarovun əməliyyatı vuruşmanın ümumi gedişindən ayrı duran əməliyyat idi).

Demək, Borodino vuruşması heç də tarixçilərin, bizim sərkərdələrin səhvlərini gizlətməyə çalışaraq və bunun da nəticəsində rus qoşunlarının və rus xalqının şöhrətini azaldaraq təsvir etdikləri kimi

olmamışdır. Borodino vuruşması fransız qüvvələrindən azca zəif olan rus qüvvələrinin seçdiyi və möhkəmləndirdiyi bir mövqedə olmamışdır, əksinə, Borodino vuruşması Şevardino istehkamının əldən getməsi nəticəsində, demək olar ki, heç möhkəmləndirilməmiş açıq bir yerdə, fransız qüvvələrindən ikiqat zəif olan rus qüvvələri tərəfindən qəbul edilmişdi, yəni elə bir şəraitdə qəbul edilmişdi ki, burada nəinki on saat vuruşmaq və döyüşü qəti bir nəticəsiz qurtarmaq heç ağlasığan bir şey deyildi, hətta üç saat ərzində ordunu tamamilə tar-mar edilməkdən saxlamaq belə mümkün deyildi.

XX

Pyer ayın 25-də səhər çağı Mojayskdən çıxdı. Böyük və öyri bir dağın şəhərdən uzantı gedən enişində, dağ üstündə, sağ tərəfdə olan kilsənin yanında ekipajdan düşüb, piyada getdi. Kilsədə dua oxunurdu. Pyerin ardınca dağdan bir süvari alay gəlirdi. Alayın qabağında atlılar oxuyurdular. Qarşıda bir-birinin ardınca dünənki vuruşmada yaralanmış əsgərləri daşıyan xeyli araba gəlirdi. Arabaçı kəndlilər atların üstünə çıxıra-çıxıra, qamçı ilə onları vura-vura arabaların bir tərəfindən o biri tərəfinə keçirdilər. Hər arabada üç, ya dörd yaralı vardı, onlardan bəzisi uzanmış, bəzisi oturmuşdu. Arabalar yola tökülmüş daşların üstündə atıla-atıla, dik yoxuşla altından yuxarı qalxırdı. Cır-cındırla sarınmış solğun üzülü yaralılar dodaqlarını bir-birinə sıxıb, qaşlarını çataaraq, arabaların cağlarından yapışırdılar, Arabalar atılıb-düşdükdə onlar da atılıb-düşür, yırgalanır, bir-birinə toxunurdular. Onlar uşaqqasına bir maraqla Pyerin ağ şlyapasına və yaşıl frakına baxırdılar.

Pyerin sürücüsü, acıqlı-acıqlı arabaçılara çıxırırdı ki, bir-birinin ardınca sürsünlər. Süvari alay oynaq nəgmə oxuya-oxuya dağdan enərək, Pyerin minik arabasına çatdı və Pyeri yolun qırağına sıxışdırdı. Pyer dayandı. Dağ günəşin qabağını kəsdiyi üçün gün yolun dib tərəfinə düşmürdü. Ora soyuq və rütubətli idi. Parlaq və günəşli avqust səhəri idi, kilsə zənglərinin ürəkaçan səsi ətrafa yayılmışdı. Yaralı arabaların biri yolun qırağında, Pyerin lap yanında dayandı. Ayağı çarxıq arabaçı tövşüyə-tövşüyə arabanın yanına yüyürdü, çəmbərsiz dal çarxların dibinə daş qoyub, atın qayıqlarını düzəltməyə başladı.

Arabanın ardınca gələn qolu sarıqlı yaralı, qoca bir əsgər o biri salamat əli ilə arabadan yapışaraq Pyerə baxdı.

– Yerlim, – yoxsa bizi burada qoyacaqlar? Ya Moskvaaya aparacaqlar?

Pyer fikrə daldığından əsgərin sualını eşitmədi. O gah indi yaralı daşıyan arabalarla qarşılaşan süvari alayına, gah da yanındakı arabaya baxırdı. Orada iki yaralı əsgər oturmışdu, biri uzanmışdı. Oturan əsgərlərdən biri, deyəsən, üzündən yaranalmışdı. Bütün başına əski sarınmışdı, yalnız üzünün bir tərəfi uşaq başı boyda şişmişdi. Ağzı və burnu yana əyilmişdi. O, kilsəyə baxıb, xaç vururdu. O biri əsgər isə mehribanca bir təbəssümlə Pyerə baxırdı. O, balaca, arıq üzülü, sarışın cavan bir oğlan idi, o qədər də ağ idi ki, elə bil heç qanı yoxmuş. O biri əsgər üzüquyulu uzanmışdı. Nəgmə oxuyan süvarilər lap arabanın yanından keçib gedirdilər.

Onlar:

– Ah, onun igid başı... məhv oldu... Uzaq, yad ölkələrdə... – deyə oynaq əsgər nəgməsi oxuyurdular. Kilsə zəngləri sanki onların səsinə səş verərək, başqa bir şənliklə yüksəklərdə cingildəyirdi. Günəşin isti şüaları isə qarşdakı təpəyə daha başqa bir şənlik saçırdı. Lakin içində yaralılar uzanmış araba, arabanın tövşüyən atı və Pyerin durduğu yer – yamacın dibi rütubətli, tutqun və kədərli idi.

Üzü şişmiş əsgər nəgmə oxuyan atlılara acıqlı-acıqlı baxıb məzəmmətlə dedi:

– Bir bunların lovğalığına bax!

Arabanın arxa tərəfində duran əsgər qəmgin bir halda gülümsəyərək, Pyerə sarı döndü:

– Bu gün mən, əsgərlər bir yana dursun, kəndliləri də gördüm. Kəndliləri də döyüşə aparırlar. İndi ağına-bozuna baxmırırlar... Elliklə, xalqın var gücü ilə onların üstünə düşmək istəyirlər, bircə söz – Moskva! Birdəfəlik eləmək istəyirlər. – Əsgərin sözləri aydın olmasa da, Pyer onun dediklərinin hamısını başa düşdü və başı ilə onun sözlərini təsdiq etdi.

Yol açıldı, Pyer də ekipajına minib, yoluna davam etdi. O gedə-gedə yolun hər iki tərəfinə baxır, tanış bir adam axtarırdı, lakin gördüklərinin hamısı heç tanımadığı müxtəlif növlü qoşunlardan olan hərbi adamlar idi; hamısı da təəccüblə Pyerin ağ şlyapasına və yaşıl frakına baxırdı.

Dörd verstə qədər yol getdikdən sonra o, tanış bir adama rast gəldi. Bu tanış adam orduda rəislik edən həkimlərdən biri idi. O, briçkada!

¹ Açıq və yüngül araba

gəlirdi, yanında da cavan bir həkim vardı. Pyeri görüb, qozlada sürücü əvəzinə oturmış kazaka dedi ki, arabanı saxlasın.

– Qraf! Zati-aliləri, siz haradan belə?

– Baxmağa gəldim...

– Bəli, bəli, baxmalı şey var...

Pyer ekipajdan düşüb, həkimlə danışdı və vuruşmada iştirak etmək fikrində olduğunu ona söylədi.

Həkim ona birbaşa əlahəzrətin yanına getməyi məsləhət gördü.

– Doğrudan da, siz vuruşma gedərkən niyə axı kənarda qalasınız, – deyərək cavan yoldaşına baxdı, – əlahəzrət hər halda sizi tanıyır və sizi hörmətlə qəbul edər. Zati-aliləri, siz belə də eləyin.

Həkim yorğun və tələsən adama oxşayırdı.

Pyer:

– Deməli, siz məsləhət görürsünüz ki... Mən sizdən bir şeyi də soruşmaq istərdim, bəs cəbhə özü haradadır? – deyə soruşdu.

– Cəbhəmi? Bu mənim sahəmə aid olan şey deyil. Tatarinovoya gedin, orada nə isə çox qazırlar. Orada kurqanın üstünə çıxın, oradan görünür.

– Oradan görünür?.. Əgər siz...

Həkim onun sözünü kəşib, briçkaya sarı getdi:

– Mən sizi ötürərdim, ancaq, vallah, iş lap buracandır (həkim boğazını göstərdi) – korpus komandirinin yanına gedirəm, tələsirəm. Sizdə vəziyyət necədir?.. Bilirsinizmi, qraf, sabah vuruşmadır, yüz min qoşundan azı iyirmi min yaralı olacağını nəzərdə tutmaq lazımdır. Bizim isə altı min yaralı üçün nə xərək çatır, nə taxt, nə feldşer, nə həkim. On min araba var, axı başqa şeylər də lazımdır, necə bilirsən elə də elə.

Qərribə bir fikir Pyeri heyrətə saldı:

“Təəccüblə və gülə-gülə mənim şlyapama baxan o, minlərlə sağlam, cavan və qoca adamlar içərisində, yəqin ki, iyirmi mini yaralanmağa və ölümlə məhkum olmuşdur, bəlkə də, bunlar elə mənim gördüyüm adamlardır...”

“Bəlkə də, onlar sabah öləcəklər, bəs niyə onlar ancaq ölümü deyil, başqa şeyləri də düşünürlər?” Birdən fikirlərin gizli bir əlaqəsi nəticəsində Mojaysk dağından endiyi yaralıları daşıyan arabalar, kilsə zənglərinin səsi, günəşin şüaları və atlı əsgərlərin nəgməsi onun təsəvvüründə canlandı.

Pyer öz ekipajında Tatarinovaya sarı irəliləyərək düşünürdü:

“Süvarilər vuruşmaya gedirlər, yolda yaralıları rast gəlirlər və bir dəqiqə də olsa, başlarına nələr gələcəyini, qarşıda onları nələr gözlədiyini düşünmürlər. Yaralıların yanında ötüb keçir, onlara göz vururlar. Onların iyirmi min nəfəri ölməyə məhkum edilmişdir, amma mənim şlyapama baxıb təəccüblənirlər! Qəribədir!”.

Yolun sol tərəfində, mülkədar evinin qabağında bir neçə ekipaj, furqon, bir dəstə də deşik və keşikçi durmuşdu. Əlahəzrət də burada imiş. Lakin Pyer gələndə o artıq getmişdi, qərgah adamlarından, demək olar ki, heç kəs yox idi. Hamı dua oləməyə getmişdi. Pyer ekipajından düşməyərək Qorkiyə sarı getdi.

Ekipaj yoxuşu qalxıb, kiçik bir kənd küçəsinə girəndə Pyer ilk dəfə kəndlilərdən ibarət olan xalq ordusu əsgərlərini gördü. Onların şapkalılarında xaç, əyinlərində isə ağ üst köynəyi vardı. Onlar yolun sağ tərəfindən, ot basmış böyük bir kurqanın üstündə, ucadan danışdansa, qəhqəhə ilə gülə-gülə tər basmış halda işləyirdilər.

Bəziləri bel ilə kurqanı qazır, bəziləri torpağı əl arabasına yığıb, taxtanın üstü ilə daşıyıb aparırdı. Bəziləri isə ayaq üstə durub, heç bir iş görmürdülər.

İki zabit kurqan üstündə durub, onlara buyruq verirdi. Pyer, görünür, hələ öz yeni hərbi vəziyyətləri ilə əylənən bu kəndliləri görüb, yenə də Mojaysk dağında rast gəldiyi yaralı əsgərləri xatırladı və araba dalında duran əsgərin: “Elliklə, xalqın var gücü ilə onların üstünə düşmək istəyirlər” sözlərinin mənasını başa düşdü. Qəribə kobud çəkmə geymiş bu saqqallı, boynu tərlı kəndlilərin bəzisinin əyri biçimli yaxası açıq idi və bu açıq yerdən onların gün yandırmış cınaq sümüyü görünürdü. Vuruşma meydanında işləyən bu kəndlilərin görünüşü Pyerə, hazırkı hadisələrin əzəməti və böyüklüyü haqqında indiyədək eşitdiklərindən daha çox təsir etdi.

XXI

Pyer ekipajdan düşdü və xalq ordusu əsgərlərinin yanında keçib, kurqanın üstünə çıxdı. Həkimin dediyinə görə buradan vuruşma meydanı görünürdü.

Səhər saat 11 olmuş. Hava təmiz və saf idi. Günəş Pyerin bir az sol və arxa tərəfindən qalxaraq, onun önündə açılan və böyük bir amfiteatr şəkildə yüksələn mənərəni öz parlaq şüaları ilə işıqlandırır.

Böyük Smolensk yolu bu amfiteatrdan yuxarı və sola qalxıb, onu iki yerə bölərək, kurqandan beş yüz addım qabaqda, aşağıda ağ kilsəsi

olan bir kəndin içindən keçir və əyri-üyrü bir şəkildə uzanıb gedirdi (ağ kilsəsi olan bu kənd Borodino idi). Böyük Smolensk yolu kəndin yanında körpüdən keçərək, enişlərdən enib, yoxuşlardan qalxır, əyri-üyrü bir şəkildə get-gedə yuxarı çıxır və altı verst uzaqda görünən Valuyev kəndinə sarı uzanırdı (Napoleon indi bu kənddə idi). Valuyev kəndindən sonra yol üfüqdə görünən sarılmış meşədə gözəndə itirdi. Qayın və küknar ağaclarından ibarət olan bu meşədə, yolun sağ tərəfində Kolotsk monastırının uzaqdan görünən xaçı və zəng qülləsi gün işığında parlıdaydı. Uzaqlara baxdıqca meşənin və yolun sağında və solunda müxtəlif yerlərdə tüstülənən tonqallar, bizim düşmənin qeyri-müəyyən bir şəkildə topa-topa qoşunları görünürdü. Koloça və Moskva çaylarının sağ tərəfi dağlı-dərəli idi. Dağların arasında uzaqdan Bezzubovo və Zaxarino kəndləri görünürdü. Çayların sol tərəfi isə düzənlik idi. Burada taxıl zəmiləri, bir də yandırılmış və hələ də tüstülənən Semyonovskoye kəndi nəzərə çarpırdı.

Pyerin Koloça və Moskva çaylarının sağında və solunda gördüyü şeylər o qədər qeyri-müəyyən idi ki, bunlar onun təsəvvürünü heç də təmin etmədi. Bu yerdə o, vuruşma meydanını görmək istərdi, lakin bunun əvəzində o hər yerdə ancaq çöllər, qalalar, qoşunlar, meşələr, tüstülənən ocaqlar, kəndlər, kurqanlar və çaylar görürdü. O nə qədər diqqət etdisə də, burada cəbhə mövqeyi görə bilmədi, hətta bizim qoşunları düşmənin qoşunlarından ayıra bilmədi.

“Bilən adamlardan soruşmaq lazımdır” – deyə düşündü və onun hərbi adam olmadığını dərhal bildirən iri bədəninə maraqla baxan zabitə sarı döndü:

– İcəzə verin sizdən soruşum, bu qabaqdakı kənd hansı kənddir?
– Burdinodur, nədir?! – deyə zabit yoldaşından soruşdu.

Yoldaşı onun səhvini düzəldərək:

– Borodino kəndidir, – dedi.

Görünür, danışmaq üçün fürsət axtaran zabit Pyerə yaxınlaşdı.

– Oradakılar bizimkilərdirmi? – deyə Pyer soruşdu.

– Bəli, onlardan o yana da fransızlardır. Odur ey onlar, odur, görünürlər.

– Hanı? Hanı?

– Adi gözlə görünür. Odur ey. – Zabit əli ilə çayın o tərəfində, yolda görünən tüstünü göstərdi və onun üzündə sərt və ciddi ifadə əmələ gəldi. Pyer rast gəldiyi adamlardan çoxunun üzündə bu ifadəni görmüşdü.

– Belə de, demək, onlar fransızlardır! Bəs orada?.. Pyer sol tərəfdəki kurqanı göstərdi, kurqanın yanında qoşun görünürdü.

– Onlar bizimkilərdir.

– Eləmi? Bizimkilərdir! Bəs orada?.. – Pyer uzaqda olan və üstündə böyük bir ağac bitən kurqanı göstərdi. Kurqan dərədə görünən bir kəndin yanında idi, bu dərədə də ocaqlar tüstüləyir və nə isə qaralırdı.

Zabit:

– Bu yenə odur, – dedi (bu Şevardino istehkamı idi). Dünən bizimki idi, indi isə onundur.

– Bəs, bizim mövqeyimiz?

Zabit məmnuniyyətlə gülümsəyərək dedi:

– Mövqeyimizmi? Mən bunu sizə lap aydın deyə bilərəm, çünki bizim istehkamların hamısını, demək olar ki, mən qurmuşam. Odur, görürsünüzmü, bizim mərkəzimiz Borodinodadır, bax orada. – O, ağ kilsəli kəndi göstərdi. – Koloça çayını oradan keçirlər. Bax, orada, görürsünüzmü, aşağıda biçilmiş ot qotmanları görünür, körpü oradadır. Ora bizim mərkəzimizdir. Sağ cinahımız da oradadır (o sağ tərəfdə, biz orada üç möhkəm istehkam qurmuşuq. Sol cinahımız... Zabit burada dayandı. – Bilirsinizmi, bunu sizə izah etmək çətindir... Dünən bizim sol cinahımız bax orada idi – Şevardinoda, görürsünüzmü, o palıd ağacı olan yerdə. İndi isə biz sol cinahımızı geri çəkmişik, o kəndi və üstünü görürsünüzmü, o, Semyonovskaya kəndidir, budur, buradadır, – zabit Rayevski kurqanını göstərdi. – Ancaq çox güman ki, burada vuruşma olmasın. O, qoşununu buraya keçirmişdir, deyənlərə inanmayın, bu aldatmaq üçündür. O yəqin ki, Moskva çayının sağ tərəfindən burulacaq. Xülasə, vuruşma harada olursa-olsun, sabah çoxlarını sıramızda görməyəcəyik.

Zabit danışarkən qoca bir kiçik zabit ona yaxınlaşdı və dinnməzce durub, öz rəisinin nə vaxt qurtaracağını gözləməyə başladı, lakin söhbət bu yerə çatanda, görünür, o, zabitin danışığından narazı qalaraq onun sözünü kəsdi:

– Torpaq səbətlərinin dalınca getmək lazımdır.

Zabit özünü itirən kimi oldu, sanki o başa düşdü ki, sabah çoxlarını sıramızda görməyəcəyimiz haqqında düşünmək olar, lakin bunu açıq söyləmək lazım deyildir.

O tez dedi:

– Əlbəttə, lazımdır, yenə üçüncü rotanı göndər.

– Siz kimsiniz, həkim deyilsiniz?

– Xeyr, həkim deyiləm, – deyə Pyer cavab verdi. O yenə də kurqandan endi, xalq ordusu əsgərlərinin yanından keçib getdi.

Pyerin ardınca gələn zabit burnunu tutaraq, işləyən adamların yanından yüyürə-yüyürə keçdi:

– Ax, mələnlər!

Birdən:

– Budur onlar!.. Götirirlər!.. Gəlirlər!.. Onu da götürürlər... bu saat gəlib çıxırlar... – səsləri eşidildi. Zabitlər, əsgərlər, xalq ordusu əsgərləri yol ilə onların qabağına yüyürdülər.

Borodinoda dağın dibi ilə altından yuxarı kilsə mərasimi gəlirdi. Hamıdan qabaqda sıra ilə piyada əsgərlər gəlirdilər. Onlar kiverlərini¹ çıxartmış, tüfənləri də lüləsi aşağı çiyinlərdən asmışdılar. Piyada hissənin arxasından kilsə xorunun səsi eşidilirdi.

Əsgərlər və xalq ordusunun əsgərləri şapkalarnı çıxarıb, Pyerin yanından mərasimin qabağına yüyürürdülər.

– Məryəm ananı götürürlər. Bizim havadarımızı!.. İverskayadakı!..

Bir başqası bu sözləri deyənəin səhvini düzəltirdi:

– Smolenskdəki anamızdır.

Kənddə olan və batareyada işləyən xalq ordusu əsgərləri də bəlləri atıb, kilsə mərasiminə sarı yüyürüşdülər. Tozlu yol ilə gələn batalyonun dalınca zərərə əbəli keşişlər, uzun daqqə papaqlı bir qoca, başqa ruhanilər və müğənnilər gəlirdilər. Onların da ardınca əsgərlər və zabitlər qara üzlü və haşiyəli böyük bir ikona götürüldülər. Bu, Smolenskdən gətirilən və o vaxtdan bəri ordunun ardınca aparılan ikona idi.

İkonanın ətrafında, qabağında, hər tərəfində yüyürə-yüyürə, ikiqat olub, baş əyə-əyə başıaçıq hərbi adamlar gəlirdilər.

Mərasim dağa qalxıb dayandı, ikonanı dəsmalla tutan adamlar dəyişildilər, dyaçoklar yenə də buxurdanı yandırdılar və dua başlandı. Hava isti idi, xəfif və sərin külək açıq başların saçlarını, ikonanı bəzəyən lentləri oynadırdı. Kilsə xoru açıq havada ucadan səslənmirdi. Zabitlər, əsgərlər və xalq ordusu əsgərləri başlarını açaraq ikonanın ətrafına toplaşmışdılar. Keşişin və dyaçokun arxa tərəfində rütbə sahibi olan adamlar durmuşdular. Boyundan Georgi nişanı asılmış dazbaş bir general lap keşişin dalında durmuşdu. O, xaç vurmadan (yəqin ki, alman idi) səbrlə duanın qurtarmasını gözləyirdi, görünür, o, ruslarda vətənpərvərlik hissəsinin oyanması üçün duaya qulaq asmağı lazım hesab edirdi. Başqa bir general da hərbi vəziyyətdə duraraq,

¹ Köhnə osgor papağı (hündür, topəsi yastı, bərk papaq)

ətrafına baxa-baxa əlini döşünün qabağında silkələyirdi. Pyer kəndlilərin arasında durmuşdu. Rütbə sahibi olan hərbi adamlar içərisində o, bir neçə tanış gördü, lakin Pyer bu adamlara baxmırdı. Burada olan əsgərlərin və xalq ordusu əsgərlərinin üzündəki ciddi ifadə Pyerin bütün diqqətini cəlb etmişdi. Onlar hamısı böyük bir həvəslə ikonaya baxırdılar. Yorgun dyaçoklar (onlar indi iyirminci duanı oxuyurdular) tənbel-tənbel və adət etdikləri bir ifadə ilə: "Məryəm ana, sən öz qullarını bələdan hiyf et" – deyə oxumağa başlayan kimi keşiş və dyaçok da onlara qoşulub oxudu: "Biz hamımız sənə sığınmışıq, sən bizi öz pənahında saxla". Hamının üzündən bu hadisələrin böyük mənə və əhəmiyyətini başa düşdüyü aydın görünürdü. Pyer bu ifadəni Mojaysk dağından enərkən və bu səhər rast gəldiyi adamların çoxunun üzündə görmüşdü. Dua oxunarkən başlar tez-tez enir, saçlar silkələnir, ah sesi və sinəyə vurulan xaçların səsi eşidilirdi.

İkonanı əhatə edən adamlar birdən aralandılar, Pyeri sıxışdırdılar, kim isə ikonaya yaxınlaşdı. Hamının tələsə-tələsə onun qabağından geri çəkilməsindən, ona yol açmasından görünürdü ki, o, çox mötəbər adamdır.

Gələn Kutuzov idi, o, cəbhəni gözib yoxlayırdı. Tatarinovoya qayıdarkən dua oxunan yerə gəlmişdi. Pyer Kutuzovu dərhal bədənin biçimindən tanıdı. O, öz bədəni ilə hamıdan fərqlənirdi.

Kutuzovun əynində uzun bir sürtük vardı, kürəyi bir az donqar idi. Çox kök olduğuna görə olduqca iri görünən bədəni vardı, ağsaçlı başı açıq idi, şişkin üzündə şikəst gözü ağarırdı. O, yanını basaba adamların içinə girdi və gedib keşişin dalında dayandı. Adət etdiyi bir hərəkətlə xaç vurdu, əyilərək əlini yerə qədər uzatdı və ağır-ağır ah çəkib, ağ başını endirdi. Kutuzovun arxasında Beniçsen və məyyəti dayanmışdı. Bütün ali rütbə sahiblərinin diqqəti baş komandana cəlb olunmuşdu, lakin xalq ordusu əsgərləri və əsgərlər ona baxmadan yeno də dua edirdilər.

Dua qurtarandan sonra Kutuzov ikonaya yaxınlaşdı, yerə əyilərək, ağır-ağır dizləri üstə çökdü, sonra çox əlləşdi, ağırlıqdan və zəiflikdən ayağa qalxa bilmədi. Onun ağ başı səy və güc elədiyindən əsirdi. Nəhayət, o ayağa qalxdı, uşaqcasına bir sadəliklə dodaqlarını uzadaraq inokanı öpdü, yeno ikiqat olub, əlləri yerə deyənə qədər əyildi. Generallar da onun kimi etdilər, sonra zabitlər, onların ardınca əsgərlər və xalq ordusu əsgərləri bir-birini basaba, itələyə-itələyə, hıqqıldaya-hıqqıldaya həyəcan içində diz çökərək ikonanı öpməyə başladılar.

Pyer basaba-basdan yırğalana-yırğalana ətrafına baxırdı.

– Qraf, Pyotr Kirilic, Siz buraya necə gəlib çıxıbsınız? – kim isə onu səsledi. Pyer səs gələn tərəfə baxdı.

Boris Drubetskoy dizlərini əli ilə təmizləyə-təmizləyə (yəqin o da ikonanı öpərkən dizlərini bulamışdı), gülümsəyə-gülümsəyə Pyerə yaxınlaşdı. Boris çox qəşəng geyinmişdi, onun geyimində hərbi səfərə çıxmış zabitlərə məxsus bir qoçaqlıq nişanəsi vardı. O da Kutuzov kimi uzun sürtük geyinmişdi, çyindən də toxunma qamçı asılmışdı.

Kutuzov kəndə yaxınlaşıb, bir evin qabağında kölgədə dayandı. Bir kazak yüyürə-yüyürə taxt gətirdi, başqa bir kazak tez onun üstünə xalça saldı. Kutuzov oturdu. Onu gözəl və parlaq geyimli məyyəti əhatə etdi.

İkonanı apardılar, adamlar da dəstə ilə onun dalınca getdilər. Pyer Borislə danışa-danışa Kutuzovun otuz addımlığında dayandı.

Pyer ona vuruşmada iştirak etmək və cəbhəni gözib görmək istədiyini söylədi.

Boris:

– Siz belə ələyin, – dedi – *Je vous ferai les honneurs du camp*¹. Siz qraf Beniçsen duran yerdən hər şeyi daha yaxşı görürsünüz. Mən axı onun yanındayam. Mən ona deyərəm. Cəbhəyə baxmaq istəyirsiniz, onda bizimlə bərabər gedək. Biz bu saat sol cənaha gedirik. Qayıdandan sonra da buyurub bizdə gecələrsiniz, bir kart da oynarıq. Siz ki, Dmitri Sergeyeviçlə tanışsınız. O, bax, orada olur, – Boris Qorkidəki üçüncü evi göstərdi.

Pyer dedi:

– Lakin mən sağ cənaha görmək istərdim, deyirlər o, çox qiüvvətlidir. Mən Moskva çayından başlayaraq bütün cəbhəni gözib görmək istərdim.

– Bunu sonra görürsünüz, əsas sol cənahdır...

– Bəli, bəli. Knyaz Bolkonskinin alayı haradadır? Onun yerini mənə göstərə bilərsinizmi?

– Andrey Nikolayeviçimi deyirsiniz? Biz onların yanından keçib gedəcəyik, mən sizi onun yanına apararam.

Pyer soruşdu:

– Sol cənah necədir?

¹ Mən sizi düşərgəyə qonaq ələyəcəyəm (yəni: düşərgədə gozdircəyəm).

Boris Pyerə etibar edərək yavaşca dedi:

– Doğrusunu deyim, *entre nous*¹, bizim sol cinah Allah bilir nə vəziyyətdədir, qraf Beniçsen tamamilə başqa cürə düşündü. O, bax, o kurqanı tamamilə başqa cürə möhkəmləndirməyi düşündü... lakin, – Boris çiyinlərini sıxdı, – əlahəzrət istəmədi, ya da ki, ona nə isə deyiblər. Axı... – Boris sözünü tamamlaya bilmədi, çünki bu zaman Kutuzovun adyutantı Kaysarov Pyerin yanına gəldi. Boris sərbəstəcə gülümsəyərək Kaysarova tərəf döndü: – Paisiy Sergeyviç, sizsiniz? Mən mövqeyimizi qrafa izah etməyə çalışıram... Təəccüb edirəm ki, əlahəzrət fransızların fikrini necə düzgün duymuşdur.

Kaysarov soruşdu:

– Siz sol cinahımı deyirsiniz?

– Bəli, bəli, sol cinahı. Bizim sol cinah indi çox, olduqca möhkəmdir.

Kutuzov bütün artıq adamları qərargahdan qovsa da, onun etdiyi dəyişiklikdən sonra Boris yenə baş qərargahda qala bilməmişdi. O, qraf Beniçsenin yanında özünə yer eləmişdi. Borislə işləyən bütün rəislər kimi qraf Beniçsen də belə hesab edirdi ki, gənc knyaz Drubetskoy layiqincə qiymətləndirilməmiş bir adamdır.

Ordu rəisləri arasında bir-birindən kəskin surətdə ayrılan iki müəyyən dəstə vardı. Bunlardan biri Kutuzovun dəstəsi, biri də qərargah rəisi Beniçsenin dəstəsi idi. Boris Beniçsenin dəstəsindən idi. Lakin heç kəs onun kimi Kutuzova köləsinə hörmət etməklə bərabər, eyni zamanda bu qocanın bir şey bacarmadığını, bütün işləri Beniçsenin gördüyünü hiss etdirə bilmirdi. İndi vuruşmanın həlledici vaxtı gəlib çatmışdı. Bu vuruşma ya Kutuzovu məhv edib, hakimiyyəti Beniçsenə verməli idi, ya da Kutuzov vuruşmanı udsa da, hiss etdirmək lazımdır ki, bütün işi Beniçsen görmüşdür. Hər halda sabahkı gün üçün böyük mükafatlar veriləcək və yeni adamlar irəli çəkiləcəkdir. Buna görə Boris bütün günü həyəcan içində idi.

Kaysarovdan sonra bir neçə tanış da Pyerin yanına gəldi. Pyer nə onların Moskva haqqında suallarına cavab verməyə, nə də onların nağıl etdikləri əhvalatlara qulaq asmağa macal tapırdı. Onların hamısının üzündə həyəcanlı bir ifadə vardı. Lakin Pyerə elə gəlirdi ki, onların bir neçəsinin üzündə ifadə olunan həyəcana səbəb ən çox şəxsi müvəffəqiyyətləri məsələsidir. Pyer başqa adamların üzündə gördüyü başqa bir həyəcanlı ifadəni yadımlan çıxara bilmirdi. O, adam-

¹ Öz aramızda qalsın.

ların üzündəki həyəcanda şəxsi deyil, ümumi, həm də ölüm-dirim məsələsinin ifadəsi oxunurdu. Kutuzov Pyeri və onun yanındakı adamları görüb:

– Onu bura çağırın, – dedi. Adyutant əlahəzrətin arzusunu Pyerə söylədi, Pyer Kutuzova sarı yönəldi. Lakin ondan əvvəl Kutuzovun yanına xalq ordusu əsgərlərindən biri gəldi. Bu Doloxov idi.

Pyer yanındakı adamlardan soruşdu:

– Bu haradan gəlib bura çıxıb!

– O elə bic şeydir ki, hara desən gedib çıxar. Axı onu günahkar olduğu üçün aşağı endiriblər. İndi görək çalışıb qabağa getsin. Özündən cürbəcür layihələr düzəldib vermişdi, gecə düşmənin mövqeyinə soxulmuşdu... Ancaq qoçaq adamdır!

Pyer şlyapasını çıxarıb, Kutuzovun qarşısında hörmətlə baş əydi.

Doloxov Kutuzova deyirdi:

– Mən bu qərara gəldim ki, əgər siz əlahəzrətə məlumat versəm, siz məni qova bilirsiniz, ya da deyirsiniz ki, onun deyəcəyi şey mənə məlumdur, onda mən...

– Bəli, bəli.

– Əgər haqlıyamsa, onda mən vətənə xeyir verməş olaram, o vətənə ki, yolunda ölməyə hazırım.

– Bəli... bəli...

– Və əgər Siz əlahəzrətə öz canı üçün əsməyən bir adam lazım olsa, onda iltifat buyurub, məni xatırlayın... Bəlkə də, mən siz əlahəzrətin işinə yaradım...

Bu zaman Boris bir saray zirəkliyi ilə özünü qabağa verib, Pyerlə yan-yanı durdu, eyni zamanda Kutuzova yaxınlaşdı və çox təbii bir şəkildə, sanki başlanmış bir söhbəti davam etdirərək, yavaşca dedi:

– Xalq ordusu əsgərləri ölümə hazırlaşmaq üçün təmiz ağ köynək geymişlər. Siz qəhrəmanlığa baxın, qraf!

Boris bu sözü Pyerə yəqin ki, əlahəzrətə eşitdirmək üçün söyləmişdi. O bilirdi ki, bu söz Kutuzovun diqqətini cəlb edəcəkdir, doğrudan da, əlahəzrət Borisə sarı dönüb soruşdu:

– Xalq ordusu haqqında sən nə dedin?

– Əlahəzrət, onlar sabahkı günə, ölümə hazırlaşaraq ağ köynək geymişlər.

– Ah!. Gözəl, misli-bərabəri olmayan xalqdır, – Kutuzov gözlərini yumaraq başını yırğaladı və ah çəkərək təkrar etdi: – Misli görülməmiş bir xalqdır.

Sonra o, Pyerə dedi:

– Bənt qoxulamaq istəyirsiniz? Bəli, xoş qoxudur. Sizin zövcənizin pərəstişkarı olmaq şərəfinə nailəm, onun kefi necədir? Mənim düşürgəm sizin ixtiyarınızdadır. – Bunu deyərək, Kutuzov bütün qocalara məxsus bir dalğınlıqla ətrafına baxmağa başladı, sanki nə demək və ya nə etmək lazım olduğunu büsbütün yadından çıxartmışdı.

Sonra yəqin ki, axtardığını yadına salaraq, adyutantının qarşısında Andrey Sergeyeviç Kaysarovu yanına çağırdı.

– Necədir? Marinin o şəri necədir? Qrekova yazmışdı ha: “Korpusda müəllim olarsan...” De, de görüm. – Görünür, o, gülmək istəyirdi. Kaysarov şəri dedi... Kutuzov gülümsəyə-gülümsəyə başını şərin ahənginə uyğun olaraq təpəpərdi.

Pyer Kutuzovun yanından qırağa çəkiləndən sonra Doloxov yaxınlaşdı, onun qolundan tutdu və orada könər adamların olmasından çəkinməyərək xüsusi qətiyyət və tontənə ilə dedi:

– Qraf, sizə burada rast gəldiyim üçün çox şadam! Biz elə bir günün ərəfəsindəyik ki, Allah bilir, sabah bizim hansımıza sağ qalmağa nəşib olacaqdır və mən belə bir gün ərəfəsində bu sözləri sizə deyə bildiyim üçün çox şadam. Mən, bizim aramızda o xoşagəlməyən əhvalatın baş verdiyinə təəssüf edirəm və arzu edərdim ki, siz mənim haqqımda pis fikirdə olmayasınız. Xahiş edirəm, məni bağışlayasınız.

Pyer Doloxova baxaraq gülümsəyirdi və bilmirdi ona nə desin. Doloxov gözləri yaşarmış halda Pyeri qucaqlayıb öpdü.

Boris öz generalına nə isə dedi, qraf Beniçsen Pyerə sarı dönüb, bərabər cəbhə xəttinə getmələrini təklif etdi:

– Bu sizin üçün maraqlı olar.

– Bəli, çox maraqlı olar, – deyərək Pyer cavab verdi.

Yarım saatdan sonra Kutuzov Tatarinovoya, Beniçsen isə öz məiyətə ilə cəbhə xəttinə getdi, Pyer də onların içində idi.

XXIII

Beniçsen at üstündə öz məiyətə ilə bərabər Qorkidən böyük yol ilə körpüyə endi; bu, zabitin kurqandan göstərdiyi və cəbhənin mərkəzi hesab etdiyi körpü idi. Körpünün kənarında, çay sahilində çalınmış ot görünürdü. Onlar körpüdən keçib, Borodino kəndinə gətdilər, oradan da sola dönüb, çoxlu qoşun və top yığını yanından irəliləyərək, xalq ordusu əsgərlərinin işlədiyi hündür kurqana qalxdılar. Bu hələ müəyyən ad verilməmiş bir istehkam idi, sonra buna Rayevski istehkamu və ya Kurqan batareyası adı verildi.

Pyer bu istehkama çox da əhəmiyyət vermədi. Lakin o, bu yerin Borodinodakı bütün yerlərdən daha artıq xatirində qalacağını bilmirdi. Sonra onlar dərədən keçib, Semyonovskoye kəndinə gətdilər. Burada əsgərlər evlərin və dərz anbarlarının axırıncı dirəklərini daşıyaraq aparıldılar. Buradan da onlar yoxuş enib, yoxuş qalxaraq, dolu döymüş kimi qırlıb tökülmiş çovdar zəmiləri içindən keçdilər və batareyaların əkin yerindən açdığı yol ilə gedib, fleşo¹ çıxdılar; bu da o biri istehkam kimi hələ hazır deyildi.

Beniçsen fleşin üstünə qalxıb, hələ dünənədək bizim olan Şevardino istehkamına baxdı, orada bir neçə atlı görünürdü. Zabitlər deyirdilər ki, Napoleon, ya da Mürat indi oradadır. Hamısı diqqətlə atlılara baxmağa başladı. Pyer də ora baxır, güclü görünən atlılardan hansının Napoleon olduğunu bilmək istəyirdi. Nəhayət, atlılar kurqandan enib, gözdən itdilər.

Beniçsen yanına gələn generala sarı dönüb, bizim qoşunların vəziyyətini ona izah etməyə başladı. Pyer bütün diqqətini toplayaaraq Beniçsenin dediklərinə qulaq asır, qarşıda duran vuruşmanın mahiyyətini anlamağa çalışırdı, lakin hiss edirdi ki, onun zehni qabiliyyəti, bunun üçün kifayət qədər deyil, – bu onu kədərləndirirdi. O heç bir şey başa düşmürdü. Beniçsen sözünü qurtardı və Pyerin qulaq asdığı görünüb, bərdən ona sarı dönərək soruşdu:

– Zənnimcə, bu sizin üçün maraqlı deyil, – eləmi?

Pyer çox da doğru olmayaraq dedi:

– Əksinə, çox maraqlıdır.

Fleşdən onlar çox da yüksək olmayan sıx qayın ağacı meşəsinin içindən keçən yol ilə daha sola gətdilər. Meşənin ortasında onların qabağına, yol üstünə, ağ ayaqlı mixəyi bir dovşan çıxdı. Dovşan çoxlu at ayağı tappılısından ürəkək özünü elə itirdi ki, onların qabağında, yol üstündə xeyli atılıb düşdü. Hamı ona baxaraq güldürdü, nəhayət, bir neçə adam onun üstünə çıxırdan sonra o, yoldan kənara atılıb, meşənin içində gözdən itdi. Beniçsenin dəstəsi meşənin içi ilə iki verst getdikdən sonra bir talaya çıxdı. Talada Tuçkovun korpusu dururdu, o, sol cinahı müdafiə etməli idi.

Beniçsen sol cinahın axırı olan bu yerdə dayanıb, həm çox, həm də qızgın-qızgın danışdı. Pyerə elə gəldi ki, o, hərbi cəhətdən çox müəllim olan sərəncamlar verdi. Tuçkovun qoşunları dayanan yerin qabaq tərəfində bir təpə vardı. Onun qoşunları bu təpəni tutmamışdı.

¹ İstehkam növlərindən biri

Beni qsen bu səhvi bərkdən tənqid edib deyirdi ki, ətrafa hakimlik edən bu tərəni tutmamaq və qoşunu onun dibində saxlamaq ağılsızlıqdır. Bir neçə general da bu fikirdə olduğunu bildirdi. Xüsusilə, onlardan biri hərbi bir qızğınqlıqla deyirdi ki, bizi burada boş-boşuna məhv olmağa qoyublar. Beni qsen öz adından qoşunları tərəyə çək-mək əmrini verdi.

Sol cinahda belə bir əmrin verilməsi, Pyerin hərbi işi anlamaq məsələsində öz qabiliyyətinə olan şübhəsini daha da artırdı. Pyer qoşunun tərə dibində durmasını tənqid edən Beni qsenə və general-lara qulaq asaraq, onları yaxşıca başa düşür və onların fikirlərini bəyə-nirdi, buna görə də o, qoşunu tərə dibində qoyan adamın belə aydın bir məsələdə bu cür kobud səhv etdiyini anlaya bilmirdi.

Lakin Pyer bu qoşun hissəsinin burada, Beni qsenin düşündüyü kimi, cəbhəni müdafiə etmək deyil, düşmən hücumu keçərkən qəflət-ən onun üstünə atılmaq üçün pusquda qoyulduğunu bilmirdi. Beni-qsenin də bundan xəbəri yox idi. O, baş komandana məlumat vermə-dən, başqa bir fikirlə qoşunu qabağa çəkdi.

XXIV

Knyaz Andrey avqustun 25-də, axşam üstü, Knyazkovo kəndində, öz alayının mövqeyinin cinah tərəfində, dağıdılmış bir anbarda dir-səklənib uzanmışdı. Divarın taxtası qırılmış yerindən o, çəpər dibi ilə uzanıb gedən, aşağı budaqları kəsilmiş, otuzillik qayın ağaclarına, yulaf qotmanları yığılmış zəmilərə, əsgər mətbəxlərinin, ocaqların tüstüsü görünən kolluğa baxırdı.

İndi onun həyatı özünə nə qədər dar və ağır görünsə, o heç kəsə lazım olmadığını bilsə də, yenə də, yeddi il bundan əvvəl, Austerlits vuruşması ərəfəsində olduğu kimi, özünü həyəcanlı və əsəbi hiss edirdi.

Sabahkı vuruşma haqqında əmr verilməmiş və bu əmr almışdı. Artıq onun görəyini bir iş yox idi. Lakin ən sadə, ən aydın və buna görə də dəhşətli olan fikirlər onu rahat qoymurdu. O bilirdi ki, sabahkı vuruşma onun iştirak etdiyi vuruşmaların hamısından qorxunc bir vuruşma olacaqdır və bütün ömründə ilk dəfə olaraq, öl biləcəyi fikri, məişət məsələsilə heç bir əlaqəsi olmadan, bunun başqalarına necə təsir edəcəyini düşünmədən, ancaq onun özünə, onun qəlbinə, ruhuna aid bir şey kimi, canlı surətdə, demək olar ki, qəti bir şəkildə,

sadə və dəhşətli halda onun təsəvvüründə canlandı. Bu təsəvvür yük-səkliyindən, əvvəllər ona əzab verən, onu məşğul edən hər şey birdən-birə gözləri önündə kölgəsiz, perspektivsiz, eyni bir şəkildə, soyuq, ağ bir işıqla işıqlandı. Bütün həyat ona səhrli fanar kimi göründü. O, uzun müddət bu həyata şübhə arxasından və süni işıqda baxmışdı. İndi isə o, pis çəkilmiş, rəngləri necə gəldi yaxılmış o şəkilləri birdən gündüzün parlaq işığında, şübhəsiz gördü. O, öz səhrli həyat fanarının əsas şəkillərini öz təsəvvüründə canlandırdı, onlara gündüzün soyuq, ağ işığında – ölüm haqqında olan aydın bir fikirlə baxaraq, öz-özünə dedi: “Bəli, bəli, məni həyəcanlandıran, məni özünə məftun edən, məne iztirab verən o yalan surətlər bunlardır! Məne gözəl və əsrə-rəngiz görünən o kobud çəkilmiş şəkillər bunlardır! Şöhrət, ictimai xidmət, qadına olan sevgi, vətən özü – bütün bu şəkillər məne nə qədər böyük görünürdü. Məne elə gəlirdi ki, bunların böyük və dərin bir mənası var! Mənim üçün açıldığını hiss etdiyim bu səhrin soyuq, ağ işığında bunlar nə qədər sadə, solğun və kobud görünür!” Knyaz Andrey öz həyatının üç əsas dərdini xüsusilə çox düşündü. Onlardan biri qadına olan sevgisi, ikincisi atasının ölümü, üçüncüsü isə Rusi-yanın yarısını tutan fransız basqını idi. – “Məhəbbət!.. Əsrərəngiz qüvvələrin mücəssəməsi zənn etdiyim o qız! Mən onu necə sevirdim! Mən ona olan sevgimin, onunla xoşbəxt olacağım həyatın poetik planlarını qururdum”. Knyaz acıqlı-acıqlı, ucadan davam etdi: – Eh, günahsız, sadəlövh uşaq! Mən ideal bir sevginin varlığına inanırdım. Bu sevgi mən bir il başqa yerdə olarkən, onun məne olan sədəqətini mühafizə etməli idi! Mən elə bilirdim ki, o, məndən ayrı düşəndə nağıldakı zərif göyərçin kimi saralıb-solmalıdır, lakin bunlar mənim düşündüyüm kimi deyil, çox-çox sadə imiş... Bunlar hamısı son dərəcə sadə imiş, iyrenc imiş!”.

“Atam da Lısiye Qorını abad eləyirdi və elə bilirdi ki, bu yer onun yeridir, bu torpaq onun torpağıdır, bu hava onun havasıdır, bu kəndlilər onun kəndliləridir, lakin Napoleon gəldi, belə bir adamın heç olub-olmadığını bilmədən, onu bir talışa parçası kimi, yolundan itələyib qırağa atdı, onun Lısiye Qorısı və bütün həyatı dağılıb məhv oldu. Bacım Marya isə deyir ki, bu Allahın işidir, Allah onu sınaqdan keçirir, lakin o artıq yoxdur və olmayacaqdır. Bəs bu sınaq nəyə lazımdır? O artıq heç bir zaman olmayacaqdır! O yoxdur! Bəs bu sınaq kim-dən ötrüdür? Vətən, Moskvanın məhv olması! Sabah da məni öldür-əcəklər, özü də fransız deyil, özümüzünkü öldürəcəklər! – dünən bir

əsgərin tūfəngi lap mənim qulağımın dibində açılmadı mı? Fransızlar da gələcəklər, məni başımdan və qıclarımdan tutub, quyuya atacaqlar ki, onların burunları dibində üfunətlənməyim. Sonra da yeni bir həyat düzələcək, başqaları bu həyata adət edəcəək, lakin mənim onlardan xəbərim olmayacaq, mən olmayacağam”.

Knyaz Andrey sıra ilə uzanıb gedən qayın ağaclarına, onların tər-pənmədən sakitcə duran sarımtıl yaşıl yarpaqlarına, gün işığında parıldayan ağ qabığına baxdı. “Ölmək... qoy məni sabah öldürsünlər, mən olmayım... bu şeylər hamısı olsun, lakin mən olmayım...”. Bu həyatda olmayacağını o, canlı surətdə təsəvvür etdi. Bu qayın ağacları, onların işığı və kölgəsi, göydəki qıvrım buludlar, tonqalların tüstüsü və ətrafında olan hər şey birdən onun nəzərində dəyişib, qorxunc və təhdid-edici bir şəkil aldı. Knyaz Andreyin kürəyini sanki şaxta üşütdü. O, cəld qalxdı, anbardan çıxıb gəzişməyə başladı.

Anbarın dalından səslər eşidildi.

– Kimdir? – deyə knyaz Andrey soruşdu.

Əvvəllər Doloxovun rota komandiri, indi isə zabit azlığından batalyon komandiri olan qırmızıburun kapitan Timoxin qorxa-qorxa anbara girdi, onun ardınca da adyutant və alay xəzinədarı gəldi.

Knyaz Andrey cəld qalxdı, zabitlərin qulluq üzrə verdikləri məlu-matı dinlədi, bəzi əmrlər verib, onları buraxmaq istəyirdi ki, anbarın dalından tanış bir səs eşidildi.

– *Qui diable!*¹ – deyə nəyə isə ilişmiş adam deyindi.

Knyaz Andrey anbardan bayıra baxaraq ona san gələn Pyeri gördü. Pyer yerdəki dirəyə ilişib, az qalmışdı yığılın. Knyaz Andrey öz ələmindən olan adamları, xüsusilə Pyeri görmək istəmirdi. Pyer ona o, son dəfə Moskvada olarkən keçirdiyi ağır dəqiqələri xatırladırdı.

Knyaz Andrey dedi:

– A, sizsiniz? Siz bura necə gəlib çıxıbsınız? Heç ağıma da gəl-məzdi.

Bunu söylərkən onun gözlərində və özündə bir quruluq deyil, bundan daha artıq bir düşmənçilik ifadəsi vardı. Pyer bunu dərhəl gördü. Anbara yaxınlaşarkən Pyerin kefi lap yaxşı idi, lakin knyaz Andreyin üzündəki ifadəni görüb sıxıldı və özünü birtəhər hiss etdi.

– Mən gəldim... belə... bilirsinizmi... gəldim... mənim üçün maraqlıdır... – deyə Pyer bu gün, kim bilir, neçənci dəfə “maraqlıdır” sözünü mənasız yerə təkrar etdi. – Mən vuruşmanı görmək istərdim.

¹ Ay şəqərib!

Knyaz Andrey istehza ilə:

– Bəli, bəli, bəs mason qardaşlar müharibə haqqında nə deyirlər? – deyə soruşdu. – Nə etmək lazımdır ki, müharibə olmasın? – Sonra artıq ciddi bir tóvr ilə xəbər aldı: – Moskvada nə var, nə yox? Mənim-kilər necədirlər? Nəhayət, gəlib, Moskvaya çatdıları mı?

– Gəldilər, Jüli Drubetskaya mənə dedi. Mən onların yanına get-dim, ancaq görə bilmədim. Şəhərdən çıxıblar, Moskvanın yanındakı malikanəyə gediblər.

XXV

Zabitlər təzim edib getmək istəyirdilər, lakin knyaz Andrey öz dostu ilə tək qalmaq istəməyirmiş kimi onlara oturub, çay içmələrini təklif etdi. Skamyə və çay gətirdilər. Zabitlər Pyerin iri, kök bədəninə təəccüblə baxır, onun Moskva və bizim qoşunların mövqeyi haqqında söylədiklərinə qulaq asırdılar. Knyaz Andrey susurdu, onun üzündə elə pis bir ifadə vardı ki, Pyer danışarkən Bolkonskidən çox, xoştə-biətli batalyon komandiri Timoxinə müraciət edirdi.

Knyaz Andrey onun sözünü kəsdi:

– Sən qoşunların bütün mövqeyini başa düşə bildinmi?

Pyer:

– Bəli, – dedi, – yəni necə? Hərbi adam olmadığımıdan mən deyə bilmərəm ki, tamamilə başa düşdüm, hər halda ümumi bir şəkildə başa düşdüm.

Knyaz Andrey dedi:

– *Eh bien, vous êtes plus avancé que cela soit!*

Pyer eynəyin dalından təəccüblə knyaz Andreyə baxdı:

– Eləmi! Yaxşı, Kutuzovun baş komandan təyin edilməsi haq- qında siz nə deyə bilirsiniz?

– Onun baş komandan təyin edilməsinə mən çox şad oldum, mənim bildiyim ancaq budur.

– Yaxşı, deyin görüm, Barklay-de-Tolli haqqında sizin fikriniz nədir? Moskvada onun barəsində nələr deyilmədi! Siz ona necə qi-y-mət verirsiniz?

Knyaz Andrey zabitləri göstərib dedi:

– Bunlardan soruş.

¹ Demək, sən başqalarının bildiyindən çox bilirsen.

Pyer kiçiklərə qarşı iltifat ifadə edən bir təbəssümlə və sualedici bir nəzərlə Timoxinə baxdı, həm qeyri-ixtiyari olaraq Timoxinə məhz belə bir təbəssümlə müraciət etdi.

Timoxin qorxa-qorxa və öz alay komandirinə baxa-baxa dedi:

– Zati-aliləri, əlahəzrət iş başına keçən kimi işıqlı günə çıxdıq.

Pyer soruşdu:

– Niyə axı?

– Ərz olsun ki, elə odunu, ya atların yemini götürək. Biz Sventsyandan geri çəkilə-çəkilə gəlmişik, bircə çöpə də, bircə çəngə ota da, heç nəyə əl vurmağa qoymurdular. Biz axı çıxıb gedirdik, ona qalırdı, elə deyilmi, zati-aliləri, – Timoxin knyaz Andreyə tərəf döndü, – amma əl vurmağa da qoymurdular. Bunun üçün də bizim alayda iki zabiti məhkəməyə verdilər. Ancaq elə ki, əlahəzrət iş başına keçdi, bu məsələ öz yoluna düşdü. Ağ günə çıxdıq.

– Bəs, axı Barklay-de-Tolli niyə bunu qadağan eləmişdi?

Timoxin utanmış halda ətrafında baxdı, belə bir suala necə cavab verəcəyini bilmədi.

Pyer həmin sualı knyaz Andreyə verdi.

Knyaz Andrey acıqlı-acıqlı, həm də istehza ilə dedi:

– Ona görə qadağan eləmişdi ki, düşməyə tərk etdiyimiz yerlər dağılmasın. Bu çox əsaslı bir məsələ idi, ölkəni talan etməyə icazə vermək, qoşunu talançılığa öyrətmək olmaz. Smolensk məsələsində də o, düzgün düşünürdü. Deyirdi ki, fransızlar bizi arxada buraxıb, qabağa keçə bilirlər, onların qüvvəsi çoxdur. – Birdən o, nazik bir səslə çıxdı: – Lakin o bir şeyi başa düşə bilmədi, o, başa düşə bilmədi ki, biz orada rus torpağı uğrunda birinci dəfə vuruşuruq, orduda elə bir ruh vardı ki, mən bunu o vaxtdək heç görməmişdim, biz fransızların hücumunu iki gün ara vermədən dəf etdik, bu uğur bizim qüvvəmizi qat-qat artırdı. O geri çəkilməyi əmr etdi, bizim bütün səyimiz və tələfatımız boşa getdi. O, xəyanət etmək fikrində deyildi, o hər işi mümkün qədər yaxşı görmək istəyirdi, hər şeyi ölçüb-biçirdi. Bax, elə buna görə də o, işə yaramır. O, indi məhz ona görə işə yaramır ki, hər şeyi bir alman kimi çox əsaslı surətdə və çox səliqə ilə ölçüb-biçir. Bunu sənə necə izah edirəm... Tutaq ki, sənin atanın bir alman lakeyi var, o, çox gözəl lakeydir, atanın da bütün ehtiyaclarını səndən yaxşı təmin edir, lakin atan bərk xəstələnsə və ölüm halında olsa, onda sən lakeyi qovarsan və bu işə adət eləməsən də, öz kobud əllərinlə ona qulluq etməyə başlayarsan. Bu zaman sən atana, səndən

məharətli, lakin yad bir adamdan daha yaxşı təsəlli verərsən. Barklayla da belə etdilər. Nə qədər ki, Rusiya sağlam idi, yad bir adam ona qulluq edə bilərdi. O, çox gözəl nazir idi, lakin Rusiyanı təhlükə hədələyəndə, ona öz adamı, öz doğma adamı lazımdır. Amma sizin klubda uydurublar ki, guya o, xaindir! İndi onun üstünə böhtan atıb, xain deyirlər, bunun nəticəsi ancaq belə olacaq ki, böhtançılar sonra öz hərəkətlərindən utanıb xəcalet çəkərək birdən onu xaindən döndərib, ya qəhrəman, ya da dahi edəcəklər ki, bu daha artıq ədalətsizlik olacaqdır. Əslində o, namuslu və çox səliqəli bir almandır.

– Amma deyirlər ki, o, məharətli sərkərdədir.

Knyaz Andrey istehza ilə dedi:

– Məharətli sərkərdə nə deməkdir, – mən bunu başa düşə bilmirəm.

– Məharətli sərkərdə o sərkərdədir ki, o, bütün təsadüfləri qabaqcadan görür... düşmənin fikrini duyur.

Knyaz Andrey sanki çoxdan həll olunmuş bir məsələ haqqında dedi:

– Bu axı mümkün olan şey deyil.

Pyer təəccüblə ona baxdı:

– Deyirlər, axı müharibə şahmat oyununa bənzəyir.

– Doğrudur, bənzəyir, ancaq şahmat oyunu ilə bunun bir balaca fərqi var. Şahmat oyununda sən hər gedişdə istədiyən qədər düşüünə bilərsən, sən orada müəyyən vaxt çərçivəsində deyilsən, bir də belə bir fərq var ki, şahmatda at həmişə piyadadan qüvvətlidir, iki piyada da həmişə bir piyadadan güclüdür, amma müharibədə bəzən bir batalyon bir diviziyadan qüvvətli olur, bəzən də bir taqımdan zəif olur. Qoşunun nisbi qüvvəsi heç kəsə məlum ola bilməz. Mənim sözümə inan, əgər işlər qərargahların əmr və sərəncamlarından asılı olsaydı, mən orada olardım, əmr və sərəncamlar verərdim. Bunun əvəzində mən burada, alayda, bu cənablarla bərabər qulluq etməyə şərafətini üstün tuturam və belə hesab edirəm ki, sabahkı günün taleyi, doğrudan da, bizdən asılı olacaqdır, onlardan yox... Uğur heç vaxt nə mövqədən, nə silahdan, nə də lap qoşunun sayından asılı olmamışdır və olmayacaqdır, xüsusilə mövqədən.

– Bəs nədən asılıdır?

– Məndə, onda, – Andrey Timoxini göstərdi, – və hər bir əsgərdə olan hissədən asılıdır.

Knyaz Andrey Timoxinə bir nəzər saldı. Timoxin qorxa-qorxa və təəccüblə öz komandirinə baxırdı. Knyaz Andrey əvvəl özünü təm-

kinlə sakit tuturdusa da, indi həyəcanlı görünürdü. Yəqin o, birdən-birə ağılına gələn fikirləri söyləməkdən özünü saxlaya bilmirdi.

– Vuruşmanı o adam udur ki, o, bu vuruşmada qalib gəlməyi möhkəm surətdə qət etmişdir. Biz Austerlits ətrafındakı vuruşmanı niyə uduzduq? Bizim verdiyimiz tələfat, demək olar ki, fransızların verdiyi tələfat qədər idi, lakin biz çox tez özümüzə dedik ki, vuruşmanı udmuşuq və doğrudan da, uduzduq. Bunu da ona görə dedik ki, bizim orada vuruşmağımız heç lazım deyildi. Biz döyüş meydanından tez çıxıb getmək istəyirdik. “Uduzduq – indi qaçmaq lazımdır!” Bunu deyib qaçdıq. Əgər biz axşama kimi bunu deməsəydik, Allah bilir, nə olacaqdı. Sabah isə biz bunu deməyəcəyik. Sən deyirsən ki, nə bilim, bizim mövqə belə gəldi, sol cinahımız zəifdir, sağ cinahımız uzadılmışdır, – bunlar hamısı boş-boş şeylərdir, belə şey heç yoxdur. Sabah bizi nə gözləyir? Bir an içində həll olunan yüz milyon ən müxtəlif təsadüf, bu təsadüflərin həlli, nəticəsi nədən asılı olacaqdır? Bax bunlardan. Onların qaçmışlar və ya qaçacaqlar, yoxsa bizimkilər? Kim vuruşmuşdur, nə qədər adam yıxılmışdır... İndi görünən işlərin hamısı oyun-oyuncaqdır. Məsələ burasındadır ki, səninlə birlikdə mövqeləri gəzən adamlar nəinki işin ümumi gedişinə kömək etmirlər, hətta ona mane olurlar. Onlar ancaq öz xırdaca mənfəətlərini güdürlər.

Pyer məzəmmətədir bir ifadə ilə soruşdu:

– Belə bir vaxtdamı?

– Bəli, belə bir vaxtda, – knyaz Andrey təkrar etdi. – Onlar üçün bu elə bir vaxtdır ki, düşmənin ayağının altını çəib, əlavə bir xaç, ya lent almaq olar. Mən isə sabah üçün bu fikirdəyəm: – Yüz min rus və yüz min fransız qoşunu vuruşmaq üçün üz-üzə gəlmişdir və bu 200 min qoşun vuruşur. Bunlardan hansı daha qəzəblə vuruşsa və özünə daha az hayıfı gəlsə, o qalib gələcək. İstəyirsən mən sənə bir şey də deyim. Hər necə olsa, yuxarıda işi necə dolaşırsalar da, biz sabah vuruşmanı udacağıq. Sabah necə olursa olsun, biz vuruşmanı udacağıq!

Timoxin:

– Zati-aliləri, bax bu düzdür, lap doğrudur, – dedi. – İndi adamın gərəkdir canına hayfı gəlməsin! İnanırsınız mı, mənim batalyonumda olan əsgərlər daha araq içmirlər, deyirlər ki, araq içmək vaxtı deyil.

Hamı susdu.

Zabitlər ayağa qalxdılar. Knyaz Andrey sən ömrlər verə-verə, onlarla bərabər anbarın dalına getdi. Zabitlər gedəndən sonra Pyer knyaz Andreyə yaxınlaşdı. O, söhbətə başlamaq istəyirdi ki, sarayın

yanından keçən yoldan üç atın tappılısı eşidildi. Knyaz Andrey səş gələn tərəfə baxıb, üç atlı gördü: – Onlardan biri Voltsohen, biri də Klauzevits idi, bir atlı kazak da onların ardınca gəlirdi. Onlar danışmadanşı lap yaxından gəlib keçdilər və Pyerlə knyaz Andrey istəməz bu sözləri eşidilər:

Onlardan biri deyirdi:

– *Der Krieg muss in Raum verlegt Werden. Der Ansicht kann ich nicht genug Préis geben*¹.

Sonra o biri dedi:

– *O ja, der Zweck ist nur den Feind zu sehvächen, so kann man gewiss nicht den Verlust der Privat-Personen in Achtung nehmen*².

– *O ja*³, – deyə birinci səş o birisinin sözünü təsdiq etdi.

Onlar keçib gedəndən sonra knyaz Andrey acıqlı-acıqlı finxıraraq təkrar etdi:

– Bəli, *im Raum verlegen*⁴ *Im Raum*⁵, Lisiye Qorıda mənim atam, oğlum, bacım qalmışdır. Onun üçün bunun əhəmiyyəti yoxdur. Bax, mənim sənə dediyim budur. Bu cənab almanlar sabah vuruşmanı udmayacaqlar, amma gücləri çatdığı qədər işi korlayacaq, mürdarlayacaqlar. Ona görə ki, onların başında qoxumuş yumurtaya belə dəyməz düşüncədən başqa ayrı heç bir şey yoxdur, onların ürəyində Timoxinin ürəyində olan hiss yoxdur, sabahkı vuruşmaya isə ancaq hiss lazımdır. Onlar bütün Avropanı ona verdikdən sonra bizi öyrətməyə gəliblər, – söz yox, yaxşı müəllimlərdir!

– Sizin fikrinizcə, sabahkı vuruşmanı bizim tərəf udacaqdır, eləmi?

– Pyer soruşdu.

Knyaz Andrey dalğın bir halda:

– Bəli, bəli, – dedi. – İxtiyar mənə olsaydı, mən bir şey elərdim:

– Əsir götürməzdim. Əsir götürmək nə deməkdir? Bu lazımsız ali-cənəblıqdır. Fransızlar mənim evimi dağıtmışlar, indi də Moskvanı dağıtmağa gedirlər, onlar məni təhqir etmişlər, hər an təhqir edirlər. Onlar mənim düşmənimdir, mənim anlayışına görə onların hamısı

¹ Mühərribə geniş sahəyə keçirilməlidir. Bu nöqtəyi-nəzəri mən çox da tərifləyə bilmərəm (*alm.*).

² Əlbəttə, mədam ki, məqsəd düşməni zəiflətməkdir, ayrı-ayrı adamların tələf olmasını nəzərə almaq olmaz (*alm.*).

³ Əlbəttə (*alm.*).

⁴ Geniş sahəyə keçirtmək (*alm.*).

⁵ O geniş sahədə isə

canidir. Timoxin də və bütün ordu da belə düşünür. Onları bir cani kimi edam etmək lazımdır. Madam ki, onlar mənim düşmənimdir, Tilziddə necə danışıqlar da, dostum ola bilməzlər.

Pyer parlaq gözləri ilə knyaz Andreyə baxaraq dedi:

– Bəli, bəli, mən sizinlə tamamilə, tamamilə, razıyam!

Pyeri Mojaysk dağından bəri və bütün günü həyəcanlandıran sual indi ona tamamilə aydın və həll olunmuş bir şəkildə göründü. O, indi bu müharibənin və qarşıdakı vuruşmanın bütün məna və əhəmiyyətini başa düşdü. Bu gün gördüyü bütün şeylər, gözləri öndündən gəlib keçən bütün mənalı, ciddi üzlər onun üçün yeni bir işıqla işıqlandı. O, bütün rast gəldiyi adamlarda olan gizli (*latente* – fizikada deyilən kimi) vətənpərvərlik hərəkətinin mənasını anladı və bunun sayəsində adamların ölümə nə üçün belə sakit, sanki yüngül bir düşüncə ilə hazırlaşdıqlarını başa düşdü.

Knyaz Andrey sözüncə davam edərək dedi:

– Əsir götürməmək. Elə bircə bu, müharibənin mahiyyətini dəyişdirir, onu daha az amansız edərdi. Biz isə müharibə oyunu oynayırdıq, – bax, bu pisdir, biz alicənablıq göstəririk və s. Bu alicənablıq və həssaslıq – buzov kəsildiyini görərkən ürəyi xarab olan bir xanımın alicənablığına və həssaslığına oxşayır. Xanım o qədər ürəyi yumşaq bir xanımdır ki, qan görə bilmir, lakin həmin buzovun qovrulmuş ətini çox iştahla yeyir. Bizə müharibə qayda-qanunlarından, cəngavərliyindən, parlamentorluqdan¹, bədbəxtlərə aman verməkdən və sairədən bəhs edirlər. Bunlar hamısı boş-boş şeylərdir. Mən 1805-ci ildə cəngavərliyi və parlamentorluğu gördüm, bizə kələk gəldilər, biz də kələk gəldik. Evləri qarət edirlər. Saxta pul buraxırlar, hər şeydən də pis – mənim uşaqlarımı, mənim atamı öldürürlər, sonra da müharibə qayda-qanunundan, düşməne alicənablıq göstərməkdən danışırlar. Əsir götürməmək, öldürmək və ölümə getmək! Mənim kimi, mən çəkdiyim iztirablarla bu nəticəyə gələnələr...

İndiyədək Knyaz Andreyə elə gəlirdi ki, Moskvanın alınacağı, ya alınmayacağı onu Smolenskinin alınması kimi mütəəssir etməyə cəhdirdi, lakin birdən boğazı qəhərləndiyi üçün sözünü kəsdi. Bir neçə dəfə dinməz-söyləməz o baş-bu başa getdi, lakin o yenidən danışmağa başlayanda gözləri həyəcanla parıldayı, dodaqları titrəyirdi.

– Müharibədə yersiz mərhəmət olmasaydı, biz müharibəyə ancaq o zaman gedərdik ki, bu, indiki kimi, doğrudan-doğruya, gedib ölmə-

¹ Elçi göndərərək, dinc danışıq aparmaq

yə dəyərdi. Onda Pavel İvanoviç Mixail İvanoviç incitməsi üstündə müharibə olmazdı. Lakin indiki kimi müharibə olanda bu əsl müharibə olardı. Onda qoşunun sayı da indiki kimi olmazdı. Onda Napoleonun gətirdiyi bütün bu vestfallılar və hesənliyələr də onun dalınca düşüb, Rusiyaya gəlməzdilər, biz də Avstriyaya və Prussiyaya, heç özümüz də səbəbini bilmədən, vuruşmağa getməzdik. Müharibə nəzakət göstərmək deyil, həyatda ən pis bir şeydir, bunu başa düşmək lazımdır. Anlamaq lazımdır ki, müharibə oyunu oynamaq olmaz. Bu qorxunc zərurətə çox ciddi yanaşmaq lazımdır. Bütün məsələ bundan ibarətdir: – Yalanı atmaq, müharibəyə bir oyun kimi deyil, bir müharibə kimi baxmaq lazımdır. Amma müharibə avara və yelbeyin adamların əlində sevimli bir oylence olmuşdur... Cəmiyyətdə hərbi adamlar təbəqəsi ən hörmətli bir təbəqədir. Müharibə nədir, hərbi işdə uğur qazanmaq üçün nə etmək lazımdır. Hərbi xidmətçilər təbəqəsi nə kimi əxlaq malikidir? Müharibədə məqsəd – adam öldürməkdir. Müharibənin silahı – casusluq, xəyanət, adamları xəyanətə təhrik etmək, əhalini iflasa uğratmaq, orduya ərzaq toplamaq üçün xəlqi talan etmək və ya var-yoxunu oğurlamaqdır; hərbi biclik adı verilən, aldatmaq və yalan danışmaqdır. Hərbi xidmətçilər təbəqəsinin adət və ənənəsi azadlığın yoxluğudur, yəni nizam-intizamdır, avaraçılıqdır, cahillikdir, sörtlikdir, əxlaqsızlıqdır, sərxoşluqdur. Buna baxmayaraq, bu təbəqə cəmiyyətdə, hamı tərəfindən hörmət edilən, ən ali bir təbəqə sayılır. Çün padşahından başqa bütün padşahlar hərbi mundir geyirlər, daha çox adam öldürmək üçün üz-üzə gəlirlər, necə ki, sabah gələcəklər, on minlərcə adam öldürürlər, şikəst edirlər, sonra da çoxlu adam öldürdükləri üçün (bunun miqdarını daha da artırır) Allaha dua edib qalib gəldiklərini elan edirlər və elə zənn edirlər ki, nə qədər çox adam öldürüblərsə, bir o qədər də böyük xidmət göstərirlər. – Knyaz Andrey nazik, cırı səslə çığıraraq əlavə etdi: – Allah göydən buna necə baxır və bunlara necə qulaq asır! Ah, özüm, son vaxtlarda yaşamaq mənə bir yük olmuşdur. Görürəm ki, çox-çox şeylər anlamağa başlayıram. Amma adam görərkən idrak ağacının xeyr və şər meyvəsini dadmasın... Sən ki, yadırsan. Mən də daha getməliyəm. Sən Qorkiyə get, – deyər knyaz Andrey birdən əlavə etdi.

Pyer knyaz Andreyə qorxu və rəğbət hissilə baxıb dedi:

– Yox, yox!

– Get, get! Vuruşmadan qabaq yatmaq lazımdır. Knyaz Andrey cəld Pyerə yaxınlaşdı, onu qucaqlayıb öpdü və çığıraraq əlavə etdi:

– Əlvida! Get. Bir də bir-birimizi görəcəyikmi, ya yox... – O, tez dönüb anbara getdi.

Hava qaraldığından Pyer knyaz Andreyin üzündəki ifadənin qəzəbli və ya mehriban bir ifadə olduğunu seçə bilmədi.

O, xeyli dinnməzcə yerində durub düşündü. Knyaz Andreyin ardınca anbaramı getsin, ya evinəmi qayıtsın? “Yox, mən ona lazım deyiləm!” – Pyer öz-özünə qət etdi. “Mən bilirəm ki, bu bizim axıncı görüşümüzdür”. Pyer dərindən ah çəkib Qorkiyə getdi.

Knyaz Andrey anbara qayıtdıqdan sonra xalça üstündə uzandı, lakin yata bilmədi.

O, gözlərini yumdu. Tanıdığı adamlar bir-bir onun xəyalından ötüb keçdi. Bunlardan birini o sevə-sevə, uzun zaman təsəvvüründə saxladı. Peterburqda keçirdiyi bir axşam yadına düşdü. Nataşa həvəslə, həm də həyəcanla ona, keçən yay göbələk yıgmağa gedər-kən böyük bir meşədə azdığını danışdı. O həm meşənin səssizliyini, həm öz hissələrini, həm də meşədə bir arçıya rast gəldiyini kəşik-kəşik, rəbitəsiz halda təsvir edir və tez-tez sözünü kəsərək deyirdi: “Yox, bacarmıram, mən lazım olduğu kimi söyləyə bilmirəm, siz də başa düşmürsünüz”. Lakin knyaz Andrey onu sakitləşdirməyə çalışaraq deyirdi ki, yox, mən sizi başa düşürəm, doğrudan da, Nataşanın nə demək istədiyini başa düşürdü. Nataşa isə öz danışığından narazı idi. O hiss edirdi ki, bu gün qəlbində doğan və zahirə çıxartmaq istədiyi ehtiraslı poetik duyğularını ifadə edə bilmir. O qızara-qızara həyəcanlı bir halda deyirdi: “O qoca elə yaxşı adam idi, meşə də elə qaranlıq idi ki... onun elə xoş, mehriban... yox, mən danışa bilmirəm”. Knyaz Andrey onda Nataşanın gözlərinə baxaraq necə sevinclə gülümsəmişdise, indi də elə gülümsədi. “Mən onu başa düşürdüm, – deyə o fikirləşirdi, – nəinki başa daşurdum, mən onun qəlbindəki qüvvəni, onun səmimiyyətini, ürək açıqlığını, onun ruhunu, sanki onun bədəninə sığmayan ruhunu sevirdim... necə ürəkdən, necə xoşbəxt-cəsinə sevirdim...”. Birdən o, öz sevgisinin nə ilə nəticələndiyini xatırladı. “Lakin o adama belə şeylər lazım deyildi. O, belə şeyləri görmürdü və anlamırdı. O, Nataşanın simasında ancaq qəşəng, gənc bir qız görürdü, öz taleyini bu qız ilə bağlamağı özünə layiq görmədi. Bəs mən?.. İndiyə kimi o sağdır, öz kefini sürür”.

Knyaz Andreyə sanki od basdılar, o yerindən sıçrayıb qalxdı və yenə də anbarın qabağında gəzinməyə başladı.

Avqustun 25-də, Borodino vuruşması ərəfəsində, fransız imperatoru sarayının prefekti m-r de Beausset¹ Parisdən və polkovnik Fabvier² də Madriddən imperator Napoleonun Valuev kəndindəki düşərgəsinə gəldilər.

M-r de Beausset paltarını dəyişib, saray mundirini geydi, gətirdiyi qutunu öz qabağı ilə aparacağı əmr edərək, Napoleonun çadırının birinci şöbəsinə girdi, burada Napoleonun adyutantları onun başına yığışdılar. M-r de Beausset onlarla danışa-danışa qutunu açmağa başladı.

Fabvyə isə tanış generallarla danışaraq, çadırın ağzında dayandı.

İmperator Napoleon hələ yataq otağından çıxamamışdı, o, öz tualetini qurtarmaq üzrə idi, kamerdiner şotka ilə onun bədənini sürtürdü. O finxıra-finxıra, hıqqıldaya-hıqqıldaya gah dolu kürəyini, gah da tük basmış kök sinəsini şotkanın altına verirdi. Başqa bir kamerdiner də barmaqları ilə tutduğu şüşədən onun bədəninə sıçrada-sıçrada odekolon töküürdü. Bu zaman kamerdinerin üzündə görünən ifadə sanki deyirdi: – Hara nə qədər odekolon tökməyi yalnız mən bilirəm. Napoleonun qısa, yaş saçları alnı üstündə bir-birinə qarışmışdı. Onun şişkin, sarı üzündəki ifadə bədəninin şotka ilə sürtülməsindən həzz aldığı göstərirdi. O çiyinləri sıxa-sıxa, hıqqıldaya-hıqqıldaya kamerdinerə deyirdi: *Allez ferme, allez toujours...*³ Dünənki vuruşda nə qədər əsir tutulduğunu xəbər verməyə gələn adyutant sözünü deyib, qapı ağzında durmuşdu, getmək üçün Napoleonun icazə verməsini gözləyirdi. Napoleon üz-gözünü qırıqsıdıraraq gözaltı adyutanta baxdı və onun sözünü təkrar edərək dedi:

– *Point de prisonniers. Il se font démolir. Tant pis pou l'armée russe.* – O əyilərək və dolu çiyinlərini şotka altına verərək əlavə etdi: – *Allez toujours, allez ferme*⁴.

Sonra o adyutanta:

– *C'est bien! Faites entrer m-r de Beausset, ainsi que Fabvier*⁵

– deyərək təməsinə icazə verdi:

Adyutant:

¹ Cənab de Bosse

² Fabvyə

³ Bir də, daha bərk... (frans.)

⁴ Əsir tutulmamışdır. Onlar özlərini ölümə verirlər, lakin əsir düşmürlər. Rus ordusu üçün bu daha pis. Bir də, daha bərk... (frans.)

⁵ Yaxşı! Qoy de Bosse gəlsin, Fabvyə də (frans.)

– *Qui, Sire!*¹ – deyib, çadırın qapısından çıxdı.

İki kamerdiner zati – həşəmətlərini tez geyindirdi və Napoleon qvardiya göy mundirində, möhkəm, cəld addımlarla qəbul otağına keçdi.

Bosse bu zaman imperatriçədən gətirdiyi hədiyyəni imperatorun gircəyi qapının qabağında, iki stul üstünə qoyub, tələsə–tələsə hazırlayırdı. Lakin Napoleon elə tez geyinib gəldi ki, Bosse hədiyyəni tamamilə hazırlayıb qurtara bilmədi.

Napoleon onların nə etdiklərini dərhal gördü və başa düşdü ki, hədiyyəni hələ hazırlayıb qurtarmamışlar. Napoleon de–Bossenə hədiyyə təqdim etmək zövqündən məhrum etmək istəmədi. Özünü elə göstərdi ki, guya cənab Bosseni heç görmür. Fabvyeni öz yanına çağırdı. Fabvyə Avropanın o biri başında, Salamankada vuruşan qoşunların qəhrəmanlığından və imperatora sədalətli olmalarından danışmağa başladı və bunu da qeyd etdi ki, o qoşunun tək birce fikri var: O da öz imperatoruna layiq olduğunu göstərməkdir. Eyni zamanda o qoşunun birce qorxusu var: Bu da imperatora yarına bilməmək qorxusudur. Napoleon ciddi bir halda qaş–qabağını tökərək, dinməz–söyləməz ona qulaq asırdı. Vuruşmanın nəticəsi ürəkaçan bir nəticə deyildi. Fabve danışarkən Napoleon ara–sıra istehza ilə öz fikirlərini deyirdi, sanki o, özü orada olmadığından işin başqa bir nəticə verə biləcəyini heç gözləməirdi də.

– Mən bu işi Moskvada düzəltməliyəm. *A tantôt*² – deyər Napoleon əlavə etdi və de Bosseni yanına çağırtdı, de Bosse, bu zaman stulların üstünə nə isə qoyaraq və üstünü örtərək hədiyyəni hazırlayıb qurtara bilmişdi.

De Bosse ikiqat olub, fransız saray qaydası ilə təzim etdi, – yalnız Burbonların qoca xidmətçiləri bu cür təzim edə bilərdi və Napoleona yaxınlaşib, bir zərf verdi.

Napoleon şən bir halda de Bosseyə baxdı və onun qulağından tubub dartdı. Uzündəki ciddi ifadəni birdən ön mehriban bir ifadə ilə əvəz edərək dedi:

– Siz tələsibsiniz, çox şadam. Yaxşı, Paris nə deyir? De Bosse necə lazımdısa elə də cavab verdi.

– *Sire, tout Paris, regrette votre absence*³, – Napoleon de Bosseyə bunu, ya buna bənzər bir şey deyəcəyini bildirdi. Fikrinin aydın

¹ Baş üstə, padşahım (*frans.*)

² Xudahafiz

³ Padşah, bütün Paris sizin orada olmamanıza təəssüf edir. (*frans.*)

dəqiqələrinə o belə sözlərin doğru olmadığını da bildirdi, buna baxmayaraq bu sözləri de Bossedən eşitmək ona xoş idi. O yenə də iltifat buyurub, de Bossenin qulağından dartdı.

– *Je suis fâché de vous avoir fait faire tant de chemin!*

Bosse də bunun cavabında belə dedi:

– *Sire! Je ne m'attendais pas à moins qu'à vous trouver aux portes de Moscou!*

Napoleon gülümsədi və dalğın halda başını qaldırıb, sağ tərəfinə baxdı. Aduytant yüngül addımlarla qızıl burunotu qabını götürüb, Napoleonun qabağına tutdu. Napoleon onu götürdü.

Açıq burunotu qabını burnunun qabağına tutaraq dedi:

– Bəli, sizin üçün yaxşı olub, siz səyahət etməyi sevirsiniz. Üç gündən sonra siz Moskvanı görəcəksiniz. Siz yaqın ki, Asiya paytaxtını görəcəyinizi gözləməyiniz. Siz ürəyinizə yatan bir səyahət edəcəksiniz.

Bosse bu vaxta qədər heç özünə məlum olmayan səyahət sevmək xasiyyətinə Napoleonun diqqət yetirdiyi üçün təşəkkür etdi.

Napoleon bütün saray adamlarının, üstünə örtük salınmış bir şeyə baxdıqlarını görüb soruşdu:

– O nədir? – Bosse saray xidmətçilərinə məxsus bir zirəklilik arxasını göstərmədən, yarı dönmüş halda iki addım geriləyərək, örtüyü şeyin üstündən götürüb dedi:

– İmperatriçədən zati–həşəmətlərinə hədiyyədir!

Bu, Jerar tərəfindən parlaq rənglərə çəkilmiş bir uşağın şəkli idi. Uşaq isə Napoleonun Avstriya imperatorunun qızından olmuş oğlu idi, nədənsə hamı ona Roma kralı deyirdi.

Bilboke oynayan vəziyyətdə şəkli çəkilmiş bu uşaq, olduqca gözəl və qıvrım saçlı bir uşaq idi. Onun baxışları Sikstin madonnasındakı İsanın baxışlarına oxşayırdı. Uşağın oynatdığı şar – yer kürəsi, əlindəki ağac isə padşah əsası idi.

Roma kralı adlandırılan bu uşaq əlindəki ağacla yer kürəsini dəşirdi. Rəssamın belə bir səhnəni təsvir etməklə nə demək istədiyini çox da aydın deyildi, lakin bu alleqoriya, şəkli Parisdə görənlərin hamısına aydın göründüyü kimi, deyəsən, Napoleona da aydın görünürdü.

¹ Çox təəssüf edirəm ki, sizi bu qədər uzaqlara gəlməyə vadar etdim. (*frans.*)

² Padşah! Mən sizi ancaq Moskvanın qapıları ağzında görəcəyimi gözləyirdim. (*frans.*)

Napoleon zərif bir hərəkət ilə əlini qaldırıb, şəkli göstərərək dedi:

– *Roi de Rome Admirable!*¹ – İtalyanlar üzlərinin ifadəsini istədikləri kimi dəyişməyi bacardıqları kimi, Napoleon da şəklə yaxınlaşaraq, üzündə dalğın və zərif bir ifadə yaratdı. O hiss edirdi ki, indi nə desə və nə etsə, bu, tarixə yazılacaqdır. Ona elə gəlirdi ki, indi o, öz böyüklüyü ilə (oğlu məhz bunun nəticəsində yer kürəsi ilə bilboke oynayırdı) və bu böyüklüyünə baxmayaraq, ən sadə ata mehribanlığı göstərsə yaxşıdır. Onun gözləri dumanlandı, bir az geri çəkilərək yanındakı stula baxdı, stul dərhal onun altına itələndi və o, şəklin qarşısında, stul üstündə oturdu. Əlinin bircə işarəsilə hamı pəncəsi üstündə otaqdan bayıra çıxıb, bu böyük adamı öz hisslərilə təkbaşına buraxdı.

Napoleon bir qədər oturduqdan sonra, heç özü də səbəbini bilmədən, əlini şəklin üzünə sürürək yerindən qalxdı, yenə də Bosseni və növbətçini öz yanına çağırdı. Şəkli çadırın qabağına çıxartmağı əmr etdi. O, çadırın qabağında duran köhnə qvardiyani, pərəstiy etdikləri padşahın oğlunu, vəliəhdini və Roma kralını görmək sədətindən məhrum etmək istəmədi.

O, gözlədiyi kimi də oldu. Bu şərəfə layiq görülmüş Bosse ilə səhər yeməyini yeyərkən çadırın qabağında, şəklə baxmaq üçün yüyürüb gələn köhnə qvardiya zabıt və əsgərlərinin təbrik səsləri eşidildi:

– *Vive l'Empereur! Vive Roi de Rome! Vive l'Empereur!*²

Səhər yeməyindən sonra Napoleon Bossenin yanında ordu üzrə əmrini diktə edərək yazdırdı.

Napoleon yazdırdığı əmri heç bir düzəliş etmədən elə o saat oxuyaraq Bosseyə dedi:

– *Courte et énergique!*³

Əmrdə deyilirdi:

“Əsgərlər! Sizin bu qədər arzu etdiyiniz vuruşma budur, baş verir. Qalibiyət sizdən asılıdır. Bu qalibiyət bizim üçün zəruridir. O, bizə lazım olan hər şeyi təmin edəcək, bizə rahat mənzillər və tezliklə vətənə qayıtmaq imkanı verəcəkdir. Austerlitsdə, Fridlandda, Vitebskdə, Smolenskdə vuruşduğunuz kimi vuruşun. Qoy gələcək nəsillər sizin bugünkü igidliyinizi iftixarla yad etsin və sizin hər biri-

¹ Roma kralı. Çox gözəl!

² Yaşasın imperator! Yaşasın Roma kralı! Yaşasın imperator! (frans.)

³ Qısa və qəti! (frans.)

niz haqqında desin: – O, Moskva ətrafındakı böyük vuruşmada iştirak etmişdir!”

Napoleon:

– *De la Moskova!*¹ – sözlərini təkrar edib, səyahət sevən cənab Bosseni özü ilə bərabər gəzməyə dəvət etdi və çadırdan çıxıb, yəhər-lənmiş atlara sarı getdi.

Bosse Napoleonun gəzməyə getmək təklifinə qarşı dedi:

– *Votre Majesté a trop de bonté*² – Bosse yatmaq istəyirdi, bir də o, at minə bilmirdi və at minməkdən qorxurdu.

Lakin Napoleon başı ilə səyyaha işarə etdi, Bosse gəzməyə məcbur oldu. Napoleon çadırdan çıxanda qvardiyaçılar onun oğlunun şəkli qarşısında daha ucadan çığırdılar. Napoleon qaşlarını çatdı.

O, zərif və eyni zamanda özəmətli bir hərəkətlə şəkli göstərərək dedi:

– Götürün onu. Onun vuruşma meydanını görməsi hələ tezdir.

Bosse gözlərini yumaraq və başını əyərək dəridən ah çəkdi. Bununla o, imperatorun sözünü qiymətləndirdiyini və başa düşdüyünü göstərdi.

XXVII

Napoleonun tarixçiləri deyir ki, avqustun 25-də Napoleon bütün gününü at üstə olub, mövqeləri gözdən keçirdi, marşallarının təqdim etdiyi planları müzakirə etdi və generallarına şəxsən əmrlər verdi.

Rus qoşunlarının Koloça çayı boyunda olan ilk xətləri fransızlar tərəfindən qırılmışdı və bu xəttin bir hissəsi, yəni rusların sol cinahı, ayın 25-də Şevardino istehkammının tutulması nəticəsində geriyyə çəkilmişdi. Xəttin bu hissəsi möhkəmləndirilməmişdi, çay da bu yeri düşməndən mühafizə etmirdi və ancaq bu yerin qabağı açıq bir düzənlik idi. Fransızlar da xəttin bu hissəsinə hücum etməli idilər. – Bu hal hərbi, həm də hərbi olmayan bir adam üçün aydın bir şey idi. Daha bunun üçün çoxlu düşünmək, imperatorun və marşalların bu qədər əlləşib çalışması və dahilik deyilən xüsusi bir yüksək qabiliyyətli olması (bunu Napoleonun ayağına yazmağı çox sevirlər) lazım deyildi. Lakin sonralar bu hadisəni yazan tarixçilər, o zaman Napoleonu əhatə edən adamlar və Napoleon özü başqa cürə düşünürdü.

¹ Moskva ətrafında! (frans.)

² Zati-höşmətləri, siz çox lütfkarsınız. (frans.)

Napoleon at üstündə çöl ilə gedir, dərindən düşünə-düşünə ətrafına baxır, öz-özünə razı və ya narazı halda başını tərpədir, onu əhatə edən generallara öz dərindən düşüncələri haqqında heç bir şey demirdi, ancaq onlara öz düşüncələrinin qəti nəticələrini ömrü şəklində söyləyirdi. Ekmül hersoqu adlanan Davu ona rusların sol cinahı arxasına keçməyi təklif etdi, lakin Napoleon onu dinləyərək dedi ki, bunu etmək lazım deyil. Nə üçün lazım deyil, – bunun səbəbini izah etmədi. Fleşlərə hücum etməli olan general Kompan öz diviziyasını meşə ilə aparmaq fikrini irəli sürdü. Elxingen hersoqu isə, yəni Ney qeyd etdi ki, meşə ilə hərəkət etmək təhlükəlidir, belə bir hərəkət diviziyayı poza bilər, buna baxmayaraq, Napoleon Kompanın təklifi ilə razılaşıdı.

Napoleon Şevardino istehkamının qarşısındakı yeri nəzərdən keçirib, bir qədər düşündü, sonra bir yeri göstərdi. Rus istehkamlarına qarşı əməliyyat aparmaq üçün sabahadək burada iki batareyə qurulmalı idi, onun yanında isə səhra toprakları qoyulmalı idi.

Napoleon bundan başqa ayrı əmrlər də verib, öz qərargahına qayıtdı və onun diktəsilə vuruşmanın dispozişiyası yazıldı.

Fransız tarixçilərinin ixtisarla, başqa tarixçilərin də böyük bir hörmətlə bəhs etdikləri həmin dispozişiyaya bundan ibarətdir:

“Səhər açılanda, Ekmül şahzadəsinin tutduğu düzənliklə gecə qurulan iki təzə batareyə düşmənin qarşıda duran iki batareyasına atəş açır.

Eyni zamanda 1-ci korpus artilleriyası rəisi general Perneti, Kompan diviziyasının 30 topu, Desse və Frian diviziyalarının bütün haubitsaları ilə qabağa gedib atəş açır, düşmən batareyası üzərinə qumbara yağdırır. Düşmən batareyasına qarşı bu qədər topdan atəş açılır:

Qvardiya artilleriyasının 24 topu,
Kompan diviziyasının 30 topu,
Frian və Desse diviziyalarının da 8 topu
Cəmi... 62 top.

3-cü korpus artilleriyası rəisi general Fuşe 3-cü və 8-ci korpusların bütün haubitsalarını, cəmi 16 haubitsanı, sol istehkamı atəşə tutmaq üçün ayrılan batareyaların cinahlarına qoyur, bununla da sol istehkama qarşı cəmi 40 top atəş açır.

General Sorbeye elə birinci əmr verilən kimi qvardiya artilleriyasının bütün haubitsalarını bu və ya başqa bir istehkama qarşı çıxartmağa hazır olmalıdır.

Top atışması davam etdiyi müddətdə knyaz Ponyatovski kəndə, meşəyə doğru hərəkət edərək düşmənin mövqeyinin arxasına keçir.

General Kompan, birinci istehkamı tutmaq üçün, meşənin içindən irəliləyir.

Bu qayda ilə vuruşmaya girişdikdən sonra düşmənin əməliyyatına müvafiq olaraq əmrlər verilecəkdir”.

Sağ cinahda top atəşi eşidilən kimi sol cinah top atəşi açmalıdır. Moranın diviziyasının və vitse-kralın diviziyasının atıcıları sağ cinah hücumunun başladığını gören kimi şiddətlə atəş açacaqlar”.

*Vitse-kral kəndi*¹ tutur və qurduğu üç körpüdən keçir, Moranın və Jerarın diviziyaları ilə bərabər yüksəkliklə irəliləyir, bunlar isə onun başçılığı altında reduta doğru hərəkət edir və ordunun başqa qoşunları ilə bir xəttə girir”.

Bunların hamısı, qoşunları mümkün qədər ehtiyatda saxlamaqla, nizam və qayda ilə icra edilməlidir (*le tout se fera avec ordre et methode*²).

*İmperator düşərgəsində,
Mojaysk yaxınlığında,
6 sentyabr, 1812-ci il”.*

Napoleon dahiliyi qarşısında dini bir dəhşət duymadan onun əmr və sərəncamlarına diqqət yetirərkən, demək lazımdır ki, bu dispozişiyaya heç də aydın deyil və çox dolaşık yazılmışdır. Dispozişiyada dörd maddə – dörd sərəncam var idi, bu sərəncamların heç biri yerinə yetirilə bilməzdi və yerinə də yetirilmədi.

Dispozişiyada birinci göstərilir ki, *Bernetinin və Fuşenin cəmi 102 topu, Napoleonun seçdiyi yerdə duran batareyalarla bir sırada duraraq atəş açır, rusların fleş və redutlarına mərmilər yağdırır.* Lakin bu mümkün olan şey deyildi, çünki Napoleonun təyin etdiyi yerdən mərmilər rus istehkamlarına gedib çatmırdı və yaxında olan rəislərdən biri, Napoleonun verdiyi əmrin əksinə olaraq, bu 102 topu qabağa çəkməyincə onlardan boş-boşuna atəş açılacaqdı.

İkinci sərəncam da bundan ibarətdir ki, *Ponyatovski kəndə doğru, meşəyə hərəkət edərək rusların sol cinahının arxasına keçməlidir.* Lakin bu ola bilməzdi və heç olmadı da, çünki Ponyatovski kəndə doğru, meşəyə hərəkət edərkən orada onun yolunu kəsən Tuçkova

¹ Borodino kəndini

² Hər şey nizam və üsulla edilir.

rast gələrdi, buna görə də rus mövqeyinin arxasına keçə bilməzdi və keçə də bilmədi.

Üçüncü sərəncam da bu idi: *General Kompan, birinci istehkamı tutmaq üçün meşəyə hərəkət edir.* Lakin Kompanın diviziyası birinci istehkamı tuta bilmədi, onun hücumu dəf edildi. Ona görə dəf edildi ki, meşədən çıxandan sonra o, rusların top mərmilərinin atəşi altında sərəncamı düzəlməli idi, Napoleonun isə bundan xəbəri yox idi.

Dördüncü də bu idi: *Vitse-kral kəndi (Borodinonu) tutur və qurduğu üç körpüdən keçir, Moranın və Jerarın diviziyalı ilə (bunların hara və nə vaxt irəliləməsi göstərilməmişdir) eyni yüksəklikdə irəliləyir, bunlar isə onun başçılığı altında istehkama doğru hərəkət edir və başqa qoşunlarla bir xəttə girir.*

Bu qarışıq vəziyyətdən olmasa da, vitse-kralın bu əmri necə yerinə yetirmək cəhdlərindən bunu başa düşmək olar ki, o, Borodinodan keçib, soldan istehkamın üstünə getməli, Moranın və Frianın diviziyaları isə eyni zamanda qarşıdan, düşmənlə üz-üzə istehkama hücum etməli idi.

Bunlar da dispozişyanın başqa maddələri kimi, yerinə yetirilmədi və yetirilə də bilməzdi. Vitse-kral Borodinonu keçdikdən sonra Koloça çayı boyunda dəf edildiyindən daha qabağa gedə bilmədi. Moranın və Frianın diviziyaları da istehkamı tuta bilmədilər, çünki onların da hücumu dəf edilmişdi. Vuruşmanın sonunda istehkamı süvarilər tutmuşdular (yəqin ki, bu Napoleon üçün gözlənməz və eşidilməyən bir şey idi). Bu qayda ilə dispozişiyada göstərilən sərəncamlardan heç biri yerinə yetirilməmişdi və yetirilə də bilməzdi. Lakin dispozişiyada qeyd edilir ki, bu qayda ilə vuruşmaya girişdikdən sonra düşmənin əməliyyatına müvafiq olaraq əmrlər veriləcəkdir. Buna görə də düşünmək olar ki, vuruşma gedərkən Napoleon tərəfindən lazımı sərəncamlar veriləcəkdir, lakin belə sərəncamlar verilməmişdi və verilə də bilməzdi, çünki vuruşma davam edən müddətdə Napoleon ondan o qədər uzaqda idi ki, vuruşmanın gedişi ona məlum ola bilməzdi (elə belə də olmuşdu) və vuruşma zamanı onun heç bir əmri yerinə yetirilə bilməzdi.

Bir çox tarixçilər deyirlər ki, Napoleon zökəm olduğundan fransızlar Borodino vuruşmasında qalib gələ bilmədilər. Əgər o, zökəm olmasaydı, onun vuruşmadan əvvəl və vuruşma zamanı verdiyi sərəncamlar daha da dahiyənə olardı, Rusiya da məhv olub gedərdi, *et la face du monde eut été changée*¹. Rusiyanın tək bir adamın, yəni böyük Pyotrun iradəsilə əmələ gəldiyini iddia edən, Fransanın respublikadan imperiyaya çevrilməsini, fransız qoşunlarının Rusiya üstünə gəlməsini tək bir adamın, yəni Napoleonun iradəsindən asılı olduğunu düşünən tarixçilər üçün belə bir fikir təbii və tam ardicildir. Onlar iddia edirdilər ki, Rusiyanın özəmətli qalmasına səbəb ayın 26-da Napoleonun zökəm olması idi.

Borodino vuruşmasına başlayıb-başlamamaq, bu və ya başqa bir sərəncam vermək Napoleonun iradəsindən asılı idisə, onda yəqin ki, onun iradəsinə təsir edən zökəm Rusiyanın xilasına səbəb ola bilərdi, buna görə də ayın 24-də Napoleona nəm buraxmayan çəkmələr verməyi unutmmuş kamerdiner də Rusiyanın xilaskarı olmuşdur. Belə bir düşüncə ancaq belə bir nəticəyə gətirib çıxara bilər. Volter də (nəyi ələ saldığına heç özü də bilmədən) belə bir nəticəyə gəlib çıxmışdı. O, zarafatyana demişdi ki, Varfolomey gecəsi IX Karlıın mədə pozğunluğundan baş vermişdi. Lakin Rusiyanın əmələ gəlməsini tək bir adamın, yəni I Pyotrun, Fransa imperiyasının təşəkkülünü və Rusiya ilə müharibə başlanmasını tək bir adamın, yəni Napoleonun iradəsindən asılı olduğunu iddia edən tarixçilərin fikrillə razılaşmayan adamlar üçün belə düşüncələr nəinki doğru və ağılasığan deyil, hətta bütün insan varlığının ziddinə olan bir şeydir. Bəs tarixi hadisələrin baş verməsinə səbəb nədir? Bu sualın cavabı budur: – Dünya hadisələrinin gedişini tale əvvəlcədən müəyyən etmişdir, bu hadisələrin baş verməsi, bu hadisələrdə iştirak edən insanların iradə hərəkətlərinin bir-birinə təsadüf etməsindən asılıdır. Napoleonun bu hadisələrin gedişinə olan təsiri ancaq zahiri və saxta bir təsirdir.

Varfolomey gecəsi IX Karlıın əmri ilə başlanmışdı, 80 min adamın qırıldığı Borodino vuruşmasının başlanmasına da Napoleon əmr vermişdi, lakin bu hadisələr onların iradəsindən asılı olmayaraq baş vermişdi, ancaq onlara elə gəlirdi ki, bu hadisələrin başlanmasına onlar əmr vermişlər. Bu mülahizəni irəli sürmək ilk baxışda çox qərribə

¹ Dünyanın da siması dəyişirdi.

görünür, amma insan ləyaqəti mənə deyir ki, bizim hər birimiz böyük Napoleondan böyük də olmasaq, kiçik də deyilik və həmin bu insan ləyaqəti məsələni bu cür həll etməyi mənə əmr edir, tarixi tədqiqatlar da bu mülahizəni çox-çox dəlillərlə sübut edir.

Borodino vuruşmasında Napoleon heç kəsə güllə atmamışdı, heç kəsi də öldürməmişdi. Bunu eləyən əsgərlər idi. Demək, adamları öldürən Napoleon deyildi.

Fransız əsgərləri Napoleonun əmr verməsilə deyil, öz arzuları ilə Borodino vuruşmasında rusları öldürməyə gədirdilər. Bütün ordu – fransızlar, italyanlar, almanlar, polyaklar ac idi, onların üst-başı yırtılıb dağılmışdı, onlar hərbi səfərdən yorulub cana gəlmişdilər, lakin başqa bir ordu onların Moskvaya gedən yolunu kəsmişdi və onlar hiss edirdilər ki, *le vin est tire et q'uil faut le boire*¹.

Napoleon indi onlara ruslarla vuruşmağı qadağan etsəydi, onlar Napoleonu öldürər və yenə də ruslarla vuruşmağa gədirdilər, çünki bu onlar üçün zəruri idi.

Napoleon vuruşmadan qabaq verdiyi əmrində, onların ölməsinə və şikəst olmasına qarşı təsəlli olaraq deyirdi ki, gələcək nəsillər sizin Moskva ətrafındakı vuruşmada iştirak etdiyinizi iftixarla yad edəcəklər. Onlar da bu əmri dinləyərək: "*Vive l'Empereur*"², – deyər bağırır-dılar; onlar bilboke oyunu ağacı ilə yer kürəsini deşən uşağın şəklini də görəndə eynilə belə: *Vive l'Empereur!*" – deyər bağırmışdılar. Onlar hər bir mənasız müraciət üçün də eynilə belə: *Vive l'Empereur*", – deyər bağırmaqdan, Moskvada yemək tapmaq və dincəlmək üçün döyüşə getməkdən başqa ayrı bir şey qalmamışdı.

Vuruşmanın gedişinə Napoleon hökm etmirdi, çünki onun dispoziyasından heç bir şey yerinə yetirilməmişdi, vuruşma zamanı da nələr olduğundan onun xəbəri yox idi. Demək, bu adamların bir-birini öldürməsi də Napoleonun iradəsilə deyil, ondan asılı olmayaraq, vuruşmada iştirak edən yüz minlərlə adamın iradəsilə olurdu, Napoleona ancaq elə gəlirdi ki, bütün işlər onun iradəsilə baş verir. Buna görə də Napoleonun zökəm olub-olmaması məsələsinin tarix üçün, sonuncu Fərştat əsgərinin zökəm olub-olmaması məsələsindən artıq heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

Bəzi yazıçılar iddia edirlər ki, Napoleon zökəm olduğundan onun vuruşma zamanı verdiyi dispoziya və sərəncamları əvvəlki kimi

yaxşı deyildi. Bu, qətiyyətlə düz deyildir, bu, ayın 26-da Napoleonun zökəm olmasının heç bir əhəmiyyəti olmadığını xüsusilə aydın sübut edir.

Napoleonun burada göstərilən dispoziyası bütün əvvəlki dispoziyalarından, keçmiş vuruşmalarda qələbəni təmin edən başqa dispoziyalarından heç də pis deyildi, hətta onlardan yaxşı idi. Onun guya vuruşma zamanı verdiyi sərəncamlar da əvvəlki sərəncamlardan pis deyildi, bunlar da eynilə əvvəlki sərəncamlar kimi idi. Lakin Borodino vuruşması Napoleonun ilk dəfə uduzduğu bir vuruşma olduğu üçün bu dispoziya və sərəncamlar əvvəlki dispoziya və sərəncamlardan pis görünür. O zaman ki, vuruşma uduzulur, ən gözəl və dərin mənalı dispoziya və sərəncamlar belə çox pis görünür, hər bir hərbi alim də özünü tox tutaraq onları tənqid edir, lakin o zaman ki, vuruşma udulur, ən pis dispoziya və sərəncamlar çox yaxşı görünür. Ciddi adamlar da cild-cild kitablar yazaraq, bu pis dispoziya və sərəncamların yaxşı olduğunu sübut edirlər.

Austerlits vuruşmasında Veyroterin tərtib etdiyi dispoziya bu kimi dispoziyaların ən mükəmməl bir nümunəsi idi, bununla belə onu mükəmməlliyinə və çox təfərrüatla yazıldığına görə tənqid etdilər.

Napoleon Borodino vuruşmasında öz işini bir sərkərdə kimi əvvəlki vuruşmalardan da yaxşı yerinə yetirmişdi. İşin gedişinə o heç bir zərər yetirməmişdi. Ağillı fikirləri qəbul etməyə meyl göstərmişdi, işi dolaşığa salmamışdı, bir-birinə zidd olan hərəkətlər etməmiş, bir-birinə zidd sözlər deməmişdi, qorxmamışdı, vuruşma meydanından qaçmamışdı, öz guya roislik rolunu böyük bir taktla və böyük bir hərbi təcrübə ilə, sakit və ləyaqətlə yerinə yetirmişdi.

XXIX

Napoleon cəbhə xəttini ikinci dəfə qayğı ilə yoxlayıb, geri qayıtdıqdan sonra dedi:

– Şahmat düzülüb, oyun sabah başlanacaq.

O, punş gətirilməsini əmr edib, Bosseni yanına çağırtdı, onunla Paris haqqında, *maison de l'impératrice*¹ bəzi dəyişikliklər etməklə fikrində olduğundan söhbət etməyə başladı. Bu zaman o, saray əlaqələrinin bütün xırda cəhətlərini belə yadında saxlaması ilə prefekti təəccübləndirdi.

¹ İmperatriçanın sarayında

¹ Şərab şüşəsinin ağzı açılmışdır, onu içmək lazımdır.

² Yaşasın imperator!

Napoleon xırda-xuruş şeylərlə maraqlanır, Bossenin səyahət etməyi xoşlaması bərəsində zarafat edir, etinasız bir halda danışırdı. Onun danışığı və zarafatı öz işini yaxşı bilən, öz işinə əmin olan məşhur bir cərrahın danışıq və zarafatına bənzəyirdi, sanki xəstə cərrahıya bağlanır, cərrah da qollarını çırmalayır, döşlüyünü taxaraq öz-özünə deyirdi: "Bütün iş mənim əlimdədir, mənim üçün aydın və müəyyəndir. İşə başlamaq lazım gələndə mən onu hamıdan yaxşı edəcəyəm, indi isə zarafat eləyə bilərəm, mən nə qədər çox zarafat eləsəm və sakit olsam, siz o qədər sakit olmalı, mənim işimə daha artıq inanmalı dühamın böyüklüyünə daha artıq heyrət etməlisiniz".

Napoleon bir stəkan da punş içib, guya sabah görəcəyi ciddi işdən qabaq, istirahət etməyə getdi.

Qarşıdakı iş onu o qədər maraqlandırır ki, yata bilmirdi. Axşam rütubətdən şiddətlənmiş zökəminə baxmayaraq o, gecə saat üçdə burnunu bərkədən silə-silə çadırın böyük hissəsinə keçdi və rusların gedib-gətmədiklərini soruşdu. Ona dedilər ki, düşmən tərəfdə görünən işıqlar yenə öz yerindədir. Napoleon başı ilə razılıq işarəsi etdi.

Növbətçi adyutant çadıra girdi.

Napoleon ondan soruşdu:

– *Eh bien, Rapp, croyez-vous, que nous ferons de bonnes affaires aujourd'hui?*¹

Rapp:

– *Sans aucun doute, Sire*² – deyər cavab verdi.

Napoleon ona baxdı.

Rapp dedi:

– *Vous rappelez-vous, Sire ce que vous m'avez fait l'honneur de dire à Smolensk le vin est tiré, il faut le boire*³.

Napoleon qaş-qabağını tökdü və başını ovcunun içinə qoyaraq xeyli susdu.

Sonra birdən dedi:

– *Cette pauvre armée, elle a bien diminué depuis Smolensk. La fortune est une franche courtisane, Rapp; je le di sais toujours, et je commence à l'éprouver. Mais la garde, Rapp la garde est intacte*⁴.

¹ Rapp, siz necə düşünürsünüz, bugün bizim işimiz yaxşı gedəcəkdirmi?

² Heç şübhə ola bilməz, padşah

³ Padşah, Smolenskdə mənə ərz edib buyurmuşdunuz ki, şərab şüşəsinin ağzı açılmışdır, onu içmək lazımdır, bu söz yadınızdadır mı?

⁴ Yaxşı ordu! Smolenskdən bəri o, çox azalmışdır. Tale nə üzü döndükdür, Rapp! Mən bunu həmişə demişəm, indi də bunu yoxlamağa başlayıram. Bəs qvardiya, Rapp, qvardiya salamatdır mı?

Rapp:

– *Qui, Sire*¹ – deyər cavab verdi.

Napoleon şəkərli həbi götürüb, ağzına qoydu, saata baxdı. Onun yuxusu gəlmirdi, sabaha da hələ çox qalmışdı. Vaxt keçirmək üçün daha heç bir əmr və sərəncam vermək lazım deyildi, çünki bütün tədbirlər görülmüşdü, indi də yerinə yetirilirdi.

Napoleon ciddi bir tövr ilə soruşdu:

– *A-t-on distribué les biscuits et le riz aux régiments de la garde?*²

– *Oui, Sire.*

– *Mais le riz?*³

Rapp verilən əmrin lazımı yerinə çatdırıldığını söylədi, lakin Napoleon narazı halda başını yırğaladı; sanki o verdiyi əmrin yerinə yetirildiyinə inanmırdı. Xidmətçi punş götürməyə getdi. Napoleon Rappa da bir stəkan punş verilməsini əmr etdi və öz stəkanındakı punşu qurtum-qurtum içməyə başladı.

Sonra stəkanı qoxulayaraq dedi:

– Mən indi nə dad bilirəm, nə iy. Bu zökəm lap mənim zəhləmi tökdü. Onlar tibb elmindən bəhs edirlər. Bu nə tibb elmidir ki, bir zökəmi sağalda bilmir? Korvizar mənə bu həbləri verdi, ancaq bunların heç bir köməyini görmürəm. Axı onlar, bu həkimlər nəyi müalicə edə bilirlər? Müalicə etmək olmaz. *Notre corps est une machine à vivre. Il est organisé pour cela, c'est de nature; laissez-y la vie à son aise, qu'elle s'y défende elle-même: elle fera plus que si vous la paralysez en l'encombrant de remèdes. Notre corps est comme une montre parfaite qui doit aller un certain temps; l'horloger ne pas la faculté de l'ouvrir, il ne peut la réparer qu'à tâtons et les yeux bandés. Notre corps est une machine à vivre, voilà tout*⁴ – Napoleon tərifi verməyi (définitions) sevirdi. İndi də o sanki bu sahəyə keçərək, heç də göz-ləmədiyi halda, yeni bir tərifi verdi – Rapp, siz bilirsinizmi hərbi sənət nə deməkdir? Hərbi sənət müəyyən vaxtda düşməndən qüvvətli olmağı bacarmaq deməkdir. *Voilà tout*⁵.

¹ Bəli, padşah

² Qvardiyaçılara suxarı və düyü verilməmişdir?

³ Bəs düyü?

⁴ Bizim bədənimiz həyat üçün bir maşındır. Bədənin üçün qurulmuşdur. Bədəndə həyatı rahat buraxın, qoy o öz-özünü müdafiə eləsin, siz ona dərmanla mane olmasanız, o, özü üçün daha çox iş görər. Bizim bədənimiz, müəyyən vaxta qədər işləyən saata bənzəyir. Saatsız onu açma bilməz, ancaq onu barmaları ilə yoxlayaraq və gözü bağlı idarə edə bilər. Bizim bədənimiz həyat üçün bir maşındır.

⁵ Vəssolam

Rapp heç bir söz demədi.

Napoleon:

– *Demain nous allons avoir affaire à Koutouzo³* – deyə əlavə etdi. – Baxarıq! Yadinızdadırmı, o, Braunauda orduya komandanlıq edirdi. Üç həftə içərisində o bircə dəfə də ata minmədi ki, istehkamları yoxlasın. Baxarıq!

Napoleon saata baxdı. Saat hələ ancaq 4 idi. Onun yuxusu gəlmirdi. Punşu içib qurtarmışdı, görüləsi bir iş də yox idi. O, yerindən qalxıb, otaqda o baş-bu başa getdi, sonra isti sürtükünü geydi, şlyapasını qoyub, çadırdan çıxdı. Qaranlıq və rütubətli bir gecə idi, narın yağışın səsi güclə eşidilirdi. Yaxında olan fransız qvardiyalarının tonqalları yaxşı alovlanmışdı, uzaqda, tüstü arasında rus tonqalları işləyirdi. Hər tərəf sakitlik idi. Ona görə artıq hərəketə gəlməyə başlayan fransız qoşunlarının səsi və ayaq tappılısı aydın eşidilirdi; onlar öz mövqelərini tutmağa gəldilər.

Napoleon çadırın qabağında gəzindi, yanın tonqalların işığına baxdı, ayaq səslərinə qulaq asdı, çadırın qabağında keşik çəkən və Napoleonu görənləri kimi şaxlaşaraq qara sütun kimi duran ucaboy, qıllı papaqlı qvardiyaçının qabağında keçərkən dayandı, əsgərlərə rəftarında adət etdiyi bir ifadə ilə, həm kobud, həm də mehriban bir sər-kərdə kimi soruşdu:

– Hansı ildən qulluqdasan? – Əsgər onun sualına cavab verdi.

– *Ah! Un des vieux!*¹ Alay üçün düyü aldınızımı?

– Aldıq, zati həşəmətləri.

Napoleon başı ilə razılıq işarəsi edib, ondan uzaqlaşdı.

* * *

Saat altının yarısında Napoleon at üstündə Şevardino kəndinə gəldi.

Dan yeri ağarırdı. Hava açılmışdı, yalnız şərqdə bir parça bulud görünürdü. Tərk edilmiş tonqallar səhərin zəif işığında yanıb qurtarırdı.

Sağ tərəfdə bir top atıldı, topun səsi ətrafa yayılaraq, ümumi sükut içərisində əriyib yox oldu. Bir neçə dəqiqə keçdi. İkinci və üçüncü

³ Sabah bizim işimiz Kutuzovla olacaq!

¹ Aha! Qocalardansan!

top atəşi havanı sarsıtdı. Dördüncü və beşinci top atəşi sağ tərəfdə, yaxında, təntənə ilə səsləndi.

Bu ilk top gurultuları hələ sakitləşməmişdi ki, bir-birinin ardınca və bir-birinə macal vermədən başqa toplar atıldı.

Napoleon öz möyyətilə Şevardino istehkamına gəlib atdan düşdü. Oyun başlanırdı.

XXX

Pyer knyaz Andreyin yanından Qorkiyə qayıdıb öz mehtərinə atların hazırlanmasını və səhər təzədən onu yuxudan oyatmasını əmr etdi, elə o saat da Borisin otağında, arakəsmə dalında, bucaqda yatdı.

Pyer səhər yuxudan oyananda evdə heç kəs qalmamışdı. Kiçik pəncərələrin şüşələri tir-tir titrəyirdi. Mehtər ayaq üstə durub Pyeri silkələyirdi.

Görünür, o, öz ağasını oyadacağına daha ümid etmirdi. Pyerə baxmadan çiyindən tutub, silkələyə-silkələyə deyirdi:

– Zati-aliləri, zati-aliləri, zati-aliləri...

Pyer oyanıb soruşdu:

– Nə var? Başlamıb? Vaxtdır?

Keçmişdə əsgər olmuş mehtər dedi:

– Atışma səsini buyurub eşidirsinizmi? Bütün ağalar gediblər, əlahəzrət özü də çoxdan gedib.

Pyer tələsik geyinib, evvana çıxdı. Sərin, aydın və ürəkəcan bir səhər idi, hər tərəfdə şəh düşmüşdü. Günəş bulud altından təzəcə çıxırdı, buludun yarıya qədər kəsdiyi şüalar qarşıda küçünün damları üstündən şəh düşmüş tozlu yola, evlərin divarına, pəncərələrə, hasara və Pyerin daxma yanında duran atların üstünə düşmüşdü. Topların gurultusu həyətdə daha aydın eşidilirdi. Adyutant öz kazakı ilə, atını çapa-çapa küçə ilə gəldi.

O çıxıraraq Pyerə dedi:

– Vaxtdır, qraf, vaxtdır!

Pyer atları dalınca gətirməsini əmr etdi, özü isə piyada, küçə ilə, kurqana sarı getdi. Bu kurqandan dənən o, vuruşma meydanına baxmışdı. Kurqanın üstündə bir dəstə hərbi adam vardı, oradan qərargah adamlarının fransızca danışığı səsi eşidilirdi. Orada Kutuzovun yanları qırmızı ağfurajkalı, ağsaçlı başı və çiyinlərinə batmış ağsaçlı peysəri görünürdü. O, müşahidə borusu ilə qabaqdakı böyük yola baxırdı.

Pyer pillələrlə kurqanın üstünə qalxaraq, qarşısında açılan mənzerin gözəlliyinə heyran olub qaldı. Pyer dünən də həmin bu kurqan üstündən bu mənzerəyə sevə-sevə baxmışdı, lakin indi bu yeri qoşun doldurmuş, atılan topların və tufənglərin tüstüsü bürümüşdü. Pyerin arxasından, sol tərəfdən qalxan günəş, səhərin təmiz havasında, qızıla və çəhrayıya çalan parlaq şüalarını bu yerə saçmışdı, bu işıqdan da uzun, qara kölgələr düşmüşdü. Pyerin qarşısında açılan mənzerəni uzaqdan görünən meşələr tamamlayırdı, sanki qiymətli sarı-yaşıl daşdan yonulub düzəldilmiş bu meşələr üfəqdə qabarıq bir xətt kimi nəzərə çarpırdı. Qoşunla dolu olan böyük Smolensk yolu Valuyevdən o tərəfdə, bu meşələr arasından uzanıb gedirdi. Onlardan bu yana saralmış qızıl çöllər və xırda meşələr günün altında parlıdayırdı. Sağda, solda, qabaqda – hər tərəfdə qoşun görünürdü. Bunlar hamısı canlı, əzəmətli və gözəlilməz bir şəkildə idi. Lakin Pyeri ən çox heyrətə salan vuruşma meydanının və Borodinonun öz görünüşü, Koloça çayının hər iki tərəfində olan dərələr idi.

Koloça çayının üstünə, Borodinoya, Borodinonun hər iki tərəfinə, xüsusilə onun sol tərəfinə – Voyna çayının Koloça çayına töküldüyü yerə duman çökmüşdü. Doğan günəşin şüaları altında bu duman əriyir, yayılır və seyrəkləşirdi, indi hər şey onun arasından qərribə bir rəngdə, əsrarəngiz bir şəkildə görünürdü. Atılan topların, tufənglərin tüstüsü də bu damana qarışırdı. Duman və tüstü arasından hər yerdə – gah suda, gah şəh üzərində, gah çay sahillərində və Borodinoda toplanan qoşunun süngülərində gün işığı ildırım kimi parlıdayırdı. Ağ kilsə, Borodino kəndindəki bəzi evlərin damı, orada-burada görünən əsgər kütlələri, yaşıl qutular və toplar bu duman arasından nəzərə çarpırdı. Bunların hamısı da hərəkət edirdi, ya da adama elə gəlirdi ki, hərəkət edir, çünki tüstü və duman bu sahəni başdan-başa bürüyüb, yavaş-yavaş üzür, axıb gedirdi. Həm Borodino yaxınlığındakı duman basmış alçaq yerdən, həm də bundan kənarında, hündürdə, xüsusilə bütün cəbhə xəttinin solunda, meşələrdə, çöllərdə, dərələrdə, təpələrin başında ara vermədən gah tək-tək, gah topa-topa, gah seyrək, gah da tez-tez atılan topların yumaq-yumaq, sıx tüstüsü görünürdü, sanki onlar heç nədən, öz-özünə əmələ gəlir, get-gedə şişir, yayılır, burula-burula bir-birinə qarışırdı.

Çox qərribədir ki, top tüstüləri və atəş səsləri bu mənzerənin başlıca gözəlliyini təşkil edirdi.

“Puff!” – birdən bənövşəyi, boz və süd kimi ağ rəngə çalan girdə, sıx tüstü görünürdü, bir saniyə sonra isə bu tüstünün səsi eşidilirdi: “bum!”.

Gah da “puf-puf”la iki top tüstüsü bir-birinə toxuna-toxuna, bir-birinə qarışa-qarışa havaya qalxırdı, bir saniyə sonra “bum-bum” səsləri göz ilə görülən bu tüstülərin varlığını isbat edirdi.

Pyer tez-tez dönüb, birinci tüstünü gördüyü yerə baxırdı. Bayaq o tüstü girdə və möhkəm bir top kimi idi. İndi onun yerində, yan tərəfə yayılan bir neçə tüstü topası vardı. Sonra bir-biri ardınca “puf-puf”la üçüncü, dördüncü tüstü toparları görünürdü və onların da dalınca bərabər fasilələrlə, nədənsə xoşagələn, möhkəm və aydın səslər eşidildi: bum... bum-bum-bum. Gah adama elə gəlirdi ki, bu tüstü toparları qaçır, gah elə görünürdü ki, bunlar bir yerdə dayanmışdır və meşələr, çöllər, parlıdayan süngülər bunların yanından keçib gedir. Sol tərəfdə, çöldə və kollar arasında aramsız olaraq, təntənəli bir gurultu ilə bu tüstü toparları əmələ gəlirdi. Daha yaxında, düzənlərdə və meşələrdə isə tufənglərin, girdələnməyə macal tapmayan kiçik tüstüləri görünür, onların da özünə görə səsi eşidilirdi. Lakin tufəng səsləri tez-tez eşidilsə də, onlar top atəşi kimi müntəzəm və güclü deyildi.

Pyer bu tüstülər, bu parlıdayan süngülər, bu coşqun hərəkət və gurultu olan yerə getmək istədi.

O, öz təəssüratını yoxlamaq üçün dönüb Kutuzova və onun ətrafındakı adamlara baxdı. Hamı eynilə onun kimi və ona elə gəldi ki, onun öz qəlbində olan bir hisslə, vuruşma meydanına baxırdı. İndi hamının üzündə, Pyerin dünən gördüyü və mənasını ancaq knyaz Andreylə etdiyi söhbətdən sonra yaxşı başa düşdüyü hissin gizli hərarəti (*chaleur latente*) vardı.

Kutuzov gözlerini vuruşma meydanından çəkmədən, yanında duran generala deyirdi:

– Get, əzizim, get. İsa köməyin olsun.

General, Kutuzovun əmrini dinlədikdən sonra Pyerin yanından keçib, kurqandan enməyə başladı.

Qərargah adamlarından biri ondan hara getdiyini soruşduqda, o, sərt və soyuq bir tərzdə dedi:

– Çay keçidinə!

Pyer “Mən də, mən də” – deyər düşünərək generalın ardınca getdi.

General kazakın gətirdiyi ata mindi. Pyer atları saxlayan mehtərinə yaxınlaşdı. Atlardan hansının daha sakit olduğunu soruşub, ona mindi; atın yalından yapışib, çəkmələrinin dabanının onun qarnına sıxdı və eynəyinin düşdüyünü, əllərini isə atın yalından və yüyənindən ayıra bilmədiyini hiss edərək, atı generalın dalınca çapdı. Qərarğah adamları kurqandan ona baxıb gülməşeyirdilər.

XXXI

General yoxuşdan enərək atını sərt bir hərəkətlə sola döndərdi. Pyer onu gözədən itirib, atını çapa-çapa, qabaqda gedən piyada əsgərlərin sıralarının arasına girdi. O, atını gah qabağa, gah sola, gah da sağa sürərək əsgərlərin arasından çıxmaq istədisə də, çıxa bilmədi. Əsgərlərin hamısının üzündə bir qayğı vardı, görünür, onların fikri mühüm bir şeylə məşğul idi. Onlar hamısı ortada hərlənə-hərlənə qalan bu ağ şlyapalı adama narazı bir halda, həm də sualedici bir nəzərdə baxırdı.

Əsgərlərin biri onun üstünə çıxaraq dedi:

– Atı batalyonun arasından niyə sürürsən! – Bir başqası tüfəngin qundağı ilə onun atını itələdi, at ürküb, yana çəkildi. Pyer yəhərin qaşına yataaraq özünü güclə atın üstündə saxlaya bildi və çapıb, əsgərlərdən qabağa, boş, geniş yerə çıxdı.

Qabaqda körpü vardı, körpünün yanında başqa əsgərlər durub, tüfəng atırdılar. Pyer atını onların yanına sürdü. O, heç özü də bilmədən Qorki ilə Borodino arasında, Koloça çayı üzərindəki körpüyə yaxınlaşmışdı. Fransızlar vuruşmanın başlanğıcında (Borodinonu tutub) məhz bu körpüyə hücum edirdilər. Pyer önündə körpü olduğunu, körpünün hər iki tərəfində, dünən gördüyü çalınmış otlar arasında, əsgərlərin üstü çində nə isə etdiklərini gördü, lakin ara vermədən atəş açıldığına baxmayaraq, Pyer buranın vuruşma meydanı olduğunu heç ağına da gətirmirdi. Ətrafından keçən güllələrin və baş üstündən ötüb gedən mermilərin viyılıtısını eşitmirdi, çayın o üzündəki düşməni görmürdü. Bir çoxları onun yaxınlığında yıxılıbsalar da, o, uzun müddət ölən və yaralanan adamları da görmədi. O, gülməşəy-gülməşəy ətrafına baxırdı.

Kim isə yenə onun üstünə çığırdı:

– Bu kimdir, cəbhənin qabağında atını o yan – bu yana sürür?

– Atını sola döndər, sağa sür! – deyər başqaları da ona çığırdı.

Pyer atını sağ tərəfə döndərdi və birdən tanış bir adama rast gəldi: bu general Rayevskinin adyutantı idi. Adyutant acıqlı-acıqlı Pyere

baxdı. Görünür, o da Pyerin üstünə çığıрмаq istəyirdi, lakin Pyeri tanıyıb, başı ilə onu salamladı:

– Siz burada nə gəzirsiniz? – deyər atını çapa-çapa ötüb keçdi.

Pyer burada özünü artıq hiss edərək və yenə başqalarına mane olacağından qorxaraq, atını adyutantın dalınca sürdü.

– Burada nə var ki? Sizinlə getmək olarmı?

– Bu saat, bu saat, – adyutant atını çəmənlikdə duran kök bir generalın yanına çapdı və ona nə isə verdi, ancaq bundan sonra Pyerə tərəf dönüb, gülməşəyərək dedi:

– Qraf, siz nə üçün bura gəlibsiniz? Yenə də maraqlanırsınız mı?

– Bəli, bəli, – deyər Pyer cavab verdi. Adyutant atının başını çevirib yola düzəldi:

– Burada, şükür Allaha, elə bir şey yoxdur. Sol cinahda isə, Baqration olan yerdə yamanca vur-çatlasındır.

– Doğrudan mı? O haradadır? – deyər Pyer soruşdu.

– Mənimlə kurqana gedək, oradan görünür. Bizim batareyada hələ elə bir şey yoxdur. Gedirsiniz mi?

Pyer ətrafa baxa-baxa və baxışları ilə öz mehtərini axtara-axtara:

– Bəli, gedək, – dedi. Ancaq bu zaman o, piyada gedən və xərəkətdə aparılan yaralıları gördü. Dünən onun keçdiyi və ətrini duyduğu çəmənlikdə, sıra ilə çalınmış otlar üstündə, köndələninə olaraq bir əsgər yıxılıb qalmışdı. Onun boynu bir az qatlanmış, şapkası başından düşmüşdü. Pyer adyutantdan: – Bəs bunu niyə aparmayıblar? – deyər soruşdu, lakin yıxılmış əsgərə baxan adyutantın üzündəki sərt ifadəni görüb, dərhal susdu.

Pyer öz mehtərini tapa bilmədi. O, adyutantla bərabər dərə ilə Rayevskinin kurqanına sarı getdi. Pyerin atı adyutantın atından geri qalır, həm də onu yırğalayır.

Adyutant Pyerdən soruşdu:

– Qraf, görünür siz at minməyə vərmiş etməyibsiniz, eləmi?

– Pyer dedi:

– Xeyr, niyə, ancaq nədənsə bu çox atılıb-düşür.

Adyutant:

– Baa!.. Bu ki, yaralanmışdır, – dedi. Sağ ayağıdır, qabaq ayağı, dizdən yuxarı. Görünür güllə dəyib. Qraf, *la baptême du feu*¹ ilə sizi təbrik edirəm.

¹ Güllə sınağından keçmək.

Onlar qabağa çəkilərək atəş açan və öz gurultusu ilə qulaq batıran bir batareyanın dal tərəfindən, altıncı korpusun tüstüsü içərisindən keçib, kiçik bir meşəyə girdilər. Meşə sərin və sakit idi, oradan payız qoxusu gəlirdi. Pyerlə adyutant atdan düşüb, kurqana sarı getdilər.

Adyutant kurqana yaxınlaşaraq soruşdu:

– General buradadırmı?

Ona sağ tərəfi göstərib dedilər:

– İndicə burada idi, o tərəfə getdi.

Adyutant Pyerə baxdı – sanki o, bu adamla nə edəcəyini bilmirdi.

Pyer:

– Narahat olmayın, – dedi, – mən kurqana qalxaram, olarmı?

– Qalxın, oradan hər yan görünür, elə də qorxulu deyil. Mən sonra sizin dalmızca gələm.

Pyer kurqan üstündəki batareyanın yanına qalxdı, adyutant hara isə getdi. Onlar daha bir-birini görmədilər. Çox sonra Pyer eşitdi ki, həmin gün adyutantın bir qolunu mərmii aramışdır.

Pyerin qalxdığı kurqan sonradan ruslarda – batareya kurqanı və ya Rayevski batareyası kurqanı, fransızlarda isə, *la grande redoute, la fatale redoute, la redoute du centre*¹ adı ilə məşhur olmuşdu; bu kurqanın ətrafında on minlərlə adamın cəsədi qalmışdı. Fransızlar onu vuruşma meydanının ən mühüm bir mövqeyi hesab edirdilər.

Bu istehkam üç tərəfindən qanov qazılmış bir kurqandan ibarət idi. Səngər şəklinə salınmış bu qanovlarda on atəş açan top vardı; topların lülesi səngər sipərinin deşiklərindən bayıra çıxarılmışdı.

Kurqanın hər iki tərəfində, kurqanla bir xəttə yenə toplar qoyulmuşdu, onlar da ara vermədən atəş açırdılar. Toplardan bir az daldə piyada qoşun dayanmışdı.

Pyer kurqan üstünə qalxarkən çox da böyük olmayan qanovlarla əhatə olunmuş, bir neçə topun atəş açdığı bu kurqanın vuruşmada ən mühüm yer olduğunu heç ağılına da gətirmirdi.

Əksinə, Pyerə elə gəlirdi ki, bu yer (məhz o özü burada olduğu üçün) vuruşmanın ən əhəmiyyətsiz bir yeridir.

Pyer kurqana qalxdıqdan sonra, topları əhatə edən qanovun uc tərəfində oturdur və buradakı təhlükəni dərk etmədən qeyri-şüurlu bir halda gülümsəyə-gülümsəyə ətrafında baş verən hadisələrə baxmağa başladı.

¹ Böyük istehkam, fəlakətli (bədbəxtlik gətirən) istehkam, mərkəz istehkam.

Əsgərlər Pyerin yanından o yan-bu yana yüyürə-yüyürə bərt və mərmii gətirir, toplara doldururdular. Pyer bəzən ayağa qalxır, əsgərlərə mane olmamağa çalışaraq, yenə həmin dalğın təbəssümlə topların yanında gəzirdi. Toplardan isə ara vermədən bir-birinin dalınca atəş açırdılar. Top gurultusundan qulaq tutulurdu; bərt tüstüsü yayı-laraq ətrafi bürüyürdü.

Arxada duran piyada əsgərlər arasında hiss edilən böyük bir dəhşətin əksinə olaraq, burada, batareyada ümumi bir coşğunluq vardı. Burada az adam var idi, bunlar bir ailə kimi eyni hisslə iş görürdülər və qanov bunları başqalarından ayırırdı.

Qeyri-hərbi bir adamın ağ şlyapada buraya gəlməsi topçu əsgərlərə əvvəl yaxşı təsir bağışlamadı. Əsgərlər Pyerin yanından keçərkən təəccüblə, hətta qorxa-qorxa, çöp-çöp ona baxırdılar.

Hündürboylu, uzunayaqlı, çopur bir adam olan baş topçu zabıt sanki kənardakı topun atəş açmasına baxmaq üçün Pyerə yaxınlaşdı, maraqla ona baxmağa başladı.

Öhdəsinə tapşırılmış iki topa çox səy ilə başçılıq edən, hərbi məktəbdən görünür təzəcə buraxılmış, lap cavan, girdəsi fət bir zabıt Pyerə müraciət edərək, sərt bir ifadə ilə dedi:

– Cənab, icazə verin sizdən xahiş edərkən, yoldan qırağa çəkilib-siniz. Burada dayanmaq olmaz.

Əsgərlər Pyerə baxaraq narazı halda başlarını yırğalayırtdılar. Lakin hamı bu ağşlyapalı adamın pis bir hərəkət etmədiyini, gah səddin yoxusunda dinməz-söyləməz oturduğunu, gah da sıxıntı içində gülümsəyərək nəzakətlə yoldan qırağa çəkilib, topların yanında, atəş altında sanki bulvarda gəzişirmiş kimi, sakitcə var-gəl etdiyini görüb, ona qarşı münasibəti yavaş-yavaş dəyişməyə başladı. İndi hamı ona mehriban və zarafatyana bir münasibət bəsləyirdi, əsgərlər öz itlərinə, xoruzlarına, keçilərinə və ümumiyyətlə, hərbi hissələrdə olan heyvanlarına belə yanaşırlar. Onlar o saat Pyeri fikrən öz ailələrinə qəbul edərək onu “bizim ağa” – deyər çağırmağa və öz aralarından ondan danışaraq mehribanca gülümsəyə başladılar.

Bir mərmii Pyerdən iki addım aralıqda yerə dəyib torpağı havaya sovurdu. Pyer üstünə tökülən torpağı təmizləyərək gülümsəyə-gülümsəyə ətrafına baxdı.

Qırmızı sıfətli, enli kürəkli bir əsgər möhkəm, ağ dişlərini ağarda-ağarda Pyerə dedi:

– Ağa, doğrudan, siz necə də qorxmursunuz!

Pyer:

– Yoxsa sən qorxursan? – deyər soruşdu.

– Bəs necə! Güllənin adama yazığı gəlməz. Adamın bağırsaqlarını çölə tökər. – Sonra gülərək əlavə etdi: – Qorxmamaq olmaz.

Bir neçə əsgər mehriban və şən üzlə Pyerin qabağında dayandı. Sanki onlar bu adamın da başqaları kimi danışacağını gözləmişdilər və indi Pyerin bütün başqa adamlar kimi danışdığını görüb sevinirdilər.

– Biz heç – biz əsgərlik. Amma bu ağanın işi lap təəccüblüdür. Çox qoribə ağıdır!..

Cavan zabıt Pyerin başına yığışan əsgərlərin üstünə çığırtıb dedi:

– Hər kəs öz yerinə! – Bu cavan zabıt görünür ki, vəzifəsini birinci ya ikinci dəfə idi ki, yerinə yetirirdi, ona görə də əsgərlərlə və öz rəisi ilə xüsusi bir ciddiyyət və rəsmiyyətlə rəftar edirdi.

Atılan topların gurultusu, tütəng səsi bütün vuruşma meydanında, xüsusilə sol tərəfdə, Baqrationun istehkamı olan yerdə get-gedə artırdı, lakin Pyer durduğu yerdən barıt tütüsü ətrafı bürüdüyü üçün, demək olar ki, heç bir şey görmək mümkün deyildi. Bir də ki, toplara xidmət edən bir dəstə adamın, bütün başqa hissələrdən ayrı olan bu ailənin işi Pyerin bütün diqqətini özünə cəlb etmişdi. Vuruşma meydanının görünüşü və səs-küyü əvvəl onu həvəsə gətiriyindən, o, təhlükəni dərk etmədən, qeyri-şüurlu bir halda gülümsəyirdi. İndi isə, xüsusilə, çəmənləkdə yığılıb qalmış tək əsgəri gördükdən sonra, o tamamilə başqa şeylər hiss edirdi. İndi Pyer qanovun döşündə oturub, ətrafında olan adamları müşahidə edirdi.

Saat onadək batareyadan artıq iyirmi adam aparılmışdı, iki topu mərmii əzib xarab etmişdi. Toplar olan yerə indi daha tez-tez mərmii düşürdü, uzaqdan atılan tütəng güllələri də topçuların başı üstündən vıyılı ilə ötüb keçirdi. Lakin topların yanındakı adamlar sanki bunları görmürdülər, onlar gülə-gülə danışıq və zarafatlaşırdılar.

Əsgərlərin biri vıyılı ilə yaxınlaşmaqda olan qumbaraya baxıb, çığıra-çığıra dedi:

– Əzizim, bura yox! – Bir başqası da qumbaranın arxada duran piyada qoşun sıralarına düşdüyünü görüb, qəhqəhə ilə gülə-gülə əlavə etdi: – Piyadalara, piyalalara!

Bir kəndli başı üstündən keçən top mərmisini görüb yerə oturdu. Əsgərlərdən biri gülə-gülə ona dedi:

– Hə, nədir, olmaya tanışdır?

Bir neçə əsgər torpaq səddin dalında durub, irəliyə baxırdı. Onlar səddin üstündən qabaqda duran qoşun hissəsini göstərərək deyirdilər:

– Görürsən, geri çəkiliblər.

Qoca bir kiçik zabıt onların üstünə çığırdı:

– İşinizi görün! Geri çəkildilər, demək geridə iş var. – Kiçik zabıt bunu deyib, əsgərlərin birinin çiyindən yapışdı, onu dizi ilə itələdi. Hamı qəhqəhə ilə güldü.

Batareyanın o biri tərəfindən kim isə çığıraraq deyirdi:

– Beşinci topa, diyirlət!

Sonra topu dəyişən adamların şən səsləri eşidildi:

– Hamı birdən, güc verin, burlak sayağı!

Qırmızısifət, zarafatlı əsgər Pyeri göstərərək güldü:

– Top gülləsi az qaldı bizim ağanın şlyapasını vurub salsın. – Mərmimin çarxa və bir nəfərin qıçına dəydiyini görüb, məzəmmətlə əlavə etdi: – Ay mərdimazar!

Başqa bir əsgər, əyilə-əyilə yaralını aparmağa gələn xalq ordusu əsgərlərinə gülərək deyirdi:

– Ay sizi, tülkülər!

Xalq ordusu əsgərləri qıçını top aparmış əsgərin qabağında sıxılaxıxıla dayanmışdılar. Əsgərlər onların üstünə çığıрмаğa başladılar:

– Yoxsa ləzzətli xörək deyil?! Ay qarğalar, nə durub baxırsınız!

Onlar kəndliləri cinlədirdilər:

– A bala, necə dedin?.. cəld ol!

Pyer görürdü ki, hər mərmii düşəndən və hər dəfə adam öləndən sonra ümumi canlanma və cəltiras get-gedə daha da artır. Yaxınlaşmaqda olan tufan buludlarından ildırım çaxan kimi təhlükə artıqca bu adamların da üzündə (sanki təhlükəni rədd etmək üçün), daxili gizli bir alovun ildırımları daha tez-tez və daha böyük bir parıltı ilə çaxırdı.

Pyer vuruşma meydanına baxmırdı, orada nələrlə olduğu ilə maraqlanmırdı, o ancaq adamların üzündə get-gedə daha artıq parıldayan alovun işığına baxırdı, belə bir alov eynilə onun qəlbində də yanırıd – o bunu hiss edirdi.

Saat onda toplardan qabaqda – kollar arasında və Kamenka çayı sahilində olan piyada hissələr geri çəkildilər. Onların geri qaçdığını və yaralıları tütəng üstündə apardıqlarını kurqandan görmək olurdu. Bir general öz məiyyətilə gəlib, kurqana qalxdı, polkovniklə danışdıqdan və Pyeri acıqlı-acıqlı baxdıqdan sonra yenə də aşağı düşdü, batareyanın arxa tərəfində duran piyada hissəyə, güllədən qorunmaq üçün yerə yatmağı əmr etdi. Bunun ardınca topların sağ tərəfində duran piyada hissə sıralarında təbil səsi və komanda çığırtı eşidildi, piyada hissə qabağa yeridi.

Pyer torpaq səddin üstündən baxırdı. Bir adam onun diqqətini xüsusilə cəlb etdi. O, sıyrılmış qılıncını aşağı endirərək, narahat halda ətrafına baxa-baxa əsgərlərin ardınca gedən, solğun bənizli cavan bir zabiti idi.

Qabağa gedən piyada əsgərlərin sıraları tüstü içərisində gözdən itdi. Onların ancaq sürəkli bağırışları və tez-tez atdıqları güllə səsi eşidildi. Bir neçə dəqiqədən sonra oradan dəstə-dəstə yaralılar gəldilər: xərok üstündə gətirilən yaralılar da vardı. Batareyaya daha tez-tez mərmə düşməyə başladı. Bir neçə yaralı yerdə uzanıb qalmışdı, onları hələ aparmamışdılar. Əsgərlər topları yanında əvvəlkindən daha böyük səylə, daha zirək tərpənilirdilər. Pyerə artıq heç kəs əhəmiyyət vermirdi. Yol üstündə durduğu üçün bir-iki dəfə onun üstünə çıxırdılar. Baş zabit qaşqabağını tökrək, iri və cəld addımlarla bir topdan o biri topun yanına gedirdi. Üzü daha artıq qızarmış cavan zabit də əsgərlərə daha səylə komanda verirdi. Əsgərlər barıt və güllə gətirir, topları doldurur, öz işlərini gərgin bir səy və çox həvəslə yerinə yetirir, yeriyə-yeriyə atılıb-düşürdülər.

Tufan buludları yaxınlaşdı, hamının üzündə Pyerin diqqətlə izlədiyi daxili bir alovun işığı parlıdayırdı. Pyer baş zabitin yanında durmuşdu. Cavan zabit əlini şapkasına qaldıraraq baş zabitin yanına yüyürdü:

– Cənab polkovnik, ərz olsun ki, ancaq səkkiz atım barıt və güllə qalmışdır, atəşi davam etdirməyi əmr edirsinizmi?

Baş zabit torpaq səddin üstündən baxa-baxa, cavab zabitin sualına cavab vermədən çığırdı:

– Top saçması!

Birdən nə işə oldu, cavan zabit diksinib bərkədən inlədi, uça-uça vurulan quş kimi, büzüşərək yerə oturdu. Pyerin nəzərində hər şey qərribə və tutqun bir şəkli aldı.

Mərmilər bir-birinin ardınca vıyıdayaraq gəlir, səngər sipərinə, əsgərlərə və toplara dəyirdi. Pyer əvvəl bu səsləri eşitmirdi, indi işə o, ancaq bu səsləri eşidirdi. Əsgərlər topları sağ tərəfindən "ura" deyə çıxıraraq yüyürdülər. Pyerə elə gəlirdi ki, onlar qabağa deyil, dala yüyürürlər.

Bir mərmə Pyerin önündə durduğu torpaq səddin lap qırağına dəydi, torpağı havaya sovurdu, Pyerin gözünə qara top kimi bir şey gördüdü, eyni zamanda nə işə şappıldadı. Topların yanına gəlmək istəyən xalq ordusu əsgərləri dönüb, geriye qaçdılar.

Baş zabit çıxıraraq deyirdi:

– Hamısını top saçması ilə!

Kiçik zabit baş zabitin yanına yüyürdü və (nahar vaxtı saray xidmətçisi, tələb olunan şərabın qurtardığını öz ağasına xəbər veriyi kimi) qorxmış halda pıçıldayaraq, daha mərmə olmadığını dedi.

Baş zabit Pyerə sarı dönüb çıxır-çıxır dedi:

– Quldurlar! Gör nə edirlər! – Baş zabitin üzü qızarmışdı və tərlə idi, qaşları çatılmış, gözləri parlıdayırdı. O, Pyeri acıqlı-acıqlı süzüb, üzünü döndərərək öz əsgərinə çığırdı: – Yüyür, ehtiyatdan qutuları götür!

Pyer:

– Mən gedərəm, – dedi:

Baş zabit ona bir söz deməyib, geniş addımlarla o biri tərəfə getdi:

– Atəş açma... Gözlə! – deyə bağırır.

Barıt və güllə gətirməyə gedən əsgər Pyerlə toqquşdu.

– Eh, ağa, bura sənin yerin deyil, – deyib, kurqandan aşağı yüyürdü.

Pyer cavan zabitin oturduğu yerdən yan keçib, əsgərin dalınca qaçdı.

Onun başı üstündən bir neçə mərmə keçdi, onlar Pyerdən qabaqda, daldı, yan tərəfdə yerə dəyirdi. Pyer aşağı yüyürdü. O, yaşıl qutulara çatmağa az qalmışdı ki, birdən hara getdiyi yadına düşdü. Öz-özündən soruşdu: "Mən hara gedirəm?" Tərəddüd içində dayanaraq bilmədi ki, hara getsin: dalamı, qabağımı? Birdən dəhşətli bir təkən onu geri atıb, yerə yıxdı. Elə bu anda böyük bir alov qalxdı və göy gurultusu kimi qulaq batırıcı bir gurultu qopdu.

Pyer özünə gələrək əllərini yerə dirəyib oturdu. Bayağı yaşıl qutular indi onun yanında yox idi. Orada ancaq kösövə dönmüş yaşıl taxtalar, yanib-qovrulmuş ot üstündə əski parçaları atılıb qalmışdı. Bir at arabasının yan dişləsinin qırığını sürüyə-sürüyə qaçırdı, başqa bir at da yerə yığılıb, bərkədən inildəyirdi.

XXXII

Pyer qorxudan nə etdiyini bilməyərək cəld yerindən qalxıb, batareyaya sarı yüyürdü. Buranı o, ətrafda baş verən dəhşətlərdən qorunmaq üçün yeganə bir sığınacaq yeri hesab edirdi.

Pyer gəlib səngərə girəndə gördü ki, toplardan atəş açmırlar, lakin tanımadığı başqa adamlar orada nə işə edirlər. Pyer bu adamların kim olduğunu anlamağa imkan tapmadı. Baş zabit arxası ona sarı torpaq

səddin üstündə uzanmışdı, sanki o aşağıda nəyə isə baxırdı. Bir neçə adam bayaqdan fikir verdiyi əsgərin qolundan tutmuşdu. Əsgər: – “Qardaşlar!” – deyə bağırır və bu adamların əlindən özünü qurtarmağa çalışırdı. Pyer başqa qərribə şeylər də gördü.

Lakin o, baş zabitin öldürüldüyünü, “Qardaşlar” – deyə bağıran əsgərin əsir alındığını, başqa bir əsgərin kürəyinə süngü sancıldığını dərk etməyə macal tapmadı. Yüyürə-yüyürə səngərə giren kimi arıq, sarı rəngli, üzü tərli, göy mundirli bir adam əlində qılınc, bağıra-bağıra birdən onun üstünə çıxdı. Onlar bir-birilə toqquşdular. Pyer bu zərbədən özünü sövq-təbii ilə qoruyaraq əllərini qabağa uzatdı, bir əli ilə bu adamın (o, fransız zabiti idi) çiyindən, o biri ilə ilə boğazından yapışdı. Zabit qılıncı yerə atıb, Pyerin yaxasından tutdu.

Bir neçə saniyə onlar, qorxmış halda bir-birinin üzünə baxdılar, heç biri də nə etdiyini və nə etmək lazım gəldiyini bilmirdi. Eyni zamanda onlardan hər biri: “Mən özümü əsir düşmüşəm, ya bunu əsir tutmuşam?” – deyə düşündü. Görünür, fransız zabiti əsir düşmək fikrinə daha çox meyl edirdi. Çünki Pyer qorxudan öz qüvvətli əli ilə onun boğazını get-gedə daha bərk sıxırdı. Fransız zabiti nə isə demək istədi, lakin birdən onların lap başı üstündən, lap alçaqdan bir mərmi dəhşətlə vıyıldayaraq ötüb keçdi, zabitin başı elə tez əyildi ki, Pyer top gülləsinin onun başını apardığını zənn etdi.

Pyer də başını əyib, əllərini yanına saldı. Daha kimin kimi əsir aldığı düşünmədən fransız geriye, toplara sarı, Pyer də yerdəki ölü-lərə, yaralıları ilişərək kurqandan aşağıya yüyürdü. Ona elə gəlirdi ki, ölülər və yaralılar onun ayaqlarından tutmaq istəyirlər. Lakin Pyer kurqandan hələ enib qurtarmamışdı ki, sıx dəstə ilə yüyürə-yüyürə ona sarı gələn rus əsgərlərini gördü. Onlar yığıla-yığıla, ayaqları yerdəki ölülərə ilişə-ilişə, çığıra-çığıra, şən və coşqun bir halda kurqandakı toplara tərəf yüyürürdülər. (Bu, Yermolovun öz adına yazdığı, öz xidməti hesab etdiyi hücum idi. Yermolov deyirdi ki, ancaq mənim mərdliyim və xoşbəxtliyim sayəsində belə bir qəhrəmanlıq mümkün ola bilməmişdi, guya bu hücumda o, cibində olan Georgi xaçlarını çıxarıb, kurqana səpələyirmiş).

Fransızlar indicə tutduqları batareyanı qoyub qaçdılar. Bizim qoşunlar “ura” deyə çığıra-çığıra fransızları batareyadan o qədər uzağa qovdular ki, artıq onları saxlamaq çətin məsələ idi.

Tutulmuş əsirləri və o cümlədən yaralanmış bir fransız generalını batareyadan apardılar, Zabitlər əsir generalın başına yığışmışdılar.

Pyerin tanıdığı və tanımadığı yaralı ruslar və fransızlar dəstə-dəstə batareyadan gedir, sürünürdülər, bəzilərini xərekdə daşıyırdılar; çəkdikləri əzabdan yaralıların üzü eybəcər bir hala düşmüşdü. Pyer kurqana qalxıb, bir saatdan artıq orada qaldı, əvvəlki adamlardan o heç kəsi görə bilmədi. Burada onun tanımadığı bir çox adamların meyiti qalmışdı. Lakin Pyer meyitlərin bəzisini tanıdı. Cavan zabit yənə əvvəlki kimi ikiqat olub, torpaq səddin qırağında, qan gölməçəsi içində oturmışdu. Qırmızıüzüzlü əsgər hələ də çapalayır, lakin onu aparmırdılar.

Pyer yüyürə-yüyürə kurqandan aşağı endi.

O, vuruşma meydanından aparılan xəreklərin dalınca gedərək öz-özünə deyirdi: “İndi onlar bu işdən əl çəkərlər, indi onlar gördükləri işdən dəhşətə gələrlər!”.

Lakin tüstünün örtüb gizlətdiyi günəş hələ yüksəkdə idi. Qabaqda, xüsusilə solda, Semyonovskoye kəndi tərəfdə, tüstü içində nə isə qaynayırdı. Top gurultularının uğultusu, atışma səsi nəinki zəifləyir, hətta get-gedə daha da qüvvətlənir, son gücünü toplayaraq çığırın adam kimi ən şiddətli dərəcəyə çatır.

XXXIII

Borodino vuruşmasının əsas əməliyyatı Borodino kəndi ilə Baqratonun istehkamları arasında, 1000 sajenlik bir sahədə olmuşdu. (Bu sahədən kənarda, bir tərəfdə, günorta çağı Uvarovun süvari hissəsi kiçik bir əməliyyat keçirmişdi. O biri tərəfdə də, Utitsadan o yanda, Ponyatovski ilə Tuçkov arasında toqquşma baş vermişdi, lakin bunlar vuruşma meydanının ortasında olan döyüşlərə nisbətən iki ayrı-ayrı, həm də zəif əməliyyat idi). Əsas əməliyyat isə Borodino ilə istehkamlar arasında, meşənin qırağında, hər iki tərəfdən aydınca görünən açıq bir sahədə, çox da sadə bir şəkildə baş vermişdi.

Vuruşma hər iki tərəfdən bir neçə yüz topdan atəş açmaqla başlandı.

Tüstü bütün sahəni bürüdükdən sonra sağdan (fransızlar tərəfinə) Desse ilə Kompanın iki diviziyası istehkamlara, soldan da vitsekralın alayları Borodinoya hücum etdi.

Napoleonun durduğu Şevardino istehkamından fleşlərə¹ bir verst, Borodinoya isə düz xətə iki verstdən artıq məsafə vardı. Buna görə də

¹ Kütbucaqlı çöl istehkamı

Napoleon vuruşma meydanında nələr olduğunu görə bilməzdi, xüsusilə, onun üçün görə bilməzdi ki, barıt tüstüsü dumana qarışaraq bütün sahəni bürümüşdü. Dessenin fleşlərə hücum edən diviziyası ancaq dərəyə ənənə qədər göründü, lakin onlar dərəyə ənəndən sonra fleşlərdən atılan top və tufəng tüstüsü dərənin o biri yoxuşunu tamamilə bürüdü. Bu tüstü arasından ancaq kölgə kimi qara şeylər, bəzən də süngü parıltısı görünürdü, bu qaraltılar da yəqin ki, adamlar idi, lakin onların hərəkət etdiyini ya dayandığını, onların rus, ya fransız olduqlarını Şevardino istehkamından görmək mümkün deyildi.

Üfüqdən qalxan günəşin parlaq şüaları düz əlini gözünün üstünə qoyaraq baxan Napoleonun üzünə düşdü. Tüstü fleşlərin qabağına yayılırdı və gah adama elə gəlirdi ki, tüstü hərəkət edir, gah da elə gəlirdi ki, qoşun hərəkət edir. Top və tufəng səsləri arasından bəzən adamların bağırtısı eşidilirdi, lakin onların orada nə etdiyini bilmək olmurdu.

Napoleon kurqanın üstündə durub, müşahidə borusu ilə vuruşma meydanına baxırdı. Borunun kiçik dairəsində o yalnız tüstü və bəzən öz qoşunlarını, bəzən də rusları görürdü, lakin adı gözlə baxanda bu gördüyü şeylərin harada olduğunu bilmirdi.

O, kurqandan aşağı endi və kurqanın qabağında o baş-bu başa gəzməyə başladı.

Arabir dayanıb, atışma səsinə qulaq asır və vuruşma meydanına baxırdı.

Nə onun durduğu yerdən, nə indi bir neçə generalın dayandığı kurqan üstündən, nə də hətta fleşlərin özündən orada nələr olduğunu bilmək mümkün deyildi. Fleşlərdə bəzən bir yerdə, bəzən ayrılıqda gah fransızların, gah da rusların qorxmuş və ağılı itirmiş, salamat və yaralı əsgərləri görünür, onların meyiti düşürdü. Burada bir neçə saat ərzində, ara vermədən atılan top və tufəng atəşi içərisində gah tək rusların, gah tək fransızların, gah piyada və gah süvari əsgərləri görünürdü. Onlar atışır, yıxılır, bir-birilə üz-üzə gəlir, bir-birilə nə edəcəklərini bilməyərək çıxır, dönüb geriye qaçırıdılar.

Napoleonun göndərdiyi adyutantlar, marşalların qasidləri ilə bir ucdan atlarını çapa-çapa vuruşma meydanından işin gedişi haqqında məlumat gətirirdilər, lakin onların gətirdiyi məlumatların heç bir düz deyildi. Həm ona görə düz deyildi ki, qızğın vuruşma getdiyini yerdə vəziyyət tez-tez dəyişir, hər dəqiqə nələr baş verdiyini bilmək mümkün olmurdu. Həm də bu məlumatlar ona görə düz deyildi ki, adyutan-

tantların çoxu əsl vuruşma yerinə getməyib, başqalarından eşitdikləri xəbərləri gətirirdilər. Adyutantlar iki-üç verst yolu çapıb keçərək Napoleonun yanına gələndək vəziyyət dəyişir, onların gətirdiyi məlumat artıq əhəmiyyətini itirirdi. Məsələn, vitse-kralın yanından adyutant atını çapa-çapa Napoleona xəbər gətirdi ki, qoşun Borodionu tutmuşdur, Koloça üzərindəki körpü də fransızların əlindədir. Adyutant Napoleondan soruşdu: – Qoşunların körpüdən o taya keçməsinə əmr verimi? Napoleon çayın o biri tayında sıraya düzülüb gözləməyi əmr etdi. Nəinki Napoleon bu əmri verərkən, hətta adyutant hələ Borodinodan təzəcə çıxanda artıq körpünü ruslar geri alıb yandırmışdılar, bu da vuruşmanın başlanğıcında, Pyerin iştirak etdiyi döyüşdə olmuşdu.

Fleşlərdən atını çapa-çapa gələn başqa bir adyutant rəngi qaçmış və qorxmuş halda Napoleona belə bir məlumat gətirdi: Hücum ruslar tərəfindən dəf edilmiş, Kompan yaralanmış, Davu öldürülmüşdür, halbuki fransızların dəf edildiyini adyutanta xəbər verəndə fleşlər başqa bir qoşun hissəsi tərəfindən tutulmuşdu. Davu da ölməmişdi, yalnız yüngülcə əzilmişdi. Napoleon bu yanlış məlumatlar əsasında əmr və sərəncamlar verirdi, lakin vəziyyət tez-tez dəyişdiyindən Napoleonun verdiyi bu əmr və sərəncamlar ya gecikir, vuruşma meydanının özündə vəziyyətə görə lazımı tədbirlər görülürdü, ya da yerinə yetirilə bilmir və yerinə yetirilmirdi.

Vuruşma meydanının daha yaxın olan, lakin Napoleon kimi vuruşmanın özündə iştirak etməyən, ancaq arabir tufəng atəşi altına gedən marşallar və generalar Napoleondan soruşmadan, hara və haradan atəş açılması, süvarilən atları hara çapması, piyadaların da hara yüyürməsi haqqında əmr və sərəncamlar verirdilər. Lakin onların sərəncamları da Napoleonun sərəncamları kimi, nadir hallarda, həm də olduqca az yerinə yetirilirdi. İşlər çox vaxt onların verdiyi əmrin əksinə olurdu. İrəli getmək əmrini eşidən əsgərlər top mərmisi atəşi altına düşərək geri qaçırıdılar. Bir yerdə durmaq əmrinə tabe olan əsgərlər birdən qarşılarına qəflətən rus əsgərlərinin çıxdığını görəndə bəzən dönüb geri qaçır, bəzən də qabağa cumurdular. Süvarilər də əmr almada qaçan rusların dalınca çapırıdılar. Bu qayda ilə iki süvari alayı rusları qovaraq Semyonovsk dərəsinə girmişdi, lakin onlar dərənin o biri başından yuxarı qalxan kimi atlarını dördnala geri çapmağa başladılar. Piyada əsgərlər də belə hərəkət edirdilər, bəzən onlar əmr edilən yerə deyil, tamamilə başqa səmtə yüyürürdülər. Topların hara

və nə vaxt götürülməsi, atəş açmaq üçün piyada qoşunun, rus piyadalarını əzmək üçün süvarilərin nə vaxt göndərilməsi haqqında sərəncamları, vuruşmaya ən yaxın olan hissə rəisləri verirdilər. Onlar nöinki Napoleondan, hətta Neydən, Davudan və Müratdan belə soruşmadan özləri sərəncam verirdilər. Onlar verilən əmrinə yerinə yetirməməkdən, ya özbaşına, müstəqil əmr verməkdən və bunun üçün də cəzalanacaqlarından qorxmurdular, çünki vuruşmada məsələ insan üçün ən qiymətli, ən əziz bir şeylə əlaqədardır ki, o da insanın öz həyatıdır. Bu zaman adama gah elə gəlir ki, xilas olmaq – geriyyə qaçmaqdadır, gah da elə gəlir ki, qabaya yüyürməkdədir, – vuruşmanın lap qızgın yerində olan insanlar da özlərini qorumaq hissəsinə əsasən, vəziyyə görə hərəkət edirdilər. Əslində isə nə qabağa yüyürmək, nə də geriyyə qaçmaq qoşunların vəziyyətini dəyişdirmirdi. Lakin bütün bu qovub-qaçmalar, bir-birinin üstünə cummaq əsərlərə zərər yetirmirdi. Zərər yetirən, öldürən, şikəst edən şey bu insanların bir tərəfdən o biri tərəfə qaçdığı, vurmuduğu vuruşma meydanının hər yerində uçuşan, hər yerinə səpilən mərmilər və güllələr idi. İnsanlar mərmii və güllə uçuşan sahədən kənara çıxan kimi, arxada duran rəislər onları dərhal toplayır, nizam-intizama tabe edir və bu intizamın təsiri altında yenə də top və tüfəng atəşinin altına göndəridilər. Orada onlar yenə öz qoxusu altında) intizamsızlaşır və vuruşan kütlənin təsadüfi əhvali-rühiyyəsinə uyaraq başlarını itirmiş kimi o yan – bu yana qaçırdılar.

XXXIV

Napoleonun atəş sahəsinə yaxın olan, hətta bəzən bu sahəyə girən generalları – Davu, Ney və Mürat bir neçə dəfə həmin bu atəş sahəsinə nizamla böyük qoşun kütlələri yeritmişdilər. Lakin bütün əvvəlki vuruşmalarda baş verən hadisələrin tamamilə əksinə olaraq, düşmənin meydanından qaçması xəbəri gəlmirdi, əksinə, vuruşmaya göndərilən müəssəkkil qoşun kütlələri oradan pozğun və qorxmış halda geri qaçırdılar. Generalar onları yenə düzəldib nizamla salırdılar, yenə vuruşma meydanına göndəridilər, lakin onların sayı get-gedə azalırdı. Günorta çağında Mürat öz adyutantını Napoleonun yanına göndərüb kömək istədi.

Adyutant Napoleonun yanına gələndə Napoleon kurqanın dibində oturub pünş içirdi. Mürat öz adyutanti vasitəsilə Napoleonu əmin edirdi ki, əgər zati-həşmətləri bir diviziya da kömək versə, ruslar məğlub ediləcəkdir.

Napoleon sərt-sərt, həm də təəccüblə adyutanta baxaraq, onun sözünü başa düşməmiş kimi soruşdu:

– Kömək? – Adyutant qara qıvrım saçlı, qəşəng, cavan bir oğlan idi. O da Mürat kimi saçlarını uzatmışdı. Napoleon gözlərini adyutanta zilləyib düşündü: “Kömək! Onlar mənədən nə kömək istəyirlər, axı ordunun yarısı onların əlindədir, özü də rusların möhkəmləndirilməmiş zəif cinahına hücum edirlər!”

Napoleon sərt dedi:

– *Dites au roi de Naples, qu'il n'est pas midi et que je ne vois pas encore clair sur mon échiquier. Allez..*¹

Uzunsaçlı, qəşəng, cavan adyutant əlini şlyapasından endirmədən dərindən ah çəkdi, atını yenə də adamlar öldürülən yerə çapdı.

Napoleon yerindən qalxıb, Kolenkurla Berteni yanına çağırırdı, onlarla vuruşmaya aid olmayan məsələlər haqqında danışmağa başladı.

Söhbət ortasında Berte baxdı ki, bir general tərlə atını çapa-çapa öz məyyətilə kurqana sarı gəlir. Bu, Belyar idi. General atdan düşüb, eyni addımlarla imperatora yaxınlaşdı, cəsərlə və uca səslə kömək göndərilməsinin zəruri olduğunu isbat etməyə başladı. O, öz namusuna and içərək deyirdi ki, imperator bir diviziya da qoşun versə, ruslar məhv olacaqlar.

Napoleon çiyinlərini çəkərək heç bir söz demədi və yenə o başbu başa gözməkdə davam etdi. Belyar, başına yığılmış generalarla ucadan və qızgın-qızgın danışmağa başladı.

Napoleon yenə də ona yaxınlaşaraq dedi:

– Belyar, siz çox odlusunuz. Belə bir halda adam çox tez səhv edə bilər. Gedin, baxın, ondan sonra mənəmin yanına gəlin.

– Belyar öz məyyətilə hələ gözdən itməmişdi ki, o biri tərəfdən başqa bir adamın atını çapa-çapa vuruşma meydanından gəldiyini gördülər. Napoleon dalbadal məncələlərə rast gələrək açıqlanan bir adam kimi dedi: – *eh bien, qu'est ce qu'il y a?*²

Adyutant:

– *Sire, le prince...*³ – deyərək sözə başladı.

Napoleon qəzəblə əlini qaldıraraq soruşdu:

¹ Neapol kralına deyən ki, hələ gün yarı olmamışdır və mən hələ şahmatdakı vəziyyəti lazımcına aydın görmürəm. Gedin...

² Hə, nə var yenə?

³ Zati-aliləri, hersoq...

– Köməkmi istəyir? – Adyutant onun sözünü təsdiq edərək başını endirdi və vəziyyət haqqında məlumat verməyə başladı, lakin imperator üzünü ondan çevirərək iki addım irəliləyib dayandı, sonra yenə geri qayıdıb, Berteni çağırdı, ələcsiz qaldığını ifadə edən bir hərəkətlə əllərini yüngülcə açaraq dedi: – Kömək göndərmək lazımdır. – Sonralar *oison que j'ai fait algie*¹ adlandırdığı bu adama müraciət edərək soruşdu: – Sizcə ora kimi göndərək?

Berte:

– Zati-aliləri, Klaparedin diviziyasını, – Berte bütün diviziyaları, alayları, batalyonları əzbərdən bilirdi.

Napoleon başını tərpədən onun sözünü təsdiq etdi.

Adyutant atını Klaparedin diviziyası olan yerə çarpdı. Bir neçə dəqiqə sonra, kurqanın dalında duran gənc qvardiya hərəkətə gəldi. Napoleon dinməz-söyləməz o tərəfə baxırdı.

Birdən o, Berteyə tərəf döndü:

– Yox, mən Klaparedi göndərə bilmərəm, Frianın diviziyasını göndərin.

Lakin Klaparedin diviziyası yerinə Frianın diviziyasını göndərməkdə heç bir üstünlük yox idi, hətta indi Klaparedin diviziyasını saxlayıb, Frianın diviziyasını yola salmaq, işi bir qədər ləngidəcəkdi və bunun əlverişli olmadığı aydınca görünürdü. Bununla belə Napoleonun əmrini dərhal yerinə yetirildi. Napoleon öz qoşunlarından ötrü, öz dərmanları ilə işə mane olan bir həkim rolunu oynadığını görmürdü, elə bir rol ki, bunu o, çox düzgün başa düşür və pisləyirdi.

Frianın da diviziyası o biri diviziyalar kimi vuruşma meydanının tütüsü içərisində gözəndi. Yenə də adyutantlar müxtəlif səmtlərdən atlarını çapa-çapa gəlirdilər, hamısı da bir-birilə sözləşmiş kimi eyni şeyi söyləyirdilər. Onlar kömək istəyirdilər, onlar deyirdilər ki, ruslar öz mövqelərində dayanıb durmuşlar və elə bir *ua feu d'enfer*² açır ki, bundan fransız qoşunları əriyib məhv olur.

Napoleon bükmə stulda oturub, fikrə dalmışdı.

Səyahət etməyi sevən və səhərdən bəri bir şey yemədiyi üçün ac olduğunu hiss edən m-r de Beausset imperatorun yanına gəldi və cəsəret edib, zati-alilərinə qəlyanaltı etməyi hörmətlə təklif etdi. Sonra da:

– Əminəm ki, indi mən zati-alilərini qalibiyət münasibətilə təbrik edə bilərəm, – dedi.

¹ Mənim qartal etdiyim qaz balası

² Cəhənnəm atəşi

Napoleon başını yırğalayaraq yemək istəmədiyini bildirdi. M-r Beausset isə bunun qəlyanaltıya deyil, qalibiyətə aid olduğunu zənn edərək, hörmətlə, həm də məzəli bir şəkildə dedi: – Dünyada elə bir şey yoxdur ki, mümkün olduğu halda, qəlyanaltı etməyə mane ola bilsin.

Napoleon birdən qaşqabaqlı:

– *Allez vous...*¹ – deyərək üzünü ondan çevirdi. Cənab Bossenin sifətində təəssüf, peşmançılıq və məftunluq ifadə edən bir təbəssüm göründü. O, yüngül addımlarla o biri generalların yanına getdi.

Napoleonun qəlbinə ağır bir hiss çökmüşdü. Bu hiss pullarını çılğınca ortalığa ataraq həmişə xoşbəxtliklə udan, lakin birdən oyundakı bütün təsadüfləri nəzərə aldığı halda, hər hərəkətini xeyli düşüncə ilə oynadığı halda uduzduğunu gören bir qumarbazın duyduğu hiss bənzəyirdi.

Qoşunlar yenə əvvəlki qoşunlardır, generallar da əvvəlki generallardır, hazırlıq da əvvəlki hazırlıqdır, dispozisiya da əvvəlki dispozisiyadır, *proclamation courte et énergique*² əvvəlki kimi, o, özü də əvvəlki adamdır bunu o bilirdi, o hətta indi əvvəlkindən daha artıq təcrübəli və məharətli olduğunu da bilirdi, hətta düşmən də Austerlits və Fridland ətrafında olan düşməndir. Bununla belə onun dəhşətli bir zərbə endirmək üçün qaldırılan əli sehlənmiş kimi zəif bir halda yanına düşürdü.

Yenə də həmişə uğurla nəticələnən əvvəlki üsullar işlədilir. Yenə toplar bir yerə cəmləşdirilir, ehtiyat hissələri cəbhəni yarmaq üçün hücumə keçir, *des hommes de fer*³ süvari hissəsi də düşmən üstünə atılırdı. Bütün bu üsullar işə salınmışdı, lakin qalibiyət əldə edilməmişdi, qalibiyət əvəzinə hər tərəfdən ölənlər və yaralanan generallar haqqında xəbər gəlirdi, kömək istənilirdi, rusları öz mövqelərindən vurub çıxartmağın mümkün olmadığı, qoşunun pozulması barəsində adyutantlar məlumat gətirirdilər.

Əvvəllər belə olurdu ki, iki-üç əsr və sərəncəmdən, iki-üç cümələdən sonra marşallar və adyutantlar atlarını çapa-çapa, üzləri güllə güllə təbrikə gəlir, əsir alınmış korpuslar, qənimətlər, *des faisceaux de*

¹ İtil...

² Qısa və qəti bir ifadə ilə yazılmış əmr.

³ Dəmir adamlar

⁴ Dəstə-dəstə (yığın-yığın) düşmən qartalları (dövlət nişanları) və bayraqları

*drapeaux et d'aigles ennemis*⁴, toplar və yük arabaları haqqında məlumat verirdilər. Mürat da ancaq yük arabalarını ələ keçirmək üçün süvarilərin göndərilməsinə icazə verilməsini xahiş edirdi. Lodi, Marenqo, Arkol, İena, Austerlits, Vaqram ətrafında və sair yerlərdə belə olmuşdu. İndi isə onun qoşunları qərribə bir vəziyyətə düşmüşdü.

Fleşlərin alınması haqqında xəbər gəlsə də, Napoleon görürdü ki, bu heç də əvvəlki vuruşmalarda olduğu kimi deyil. Onun keçirdiyi hissi, onun ətrafında olan və vuruşmalarda təcrübə qazanmış adamlar da keçirirdi, – Napoleon bunu görürdü. Bütün üzler kədərli idi, hamı bir-birinin üzünə baxmaqdan çəkinirdi. Yalnız Bosse baş verən hadisənin mənasını anlamaya bilmirdi. Napoleon isə uzun müharibə təcrübəsindən sonra yaxşı bildirdi ki, bütün qüvvə işə salınsa da, 8 saat ərzində hücum edən tərəfin vuruşmada qalib gəlməməsi nə deməkdir. O bildirdi ki, bu, vuruşmada məğlub olmaq deməkdir. O bildirdi ki, vuruşmanın indiki gərgin vəziyyətində kiçik bir təsadüf həm onu, həm də onun qoşununu məhv edə bilər.

Fransızlar Rusiyaya ayaq basandan bəri o, baş verən vuruşmaların heç birində qalibiyyət qazanmamışdı. Bu iki ay müddətində nə bir bayraq, nə bir top qənimət alınmış, nə də korpuslar əsir tutulmuşdu. Napoleon Rusiyaya olan bu qərribə hərbi səfərini düşünərək, onu əhatə edən adamların üzündə gizlətməyə çalışdıqları kədəri görürkən, rusların hələ də dayanıb durduqları xəbərini alarkən onu yuxuda duyulan dəhşətli hisslərə bənzər, qorxunc bir hiss bürüyürdü, onun təsəvvüründə onu məhv edə biləcək cürbəcür bədbəxt hadisələr canlanırdı. Ruslar onun sol cinahına hücum edə bilirdilər, onun qoşununu ortasından parçalayıb qıra bilirdilər, çovumuş bir mermi onun özünü öldürə bilərdi. Bunlar hamısı ola bilərdi. Əvvəlki vuruşmalarda o ancaq qalibiyyət bərəsində düşünürdü, indi isə saysız-hesabsız bədbəxt hadisələr onun xəyalından ayrılırmıdı. Bəli, bu dəhşətli bir yuxuya bənzəyirdi. Bəzən adam yuxuda görür ki, bir yaramaz onun üstünə hücum edir, o da qolaylanıb, var gücü ilə o yaramazı vurur və bilir ki, bu dəhşətli zərbə onu məhv etməlidir, lakin qaldırıldığı ölin bərdən zəif halda, bir parça ət kimi yanına düşdüyünü hiss edir və mütləq məhv olacağını görürək dəhşətə gəlir.

Rusların fransız ordusunun sol cinahına hücum etməsi xəbəri də Napoleonu belə bir dəhşətə saldı. O, kurqanın dibində, bükmə stul üstündə dinməz-söyləməz oturub, başını endirmişdi, dirşəklərini də

dizləri üstünə qoymuşdu. Berte onun yanına gəlib, işlərin nə vəziyyətdə olduğunu yəqin bilmək üçün at ilə cəbhə boyu gəzməyi ona təklif etdi.

Napoleon soruşdu:

– Nə? Siz nə deyirsiniz? Bəli, deyin atı gətirsinlər. O, ata minib, Semyonovskaya kəndi tərəfə getdi.

Napoleonun getdiyi hər yerdə, ağır-ağır dağılan barıt tüstüsü içində at və insan cəsədləri tək-tək və yığın-yığın qan gölməçələrində sərilib qalmışdı. Nə Napoleon, nə də onun generalları hələ bu vaxta qədər belə bir dəhşət, belə kiçik bir sahədə bu qədər meyit görməmişdi. On saat ara vermədən atılan və qulaqları yoran top gurultuların bu mənzərənin təsirini daha da artırır (musiqi canlı həyat səhnələrinin təsirini artırdığı kimi). Napoleon Semyonovskoye təpəsinə qalxdı və barıt tüstüsü arasından rəngli mundir geymiş adamların durduğunu gördü – onun gözləri belə rəngli mundirlərə alışmamışdı. Bu sıra ilə duran adamlar ruslardı.

Ruslar sıx sıralarla Semyonovskoyenin və kurqanın dal tərəfində durmuşdular. Onların topları tüstüləyə-tüstüləyə öz xəttlərində ara vermədən atəş açaraq uğuldayırdı. Daha əvvəlki vuruşma yox idi, lakin hələ də ölüb-öldürmə davam edirdi, ancaq bunun nə ruslar, nə də fransızlar üçün heç bir əhəmiyyəti ola bilməzdi. Napoleon atını saxlayıb, yenə də düşüncəyə daldı – bayaq Berte onu belə bir düşüncədən ayırırmışdı. O, qarşısında və ətrafında baş verən işləri dayandıra bilməzdi, eyni zamanda bu işlərə o, rəhbərlik edirdi və bu işlər ondan asılı idi, indi qalibiyyət əldə edilmədiyindən, ilk dəfə olaraq bu işlər ona lazımsız və dəhşətli görünürdü.

Generallardan biri Napoleonun yanına gəlib, köhnə qvardiyanı vuruşmaya göndərməyi ona təklif etdi. Napoleonun yanında duran Ney və Berte bir-birinə baxaraq, generalın mənasız təklifinə heçqərlə gülümsədilər.

Napoleon başını endirib, xeyli susdu.

Sonra o:

– *A huit cent lieux de France je ne ferai pas démolir ma garde*¹, – deyərək atının başını çevirdi və geriyyə, yenə Şevardinoya qayıtdı.

¹ Fransadan 3200 verst uzaqda mən öz qvardiyanın tar-mar edilməsinə yol vermə bilmərəm.

Kutuzov ağ başını endirib, xalça salınmış taxt üstündə oturmuşdu. Pyer səhər onu həmin bu yerdə görmüşdü. O, heç bir ömr və sərəncam vermirdi, ancaq edilən təkliflərlə ya razılaşırdı, ya da razılaşmırdı.

Müxtəlif təklifləri dinləyərək: “Bəli, bəli, bunu eləyin”, deyirdi. Bəzən də möyyətinə olan adamlardan birinə müraciət edərək, “Bəli, bəli, əzizim, get bir bax”, ya da: “Yox, lazım deyil, yaxşısı budur ki, gözləyək” deyirdi. Adamların gətirdiyi məlumatı dinləyir, ona tabe olan şəxslərin tələbinə görə əmrlər verirdi, lakin o, məlumatı dinləyirək sanki deyilən sözlərin mənası ilə deyil, xəbər gətirən adamın üzündəki ifadədə, onun səsinin ahəngində nə isə başqa bir şeylə maraqlanırdı. Kutuzov uzun illərin hərbi təcrübəsindən, həm də öz qoca ağı ilə bilirdi ki, ölümlə əlləşən yüz minlərlə adama rəhbərlik etmək bir adamın işi deyil. Eyni zamanda o, bunu da bilirdi ki, vuruşmanın taleyini baş komandanın əmr və sərəncamları, qoşunların durduğu yer, topların və ölənlərin miqdarı deyil, gözə görünməyən və qoşunun ruhu deyilən başqa bir şey həll edir, o da bu qüvvəni izləyir və mümkün olduğu qədər buna rəhbərlik edirdi.

Kutuzovun üzündəki ifadədən onun nə haqqında isə dərinləndən düşündüyü görünürdü. Onun zəif, qoca vücudu bu fikri gərginliyin və sakitcə göstərdiyi diqqətin öhdəsindən güclə gələ bilirdi.

Səhər saat 11-də ona xəbər gətirildilər ki, fransızların tutduğu fleşlər yenə də geri alınmışdır, ancaq knyaz Baqratiyon yaralanmışdır. Kutuzov bərkdən ah çəkərək, başını yırğaladı.

Adyutantlardan birinə:

– Knyaz Pyotr İvanoviçin yanına get, ətraflı öyrən, gör halı necədir, – dedi, sonra dal tərəfdə duran Virtemberq şahzadəsinə sarı döndü: – 1-ci ordunun komandanlığını siz cənablara öz öhdənizə götürsəniz, necə olar?

Virtemberq şahzadəsi 1-ci ordu komandanlığını qəbul edərək atına minib getdi, lakin az sonra, bəlkə də heç Semyonovskaya gedib çıxmamış onun adyutantu əlahəzrətin yanına gəlib dedi ki, şahzadə qoşun istəyir.

Kutuzov üz-gözünü qırışdırdı, Doxturova 1-ci ordu komandanlığını qəbul etmək əmrini göndərdi, şahzadənin isə geri qayıtmasını xahiş etdi və dedi ki, bu mühüm dəqiqlərdə mən onsuz keçinə bilərəm. Müratın əsir alındığı xəbəri gələndə və qərargah adamları Kutuzovu təbrik edəndə, Kutuzov gülümsəyərək:

– Həzərət, dayanın, – dedi, – vuruşmada biz üstün gəlmişik; Müratın əsir alınmasında isə fəvqəladə heç bir şey yoxdur. Ancaq yaxşısı budur ki, sevinməyi sonraya saxlayaq. – Bununla belə, o, Müratın əsir alınması xəbərini qoşunlara yetirmək üçün bir adyutant göndərdi.

Bu zaman Şerbinin sol cinahdan atını çapa-çapa gəlib dedi ki, fransızlar fleşləri və Semyonovskayanı tutmuşlar. Kutuzov vuruşma meydanından gələn səslərdən, həm də Şerbinin üzündəki ifadədən bildi ki, bu heç də yaxşı bir xəbər deyil, sanki oturmaqdan keyimiş qıçlarını açmaq üçün yerindən qalxdı, Şerbininin qoluna girib onu kənara apardı.

Sonra Yermolova tərəf dönüb dedi:

– Əzizim, get gör, orada bir şey ələmək olarmı?

Kutuzov Qorkidə, rus qoşunları mövqeyinin mərkəzində idi. Napoleonun bizim sol cinahımıza olan hücumu bir neçə dəfə dəf edilmişdi. Mərkəzdə isə onlar Borodinoda qabağa getməmişdilər. Uvarovun süvariləri onları sol cinahdan qaçmağa məcbur etmişdilər.

Saat üçdə fransızların hücumu dayandı. Kutuzov vuruşma meydanından gəlmiş və orada olan adamların üzündə ən yüksək dərəcəyə çatmış gərginliyin ifadəsini gördü. O, bugünkü uğurdan razı idi və bu dərəcədə uğur əldə ediləcəyini gözləmədi, lakin o lap gücdən düşmüşdü. Bir neçə dəfə başı sinəsinə düşmüş və onu yuxu aparmışdı. Ona günorta yeməyi gətirildilər.

Knyaz Andreyin yanından keçərkən “müharibəni *im Raum verlegen*”¹ lazımdır”, deyən və Baqratiyonun son dərəcə nifrət etdiyi fligel-adyutant Voltsohen Kutuzovun yanına gəldi. Onu sol cinahdakı vəziyyət haqqında məlumat vermək üçün Barklay göndərmişdi. Barklayde-Tolli – bu ağıllı və təcibli adam, dəstə ilə geri qaçan yaralıları, həm də ordunun arxa hissəsinin pozulduğunu görürək və işin hər cəhətini ölçüb-biçərək belə bir qərara gəlmişdi ki, vuruşma məğlubiyyətlə nəticələnmişdir. Bu xəbərlə də öz sevimli Voltsohenini baş komandanın yanına göndərmişdi.

Kutuzov qızardılmış toyuğu çətinliklə çeynəyə-çeynəyə, qıyılmış və şənlik ifadə edən gözləri ilə Voltsohenə baxdı.

Voltsohen qıçlarını etinasızca ovuşdura-ovuşdura, dodaqlarında yarı həqarətli bir təbəssümlə Kutuzova yaxınlaşdı, əlini yüngülcə şapkasının günlüyünə toxundurdu.

¹ Geniş sahəyə keçirmək.

Voltsohen əlahəzrətlə bir qədər süni bir etinasızlıqla rəftar edirdi, bununla da o göstərmək istəyirdi ki, mən yüksək təhsilli hərbi bir şəxs olduğum üçün ruslara, bu qoca və xeyirsiz adamdan özlərinə büt qayırmağa imkan verirəm, lakin özüm onunla necə rəftar etmək lazım gəldiyini bilirəm. Voltsohen: "Der alte Herr (almanlar öz aralarında Kutuzovu belə adlandırırdılar) *macht sich ganz bequem*"¹ – deyər düşü-nərək, Kutuzovun qabağındakı boşqablara sərt-sərt baxdı və sol cinahdakı vəziyyət haqqında Barklayın əmr etdiyi, həm də özünün gördüyü və anladığı kimi qoca ağaya məlumat verməyə başladı:

– Bizim mövqeyin bütün məntəqələri düşmənin əlindədir, bunları geri almağa da imkan yoxdur. Çünki qoşun yoxdur, bizim qoşunlar qaçır, onları dayandırmaq mümkün deyil.

Kutuzov ağzındaki tikəni çeynəməyi dayandırıb, deyilənə başa düşmüş kimi, gözlərini təəccüblə Voltsohenə zillədi. *À l'étonnante des alten Herrn*² həyəcanlandığını görüb gülümsədi:

– Mən gördüklərimi siz əlahəzrətdən gizlətmək istəmirəm, mənim buna haqqım yoxdur... Qoşunlarımız tamamilə pozulmuş bir haldadır...

Kutuzov tez yerindən qalxıb, Voltsohenin üstünə yeridi və qaş-qabağını tökrək qışqıra-qışqıra dedi:

– Siz gördünüzmü? Siz gördünüzmü? – O, titrək əlləri ilə Voltsoheni hədələyərək səsi tutula-tutula çığırdı: – Siz necə... siz necə cəsarət edirsiniz!.. Siz necə cəsarət edib, hörmətli cənab, mənə bunu deyirsiniz! Siz heç bir şey bilmirsiniz. Mənim adımdan general Barklaya deyin ki, onun göndərdiyi məlumat düz deyil, vuruşmanın hal-hazırkı gedişi, mən baş komandana ondan daha yaxşı məlumdur.

Voltsohen nə isə demək istədi, lakin Kutuzov onun sözünü kəsdı:

– Düşmən sol cinahda dəf edilmiş, sağ cinahda isə məğlub edilmişdir. Möhtərəm cənab, əgər siz pis görübsünüzsə, onda bilmədiyiniz şey haqqında danışmağı özünüzə rəva görməyin. Buyurun, general Barklayın yanına gedin və sabah mənim, mütləq, düşməne hücum etmək niyyətində olduğumu söyləyin. – Hamı susurdu, ancaq tövşüyə-tövşüyə danışan qoca generalın ağır-ağır nəfəs aldığı eşidilirdi. – Düşmən hər yerdə dəf edilmişdir, bunun üçün də mən Allaha və bizim igid qoşunumuza təşəkkür edirəm. – Kutuzov xaç vuraraq əlavə etdi: – Düşmən məğlub edilmişdir, sabah biz onu müqəddəs rus torpağından qovacağıq. Birdən onun gözləri yaşla doldu, o hiçqırdı.

¹ Qoca ağa özünə yaxşı yer eləmişdir (*alm.*).

² Qoca ağanın (*alm.*).

Voltsohen çiyinlərini çəkib, dodaqlarını öyrək dinməz-söyləməz kənara çəkildi, *über diese Eingenommenheit des alten Herrn*¹ təəccüb etdi.

Kutuzov bu zaman kurqana qalxan kök, qəşəng, qara saçlı bir generala dönüb dedi:

– Bax, mənim qəhrəmanım budur. – Gələn general Rayevski idi, o, bütün günü Borodino döyüşü meydanının əsas məntəqəsində olmuşdu.

Rayevski dedi ki, qoşun öz mövqelərində möhkəm dayanmışdır, fransızlar artıq hücumə keçməyə cəsarət etmirlər.

Kutuzov onun sözlərini axıra qədər dinləyib, fransızca dedi:

– *Vous ne pensez donc pas comme les autres que nous sommes obligés de nous retirer?*²

Rayevski ona belə cavab verdi:

– *Au contraire, votre altesse, dans les affaires indécises c'est toujours le plus opiniâtre qui reste victorieux, et mon opinion...*³

Kutuzov öz adyutantını səslədi:

– Kaysarov! Otur sabahın əmrini yaz. – Sonra bir başqasına döndü: – Sən də cəbhə xəttinə get, hamıya elan elə ki, sabah biz hücum edə-cəyik.

Rayevski ilə söhbət gedəndə və əmr yazılanda Voltsohen Barklayın yanından qayıdıb gəldi və dedi ki, general Barklay-de-Tolli feld-marşalın dilcavabı verdiyi əmrin kağızla təsdiqini görmək istəyir.

Kutuzov Voltsohenə baxmadan əmrin yazılmasını tapşırırdı. Keçmiş baş komandanın məsuliyyətdən yaxasını qurtarmaq üçün, çox əsaslı olaraq, bu əmrin yazılı surətdə ona göndərilməsini arzu edirdi.

Ordunun ruhu adlandırılan və müharibənin əsas sinirini təşkil edən əhval-ruhiyyəni bütün orduda saxlayan əsrarəngiz və təyin edilməsi mümkün olmayan əlaqələr nəticəsində Kutuzovun sabahkı vuruşma haqqında söylədiyi sözlər, onun əmri eyni vaxt içərisində bütün orduya yayıldı.

Bu əlaqə vasitəsilə ordunun kənar hissələrinə Kutuzovun sözləri və əmri deyildi və yazıldığı şəkildə gedib çatmamışdı. Hətta ordunun başqa-başqa tərəflərində adamların bir-birinə söylədiyi bu sözlərdə

¹ Qoca ağanın bu tərsliyinə (*alm.*).

² Demək, siz başqaları kimi düşünürsünüzsə ki, görək biz geri çəkilək? (*frans.*)

³ Əksinə, əlahəzrət, vəziyyət qəti olmayanda daha inadlı olanlar qalib gəlir və mənim fikrimcə... (*frans.*)

Kutuzovun dediyinə bənzər heç bir şey yox idi, lakin onun sözlərindəki mənə hər yerə yayılmışdı, çünki Kutuzovun söylədiyi sözlər hiyləgərcəsinə mülahizələrdən deyil, həm baş komandanın özünün, həm də hər bir rusun qəlbində yaşayan hissələrdən doğmuşdu.

Vuruşmalarda yorulub, əldən düşmüş və tərəddüd içində olan insanlar sabah bizim düşməne hücum edəcəyimizi eşidərkən və arzu etdikləri bu xəbərin ordunun baş dairəsindən gəldiyini bilərkən, təsəlli taparaq ürəkləndilər.

XXXVI

Knyaz Andreyin alayı ehtiyatda idi. o, saat 2-ə qədər Semyonovskayanın dal tərəfində, qüvvətli top atəşi altında hərəkətsiz durmuşdu. 200-dən artıq adam itirmiş alay saat 2-də Semyonovskaya ilə batareya kurqanı arasındakı yerə tapdanmış yulaf zəmisinə gətirilmişdi. Həmin bu yerdə bu gün on minlərcə adam öldürülmüşdü və saat 2-də də həmin yerə düşmənin bir neçə yüz topdan çox güclü atəş açmışdı.

Alay bu yerdən tərpənməmiş və birçə güllə də atmamışdı, lakin öz adamlarının üçdə birini itirmişdi. İrəlidə, xüsusilə sağ tərəfdə, bəzi tüstüsü içərisində toplar guruldayırdı. Bütün qabaqdakı sahəni bürüyən bu əsrarəngiz tüstü ələmindən ara vermədən mərmilər və qumbaralar viyıldaya-viyıldaya uçub gəlirdi. Bəzən elə olurdu ki, mərmilər və qumbaralar, buradakı adamların dincəlməsinə imkan vermiş kimi, on beş dəqiqə alayın başı üstündən ötib keçirdi, bəzən də birçə dəqiqə içərisində bir neçə adamı sıradan çıxarırdı və elə bir ucdan ölənləri və yaralananları daşıyıb aparırdılar.

Hər yeni mərməyi və qumbara düşəndə hələ tələf olmayanların həyatı get-gedə daha artıq təhlükə altında qalırdı. Alay batalyonlar sırasında, üç yüz addımlıq bir məsafədə durmuşdu, buna baxmayaraq alayın bütün adamları eyni bir əhval-ruhiyyənin təsiri altında idilər. Onlar hamısı qaşqabaqlı idi, heç kəs dinib-danışmırdı. Yalnız nadir hallarda sıralarda danışan olurdu, lakin düşən mərməyi adama dəydikdə və xərək tələb edən çığırtılar eşidildikdə bu danışqlar dərhal kəsilirdi. Adamlar rəislərin əmri ilə çox vaxt yerdə otururdular. Bu zaman kimi kiverini çıxarıb, bürüməsini açır və yenə də yığırdı, kimi quru gil parçasını ovucularında ovaraq bununla nizəsini təmizləyirdi, kimi toqqasını boşaldır, çiyin qayığını çəkib bərkidirdi, kimi ayaqqabısını çıxarıb, patavasını təzədən açıb bağlayırdı, bəziləri də əkin

yerindəki kəsək parçalarından balaca evlər tikir, ya da bəlimdən çələng toxuyurdu. Hamısı da elə bil ancaq bu gördüyü işi düşünürdü. Mərməyi düşən adamları yaralayanda və öldürəndə, xərəkətdə yaralılar aparanda, bizimkilər geri qayıdanda, tüstü arasından böyük küt-lələrlə düşmənin qoşunu görünəndə heç kəs buna zərər qədər də əhəmiyyət vermirdi. Ancaq toplar qabağa aparılanda, süvarilər qabağa gedəndə, bizim piyada hissələr hərəkətə gələndə hər tərəfdən razılıq səsləri eşidilirdi. Lakin onların diqqətini ən çox cəlb edən şey vuruşma ilə heç bir əlaqəsi olmayan tamamilə kənar şeylər idi. Sanki mənəvi cəhətdən yorulmuş bu adamlar bu adı məişət hadisələrini görməklə dincəldirdilər. Toplar alayın qabağından keçib gedirdi. Bir mərməyi arabasına qoşulmuş yandakı at yan qayısa keçmişdi. Bütün alay bunu görüb, çığıra-çığıra dedi: – “Adə ey, yan ata bax!.. Qayısa keçib! Düzəlt! İlişib yıxılar... Paho, heç görmürlər!..” Bir dəfə də hamının diqqətini dik quyruqlu, qəhvəyi rəngli, balaca bir it cəlb etdi. Allah bilir, o haradan gəlib, bura çıxmışdı. İt sıraların qabağı ilə yorta-yorta gedirdi, birdən yaxında düşən bir mərmədən qorxaraq, quyruğunu qısıb zingildədi və özünü yana atıb qaçmağa başladı. Bütün alay qaçqıltı ilə gülərək hay-küy saldı. Lakin belə əyləncəli hallar bir neçə dəqiqə davam edirdi. Onlar səkkiz saatdan artıqdı ki, heç bir şey yemədən, heç bir şey görmədən ölümlə bitib-tükənməyən dəhşətli qarşısında dayanmışdılar. Bu solğun bənizli, qaşqabaqlı insanların rəngi get-gedə daha artıq solur, onlar daha artıq qaşqabaqlı olurdular.

Knyaz Andrey də alayın bütün adamları kimi qaşqabaqlı idi, onun da rəngi solmuşdu. O, əllərini dalına qoymuş və başını aşağı salaraq yulaf zəmisini yanında, çayırda, bir zəminin qırağından o biri zəminin qırağına gedib qaçıdaraq var-gəl edirdi. Onun daha görəsi və əmr edəsi bir işi yox idi. Hər şey öz-özünə olub gedirdi. Ölənləri çəkib, cəbhədən kənara aparır, yaralıları daşıyırdılar, sıralar yenə sıxlaşırdı. Əsgərlər geri qaçırdılarsa, dərhal yenə dönüb qabağa gedirdilər. Əvvəl knyaz Andrey əsgərlərdə mərdlik hissi oyatmaq və onlara nümunə olmağı özünə borc bildiyindən əsgərlərin sıraları arasında gəzirdi, lakin sonra əmin oldu ki, bu şeyləri onlara öyrətmək heç də lazım deyil, onlar özləri hər şeyi başa düşürlər. Hər bir əsgər kimi onun da bütün mənəvi qüvvəsi qeyri-şüuri olaraq bir məqsədə yönəldilmişdi – o da düşükləri vəziyyətin dəhşətinə tab gətirmək idi. Knyaz Andrey ayaqlarını sürütləyə-sürütləyə otun üstündə gəzir və çəkməsinə qonan tozu müşahidə edirdi. O, gah addımlarını geniş ataraq ayaqlarını ot

çalanlardan qalmış ayaq izlərinə qoymağa çalışır, gah addımlarını sayaraq bir verst getmək üçün bir zəmi qırağından o biri zəmi qırağına neçə dəfə getmək lazım gəldiyini hesablayır, gah da zəmi qırağında bitən pəlin çiçəklərini ayağı ilə vurub qopardır, sonra da bu çiçəkləri ovcunda əzib, onların ətirli, acı, tünd qoxusunu qoxulayırdı. Onun dənənki fikrindən heç bir şey qalmamışdı. O, indi heç bir şey haqqında düşünmürdü. Yorğun qulaqları ilə yenə əvvəlki səsləri dinləyir, mərmii vıyılıtsını top gurultusundan ayırmağa çalışır və birinci batalyon əsgərlərinin ona sarı dönən üzlərinə baxıb dinləyirdi. Tüstü bürümüş sahədən vıyılıtsı eşidilən mərmii səsine qulaq asaraq düşündü: "Budur... yenə bizim üstümüzdə gəlir! Bu biri, bu da biri! Biri də! Deydi..." O dayanıb, əsgərlərin sıralarına baxdı: "Yox, ötüb keçdi. Bax, bu deydi!" – O, yenə də gözünməyə başlayaraq on altı addımda o biri zəmi qırağına çatmaq üçün addımlarını geniş atmağa çalışdı.

Yenə mərmii vıyılıtsı eşidildi, yenə mərmii yerə düşdü! Mərmii ondan beş addım aralıqda quru torpağı eşərək gözəndən itdi. Onun bədəni gizilədi. Yenə dönüb, əsgər sıralarına baxdı. Görünür, mərmii çox adamı sıradan çıxartmışdı, ikinci batalyonun yanına bir dəstə adam yığılmışdı.

Knyaz Andrey çığıraraq dedi:

– Cənab adyutant, əmr edin, bir yerə yığılmasınlar. – Adyutant əmri yerinə yetirib, knyaz Andreyin yanına gəldi. O biri tərəfdən də batalyon komandiri atın üstündə onlara yaxınlaşdı.

Elə bu zaman bir əsgərin:

– Özünü gözəlin! – deyən çığırtısı eşidildi. Bir qumbara, sürətlə uça-uça fit verərək yerə qonan bir quş kimi, knyaz Andreydən iki addım aralıqda, batalyon komandirinin atı yanında şappıltı ilə yerə dəydi. Hamıdan əvvəl at, qorxmağın pis və ya yaxşı olduğunu heç kəsdən soruşmadan fırxıraraq şaha qalxıb, dıyağa atıldı. Mayor az qala onun üstündən aşıb, yerə düşəcəkdə. Atın duyduğu dəhşət adamlara da keçdi.

Adyutant yerə yataraq çığırtı:

– Yerə yat! – Knyaz Andrey mütərəddid bir halda durmuşdu. Qumbara knyaz Andreylə yerə yatmış adyutantın arasında, zəmi ilə otluğun qırağında, pəlin kolu yanında fişəng kimi tüstüləyə-tüstüləyə o yan – bu yana hərənlirdi.

Knyaz Andrey ota, pəlinə, ortada qara top kimi hərənlənən qumbaradan burula-burula çıxan tüstüyə tamamilə yeni, qibtəedici bir nəzərlə baxaraq düşündü: "Doğrudanmı bu ölümdür? Yox, mən ölmək

istəmirəm, mən həyatı sevirəm, bu otu, bu torpağı, bu havanı sevirəm..." O, bunu düşünür, eyni zamanda bilirdi ki, ona baxırlar. Dönüb adyutanta dedi:

– Cənab zabit, eyibdir! Siz necə... – O, sözlünü qurtara bilmədi. Bir an içərisində partlayış gurladı, sınımış pəncərənin cingiltisinə bənzəyən qəlpə vıyılıtsı eşidildi, bəzi tüstüsünün boğucu qoxusu ətrafa yayıldı. Knyaz Andrey kənara atıldı, əlini yuxarı qaldırıb, üzü üstə yerə sərdi.

Bir neçə zabit onun yanına yüyürdü. Knyaz Andreyin sağ böyründən otun üstünə xeysi qan tökülmüşdü.

Xalq ordusu əsgərlərini çağırıldı, onlar əllərində xərək, zabitlərin dalında dayandılar. Knyaz Andrey üzü üstə yığılıb qalmış və başı otlar arasına düşmüşdü, o, ağır-ağır xırıldayaraq nəfəs alırdı.

– Nə durubsunuz, yaxın gəlin!

Kəndlilər yaxınlaşdılar, knyaz Andreyi çiyinlərdən və qıçlarından yapışdıraraq qaldırdılar, lakin o şikayətli bir səslə inildədi, kəndlilər bir-birinə baxaraq yenə də onu yerə qoydular.

Kim isə çığıraraq dedi:

– Götürün qoyun, fərqi yoxdur! – Knyaz Andreyi bu dəfə çiyinlərdən götürüb, xərəyə qoydular.

Zabitlər bir-birinə deyirdi:

– Ah, İlahi! İlahi! Belə də şey olarmı? Qarnına dəymişdir! Bu ölümdür! Ah, İlahi! – Bu arada adyutantın səsi eşidildi: – Lap qulağımın dibindən vıyıldayıb keçdi, bir tük qədər qalmışdı ki, dəysin. – Kəndlilər xərəyi çiyinlərinə qoyub, tapdana-tapdana açılmış yol ilə sarğı məntəqəsinə getdilər.

Onlar ayaqlarını düz atmadıqlarından xərək silkələnirdi. Bir zabit:

– Ayağınızı nizamla atın... Adə ey!.. Kəndlilər! – deyər onların üstünə çığırdı.

Qabaqda gedən kəndli deyirdi:

– Xvedor, ay Xvedor, ayağını düzəltmə!

Daldan gələn kəndli sevinərək dedi:

– Belə ha, düzəlttim.

Timoxin yüyürə-yüyürə gəldi, xərəyə baxıb titrək səslə:

– Zati-aliləri?! Knyaz? – deyər knyaz Andreyi çağırdı.

Knyaz Andrey gözlerini açdı və xərəyin dibindən başını qaldırıb səsinə eşitdiyi adama baxdı, sonra yenə də gözlerini yumdu.

Xalq ordusu əsgərləri knyaz Andreyi qayım ağacı meşəsinə gətirdilər, sarğı məntəqəsi meşənin kənarında idi və ətkələri qatlanmış

üç çadırdan ibarət idi. Meşədə atlar və furqonlar da vardı. Atlar başlarına keçirilmiş torbada yulaf yeyirdi. Sərçələr uçaraq onların yanına qonur, yerə tökülmüş yulafı dənleyirdi. Qarğalar qan iyi duyaraq səbirsizcə qarlıdaşır, ağacdan-ağaca uçurdu. Çadırların ətrafında, iki desyatindən böyük bir yerdə qana bulaşmış müxtəlif geyimli yaralılar vardı. Onlardan bəzisi uzanmışdı, bəzisi oturmuşdu, bəzisi də ayaq üstə durmuşdu. Xərəkçi əsgərlər dəstə-dəstə yaralıların başına yığılmışdılar. Zabitlər onları qovsa da, onlar getmir, xərəklərə söykənərək məyus-məyus, həm də diqqətlə orada olan işlərə baxırdılar, elə də diqqətlə baxırdılar ki, sanki onları başa düşmək çox çətindir. Çadırlardan gah acıqlı fəryad səsləri, gah da şikayətli iniltilər eşidilirdi. Arabir feldşerlər su götürmək üçün oradan çıxır, eyni zamanda yaralılarından hansını çadıra aparmağı göstərirdilər. Çadırların qabağında öz nəvbəsini gözləyən yaralıların bəzisi xoruldayır, bəzisi imildəyir, bəzisi ağlayır, bəzisi çığırır, bəzisi söyüş söyür, bəzisi də araq istəyirdi. Onların içərisində sayıqlayanlar da vardı. Knyaz Andrey alay komandiri olduğundan, onu hələ yaraları bağlanmamış əsgərlər arasından keçirib, çadırlardan birinin qabağına gətirdilər və dayanıb veriləcək əmri gözlədilər. Knyaz Andrey gözlərini açıb, orada nələr olduğunu xeyli dərk edə bilmədi. Otluq, pəlin, əkin yeri, qara top kimi hərlənən qumbara, həyata qarşı duyduğu ehtiraslı məhəbbəti onun yadına düşdü. Knyaz Andreydən iki addım aralıda ağac budağına söykənmiş başı sarıqlı, ucaboy, qara saçlı, qəşəng bir kiçik zabit durmuşdu. O bərkdən danışır və öz danışığı ilə hamının diqqətini cəlb edirdi. O, başından və ayağından güllə ilə yaralanmışdı. Yaralılar və xərəkçilər onun başına yığışb, sözüne diqqətlə qulaq asırdılar.

Kiçik zabitin qara, qızgın gözləri parıldaıyır, o, ətrafına baxaraq, çığıra-çığıra deyirdi:

– Biz orada onu elə kötəklədik ki, o hər şeyini atıb qaçdı, kralları da tutub gətirdik. Ancaq elə onda kömək gəlsəydi, qardaş, biz onları elə bir kökə salardıq ki, öz adlarını da yaddan çıxardarıydı, ona görə sənə lap düzünü deyirəm ki...

Knyaz Andrey də, ora yığışan adamlar kimi, həyəcanla kiçik zabitə baxır və onun sözlərindən təskinlik duyurdu. Knyaz Andrey düşünərək öz-özünə deyirdi: “İndi daha nə fərqi var. Orada nə olacaq, burada nə oldu? Niyə mən həyatdan ayrılmaq istəmirdim? Bu həyatda mənim başa düşmədiyim nə isə bir şey varmış, mən indi də bunu başa düşürəm”.

Döşlüyü və kiçik əlləri qana bulaşmış bir həkim çəcələ barmağı ilə baş barmağı arasında bir siqara tutaraq çadırdan bayıra çıxdı (siqaranı qana batırmamaq üçün belə tutmuşdu). O, başını qaldırıb, ətrafına baxmağa başladı; ancaq o, yaralılara deyil, yaralıların başı üstündən yuxarı baxırdı. Görünür, o, bir az dincəlmək istəyirdi. Başını bir qədər sağa, sola döndərəndən sonra ah çəkib, gözlərini endirdi.

Feldşer knyaz Andreyi göstərərək həkimə nə isə dedi, həkim: – Yaxşı da, bu saat, – deyərək knyaz Andreyi palataya gətirməyi əmr etdi.

Orada gözləyən yaralılar narazı halda deyinməyə başladılar. Onlardan biri dedi:

– Görünür, o dünyada da ancaq ağalar yaşayacaqlar.

Knyaz Andreyi götürüb, stolun üstünə qoydular. Feldşer stolun üstünü təzəcə yuyub qurtarırdı. Knyaz Andrey çadırdı nə kimi şeylər olduğunu ayrılıqda müəyyən elə bilmədi. Yan-yörədən gələn inilti səsləri, ombasındakı, qarındakı, kürəyindəki ağrıların onun fikrini özünə cəlb etmişdi. Ətrafında gördüyü şeylərin onun nəzərində çılpaq, qana bulaşmış insan bədəni şəklində canlanırdı, sanki bu çılpaq, qanlı bədənlər bu alçaq tavanlı çadırı tamamilə doldurmuşdu. Bir neçə həftə bundan əvvəl, o isti avqust günündə yenə həmin bu insan bədənləri Smolensk yolundakı çirkli gölməni də belə doldurmuşdu. Bəli, bu həmin ondakı bədənlərdir, ondakı *chair à canon* –dur. Həmin bu bədənlər hələ o zaman sanki bu hadisələrin olacağını xəbər verir, knyaz Andreyi dəhşətə gətirirdi.

Çadırdı üç stol qoyulmuşdu. İkisində adam vardı, knyaz Andreyi üçüncü stolun üstünə qoydular. O, bir qədər tək qaldı, bu vaxt o, qeyri-ixtiyari olaraq o biri stollarda nələr edildiyini gördü. Yaxındakı stolda bir tatar oturmuşdu, görünür, o, kazakdır, yanına atılmış mundirdən belə düşünmək olardı. Onu dörd əsgər tutmuşdu. Gözlüklü bir həkim onun mixəyi rəngli, möhkəm kürüyündən nəyi isə kəsirdi.

Tatar sanki xoruldayırmış kimi:

– Ox, ox, ox!.. – deyərək ulduzdayırdı, birdən o, geniş yanaq sümüklü, dik burunlu, qara üzünü yuxarı qaldırıb, dişini dişinə qıcadı, dartınmağa və çığırmağa başladı. O biri stolun başına çoxlu adam yığılmışdı. İri, kök bir adam orada başını geriye ataraq arxası üstə uzanmışdı (onun qıvrım saçları, saçlarının rəngi, başının quruluşu knyaz

Andreyə haradansa tanış gəldi). Bir neçə feldşer özünü bu adamın sinəsi üstünə yıxaraq onu tutmuşdu. Onun iri, dolu, ağ qıçı ara vermədən tez-tez dartır və əsəbi halda titrəyirdi. O, hönkürtü ilə bərkədən ağlayırdı. İki həkim dinməz-söyləməz bu adamın o biri qırmızı qıçına nə isə edirdi, həkimlərdən birinin rəngi qaçmışdı, özü də titrəyirdi. Gözlüklü həkim tatarla işini qurtarıb, əlini silə-silə knyaz Andreyin yanına gəldi. Tatarın küreyinə bir şinel atdılar.

Həkim knyaz Andreyin üzünə baxıb, tez yana çevrildi, hiddətə feldşerlərin üstünə çıxıraraq dedi:

– Soyundurun! Nə durubsunuz?

Feldşer tələsə-tələsə onun düymələrini açıb, paltosunu çıxaranda, knyaz Andrey uşaqlıq vaxtını xatırladı. Həkim aşağı əyilib, yaralı əli ilə yoxladı və derindən bir ah çəkdi. Sonra o, kimi isə işarə ilə yanına çağırırdı. Knyaz Andrey qarnındakı şiddətli ağrıdan hüsnü itirdi. O, gözlərini açanda, artıq ombasının qırılmış sümükləri çıxarılmış, parçalanmış ətləri kəsilmiş, yarası sarııb bağlanmışdı. Bayğınlıqdan ayılmaq üçün onun üzünə su çiləyirdilər. Knyaz Andrey gözlərini açan kimi həkim dinməz-söyləməz əyilib, onun dodaqlarından öpdü və tez çəkilib getdi.

Knyaz Andrey keçirdiyi əzab və əziyyətdən sonra böyük bir xoşbəxtlik hiss edirdi, – çoxdandı o belə bir xoşbəxtlik duymamışdı. Həyatının bütün gözəl və xoşbəxt dəqiqələri, xüsusilə uşaqlıq dövrü, o zaman ki, onu soyundurub, çarpayıya qoyardılar, dayə ona layla deyirdi, o da başını balışa soxaraq, elə yalnız yaşadığı üçün özünü xoşbəxt hiss edirdi. İndi bütün bunlar hətta bir keçmiş kimi deyil, hal-hazırda olan bir səhnə kimi onun təsəvvüründə canlanırdı.

Başının quruluşu knyaz Andreyə tanış gələn yaralının yanına həkimlər ora-bura qaçırdılar, yaralını qaldırır, ona təskinlik verirdilər.

Yaralı qorxmuş halda inildəyir, arabilir hönkürtü ilə ağlayırdı:

– Göstərin mənə... Ö hə hə hə! – Knyaz Andrey onun iniltisini eşidərək ağlamaq istəyirdi. O, hələ şöhrət qazanmamış öldüyü üçün mü, həyatdan ayrıldığına acıdığı üçün mü, bir daha geri qayıtmayacaq uşaqlıq günləri üçün mü, həm özü, həm də başqaları iztirab çəkdiyi üçün mü, bu adamın onun gözü qabağında belə yazıq-yazıq inildədiyi üçün mü, nədənsə ağlamaq istəyirdi. O, bunu bilmirdi, o ancaq uşaq kimi saf və təmiz bir ürəklə və hətta sevincindən ağlamaq istəyirdi.

Kəsilib çəkmə içində qalmış və üstündə qan laxtası görünən ayağı yaralına göstərdilər.

O, yenə də arvad kimi hönkürtü ilə ağladı. Həkim yaralının qabağında durduğundan knyaz Andrey onun üzünü görmürdü. Lakin o, qırağa çəkilən kimi knyaz Andrey təəccüblə öz-özünə dedi:

– İlahi! Bu, nə deməkdir? O, niyə buradadır?

Qıçı kəsilmiş, taqətdən düşmüş, hönkürtü ilə ağlayan bu bədbəxt Anatoli Kuragin idi. Feldşerlər onu qaldırıb, əlləri ilə tutmuşdular, stəkanda ona su verirdilər, lakin o, şişmiş və titrək dodaqları ilə suyu içə bilmirdi. Anatoli içini çəke-çəke yavaşıca ağlayırdı. Knyaz Andrey hələ də qarşısında nələ olduğunu yaxşı anlaya bilmirdi. O düşünərək öz-özünə deyirdi: “Bəli, bu odur, bəli, bu adam nə iləsə mənimlə yaxından əlaqədardır, özü də bu ağır bir yaxınlıqdır. Bu adamın mənim uşaqlığımla, mənim həyatımla olan əlaqəsi nədən ibarətdir?” – deyə o, öz-özündən soruşur və bu suala cavab tapa bilmirdi. Birdən onun xəyalında uşaqlıq və təmiz sevgi aləminin xatirələri canlandı. Nataşanı ilk dəfə 1810-cu ildə balda gördüyü kimi xatırladı. Nazik boyunlu, nazik qollu bir qız... O, heyrət içindədir, o, nədənsə çəkinir, onun üzündə xoşbəxtcəsinə bir təbəssüm cilvələnir... bu qıza olan sevgisi, ona qarşı duyduğu mehribanlıq və şəfqət əvvəlkindən daha canlı, daha qüvvətli olaraq knyaz Andreyin qəlbində oyandı. Knyaz Andrey ancaq indi Anatoli ilə öz arasında olan əlaqəni xatırladı. Anatolini yaşla dolmuş gözləri şişmişdi, o, bulanlıq bir nəzərlə knyaz Andreyə baxırdı. Knyaz Andrey bu adama acıdı, həm də ona qarşı dərin bir məhəbbət duydu. Bu məhəbbət və bu acımaq hissi onun səadətə döyünən qəlbini doldurdu. O daha özünü saxlaya bilməyib, şəfqət və məhəbbətlə dolu bir qəlb ilə insanların halına, öz halına, başqalarının, həm də özünün yanlılığına ağladı.

“İnsanları sev, onlara ürəyin yansın. Səni sevənləri, səne nifrət edənləri sev, düşmənlərini sev. – Bəli, bu həmin sevgidir ki, İsa özü yer üzündə yayırdı, bu həmin sevgidir ki, bacım Marya mənə öyrətdirdi, lakin mən onu başa düşmürdüm, buna görə də həyatdan ayrılmağa acıyırdım. Sağ qalsaydım, bu hiss, bu düşüncə yenə də mənim qəlbimdə yaşayacaqdı, lakin indi artıq gecdir. Mən bunu bilirəm!”.

İnsan cəsədləri və yaralılarla dolu olan vuruşma meydanının dəhşətli görünüşü, başındakı ağırlıq, tanıdığı iyirmi generalın ölməsi və yaranması, əvvəllər qüvvətli olan əlinin indi gücdən düşməsinə dərk etməsi Napoleona heç də gözlənilməyən bir təsir bağışladı. O adətən ölümlərə və yaralılara baxmağı sevərdi, çünki bununla (özü düşündüyü kimi) öz mənəvi qüvvəsini sınaqdan keçirərdi. Vuruşma meydanının bugünkü dəhşətli görünüşü onun mənəvi qüvvəsini məğlub etdi – o, öz xidmətini və əzəmətini bu mənəvi qüvvədə görərdi. Napoleon tez vuruşma meydanından qayıdıb, Şevardino kurqanına gəldi. Onun sağ sifəti şişmişdi, burnu qızarmışdı, gözləri bulanmış, səsi xırıldaırdı. Belə bir vəziyyətlə bükmə stulda oturub, gözlərini yerdən qaldırmadan, qeyri-ixtiyari olaraq atəş gurultusuna qulaq asırdı. O, xəstə bir kədərlə, özünü əlaqədar hesab etdiyi, lakin dayandıra bilmədiyi bu vuruşmanın sonunu gözləyirdi. Şəxsi insan hissi bir anlığa onun bu vaxta qədər xidmət etdiyi süni həyat xülyalarına üstün gəldi. O, özünü vuruşma meydanında gördüyü ölən, əzab və izzirab çəkən insanların yerində təsəvvür etdi. Başında və qəlbində duyduğu ağırlıq ona ölümün, əzab və izzirabın onun üçün də mümkün ola biləcəyini xatırladı. Bu anda o nə Moskvanı, nə də qalibyyət və şöhrət istəyirdi (Ona daha hansı şöhrət lazımdır?) O, indi ancaq bir şey arzu edirdi: – O da istirahət, sakitlik və sərbəstlikdir. Lakin o, Semyonovsk təpəsində ikən artilleriya rəisi ona Knyazkovo qabağında toplaşan rus qoşunlarına qarşı atəşi qüvvətləndirmək üçün buradakı təpələrə bir neçə batareya qoyulmasını təklif etdi. Napoleon onun təklifilə razılaşıdı və əmr etdi ki, bu batareyaların nə kimi təsir bağışlayacağını ona xəbər versinlər.

Adyutant imperatorun əmri ilə 200 topdan ruslara atəş açıldığını, lakin rus qoşununun yenə əvvəlki kimi öz yerində durduğunu xəbər verdi.

– Toplarımızın atəşi onlara böyük tələfat verir, lakin onlar dayanıblar.

Napoleon xırıltılı bir səsle dedi:

– *Ils en veulent encore, donnez leur-en!*¹

Adyutant indi nə söylədiyini eşitmədi:

– *Sire?*²

Napoleon yenə xırıldayaraq dedi:

¹ Onlar yenə istəyirlər!..

² Əlahəzzət (nə buyurur?)

– *Ils en veulent encore, donnez leur-en!*

O, əmr vermədən də onun istədiyi edilirdi, lakin o elə zənn edirdi ki, ondan əmr və sərəncam gözləyirlər, o da ancaq buna görə əmr verirdi. O yenə də əvvəlki özəmət xülyasının süni aləminə daldı, o yenə də (çarx hərlədən və özü üçün nə isə bir iş gördüyünü təsəvvür edən at kimi) müti bir halda əvvəlcədən təyin edilən amansız, acınacaqlı, ağır, qeyri-insani bir rolunu ifa etməyə başladı.

Baş verən hadisənin bütün ağırlığını öz üzərində daşıyan və bu işdə başqalarından daha çox iştirak edən bu adamın əqlinə, vicdanına yalnız bu gün, yalnız bu dəqiqə qarənliq çökməmişdi. Ömrünün axırına kimi o nə yaxşılıq, nə gözəlliyi, nə həqiqəti, nə də tutduğu işlərinin mənasını başa düşə bilmədi. Ona görə başa düşə bilmədi ki, onun bu tutduğu işlər yaxşılığa və həqiqətə tamamilə zidd idi, bütün insani hərəkətlərdən çox-çox uzaq idi. O, dünyanın yarısı tərəfindən təriflənən əməllərindən üz çevirə bilmirdi. Buna görə də, həqiqətədən, yaxşılıqdan və bütün insani hərəkətlərdən üz çevirməli idi.

Napoleon vuruşma meydanını gəzib, burada olan meyitlərə və şikəst olmuş adamlara baxaraq (o düşünürdü ki, bunlar onun iradəsilə ölmüş və şikəst olmuşlar), bir ölən və şikəst olan fransız qarşı neçə rusun öldüyünü və şikəst olduğunu hesablayır və öz-özünü aldadaaraq bir fransız beş rus düşdüyünü təsəvvür edib, sevinirdi. O, bunu yalnız bu gün, birinci və axırıncı dəfə etmədi. Parisə yazdığı məktubunda o qeyd edirdi ki, *le champ de bataille a été superbe*², ona görə gözəl idi ki, orada 50 min meyit vardı. Bunu da o, yalnız bu gün yazmırdı, o həтта sakit və tənha, müqəddəs Elena adasında da (bu adada o, boş vaxtlarını gördüyü böyük işləri yazmağa həsr etmək istədiyini demişdi) yazırdı:

“La guerre de Russie a dû être la plus populaire des temps modernes: c’était celle du bon sens et des vrais intérêts, celle du repos et de la sécurité de tous; elle était purement pacifique et conservatrice”.

“C’était pour la grande cause, la fin des hasards et le commencement de la sécurité. Un nouvel horizon, de nouveaux travaux allaient se dérouler, tout plein du bien-être et de la prospérité de tous. Le système européen se trouvait fondé; il n’était plus question que de l’organiser.

“Satisfait sur ces grands points et tranquille partout, j’aurais eu aussi mon congrès et ma sainte-alliance. Ce sont des idées qu’on m’a

¹ Onlar yenə istəyirlər, indi ki, belədir, yenə vurun

² Dəyüş meydanı çox gözəl idi.

volées. Dans cette réunion de grands souverains, nous eussions traités de nos intérêts en famille et compté de cleric à maire avec les peuples”.

“L'Europe n'eût bientôt fait de la sorte véritablement qu'un même peuple, et chacun, en voyageant partout, se fût trouvé toujours dans la patrie commune. J'eus demandé toutes les rivières navigables pour tous, la communauté des mers et que les grandes armées permanentes fussent réduites désormais à la seule garde des souverains.

“De retour en France, au sein de la patrie, grande, forte, magnifique, tranquille, glorieuse, j'eusse proclamé ses limites immuables, toute guerre future, purement défensive; tout agrandissement nouveau antinational. J'eusse associé mon fils à l'empire; ma dictature eût fini, et son règne constitutionnel eût commencé...”

“Paris eût été la capitale du monde, et les Français l'envie des nations!..

“Mes loisirs ensuite et mes vieux jours eussent été consacrés, en compagnie de l'impératrice et durant l'apprentissage royal de mon fils, à visiter lentement et en vrai couple campagnard, avec nos propres chevaux, tous les recoins de l'Empire, recevant les plaintes, redressant les torts, semant de toutes parts et partout les monuments et les bienfaits”¹.

¹ Rus müharibəsi yeni dövrün ən məşhur bir müharibəsi olmalı idi. Bu sağlam düşüncə və haqqı mənafə, haminin əmin-amanlığı və təhlükəsizliyi müharibəsi idi, bu tam mənası ilə sülhpövr və mühafizəkar bir müharibə idi.

Bu müharibə böyük məqsədlər üçün, təsadüflərə son qoymaq üçün, dinclik və əmin-amanlığın başlanması üçün aparılan müharibə idi. Bu müharibə nəticəsində haminin varlı və xoşbəxt həyat sürməsi üçün yeni üfiqlər, yeni ömək səhələri açıldı. Avropa sisteminin osası qoyulardı, məsələ yalnız onun təşkil edilməsindən ibarət olardı.

Bu böyük məsələlərə kifayətlənərək və hər yerdən arxayın olaraq, mən də öz kongressimi, öz müqəddəs ittifaqımı yaradardım. Konqres və müqəddəs ittifaq mənim fikrimdir, bunları mənədən oğurladılar. Böyük padşahların bu yığıncağında biz bir ailə kimi öz işlərimizi müzakirə edərdik və katib öz ağası ilə hesablaşdığı kimi, biz də xalq ilə hesablaşardıq.

Bu qayda ilə Avropa tezliklə, doğrudan da, eyni bir xalqdan ibarət olardı və onun hansı bir yerində olur-olsun, səyahət edən bir adam həmişə özünü ümumi bir vətəndaş görərdi. Mən onda hamını razı salardım ki, bütün çaylar gəmiçilik işində hamı üçün açıq olsun, dənizlər ümumi olsun, daimi, böyük ordular ancaq padşahların qvardiyaları dörcəsinə endirilərkən azaldılsın və s.

Mən Fransaya, öz böyük, qüvvətli, gözəl, sakit, şanlı vətənime qayıdarkən onun sərhədlərini dəyişməz, gələcəkdə ola biləcək hər bir müharibəni müdafiə müharibəsi, hər bir yeni təcavüzü millətə zidd bir hərəkət elan edərdim. Mən öz oğlumu imperiyanı idarə etmək işinə cəlb edərdim, mənim diktatorluğum qurtarardı, bu diktatorluğun yeni konstitusion idarə üsulu başlanardı...→

Qəzavü-qədr tərəfindən acınacaqlı və qeyri-sərbəst bir rol oynamağa, yəni xalqlar cəlladı olmağa qabaqcadan təyin edilən bu adam öz-özünü inandırır ki, onun tutduğu işlərdən məqsəd – xalqların rifah və səadəti idi. Guya o, milyonlarca insan taleyinə həm rəhbərlik edə bilər, həm də hakimiyyət yolu ilə bu insanlara yaxşılıqlar edə bilirdi.

Sonra o, bu rus müharibəsi haqqında yazırdı:

“Des 400000 hommes qui passèrent la Vistule, la moitié était Autrichiens, Prussiens, Saxons, Polonais, Bavaois, Wurtembergeois, Mecklembourgeois, Espagnols, Italiens, Napolitains. L'armée impériale, proprement dite, était pour un tiers composée de Hollandais, Belges, habitans des bords du Rhin, Piémontais, Suisses, Gènevois, Toscans, Romains, habitans de la 32-e division militaire, Brème, Hambourg, etc.; elle comptait à peine 140000 hommes parlant français. L'expédition de Russie coûta moins de 50000 hommes à la France actuelle; la rmeée russe dans la retraite de Wilna à Moscou, dans les diffèrentes batailles, a perdu quatre fois plus que l'armée française; l'incendie de Moscou a coûté la vie à 100000 Russes, morts de froid et de misere dans les bois; enfin, dans sa marche de Moscou à l'Oder, l'armée russe fut aussi atteinte par l'intempérie de la saison; elle ne comptait à son arrivée à Wilna que 50000 hommes, et a'Kalisch moins de 18000”¹.

→ Paris dünyanın paytaxtı olardı və bütün millətlər fransızlara qibtə edərdi!..

Sonra mən boş vaxtlarımı və son günlərimi, imperatriçənin köməyi ilə oğluma şahənə tərbiyasına sərf edərdim, biz xalis kondli or-arvad kimi, öz atlarımızda dövlətin hər yerini görərdik, şikayətlərə qulaq asardım, ədalətsizliyi aradan qaldırdım, hər tərəfə, hər yərə bilik və xeyirxahlıq yayardım.

¹ Vislanı keçən 400000 adamdan yarımsı avstriyalı, prussiyalı, saksoniyalı, polyak, bavarıyalı, vürtemberqli, meklenburqlu, ispaniyalı, italiyalı, neapolu idi. İmperator ordusunun əslində üçdə birini hollandiyalılar, belçikalılar, Reyn sahillərinin əhalisi, pəmontlular, işveçrəlilər, cenevrolilər, toskanlılar, romalılar, 32-ci hərbi diviziyanın, Bremenin, Hamburgun əhalisi və s. təşkil edirdi. Bu orduda fransızca danışanların sayı heç 140000 adama çatmazdı.

“Rus müharibəsi Fransanın özü üçün 50000 adamdan az tələfatla başa gəldi. Rus ordusu Vilnodan Moskvaya geri çəkilərkən, müxtəlif vuruşmalarda fransız ordusundan dörd dəfə artıq tələfat verdi. Moskvanı yandırma nəticəsində meşələrdə acından və dilənçilikdən 100000 rus tələf oldu, nəhayət, Moskvadan Odera olan yürüşündə rus ordusu da şiddətli qış mövsümündən zərər çəkdi; Vilnoya gələrkən rus ordusu ancaq 50000 adamdan ibarət idi. Kalışda isə 18000-dən az idi”.

Napoleon elə zənn edirdi ki, Rusiya ilə müharibə onun iradəsilə olmuşdur, müharibənin dəhşəti onu heyrətə salmışdı. Müharibənin bütün məsuliyyətini o, cəsərlə öz üzünə götürürdü və onun qaralıq çökmüş ağı özünə bununla bəraət qazandırır ki, yüz minlərlə həvə olmuş insanlar içərisində fransızlar hessenlilərdən və bavariyalılardan az idilər.

XXXIX

On minlərlə adam Davıdov ağalara və dövlət köndlilərinə mənsub olan əkin yerlərində və otlaqlarda əyinlərində mundir, müxtəlif vəziyyətlərdə ölüb qalmışdı. Həmin bu yerlərdə Borodino, Qorki, Şevardino və Semyonovsk ködliləri yüz illərlə əkin əkərək məhsul toplamış və mal-qara otarmışdılar. Sarğı məntəqələrində bir desyatin yerin otu və torpağı qan içində idi. Yaralılar və müxtəlif hissələrdən olan əsgərlər dəstə-dəstə bir tərəfdən Mojayska, o biri tərəfdən də Valuyevaya sarı geri çəkildilər. Onların üzündə qorxu vardı. Bəzi dəstələr ac və yorğun halda, rəislərin başçılığı altında qabağa gedirdi. Başqa hissələr yenə öz yerlərində durub güllə atırdı.

Günəşin altında parıldayan süngüləri və atəş tüstüləri ilə səhər gözəl görünən vuruşma meydanını indi çən və tüstü bürümüşdü. Hər tərəfdən qərribə selitra turşusu iyi və qan qoxusu gəlirdi. Buludlar top-laşdı, ölümlər, yaralıların qorxmuş, yorulub taqətdən düşmüş və şübhə içində əzab çəkən insanların üstünə yağış damcılamağa başladı. Elə bil yağış deyirdi: "Bəsdir daha, ey insanlar, bəsdir. Vuruşduğunuz bəsdir... Ayılın, aqlınızı başınıza yığın. Siz nə edirsiniz?"

Hər iki tərəfin əzab və əziyyət çəkmiş, yorğun düşmüş, ac qalmış adamlarında eyni bir şübhə oyanırdı: – Bir-birimizi yenəmi qırmalıyıq? Hamının üzündə tərəddüd görünürdü, hamının qəlbində bir sual doğurdu: Nə üçün, kimdən ötrü? Mən başqalarını öldürməli, özüm də ölməliyəm? Kimi istəyirsiniz öldürün, nə edirsiniz edin, mən daha heç kəsi öldürmək istəmirəm!". Bu fikir axşamədək hamının qəlbində eyni dərəcədə yetişib müəyyənleşmişdi. İndi bütün bu insanlar tutduqları işlərdən hər dəqiqə dəhşətə gəlib, hər şeyi ata bilər, hara gəldi, qaçıb gedə bilərdilər.

Lakin insanlar vuruşmanın sonu yaxınlaşarkən tutduqları işin bütün dəhşətini hiss etsələr də, çox həvəslə bu işi dayandırmaq istəsələr də, anlaşılmaz, sirlə bir qüvvə yenə onları istədiyi kimi idarə edirdi. Tər

basmış, bərit hisinə batmış, qana bulanmış və hər üç nəfərdən ancaq biri sağ qalmış topçular yorğunluqdan addımbaşı bürdösələr də, yenə tövşüyə-tövşüyə mərmii götürür, topları doldurur, tuşlayır, fitil qoyub atırdılar. Mərmilər yenə də hər iki tərəfdən sürətlə və amansızca uçub gedir, yenə də insanları əzib məhv edirdi. İnsanların iradəsilə deyil, insanları və bütün ələmi idarə edən qüvvənin iradəsilə baş verən bu dəhşətli iş yenə də davam edirdi.

Kim rus ordusunun pozulmuş arxa sıralarına baxsaydı, deyirdi ki, fransızlar yenə bir balaca güc gəlsələr, rus ordusu yox olar. Kim də fransız ordusunun pozulmuş arxa sıralarına baxsaydı, deyirdi ki, ruslar yenə bir balaca güc gəlsələr, fransızlar məhv olub gedərlər. Lakin nə fransızlar, nə də ruslar artıq buna sөy etmirdilər, vuruşmanın alovu yavaş-yavaş sönürdü.

Ruslar ona görə güc gəlmir, sөy etmirdilər ki, hücum edən onlar deyildilər, fransızlarıdır. Vuruşmanın başlanğıcında onlar ancaq Moskva yolunun üstündə durmuş, Moskvanın qabağını kəsmişdilər, vuruşmanın sonunda da onlar vuruşmanın başlanğıcında olduğu kimi, dayanıb durmuşdular. Lakin ruslar fransızları onların dayandıqları yerdən qovmaq istəsəydilər də, bu son sөyi edib bilməzdilər, çünki rusların bütün qoşunu əzilmişdi, vuruşmadan zərər çəkməyən birçə hissə də qalmamışdı. Ruslar öz yerlərində durmaqla qoşunlarının yarısını itirmişdilər.

Bütün keçmiş onbeşillik qələbələri xatırlayan, Napoleonun məğlub edilməz olduğuna inanən, vuruşma meydanının bir hissəsini tutduqlarını, adamlarının ancaq dördü bir hissəsini itirdiklərini və onların ixtiyarında hələ heç əl dəyməmiş iyirmi minlik qvardiya dəstəsi olduğunu dərk edən fransızlar ruslara son dəfə asanlıqla güc gələ bilərdilər. Fransızların hücum etməkdən məqsədi rusları durduqları mövqedən qovmaq idi, buna görə də onlar ruslara son dəfə güc gəlməli idilər. Nə qədər ki, ruslar vuruşmanın başlanğıcında olduğu kimi yenə də Moskvanın yolunu kəsmişdilər, fransızların öz məqsədlərinə çatdıqlarını demək olmazdı, onların bütün sөyləri və verdikləri tələfat puça çıxmışdı. Lakin fransızlar bu son hücumu etmədilər. Bəzi tarixçilər deyirlər ki, Napoleon əl dəyməmiş öz köhnə qvardiyasını versəydi, nə ola bilirdi? Bu barədə danışmaq, payızda yaz olsaydı, nə ola biləcəyi haqqında boş-boşuna bəhs etmək deməkdir. Bu ola bilməzdi. Napoleon öz qvardiyasını öz istədiyindən və ya istəmədiyindən asılı olmayaraq vermədi, ona görə vermədi ki, bunu

etmək olmazdı. Fransız ordusunun bütün generalları, zabıtları, əsgərləri bildirdilər ki, bütün qvardiyanı vermək olmaz, çünki onsuz da qoşunda ruh düşkünlüyü əmələ gəlmişdi.

Dəhşətli bir zərbə endirmək üçün qaldırılmış əlin gücsüz halda yana düşməsi kimi qorxunc yuxuya bənzər bir şeyi yalnız Napoleon hiss etmirdi. Fransız ordusunun bütün generalları, vuruşmada iştirak edən və etməyən bütün fransız əsgərləri, keçmiş vuruşmaların bütün təcrübəsindən sonra (o döyüşlərdə fransızlar indikindən on dəfə az say göstərdikləri halda düşmən vuruşma meydanından qaçırdı), qoşununun yarısını itirsə də, vuruşmanın başlanğıcında olduğu kimi, sonunda da, eyni qorxunc bir qüvvə kimi dayanıb duran düşmən qarşısında eyni dəhşəti duyurdular. Hücüm edən fransız ordusunun mənəvi qüvvəsi tükənmişdi. Rusların Borodino ətrafında əldə etdiyi qalibyyət ağac başına taxılaraq bayraq adlandırılan bir parça qumaşın qənimət alınması ilə, qoşunların əvvəl olduğu kimi yenə də dayanıb durduğu sahə ilə ölçülən bir qalibyyət deyildi. Bu mənəvi bir qalibyyət idi, elə bir qalibyyət idi ki, yağlılara qarşıda duran düşmənin mənəvi cəhətdən üstün olduğunu göstərir, onların öz zəifliyini aydınca hiss etdirirdi, onları buna inanmağa məcbur edirdi. Fransızların hücumu iradəli sıçrayıb, ölümcül yaralanmış, məhv olduğu hiss edən quduz bir heyvanı xatırladırdı. lakin fransızlardan ikiqat zəif olan rus qoşunları kənara çəkilməyə bilmədikləri kimi, fransızlar da hucumu dayandıra bilməzdilər. Belə bir təkandan sonra fransız qoşunu hələ Moskvağa gedib çata bilirdi, lakin orada bu qoşun rus qoşunları tərəfindən yeni bir şey göstərilmədən, Borodino ətrafında aldığı ölümcül yaradan qanı axa-axa məhv olub getməli idi. Napoleonun səbəbsiz olaraq Moskvadan qaçması, onun köhnə (Smolensk) yolu ilə qayıdıb getməsi, hücum edən beş yüz minlik bir qoşunun məhv olması, mənəvi cəhətdən ən qüvvətli olan düşmənin ilk dəfə Borodino ətrafında zərbə endirdiyi, sarsıtdığı Napoleon Fransasının süqutu bilavasitə Borodino vuruşmasının nəticəsi idi.

ÜÇÜNCÜ HİSSƏ

I

Hərəkətin mütləq fasiləsizliyi insan ağı üçün anlaşılmaz bir şeydir. Bu və ya başqa bir hərəkətin qanununu insan ancaq bu hərəkəti istədiyi kimi vahidlərə bölərək hər vahidi ayrılıqda götürdükdə başa düşür. İnsanların səhvlərinin çoxu, məhz fasiləsiz hərəkəti bu cür – istedikləri kimi, fasiləli, arası kəsilən vahidlərə bölməkdən irəli gəlir.

Qədim insanların belə bir sofizmi məşhurdur. Bu sofizmə görə, Axilles tısağadan on dəfə sürətlə getsə də, heç vaxt qabaqda gedən tısağa çatmayacaqdır. Axilles tısağa ilə öz arasında olan sahəni keçən kimi tısağa da ondan qabaqda bu sahənin onda birini gedəcəkdir. Axilles yenə də sahənin bu onda bir hissəsini gedəndə, tısağa bunun yüzdə birini gedəcəkdir və bu hərəkət aramsız, sonsuz davam edəcəkdir. Bu məsələ qədim insanlara həllənilməz bir şey kimi görünürdü. Məsələnin mənasızlığı (yəni Axillesin heç vaxt tısağa çata bilməməsi) ancaq ondan irəli gəlirdi ki, hərəkəti fasiləli, arası kəsilən vahidlərə bölürdülər, əslində isə Axillesin də, tısağanın da hərəkəti fasiləsiz davam edirdi.

Hərəkətin getdikcə daha kiçik vahidlərini qəbul etməklə biz ancaq məsələnin həllinə yaxınlaşırdıq, lakin heç vaxt onun həllinə müvəffəq ola bilmirik. Yalnız nəhayətsiz dərəcədə kiçik bir vahidi və ondan başlayaraq artan irəliləyişin onda birədək çatdığını nəzərdə tutsaq və bu həndəsi silsilənin cəmini götürsək, məsələnin həllinə müvəffəq ola bilərik. Riyaziyyatın, nəhayətsiz dərəcədə kiçik vahidlərə əməliyyat aparmağa imkan verən yeni sahəsi hərəkətin bundan daha mürekkəb olan, indiyədək həllolunmaz görünən məsələlərinə dair suallara da hazırda cavab verir.

Riyaziyyatın qədim insanlara məlum olmayan bu yeni sahəsi hərəkət məsələləri nəzərdən keçirilərkən, nəhayətsiz dərəcədə kiçik vahidlərdən istifadə etməyə imkan verir, çünki bu kiçik vahidlərin vasitəsilə hərəkətin əsas şəraiti (mütləq fasiləsizliyi) bərpa olunur, bununla da fasiləsiz hərəkət əvəzinə hərəkətin ayrı-ayrı vahidlərini öyrənən insan aqlının buraxılmaya bilmədiyi bir səhv düzəldilmiş olur.

Tarixi hərəkət qanunlarını öyrənmək məsələsi də eynilə belədir.

Bəşəriyyətin saysız-hesabsız insan istəklərindən meydana gələn hərəkəti də fasiləsiz bir şəkildə baş verir.

Bu hərəkətin qanunlarını öyrənmək, tarixin vəzifəsidir. Lakin bütün insan istəkləri toplusunun fasiləsiz hərəkət qanunlarını öyrənmək üçün insan əqli fasiləli, arası kəsilən vahidlərə yol verir. Bu məsələdə tarixin birinci üsulu bundan ibarətdir ki, o, bir sıra fasiləsiz hadisələri götürərək, onları başqa hadisələrdən ayrılıqda tədqiq edir, halbuki heç bir hadisənin başlanğıcı yoxdur və ola bilməz, həmişə bir hadisə fasiləsiz olaraq o biri hadisədən törəyir, meydana gəlir. Tarixin ikinci üsulu bundan ibarətdir ki, o, bir adamın, bir padşahın, bir sərkərdənin fəaliyyətini insanların istəklərinin toplusu kimi tədqiq edir, halbuki insan istəklərinin hamısı heç vaxt bir tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətində ifadə olunmur.

Tarix elmi öz hərəkətində tədqiq etmək üçün getdikcə daha kiçik vahidlər qəbul edir və bu yol ilə həqiqətə yaxınlaşmağa çalışır. Lakin tarixin qəbul etdiyi vahidlər nə qədər kiçik olsa da, biz hiss edirik ki, bir vahidi başqa vahiddən ayrı, təcrid olunmuş halda götürmək, bu və ya başqa bir hadisənin başlanğıcı olduğunu iddia etmək, bütün insanların istəklərinin bir tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətində ifadə olduğunu düşünmək öz-özlüyündə yanlışdır.

Tənqid müşahidə etmək üçün daha böyük və kiçik fasiləli bir vahid seçib götürür (tənqidin buna həmişə ixtiyarı vardır, çünki götürülən tarixi vahid həmişə adamın öz iradəsindən asılı olan şeydir), məhz buna görə tənqid tərəfindən zərrə qədər də şey göstərilmədən tarixin çıxartdığı hər hansı bir nəticə özümdən sonra heç bir iz buraxmadan, dağılıb gedir.

Yalnız müşahidə üçün nəhayətsiz kiçik vahid götürmək – tarixin differensialını, yəni insanların eyni növlü meyllərini götürmək üsulu ilə və inteqrallaşdırmaq (bu nəhayətsiz kiçik vahidlərin toplusunu götürmək) məharətini əldə etməklə biz tarixin qanunlarını başa düşəcəyimizə ümid edə bilərik.

***

XIX əsrin birinci on beş ilində Avropada milyonlarca insanların qeyri-adi bir hərəkəti nəzərə çarpır. İnsanlar adət etdikləri məşğuliyyətlərini buraxır, Avropanın bir tərəfindən o biri tərəfinə hərəkət edir, bir-birini talan edir, bir-birini öldürür, şənlik edir və əzab çəkirlər. Bir neçə ilə həyatın bütün gedışı dəyişir, qüvvətli hərəkətə çevrilir, bu

hərəkət əvvəlcə get-gedə artır, sonra isə zəifləyir. İnsan ağı belə bir sual verir: – Bu hərəkətin səbəbi nədir və ya bu hərəkət hansı qanunlara görə baş vermişdir?

Tarixçilər bu suala cavab verərək, Paris şəhərinin bir binasında onlarca adamın fəaliyyətini, söylədiyi nitqləri göstərir, bu işləri və nitqləri inqilab adlandırlır. Sonra Napoleonun və Napoleona rəğbət bəsləyən və ona qarşı düşmənçilik edən şəxslərin müfəssəl tərcümeyihəni yazırlar, bu şəxslərdən bir qisminin o biri qisminə olan təsirinə də bəhs edirlər və deyirlər ki, budur, bu hərəkət, bax, bundan əmələ gəlmişdir, bu da onun qanunları.

Lakin insan ağı nəinki bu izahata inanmaq istəmir, hətta açıq deyir ki, bu izahat üsulu doğru deyil. Ona görə doğru deyil ki, belə bir izahatda ən zəif hadisələr ən güclü hadisələrin səbəbi kimi qəbul edilir. İnsan istəklərinin nəticəsi həm inqilabı, həm də Napoleonu meydana gətirdi və ancaq bu insan istəklərinin nəticəsi onlara dözdü və onları məhv etdi.

Tarix belə deyir: “Axı hər dəfə istila olanda istilacı da olmuşdur, hər dəfə dövlətdə çevriliş olanda böyük adamlar da olmuşdur”. İnsan ağı da buna cavab olaraq deyir ki, doğrudur, hər dəfə istilacı meydana gələndə müharibə olmuşdur, lakin bu sübut etmir ki, müharibəyə istilacılar səbəb olmuşlar və müharibə qanunlarını bir adamın şəxsi fəaliyyətində tapmaq mümkündür. Hər dəfə mən saatıma baxıb, saatın əqrəbinin 10 rəqəminə çatdığını gördükdə qonşu kilsədə zəng vurulmağa başladığını eşidirəm, lakin saatın əqrəbi 10 rəqəminə çatdıqda kilsə zənginin vurulmasından mən belə bir nəticə çıxara bilmərəm ki, zənglərin hərəkətinə saat əqrəblərinin vəziyyəti səbəb olmuşdur.

Hər dəfə mən buxar mühərrikinin hərəkəti gəldiyini görəndə qapağın açıldığını, çarxların hərəkət etdiyini də görürəm. Fit səsi də eşidirəm, lakin mən bundan belə bir nəticə çıxara bilmərəm ki, paravozun hərəkətinə səbəb çarxların hərəkəti və fit səsidir.

Kəndlilər deyirlər ki, yazın sonlarında soyuq külək əsir, çünki palıd ağacının düymələri açılır, doğrudan da, hər il yazda palıd ağacının düymələri açılarda soyuq külək əsir. Lakin palıd ağacının düymələri açılarda soyuq külək əsməsinin səbəbi mənə məlum olmasa da, mən o kəndlilərlə razılaşa bilmərəm ki, soyuq küləyin əsməsinə səbəb palıd ağacının düymələrinin açılmasıdır. Ona görə razılaşa bilmərəm ki, küləyin qüvvəsi palıd ağacının düymələrinin təsiri xaricindədir. Mən burada ancaq hər bir həyat hadisəsində olan şəraitlərin bir-birinə

təsədüf etməsini görürəm. Mən saat əqrəbini, mühərrik qapağını və çarxlarını, palıd ağacı düymələrini nə qədər və necə diqqətlə müşahidə etsəm də, kilsə zənginin çalınmasının, buxar mühərrikinin hərəkətinin və bahar küləyinin səbəbini bilə bilmərəm. Bunu bilmək üçün mən öz müşahidə nöqtəmi tamamilə dəyişməli, buxarın, zəngin və küləyin hərəkət qanunlarını öyrənməliyəm. Tarix də belə etməlidir. Belə bir təşəbbüs də artıq edilmişdir.

Tarixin qanunlarını öyrənmək üçün biz müşahidə etdiyimiz şeyi tamamilə dəyişməliyik, padşahlardan, nazirlərdən və generallardan əl çəkəliyik, kütlələri idarə edən bircinsli və nəhayətsiz dərəcədə kiçik olan ünsürləri öyrənməliyik. Bu yol ilə insanın tarix qanunlarını nə dərəcədə öyrənə biləcəyini heç kəs deyə bilməz. Lakin bir şey də aydındır ki, tarixi qanunları öyrənmək ancaq bu yol ilə mümkündür. Tarixçilərin müxtəlif padşahların, sərkərdələrin və nazirlərin fəaliyyətini təsvir etməyə və bu fəaliyyət haqqında öz fikirlərini yazmağa sərf etdiklərinin əməyin milyonda birini belə insan ağılı bu yolda sərf etməmişdir.

II

Avropanın on iki dildə danışan qüvvələri Rusiyaya soxulmuşdu. Rus qoşunu və rus əhalisi vuruşmaqdan çəkinərək Smolenskdən də Borodinoya qədər geri çəkilir. Fransız qoşunu isə daim artan bir qüvvə ilə, iti sürətlə öz hərəkətinin məqsədi olan Moskva üzərinə irəliləyir. Düşən bir cismın yerə yaxınlaşdıqca sürəti artdığı kimi, fransız qoşunu da öz məqsədinə yaxınlaşdıqca daha da sürətlə irəliləyir. Arxada ac, düşmənlə ölkənin minlərcə verst torpağı uzanıb gedir, qabaqda isə məqsədə çatmaq üçün onlarca verst qalır. Napoleon ordusunun hər bir əsgəri bunu hiss edir, hücum da öz-özünə, yalnız öz iti sürətindən doğan qüvvəsi sayəsində davam edir.

Geri çəkildikcə rus qoşununda düşmənxə qarşı qəzəb hissi getdikcə daha çox alovlanır. O, geri çəkilə-çəkilə öz qüvvələrini toplayır, böyüyür. Borodino ətrafında vuruşma olur. Lakin nə rus, nə də fransız qoşunu dağılmır. Şar ondan daha sürətlə gələn bir şara toxunarkən geri sıçradığı kimi, rus qoşunu da belə bir zəruriyyət qarşısında sürətlə gələn hücum şarı (toqquşma zamanı bütün gücünü itirsə də) bir qədər qabağa gedir.

Ruslar 120 verst geri çəkilir, Moskvanın arxasına keçirlər, fransızlar isə Moskvaya girir və orada dayanırlar. Bundan beş həftə keçir,

lakin heç bir vuruşma olmur. Fransızlar yerlərindən tərpənmirlər. Fransızlar ölümcül surətdə yaralanmış, qanı axan və yarasını yalayaraq təmizləyən yırtıcı heyvan kimi, beş həftə Moskvada qalırlar, heç bir təşəbbüs göstərmirlər və birdən heç bir yeni səbəb olmadan gəriyə qaçırırlar. Kaluqa yoluna tökülüşürlər və (yenə qalibiyətdən sonra, çünki Malo-Yaroslavets ətrafındakı vuruşmada vuruşma meydanı yenə onların əlində qalmışdı) heç bir ciddi vuruşmaya girişmədən daha sürətlə Smolenske, Smolenskdən Vilnoya, Vilnodan Berezi-naya, Berezinadan da o tərəfə qaçib gedirlər.

Avqustun 26-da axşam Kutuzov və bütün rus ordusu Borodino vuruşmasında qalib gəldiklərinə əmindilər. Kutuzov padşaha elə bu cür də yazdı. Kutuzov düşməni tamamilə məhv etmək üçün yeni vuruşmaya hazırlaşmağı əmr etdi, lakin bu əmr o, kimi isə aldatmaq üçün deyil, vuruşmada iştirak edən hər bir əsgər bildiyi kimi, düşmənin məğlub edildiyini bildiyi üçün vermişdi.

Lakin elə həmin axşam və o birisi gün ordunun heç eşidilməmiş bir tələfat verdiyi haqqında bir-birinin ardınca məlumat gəlməyə başladı. Ordu öz qüvvəsinin yarısını itirmişdi, buna görə də yeni vuruşmaya başlamaq mümkün olmadı.

Məlumat toplanmamış, yaralılar yığılmamış, top güllələri götürülməmiş, öldürülənlər hesablanmamış, öldürülmüş rəislərin yerinə təzələri təyin olunmamış, adamlar doyunca yeməmiş, doyunca yatmamış vuruşmaya girmək olmazdı. Bununla belə fransız qoşunu vuruşmanın səhəri gün öz-özünə rus qoşununun üzərinə yeriməyə başladı (bu yerləşmə sanki indi məsafələr kvadratının tərs nisbətində artmış hərəkətin coşqun qüvvəsindən doğurdu). Kutuzov vuruşmanın ertəsi günü fransızlara hücum etmək istəyirdi, bütün ordu da bunu istəyirdi. Lakin hücum etmək üçün ancaq bunu arzu etmək kifayət deyildi, bunun üçün imkan olmalı idi, imkan isə yox idi. Bir mənzil, sonra yenə eynilə, bu qayda ilə daha bir mənzil, sonra üçüncü mənzil də geri çəkilməmək mümkün deyildi və nəhayət, sentyabrın 1-də, ordu Moskvaya yaxınlaşanda qoşun sıralarında oyanmış coşqun hissini bütün qüvvəsinə baxmayaraq, vəziyyət bu qoşunların Moskvadan kənara çəkilməsini tələb edirdi. Qoşun axırıncı dəfə olaraq bir mənzil də geri çəkilib, Moskvanı düşmənxə verdi.

Bəzi adamlara elə gəlir ki, bizim hər birimiz öz kabinetində oturub, qabağındakı xəritəyə baxaraq, filan və filan vuruşmalarda necə sərəncamlar verəcəyi haqqında düşündüyü kimi, sərkərdələr də

müharibə və vuruşma planlarını belə düzəldirlər, bu cür düşünməyə adət edən bu adamlar deyirlər. Kutuzov geri çəkilməyə niyə filan cürə hərəkət etmədi, niyə o, Filidən əvvəl mövqə tutub dayanmadı, niyə o, Moskvanı buraxarkən dərhal Kaluqa yolu ilə geri çəkilmədi və s. Belə düşünməyə adət edən adamlar baş komandanların həmişə fəaliyyət göstərməyə məcbur olduqları şəraiti unudurlar, ya da bunu bilmirlər. Biz kabinetdə sərbəstcə oturub, qabağımızdakı xəritədə, baş verən bir müharibəni təhlil edirik. Müharibədə hər iki tərəfdən iştirak edən qoşunların sayı və müharibə gedən yer bizə məlumdur, biz də öz təhlilimizi müəyyən bir hadisədən başlayaraq. Lakin sərkərdənin fəaliyyəti qətiyyətlə buna bənzəmir. Biz həmişə hadisəni başlanğıcından öyrənirik. Baş komandan isə heç vaxt hadisənin başlanğıc şəraitində olmur. Baş komandan həmişə hərəkətdə olan bir sıra hadisələrin ortasında olur, o heç vaxt baş verən hadisələrin bütün əhəmiyyətini düşünməyə imkan tapmır. Hadisələr hiss olunmadan, vaxt keçdikcə öz əhəmiyyətini kəsb etməyə başlayır və hadisələr bu qayda ilə ara vermədən, ardıcıl surətdə öz əhəmiyyətini kəsb edərkən, baş komandan mürəkkəb bir oyunun, fitnə-fosadın, qayğının, başqa şeylərdən asılılığını, hakimiyyətin, cürbəcür layihələrin, məsləhətlərin, təhdidlərin, aldandıların mərkəzində olur. O, həmişə, saysız-hesabsız suallara, çox vaxt bir-birinə zidd olan cavab vermək məcburiyyətində qalır.

Hərbi alimlər çox ciddi surətdə bizə deyirlər ki, Kütüzov Filidən çox-çox qabaq qoşunu Kaluqa yoluna keçirtməli idi, hətta kim isə belə bir layihə də təklif edibmiş. Lakin baş komandanın qarşısında, xüsusilə çətin dəqiqələrdə, bir deyil, həmişə eyni zamanda onlarca layihə durur, strategiyaya və taktikaya əsaslanan bu layihələrin hər biri də o birinə zidd olur. Adama elə gəlir ki, baş komandanın işi ancaq bu layihələrdən birini seçib götürməkdir. Lakin o, bunu da eləyə bilmir. Hadisələrin və vaxtın gedişi buna imkan vermir. Tutaq ki, ayın 28-də baş komandana Kaluqa yoluna keçməyi təklif edirlər, lakin bu zaman adyutant atını çapa-çapa Miloradoviçin yanından gəlib, ondan soruşur ki, fransızlarla bu saat vuruşmaya girişək, ya geri çəkilmək? Baş komandan bu barədə indi, lap bu dəqiqə əmr verməlidir. Geri çəkilmək əmrini isə bizi Kaluqa yoluna dönməkdən kənara çəkir. Adyutandan sonra təchizatçı gəlib, azuqənin hara aparılmasını, hərbi xəstəxanalar rəisi yaralıların hara göndərilməsini soruşur. Elə bu zaman kuryer Peterburqdan padşahın məktubunu gətirir. Padşah

öz məktubunda Moskvanı tərk etməyi mümkün hesab etmir. Baş komandanın ayağının altını qazan rəqibi isə (beləsi də həmişə olur, özü də biri yox, bir neçəsi) Kaluqa yoluna çıxmaq planının tamamilə əksinə olan yeni bir layihə təklif edir. Baş komandan isə bərk yorulmuşdur, o yatmalı və dincəlməlidir. Bu yandan da mükafat verilməmiş hörmətli bir general şikayətə gəlir, əhali isə yalvarır ki, qoşun onu müdafiə etsin. Mövqeyi yoxlamaq üçün göndərilən zabit ondan qabaq göndərilən zabitin söylədiklərinin tamamilə əksini deyir. Düşmən ordusunun mövqeyini isə kəşfiyyatçı bir cür, əsir bir cür, müşahidə üçün gedən general da bir cür təsvir edir. Hər bir baş komandanın fəaliyyət göstərməyə məcbur olduğu belə bir şəraitdə ya başa düşməməyə, ya da unutmağa adət edən adamlar isə, məsələn, Filidəki qoşunun vəziyyətini bizə təsvir edərkən, belə güman edirlər ki, baş komandan sentyabrın 1-də Moskvanın tərk edilməsi, ya müdafiə edilməsi məsələsini tamamilə sərbəstcə həll edə bilərdi, lakin rus ordusu Moskvadan 5 kilometr aralıqda durduqda vəziyyətdə belə bir məsələ həll oluna bilməzdi. Bəs bu məsələ nə vaxt həll olunmuşdu? Bu məsələ həm Drissa ətrafında, həm Smolensk ətrafında, daha ciddi olaraq ayın 24-də Şevardino və ayın 26-da Borodino ətrafında, Borodino-dan Filiyə geri çəkilməyə hər gün, hər saat, hər dəqiqə həll olunurdu.

III

Rus qoşunu Borodinodan geri çəkilməyə gəlib, Filidə dayandı. Yermolov qoşunun tutduğu mövqeyi nəzərdən keçirib, feldmarşalın yanına gəldi.

– Bu mövqedə vuruşmaq mümkün deyil, – dedi. Kutuzov təəcübülə ona baxıb, dediyi sözləri bir də ona təkrar etdi. Yermolov bunu deyib qurtarandan sonra Kutuzov əlini ona sarı uzatdı:

– Əlini ver görüm, – Kutuzov onun əlini elə çevirdi ki, nəbzini yoxlaya bilsin: – Əzizim, sən naxoşsan. Bir fikirləş gör nə deyirsən.

Kutuzov Poklonnaya dağında, Doroqomilov qarovulxanasından altı verst aralıqda, ekipajdan düşüb, yolun qırağında, taxt üstündə oturdu. Böyük bir dəstə general onun başına yığıldı. Qraf Rastopçin də Moskvadan gələrək onlara qoşuldu. Bütün bu ali rütbəli adamlar dəstələrə bölünərək öz aralarında yeni mövqeyin öljərişli olub-olmamasından, qoşunun vəziyyətindən, qarşıda duran planlardan, Moskvanın halından, ümumiyyətlə, hərbi məsələlərdən danışdılar.

Bu hərbi şura adlandırılmasa da, bu adamlar da bura bu məqsədlə çağırılmasa da, hamı hiss edirdi ki, bu hərbi şura. Söhbət ümumi məsələlər ətrafında gedirdi. Əgər birisi yeni bir şey bilsə, bu barədə pıçiltı ilə danışılır və dərhal yenə ümumi məsələlərə keçirdilər. Heç kəs zarafat etmirdi, gülmürdü, hətta üzlərdə təbəssüm belə görünürdü. Hamı özünü bu ciddi vəziyyətə uyğun bir halda saxlamağa çalışırdı. Bütün bu xırda dəstələrə bölünmüş generallar öz aralarında söhbət edərkən çalışırdılar ki, baş komandana yaxın bir yerdə dursunlar (Kutuzovun taxtı bu dəstələrin mərkəzində idi) və elə danışdırlar ki, baş komandanı bunu eşidə bilsin. Kutuzov onların söhbətinə qulaq asırdı və deyilən bir sözü bəzən bir də soruşurdu, lakin özü söhbətə girmirdi, öz rəyini də söyləməirdi. Çox vaxt dəstələrdən birinin söhbətinə qulaq asaraq narazı halda özünü yana çevirirdi, sanki onlar onun istədiyini demirdilər. Bəziləri seçilmiş mövqedən danışaraq, mövqeyin özündən artıq onu seçən adamların qabiliyyətini tənqid edirdi. Bəziləri sübut edirdi ki, səhv əvvəldən buraxılmışdır, üç gün əvvəl vuruşmaya girişmək lazım idi. Bəziləri Salamanka ətrafında olan vuruşmadan danışdı; indicə gəlmiş Krosar adlı bir fransız bundan söhbət açmışdı (İspan ordusu mundiri geymiş bu adam rus ordusunda qulluq edən alman şahzadələrindən biri ilə Saraqossa mühasirəsini təhlil edir, Moskvanı da bu cür müdafiə etməyi məsləhət görürdü). Başqa bir dəstədə isə qraf Rastopçin deyirdi ki, mən Moskva drujinası ilə bərabər paytaxtın divarları dibində ölməyə hazırım, ancaq hər halda mən bir şeyə təəssüf etməyə bilmərəm ki, vəziyyət haqqında mənə məlumat verməmişlər, əgər mən bunu əvvəldən bilsəydim, onda iş başqa cür olardı... Bir qismi də öz strateji biliyinin dərinliyini göstərərək, qoşunun nə kimi bir istiqamət almalı olacağından bəhs edirdi. Bəziləri də tamamilə mənasız şeylər danışdılar. Kutuzovun üzündə get-gedə daha artıq qayğı və kədər görünürdü. Bütün bu danışılardan o ancaq bir şey görürdü: Moskvanı müdafiə etmək üçün sözü tam mənasında heç bir fiziki imkan yoxdur, yəni o dərəcə imkan yoxdur ki, əgər ağılsız bir baş komandan vuruşmaya girişmək əmrini versəydi də, dolaşlıq əmələ gələr, vuruşma işə olmazdı. Ona görə olmazdı ki, bütün ali rütbəli rəislər indiki mövqeyi nəinki vuruşma üçün mümkün hesab etmirdilər. Bir vuruşmanı ki, rəislər mümkün hesab etmirdilər, onlar öz qoşunlarını necə vuruşma meydanına apara bilərdilər? Aşağı rütbəli rəislər də, hətta əsgərlər belə (onlar da düşünürlər) bu mövqeyi vuruşma üçün əlverişli hesab etmirdilər, buna görə də onlar

vuruşmaya gedərkən məğlub olmayacaqlarına əmin ola bilməzdilər. Əgər Beniqlsen bu mövqeyi müdafiə etmək üstündə dayanıb durursa və başqaları da bunu müzakirə edərsə, bunda başqa bir məqsəd vardı. Bu ancaq mübahisə etmək və intriqa üçün idi. Kutuzov bunu başa düşürdü.

Beniqlsen mövqeyi seçərək və öz rus vətənpərvərliyini qızğın bir halda nümayiş etdirərək (Kutuzov onun bu vətənpərvərliyini dinlərkən üz-gözünü turşutmaya bilmirdi), Moskvanın müdafiə olunmasını israr edirdi. Beniqlsenin məqsədi Kutuzov üçün gündüz kimi aydın idi. Moskvanın müdafiəsi uğurla nəticələnməssə, o, təqsiri qoşunları vuruşmasız Vorobyov dağlarına qədr götürən Kutuzovun üstünə yıxmaq, müdafiə uğurla nəticələnsə, bunu öz ayağın çıxmaq istəyirdi. Kutuzov bu təklifi rədd etsə, onda Moskvanı tərk etmək cinayətindən özünü təmizə çıxartmaq istəyirdi. Lakin qoca Kutuzovu indi bu intriqa məsələsi məşğul etmirdi. Onu qorxunc bir məsələ düşündürürdü. Heç kəsdən də o, bu məsələnin cavabını eşitmirdi. İndi onun üçün bütün məsələ yalnız bundan ibarət idi: "Doğrudanmı Napoleonu Moskva mənasız buraxmışam, mən bunu nə vaxt etmişəm? Bu nə vaxt həll olundu? Yoxsa bu dünən Platova geri çəkilmək əmrini göndərərək, ya üç gün əvvəl, axşamcağı mən yuxuya gedir və işləri Beniqlsenə tapşırarkən oldu? Ya bəlkə bundan da qabaq olmuşdur? Bu qorxunc məsələ nə vaxt, nə vaxt baş verdi? Moskva tərk edilməlidir. Qoşun geri çəkilməlidir və bu əmr vermək lazımdır". Bu dəhşətli əmr vermək ona ordu komandanlığından əl çəkmək kimi görünürdü. Lakin o, hakimiyyəti sevirdi, buna adət etmişdi (Türkiyə müharibəsində, knyaz Prozorovskinin yanında qulluq edərkən, Prozorovskiye göstərilən hörmət onu həvəse gətirirdi. Hələ bu bir yana dursun, o, qəti surətdə inanırdı ki, Rusiyanın xilas edilməsi üçün tale onu məsləhət bilmişdir və yalnız buna görə o, padşahın iradəsi əleyhinə olaraq, xalqın iradəsilə baş komandan seçilmişdir. O, qəti surətdə inanırdı ki, bu çətin şəraitdə ordu başında yalnız o dura bilərdi, bütün dünyada yalnız o, dəhşət duymadan, məğlubedilməz Napoleonu öz düşməni kimi tanımağa qabil idi, buna görə də verəcəyi əmr onu dəhşətə salırdı. Lakin qəti bir nəticəyə gəlmək lazımdır, ətrafında gedən və həddindən artıq sərbəst şəkil almağa başlayan bu danışılara son qoymaq lazımdır.

Kutuzov baş generalları öz yanına çağırırdı və taxtdan qalxaraq: *Ma tête, fut – elle bonne ou mauvaise, n'a qu'à s'aider d'elle même!*, – dedi və ekipajına minib Filye getdi.

¹ Mənim başım yaxşı da olsa, pis də olsa, arxalanmaq üçün başqa bir adam yoxdur!

Saat ikidə kəndli Andrey Savostyanovun kənddə ən yaxşı ev olan geniş komasında hərbi şura toplandı. Onun öz böyük ailəsi dəhlizin o tərəfindəki kiçik bir otaqda sıxılıb yerləşdi. Yalnız Andreyin altı yaşlı nəvəsi Malaşa hərbi şura toplaşan böyük otaqda, sobanın üstündə qaldı. Əlahəzrət çay içərkən onun başını tumarlayıb bir parça qənd vermişdi. Malaşa sobanın üstündən, bir-birinin ardınca otağa girən və yuxarı başda, surətlərin altındakı enli taxtalarda oturan generalların üzünə, mundirinə və xaçlarına həm qorxa-qorxa, həm də həvəslə, sevinclə baxırdı. Onun öz ürəyində baba adlandırdığı Kutuzov isə generallardan kənarda, sobanın böyründə, qaranlıq bucaqda oturmuşdu. Kutuzov bükmə kresloya bataraq əyləşmişdi və ara vermədən hiqıldayaaraq sürtükunun boynunu düzəldirdi. Sürtükunun boynu açıq da olsa, sanki onun boynunu sıxır. İxəri girənlər bir-bir feldmarşala yaxınlaşırdılar, o, bəzilərinin əlini sıxır, bəzilərinə isə başı ilə salamlayırdı. Adyutant Kaysarov Kutuzovun qabağındakı pəncərənin pərdəsini qaldırmaq istədi, lakin Kutuzov acıqlı-acıqlı əlini yellədi, Kaysarov başa düşdü ki, əlahəzrət üzünün görünməsini istəmir.

Küknaş ağacından qayrılmış kəndli stolu üstündə çoxlu xəritə, plan, karandaş və kağız vardı. Stolun başına o qədəər adam yığışmışdı ki, denşiklər yenə bir taxt gətirib, stolun yanına qoydular. Təzə içəri girən Yermolov, Kaysarov və Tollı bu taxtın üstündə oturdular. Boynundan Georgi xaçı asılmış, geniş alınlı, daz-başlı, solğun, xəstə üzülü Barklay-de-Tollı lap yuxarı başda, surətlərin altında oturmuşdu. İki gün idi ki, o titrəyib qızdırırdı, indi də yenə üşüdür, bədəni ağrıyırdı. Uvarov onun yanında oturub, əllərini tez-tez oynada-oynada, başqaları kimi astadan danışaraq, Barklayə nə isə deyirdi. Balacaboylu, kök, girdə Doxturov qaşlarını qaldıraraq və əllərini qarınının üstünə qoyaraq danışanlara diqqətlə qulaq asırdı. Qraf Osterman-Tolstoy iri başını əlinə söykəyərək, stolun o biri tərəfində oturmuşdu, o, fikrə dalmış kimi görünürdü. Onun gözləri parlıdayır, üstündəki xətlər cəsarət ifadə edirdi. Rayevski adət etdiyi bir hərəkətlə qara saçlarını gigahında burmalayıb və səbirsizlik göstərən bir ifadə ilə gah Kutuzova, gah da qapıya baxırdı. Konovitsinin gözəl və mehriban üzündə zərif və hiyləgərcəsinə bir təbəssüm vardı. Onun baxışları Malaşanın baxışlarına rast gəldi və gözlərilə işarələr edərək qızı gülümsəməyə məcbur etdi.

Hamı Beniçseni gözləyirdi. O, mövqeyi yenidən nəzərdən keçirmək bəhanəsilə öz otağında ləzzətli xörəyi yeyib qurtarırdı. Onu saat dördəndən altıyaqəd gözlədilər, bütün bu müddət ərzində müşavirəni başlamadılar, asta-asta danışaraq kənar söhbətlərlə məşğul oldular.

Yalnız Beniçsen otağa girəndən sonra Kutuzov oturduğu bucaqdan çıxıb, stola yaxınlaşdı, lakin elə yaxınlaşdı ki, stol üstünə qoyulan şamlar onun üzünü işıqlandırmadı.

Beniçsen hərbi şuranı belə bir sualla açdı: “Rusiyanın müqəddəs və qədim paytaxtını vuruşmasız tərk edək, ya onu müdafiə edək?” Hamı uzun müddət susdu, hamının qaş-qabağı sallandı. Sükut içində Kutuzov acıqlı-acıqlı hiqıldayır və hərdənbir öskürürdü. Bütün gözlər ona zillənmişdi, hamı ona baxırdı. Malaşanın da gözü onda idi. O, Kutuzova hamıdan yaxın idi və onun üz-gözünün necə qırıxdığını görürdü. Elə bil Kutuzov aqlamaq istəyirdi, lakin bu çox davam etmədi.

Birdən o acıqlı bir səsle:

– Rusiyanın müqəddəs qədim paytaxtı! – deyərək Beniçsenin sözlərini təkrar etdi və bununla da bu sözlərin saxta bir hissə söylədiyini bildirdi. – İcazə verin, zati-alilələri, sizə deyim ki, bu məsələnin rus adamı üçün mənası yoxdur. (O, bütün ağır bədənlə özünü qabağa verdi). Məsələni belə qoymaq olmaz və belə məsələnin mənası yoxdur. Mən bu cəvabları xahiş edib, bura başqa bir məsələ üçün yığışam. Bu, hərbi məsələdir. Məsələ də budur: “Rusiyanın nicatı ordudadır. Vuruşmaya girişərək ordunu və Moskvanı itirməyi risq etməkməi əlverişlidir, ya vuruşmasız Moskvanı verməkməi? Bax, bu məsələ haqqında mən sizin rəyinizi bilmək istəyirəm (Kutuzov özünü geri verib kresloya söykədi).

Mübahisə başlandı. Beniçsen hələ oyunu udurulmuş hesab etmirdi. Barklay və başqaları Fili ətrafında müdafiə vuruşmasına girişməyi mümkün hesab etmirdi, Beniçsen onların fikrinə etiraz etməyərək, rus vətənpərvərliyi və Moskvaya olan məhəbbəti ilə silahlanıb, belə bir təklif edirdi: Gecə qoşunu sağ cənahdan sol cinaha keçirməli və ertməsi gün fransızların sağ cinahına zərbə endirməli. Bu təklifin həm lehinə, həm də əleyhinə rəylər söyləndi. Yermolov, Doxturov və Rayevski Beniçsenin fikri ilə razılaşdı. Bu generallar paytaxtı tərk etmədən qabaq vuruşaraq qurban vermək hissi iləmi, ya başqa bir şəxsi mülahizə iləmi, bu təklifi müdafiə edirdilər, lakin onlar bir şeyi başa düşmüşdülər ki, bu şura işin gedişini dəyişə bilməz və Moskva ilə

indi t rk edilmiŒdir. O biri generallar bunu baŒa d Œ rd l r. Onlar Moskva məsələsini kənarda qoyaraq, qoŒunun hansı istiqamətlə geri  kilk c yindən danıŒırdılar. Gözlərini  ckm d n, qarŒısında nələr baŒ verdiyinə baxan MalaŒa isə bu hərbi Œuranın mənasını baŒqa cür baŒa d Œ rd . O elə bilirdi ki, burada iŒ ancaq “baba” ilə “uzun t k” (Beniqseni o, belə adlandırırdı) arasındakı Œ xsi mübarizə üstündə gedir. MalaŒa görürdü ki, onlar bir-birilə danıŒark n hirs nl rl r. O,  z ürəyində babanın Beniqsen  ani v  hiyləgərcəsinə bir nəzər saldıgını gördü, bunun ardınca baba uzun t y  n  dedis , uzun t k ona cavab verməyə söz tapmayıb susdu v  birdən qızarıb, acıqlı-acıqlı otaqda g zinm y  baŒladı. MalaŒa sevinirdi. Kutuzov Beniqsenin gecə qoŒunu sađ cinahdan sol cinaha keçirib,  rt si gün fransızların sađ cinahına h c m etmək təklifi haqqında sakit v  asta bir səslə  z rəyini s yl miŒdi. – Beniqsen  belə bərk təsir edən bu idi.

Kutuzov:

– Həzrət, mən qrafın planı ilə razılaŒa bilmərəm, – dedi. – QoŒunun d Œm n  yaxın bir yerdə hərəkət edərək  z yerini d yiŒm si h miŒ  təhlükəli olur, müharibə tarixi də bunu təsdiq edir. Məsələn... (Kutuzov parlaq gözləri ilə sad l vh c sin  Beniqsen  baxaraq, sanki misal axtarmaq  c n fikrə getdi). Elə Fridland vuruŒmasını götürək, yaqın ki bu vuruŒma qrafın yaxŒı yadındadır. Mənim fikrimcə, bu vuruŒma ancaq ona görə tam uđurla n tic l nm di ki, bizim qoŒunumuz  z mövqeyini d Œm nd n çox yaxın məsafədə d yiŒdi... – Bir dəqiqə sakitlik  kd , lakin bu sükut hamıya olduqca uzun g r nd .

Yenə də mübahisə baŒlandı, lakin indi söhbət tez-tez kəsilirdi, hiss olunurdu ki, danıŒmađa daha söz qalmamıŒdır.

Belə fasil l rd n birində Kutuzov sanki danıŒmaq istəyərək dərin-dən ah  kd . Hamı dönüb ona baxdı.

Kutuzov:

– *Eh bien, messieurs! Je vois que c'est moi qui payerai les pots cass s*¹, – dedi və yavaŒ-yavaŒ ayađa qalxıb, stola yaxınlaŒdı. – Conablar, mən sizin rəyinizi eŒitdim. Bəziləri mənimlə razılaŒmayacaq, lakin mən (Kutuzov dayandı) padŒahım v  v t nim tərəfindən mənə verilmiŒ hakimiiyy tl , mən geri  kilk m y   mr edirəm.

Bu söz dən sonra generallar, d fnd n sonra dađılıŒan adamlar kimi, təntənəli v  sakit bir ehtiyatkarlıqla dađılıŒmađa baŒladılar.

¹ Belo, conablar, demək bütün sındırılmıŒ qabların pulunu mən verməliyəm.

Generallardan bəzisi asta bir səslə, hərbi Œurada danıŒdıqları kimi deyil, tamamilə baŒqa bir ahəng v  ifadə ilə baŒ komandana n  isə dedi.

MalaŒanı  oxdandı aŒşam yeməyinə gözləyirdilər. O, yaln ayaqlarını sobanın  ixintil rına qoyaraq ehtiyatla aŒađı endi v  generalların qıçına dolaŒa-dolaŒa siviŒib bayıra  ixdı.

Generallar gedəndən sonra Kutuzov stola dirsəklənərək xeyli oturdu. O, yenə həmin d Œ tli məsələ haqqında d Œ n rd : “Moskvanın t rk edilməsi nə vaxt, axı nə vaxt həll olundu? Bu məsələni həll edən nə oldu və buna müqəssir kimdir?”

Kutuzov, gecədən xeyli keçəndən sonra onun yanına gələn adyutant Œneyder  dedi:

– Bunu, bax bunu mən g zl mirdim, mən bunu g zl mirdim! Bunu mən d Œ nm rd m!

Œneyder:

–  lah zr t, – dedi, – siz istirahət etməlisiniz.

Kutuzov onunu s z n  cavab verməyərək, ətli, totuq yumruđunu stola vura-vura  iđirdi:

– Yox! Onlar da türklər kimi at  ti yey c kl r, onlar da yey c kl r, təkcə...

V

Bu zaman, qoŒunun vuruŒmasız geri  kilm sindən daha mühüm bir hadisədə, yenə Moskvanın t rk edilməsində v  yandırılmasında bu hadisəyə rəhbərlik edən Rastopçin tamamilə baŒqa cürə, Kutuzovun gördüyü iŒl rin əksinə hərəkət edirdi.

Bu hadisə – Moskvanın t rk edilməsi və yandırılması, Borodino vuruŒmasından sonra qoŒunun Moskva uđrunda d y Œ  giriŒm d n geri əkilməsi kimi zəruri bir hadisə idi.

Hər bir rus əqli nəticələr əsasında deyil, bizdə və bizim atalarımızda olan hiss əsasında, baŒ verən hadisəni qabaqcadan görə bilirdi.

Smolenskdən baŒlayaraq rus torpađında bütün Œ h r v  kəndlərində, qraf Rastopçinin iŒtirakı v  aŒısaları olmadan, eynilə Moskvada olan hadisələr baŒ verirdi. Xalq qayđsız bir halda d Œm ni gözləyirdi, iđtiŒaŒ qaldırmırdı, h yecan göstərmirdi, heç kəsi parça-parça dođramırdı, baŒına nələr gələcəyini sakitcə gözləyirdi. O  n ötən dəqiqədə n  etmək lazım olduđunu bil c yini  arxayın idi və bunun  c n  z nd  bir qüvvə hiss edirdi. D Œm n yaxınlaŒan kimi əhalinin çox

varlı hissəsi öz əmlakını qoyub gedirdi, kasıb hissəsi isə qalır və varlıların qoyub getdiyi şeyləri yandırır və məhv edirdi.

Bu belə olacaqdır, həmişə belə olacaqdır – bu fikir hər bir rus adamının zehninə yaşamış və yenə də yaşayır. Bu fikir və bundan daha artıq, Moskvanın tutulacağını əvvəlcədən hiss etmək 1812-ci ildə rus cəmiyyətində, Moskva cəmiyyətində vardı. İyulda və avqustun əvvəlində Moskvadan getməyə başlayanlar göstərmişlər ki, onlar bu hadisənin baş verəcəyini gözləyirmişlər. Moskvadan mümkün olan şeylərini götürərək evlərini, əmlakının yarısını qoyub gedənlər də gizli (latent) bir vətənpərvərlik hissi ilə hərəkət edirdilər. Bu vətənpərvərlik sözədə, vətəni xilas etmək üçün uşaqları öldürmək kimi qeyri-təbii hərəkətlərdə deyil, gözəgörünməz, sadə, üzvü bir şəkildə ifadə olunur və ona görə də həmişə çox böyük nəticə verir.

Onlara deyirdilər ki, təhlükədən qaçmaq eyibdir, ancaq qorxaqlar Moskvadan qaçır! Rastopçin öz afişalarında Moskvadan getməyin biabırçı bir iş olduğunu onlara təlqin edirdi. Qorxaq adını almaq, Moskvadan getmək onlara vicdan əzabı verirdi, bununla belə yenə gedirdilər, çünki bilirdilər ki, belə etmək lazımdır. Onlar niyə gedirdilər? Belə güman etmək olmaz ki, Rastopçin onları, Napoleonun tutduğu yerlərdə törətdiyi dəhşətlərlə qorxutmuşdu. Moskvadan gedirdilər və birinci gedənlər varlı, ziyalı adamlar idi. Onlar çox yaxşı bilirdilər ki, Vena və Berlin sağ-salamat qalmışdır və Napoleon bu şəhərləri tutarkən əhali öz vaxtını o zaman rusların, xüsusilə rus xanımlarının çox sevdiyi valehedici fransızlarla çox şən keçirmişdir.

Onlar buna görə çıxıb gedirdilər ki, rus adamlarının qarşısında belə bir sual dura bilməzdi: Moskvada fransızların idarəsi altında həyat pismi, yaxşısını olacaqdır? Rusların qarşısında belə bir sual dura bilməzdi. Fransızların idarəsi altında qalmaq olmazdı, bu hər şeydən pis idi. Moskvanı müdafiə etmək üçün müraciətnamə buraxılsa da, Moskva baş komandanı İversk ikonasını qaldırır, vuruşmaya getmək niyyətində olduğunu bildirsə də, fransızları məhv edəcək hava şərtləri olsa da, Rastopçin öz afişalarında hər cürə cəfəngiyyat yazsa da, onlar gedirdilər, Borodino vuruşmasından əvvəl də gedirdilər, Borodino vuruşmasından sonra isə daha sürətlə gedirdilər. Onlar bilirdilər ki, qoşun görək düşmənlə vuruşsun, əgər o vuruşa bilmirsə, onda xanım qızlarla və qapı nöqərləri ilə Tri Qorıya gedib, Napoleonla vuruşmaq olmaz, əmlakın qalıb, məhv olması adamı yandırsa da, hər halda getmək lazımdır. Onlar gedirdilər, tərk edilən, oda qurban edilən bu

nəhəng, bu zəngin şəhərin nə özəmətinə, nə də əhəmiyyətini düşüncüydülər (tərk edilən və taxta evlərdən ibarət olan bu böyük şəhər, mütləq yanmalı idi). Onlardan hər biri ancaq özünü nəzərə alaraq şəhərdən gedirdi, lakin elə ancaq onların Moskvadan getməsi nəticəsində özəmətli bir hadisə baş verdi ki, bu da həmişə rus xalqının ən yaxşı şərəf və şöhrəti olaraq qalacaqdır. Hələ iyun ayında yığılaraq öz zəncilərini və təlxəklərini götürüb, Moskvadan Saratov kəndlərindən birinə yola düşən bir xanım aydın olmasa da, dərək edirdi ki, ondan Napoleona xidmətçi olmaz. O, qraf Rastopçinin əmri ilə onun getməsinə mane olacaqlarından qorxurdu. Həmin bu xanım Moskvadan getməsi ilə sadə və həqiqi olaraq böyük bir iş tuturdu, bu iş Rusiyanı xilas etdi. Qraf Rastopçin isə gah gedənləri utandırır, gah idarələri şəhərdən köçürürdü, gah sərxoş, avara adamlara heç bir şeyə yaramayan silah paylayırdı, gah dini surətləri götürüb, camaatı vuruşmaya çağırırdı, gah Avqustinə təbərrükləri və ikonaları şəhərdən çıxarıb, aparmağı qadağan edirdi, gah Moskvada olan bütün xüsusi arabaları müsəbadir edirdi, gah Leppix tərəfindən düzəldilmiş hava şarını 136 arabada apardırırdı, gah Moskvanı yandıracağına işarə edirdi, gah öz evini necə yandırdığını və fransızlara kağız göndərüb, onun uşaqlıq yurdunu dağıtdıqlarına görə onları tənənəli surətdə töhmətləndirdiyini başqalarına nağıl edirdi, gah Moskvanı yandırmaq şöhrətini öz üzərinə götürürdü, gah da bunu rədd edirdi, gah xalqa əmr edirdi ki, bütün casusları tutub, mənim yanına gətirin, gah da bu iş üstündə camaatı danlayırdı. Gah bütün fransızları şəhərdən sürgün edirdi, gah da Moskvada yaşayan bütün fransızların mərkəzini təşkil edən xanım Ober-Şalmeni şəhərdə saxlayırdı, elə bir təqsiri olmayan qoca və hörmətli poçt direktoru Klyuçarevi isə tutub, sürgünə göndərməyi əmr edirdi; gah xalqı fransızlarla vuruşmaq üçün Tri Qorıya yığırdı, gah da yaxasını bu camaatdan qurtarmaq üçün – qoy öldürsünlər – deyərək bir adamı onların ixtiyarına verib, özü arxa darvazadan çıxıb gedirdi, gah deyirdi ki, mənim ürəyim partlar, Moskvanın bu müsibətinə tab gətirə bilməz, gah da bu işdə iştirak etməsi haqqında albolmlara fransızca şeir yazırdı¹. Bu işləri tutan qraf Rastopçin baş verən hadisənin mənasını anlamırdı, o ancaq özü nə isə etmək, kimi isə heyrətə salmaq, nə isə

¹ *Je suis né Tartare. Je voulais être Romain. Les Français m'appellèrent barbare. Les Russes – Georges Dandin.* Yəni, mən anadan tatar doğuldum. Mən romalı olmaq istədim, fransızlar mənə barbar deyirdilər. Ruslar isə – Jorj Dandin.

vətənpərvəranə və qəhrəmancasına bir iş tutmaq istəyirdi, Moskvanın tərk edilməsi və yandırılması kimi özəmətli, həm də labüd bir hadisə onu bir uşaq kimi həvəsləndirirdi. O, onun özünü də sürükləyib, aparən nəhəng xalq axımını gah təhrik edir, gah da öz kiçik əlləri ilə bu axımın qabağını almağa çalışırdı.

VI

Elen saray adamları ilə bərabər Vlnodan Peterburqa qayıtdıqdan sonra çetin vəziyyətə düşmüşdü.

Peterburqda o, ali dövlət vəzifələrindən birini tutan yüksək çinli bir adamın xüsusi himayəsində idi. Vlnoda isə xaricdən gələn cavan şahzadə ilə dostlaşmışdı. Peterburqa qayıdanda şahzadə də, həmin yüksək rütbəli adam da Peterburqda idi. Onlar hər ikisi öz haqqını irəli sürdü və Elenin karyerası qarşısında yeni bir məsələ durdu. Bu da onlardan heç birini təhqir etmədən, hər ikisi ilə öz yaxınlığını saxlamaq idi.

Başqa bir qadına çətin görünən, hətta yerinə yetirilməsi mümkün hesab edilməyən belə bir şey qrafinya Bezuxovanı birçə dəfə də düşündürməmişdi, görünür, o, nəhaq yerə ən ağıllı qadın şöhrətini qazanmamışdı. Əgər o, müqəssir olduğunu dərk edərək, tutduğu işlərini gizlətməyə, düşdüyü bu çətin vəziyyətdən bir hiylə ilə çıxmağa başlasaydı, bununla öz işini xarab edə bilərdi, lakin Elen bunun əksinə hərəkət etdi. O, bütün istədiklərini eləyə bilən, həqiqətən, böyük bir adam kimi özünü haqlı yerinə, başqalarını isə müqəssir yerinə qoydu, o haqlı olduğuna, doğrudan da, inanırdı.

Xaricdən gələn cavan şahzadə Eleni elə birinci dəfə məzəmmət etməyə başlayanda Elen öz gözəl başını vüqarla qaldıraraq, üzünü bir az ona sarı döndərüb, qəti bir ifadə ilə dedi:

– *Voilà l'égoïsme et la cruauté des hommes! Je ne m'attendais pas à autre chose. La femme se sacrifie pour vous, elle souffre, et voilà sa récompense. Quel droit avez vous, Monseigneur, de me demander compte de mes amitiés, de mes affections? C'est un homme qui a été plus qu'un père pour moi!*

¹ Budur, kişilərin xudbinliyi və amansızlığı! Mən onsuz da sizdən bundan yaxşı bir şey gözləməyirdim. Qadın özünü sizə qurban edir, ızdırıb çökür, bu da onun mükafatı. Zəti-ahları, siz nə haqq ilə məndən mənim başqaları ilə olan əlaqəm və dostluq hissələrin haqqında haqq-hesab tələb edirsiniz? O adam mənim üçün atadan artıq olmuşdur.

Cavan şahzadə nə isə demək istədi. Lakin Elen onu danışmağa qoymadı.

– *Eh bien, oui, – dedi, – peut être qu'il a pour moi d'autres sentiments que ceux d'un père, mais ce n'est pas une raison pour que je lui ferme ma porte. Je ne suis pas un homme pour être ingrate. Sachez, Monseigneur, pour tout ce qui a rapport à mes sentiments intimes, je ne rends compte qu'à Dieu et à ma conscience!* – Elen sözünü qurtarıb, əlini höyəcədən qalxan gözəl sinəsinə toxunduraraq göyə baxdı.

– *Mais écoutez moi, au nom de Dieu!*

– *Epousez moi, et je serai votre esclave!*

– *Mais c'est impossible!*

Elen ağlayaraq dedi:

– *Vous ne daignez pas descendre jusque'à moi, vous!*

Cavan şahzadə onu ovundurmağa başladı. Elen isə ağlaya-ağlaya (sanki özünü unudaraq) deyirdi ki, heç şey mənə oə getməyə mənə ola bilməz, başqaları da belə etmişdir. Buna misal da göstərmək olar (o zaman belə şeylərə misal hələ az idi, lakin Elen Napoleonun və başqa ali şəxslərin adı çoxdi). Mən heç vaxt öz ərimin arvadı olmamışam, mənə qurban vermişlər.

Cavan şahzadə artıq təslim olaraq deyirdi:

– Bəs qanun, din...

Elen dedi:

– Qanun, din... Onlar ki bunu edə bilməyəcəkmiz, bəs onda niyə onları uydurub, icad etmişlər?!

Cavan şahzadə belə sadə bir fikrin öz ağılına gəlməməsinə təəccüb etli. O, məsləhət üçün İsa Comiyətinin müqəddəs qardaşları yanına məsləhətə getdi, bu adamlarla onun yaxın əlaqəsi vardı.

Bundan bir neçə gün sonra, Elenin Kamennı Ostrovdakı yaylaq evində düzəldiyi şənlidlərdən birində qar kimi ağsaçlı, qara, parlaq

¹ Bolkə də, onun mənə olan hissi tamamilə atalıq hissi deyil, lakin bundan ötrü mən onun evimə gəlməsinə qadağan edə bilmərəm ki... Mən kişi deyiləm ki, nəcibliyə qarşı nəciblik edəm. Qoy siz əlahəzretlərinə məlum olsun ki, mən öz üroyimdəki hisslərə haqqında ancaq Allaha və öz vicdanıma haqq-hesab verirəm.

² Allah eşqinə, mənə bir qulaq asın.

³ Mənimlə evlənin, onda mən sizin qulunuz olaram.

⁴ Bu axı mümkün olan şey deyil

⁵ Siz mənimlə evlənməyi özünüzo layiq görmürsünüz, siz...

gözlü *m-r de Jobert* adlı *un Jésuite à robe courte*¹-li ahıl, adamı özünə məftun edən bir fransızı ona təqdim etdilər. Bu adam bağda, çilçirəq işığında, musiqi səsləri altında Elenlə Allaha, İsayə, Məryəmin qəlbinə olan məhəbbətdən, yeganə həqiqi katolik dininin həm bu dünyada, həm də o dünyada verdiyi təsəllidən uzun-uzadı danışırdı. *M-r Jobert*-in sözləri Elenin qəlbini rıqqətə gətirdi və bir neçə dəfə həm Elenin, həm də *m-r Jobert*-in gözləri yaşarıb, səsi titrədi. Eleni rəqsə dəvət edən kavalər onun gələcək *directeur de conscience*²-i olan adamla söhbətini pozdu, lakin ertəsi gün *m-r Jobert* axşam Elenin yanına tək gəldi. O gündən *m-r Jobert*-i tez-tez Elenin evində görmək olardı.

Bir gün də o, qrafınyanı katolik kilsəsinə apardı. Eleni məhrabın qabağına gətirdilər və o, diz çökdü. Adamı özünə məftun edən həmin ahıl fransız əlini Elenin başına qoydu. Elen sonra deyirdi ki, bu zaman mən qəlbimə daxil olan sərin meh kimi bir şey duyduğum. Ona izah etdilər ki, bu *La grâce*³ imiş.

Sonra Eleni *à robe longue*⁴ katolik keşişi yanına apardılar, Elen günahlarını keşişə deyib, tövbə etdi, keşiş də onun günahlarını bağışladı. Ertəsi gün Elenen qabağına bir qutu gətirdilər. Qutuda təbər-rük⁵ vardı, bunu ona verdilər ki, evinə aparıb yesin. Bir neçə gündən sonra Elen bildi ki, o, indi həqiqi katolik dininə daxil olmuşdur. Bu günlərdə Papa⁶ özü bunu biləcək və ona nə isə bir kağız göndərəcəkdir, bütün bunlar Eleni sevindirirdi.

Bu zaman Elenin ətrafında görülən işlər, insanların ona münasibəti, bu qədər ağıllı adamlar tərəfindən çox xoş və çox zərif bir şəkildə ona göstərilən diqqət, həm də özünün göyərçin kimi təmizliyi (indi o, həmişə ağıl ləntli ağı paltar geyirdi) ona zövq verirdi, lakin bu zövq üçün o bir an da olsa, öz məqsədini nəzərdən qaçırmırdı. Həmişə belə olar ki, iş hiyləyə gələndə axmaq bir adam özündən ağıllı adamlara kələk gələ bilər. Elen də başa düşürdü ki, bütün ona deyilən sözlər, ona göstərilən diqqət və qayğı əsasən bir şey üçündür: – Onu katolik

dininə çevirib, yezuit təşkilatları xeyrinə ondan pul almaq istəyirdilər (bu barədə ona bəzən söz arasında işarə də edirdilər). Elen isə pul verməkdən qabaq təkidlə tələb edirdi ki, onun üzərində onu ərindən azad edə biləcək müxtəlif əməliyyatı icra etsinlər. Elenin anlayışınca hər bir dinin mənası insan arzusunun yerinə yetirərkən müəyyən ədəb qaydalarına riayət etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə də Elen həmin ruhani adamla etdiyi söhbətlərinin birində ondan təkidlə belə bir suala cavab tələb edirdi: – Mənim kəbinim nə dərəcədə məni öz ərimlə bağlayır?

Onlar qonaq otağında, pəncərə qabağında oturmuşdular. Pəncərədən çiçəklərin ətri gəlirdi. Elen ağı paltar geymişdi, paltarın üstündən onun döşü və çiyinləri görünürdü. Yaxşıca yeyib-bəslənmiş, dolu üzü təmizcək qırılmış, qəşəng ağızlı katolik keşişi Elenə yaxın bir yerdə oturub, ağı əllərini məsumanə bir halda dizləri üstə qoymuşdu. Onun dodaqlarında incə bir təbəssüm vardı. O, Elenin gözəlliyinə heyran idi, bu vəziyyətlə də arabir Elenin üzünə baxaraq, onları maraqlandıran məsələ haqqında öz fikrini söyləyirdi. Elen də narahət bir halda gülümsəyərək katolik keşişinin qıvrım saçlarına, təmiz qırılmış saqqalının yeri qaralan dolu üzünə baxır və hər an söhbətə başqa bir şəkil alacağını gözləyirdi. Lakin keşiş onun gözəlliyindən həzz əlsə də, öz işini məharətlə gördüyündən daha çox zövq alırdı.

Bu vicdan rəhbəri belə bir mühakimə yürüdürdü. O deyirdi ki, siz etdiyiniz işin mənasını başa düşmədən, orə getdiyiniz adama sədaqətli olacağınızı vəd edibsiniz. O adam da nikahın dini mənasına inanmadan evlənməklə dini təhqir etmişdir. Nikah ikitərəfli olmalıdır, lakin sizin nikah belə deyil. Bununla belə sizin verdiyiniz vəd sizi o adama bağlayır. Siz bu vədi pozmuşunuz. Bununla siz nə etmişiniz? *Péché veniel* və ya *péché mortel*?¹ *Péché veniel* etmişiniz, çünki siz bunu pis bir məqsədlə etməmişiniz. Əgər siz indi uşağınız olsun deyə, başqa bir adama orə getsəniz, sizin günahınız bağışlana bilər. Ancaq məsələ yenə də iki yerə bölünür: birincisi...

Elen danıxmış halda və adamı özünə məftun edən bir təbəssümlə birdən dedi:

– Lakin mən belə düşünürəm ki, həqiqi bir dini qəbul etdikdən sonra, yalançı bir dinin mənim üzərimə qoyduğu vəzifə ilə mən daha bağlı ola bilmərəm.

¹ Bağışlanan günahım, ya öldürücü günahımı?

¹ Conab Jober. Qısa paltarlı yezuit

² Vicdan qoruyan

³ Allahın neməti

⁴ Uzun paltarlı

⁵ Aztapılan, az ələ düşən bir şey

⁶ Katolik kilsəsinin başçısı

Məsələnin belə, Kolumb yumurtası məsələsi kimi, sadə bir şəkildə qoyulması directeur de conscience¹-ni heyratə saldı. O, şagirdinin bu tezliklə belə uğur qazanmasına son dərəcə sevindi, lakin özünün zəhmətlə başa gələn mühakimə və dəlillərindən əl çəkə bilmədi. Gülüm-səyərək dedi:

– *Entendons nous, comtesse*² – və öz mənəvi qızının fikirlərini təkzib etməyə başladı.

VII

Elen başa düşürdü ki, məsələ dini nöqteyi-nəzərdən çox sadə və çox asan bir şeydir, ancaq onun dini rəhbəri bir şeyə görə çətinlik çəkir: – O, kübar cəmiyyətin bu məsələyə necə baxacağından qorxur.

Buna görə də Elen cəmiyyətdə bu məsələ ətrafında hazırlıq apar-mağı lazım bildi. Qoca əyanda qısqanclıq hissini oyadaraq, ona da cavan şahzadəyə söylədiyi sözləri təkrar edərək, məsələni belə qoydu: – Mənimlə yaxınlıq etmək haqqını qazanmaq üçün yeganə vasitə mənimlə evlənməkdir. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu, yəni əgər sağ ikən təzə ərə getmək təklifi qoca əyanı da o biri cavan şahzadə kimi əvvəl heyratə saldı. Lakin Elen elə bir sarsılmaz inamla məsələni izah etdi ki, bu, qoca əyana təsir etməyə bilmədi. Elen sübut edirdi ki, bu özü də bir qızın ərə getməsi kimi çox sadə və çox təbii bir şey-dir. Əgər bu məsələdə Elen bir balaca tərəddüd etsəydi, utancaqlıq göstərsəydi və ya məsələnin ora-burasını gizlətsəydi, heç şübhəsiz, işi uduzacaqdı. Lakin o nəinki işi gizlədir və utancaqlıq göstərmirdi, əksinə, sadələşməsinə bir ürək açılıqlığı ilə öz yaxın dostlarına (bu isə bütün Peterburq deməkdir) deyirdi ki, şahzadə də, əyan da mənə mənimlə evlənmək təklifini etdilər. Mən də onların hər ikisini sevirəm, nə onu, nə də o birisini incitmək istəmirəm.

Peterburqa isə Elenin öz ərinədən boşanmaq istəməsi xəbəri deyil, dərhal başqa bir xəbər yayıldı (Elenin ərinədən boşanmaq istəməsi xəbəri yayılıbsaydı, bir çoxları bu qeyri-qanuni hərəkətə qarşı çıxardı). Bu yayılan xəbərdə deyilirdi ki, bədbəxt və gözəl Elen çətin bir məsələ qarşısında qalmışdır. O bilmir ki, bu iki adamdan hansına ərə getsin. Məsələ artıq bunun nə dərəcə mümkün olmasında deyil, bu iki adam-dan hansına ərə getməyin daha əlverişli olmasında və sarayın buna

necə baxacağına idi. Bununla bərabər elə geridəqalmış, məsələnin durduğu yüksəkliyə qalxa bilməyən adamlar da vardı ki, onlar bu tədbirdə nikah əhdinin təhqiş edildiyini görürdülər, ancaq belələri az idi. Bunlar da susurdular, əksəriyyəti isə Elenin rast gəldiyi bu xoş-bəxtlik və bu iki adamdan hansına ərə getməyin yaxşı olması məsə-ləsi maraqlandırır. Əri sağ ikən başqa kişiyyə getməyin, yaxşımı, pismi olmasından danışmırdılar. Ona görə danışmırdılar ki, məsələ yəqin-bizdən daha ağıllı olan adamlar tərəfindən həll olunmuşdur (onlar belə deyirdilər) və məsələnin bu cür həll olunmasına şübhə etmək, öz axmaqlığını büruzə vermək və ali cəmiyyətdə yaşamağı bacarmamaq deməkdir.

Marya Dmitriyevna Axrosimova oğlanlarından birini görmək üçün yayda Peterburqa gəlmişdi. Yalnız o, üstümü rəyin əksinə olaraq, öz rəyini açıqca söyləmişdi. Elenə balda rast gələrək onu zalın ortasında saxlamış və hamı susduğu halda öz kobud səs ilə demişdi:

– Burada arvadlar əri dura-dura başqa kişiyyə ərə getməyə başla-mışlar. Yoxsa elə bilirsən ki, bunu birincə dəfə sən eləyirsən? Yox, əzizim, sən gecikmişən. Bu çoxdankı əhvalatdır. Bütün fahişələr belə eləyirlər. – Marya Dmitriyevna bunu deyib, adət etdiyi qorxunc bir hərəkətlə əynindəki paltarının geniş qollarını çırmaya-çırmaya və sört-sört ətrafına baxa-baxa zalın içindən keçib getdi.

Marya Dmitriyevnadan qorxsalar da, Peterburqda ona təlxək bir qadın kimi baxırdılar. Buna görə də adamlar onun söylədiyi sözlər-dən ancaq çox kobud bir sözü seçərək, pıçılı ilə bir-birinə söyləyir və elə zənn edirdilər ki, Marya Dmitriyevnanın söylədiyi sözlərin bütün məği elə birəcə bu kəlmədedir.

Knyaz Vasili dediyi sözləri, xüsusilə axır vaxtlar çox tez-tez unudur, eyni sözü yüz dəfə təkrar edirdi. Hər dəfə də qızını görərək onu kənara çəkir, qolundan tutub, aşağı çəkərək deyirdi:

– *Hélène, j'ai un mot à vous dire, J'ai eu vent de certains projets relatifs à... Vous savez. Eh bien, ma chère enfant, vous savez que mon coeur de père se réjouit de vous savoir... Vous avez tant souffert... Mais, chère enfant... ne consultez que votre coeur. C'est tout ce que je vous dis*¹. – Həmişə də eyni tərzdə keçirdiyi həyəcanını gizlədərək, üzünü qızının üzünə yapışdırdıqdan sonra geri çəkilirdi.

¹ Elen, mən soninlə danışmaq istəyirəm. Mən bozi şeylər eşitməmişəm... özün bilirsən. Belə, mənim əziz balam, sən özün bilirsən ki, sonin atanın ürəyi şad olur ki, sən... Sən bu qədər dözübsən... Ancaq, əziz balam... Sonin qolbin necə omr edir, elə də hərəkət et. Mənim sənə məsləhətim budur.

¹ Vıdan qoruyan

² Qrafinya, məsələni aydınlaşdıraraq.

Bilibin hələ də ağıllı adam şöhrətini itirməmişdi. Elenin öz xeyrini güdməyən bir dostu idi. Ali mövqeli gözəl qadınların həmişə belə kişi dostları olur. Onlar heç vaxt qəlbən vurulan adam roluna keçə bilmirlər, həmin bu Bilibin bir gün *petit comité*¹–də öz dostu Elenə onun ərə getməsi haqqında öz nöqtəyi-nəzərini söylədi.

Elen:

– Ecoutez, Bilibine – deyərək ağ əlini Bilibinin frakının qoluna toxundurdu. Elenin barmaqları üzüklə dolu idi (o, həmişə Bilibin kimi dostlarını familiyası ilə çağırırdı). – *Dites moi comme vous diriez à une soeur, que dois-je faire? Lequel des deux?*²

Bilibin qaşlarının üstündə alının dərisini qırışdıraraq fikrə getdi; o gülümsəyirdi.

– *Vous ne me prenez pas en qəfil, vous savez. Comme véritable ami j'ai pensé et repensé à votre affaire. Voyez vous. Si vous épousez le prince (bu cavan oğlan idi), – Bilibin barmağını qatladi, – vous perdez pour toujours la chance d'épouser l'autre, et puis vous mécontentez la Cour. (Comme vous savez, il y a une espèce de parenté). Mais si vous épousez le vieux comte, vous faites le bonheur de ses derniers jours, et puis comme veuve du grand... le prince ne fait plus de méssaillance en vous épousant*³.

Bilibin sözünü qurtarıb, qaşları üstə topladığı alın dərisini açdı.

Elen sevinərək yenə də əlini Bilibinin frakının qoluna toxundurdu:

– *Voilà un véritable ami! Mais c'est que j'aime l'un et l'autre, je ne voudrais pas leur faire de chagrin. Je donnerais ma vie pour leur bonheur à tous deux*⁴.

Bilibin çiynlərini sıxdı. Bununla o – belə bir dərddə hətta mən də kömək edə bilmərəm – demək istəyirdi.

¹ Kiçik komitə

² Qulaq asın, Bilibin. Öz bacınıza necə məsləhət verərdinizsə, mənə də elə deyin. Mən nə edim? İkisindən hansını seçim?

³ Siz məni qəflədən yaxalaya bilməzsiniz, siz bunu bilirsiniz. Mən həqiqi bir dost kimi sizin işinizi çox düşündüm. Bilirsinizmi, şahzadəyə ərə getsəniz, siz o birisinin arvadı olmaq imkanından həmişəlik məhrum olarsınız. Üstəlik saray bundan narazı olacaqdır (özünüz bilirsiniz, bura qohumluq məsələsi də qarışmışdır). Qoca qrafa ərə getsəniz, onda siz onun son günlərinin xoşbəxtliyinə səbəb olacaqsınız, sonra isə... oyanın dul qalması arvadı ilə evlənmək şahzadə üçün alçalıcı bir şey olmayacaqdır.

⁴ Bax, həqiqi dost buna deyirlər. Axı mən onların hər ikisini sevirəm, heç birini də kədərləndirmək istəməzdim. Hər ikisinin xoşbəxtliyi üçün mən öz həyatımı qurban etməyə hazırım.

“*Une maîtresse-femme! Voilà ce qui s'appelle poser carrément la question. Elle voudrait épouser tous les trois à la fois,*”¹ – deyərək o düşündü.

– Deyin, görüm, axı sizin əriniz bu işə necə baxar? – Bilibin öz vəziyyətinin möhkəmliyinə arxayın olaraq belə sadələşməsinə bir sualı verməkdən qorxmurdu. – O razı olarmı?

Elenə nədənsə elə gəlirdi ki, Pyer də onu sevirdi:

– *Ah! Il m'aime tant! Il fera tout pour moi*².

Bilibin *moi*³ hazırladığını bildirmək üçün alını qırışdırdı:

– *Même le divorce*⁴.

Elen güldü.

Elenin əri dura-dura başqa adama ərə getməsinin qanuni bir şey olduğuna şübhə edənlərdən biri də onun öz anası knyaginya Kuragina idi. O, həmişə qızına həsəd aparar və bu həsəd ona iztirab verirdi. İndi də qəlbinə ən yaxın olan bir məsələ knyaginyanın həsəd etməsinə səbəb olmuşdu. O gedib, rus keşişi ilə məsləhətləşdi, boşanmanın və əri sağ ikən başqa kişiyyə ərə getməyin nə dərəcə mümkün olub-olmadığını soruşdu. Keşiş dedi ki, bu mümkün olan şey deyil, o hətta İncildən ona misal da göstərdi. Bu misalda (keşişə elə gəlirdi ki) ər sağ ikən başqa adama ərə getmək, doğrudan-dogruya rədd edilirdi. İncildən götürülən misal knyaginyanı sevindirirdi.

Bu dəlil ona rəddedilməz bir şey kimi görünürdü. Knyaginya bu dəlili əsas tutaraq, qızını evdə tutmaq üçün səhər təzədən onun yanına getdi.

Elen anasının etirazına qulaq asaraq yumşaq-yumşaq, həm də istehza ilə gülümsədi.

Qoca knyaginya dedi:

– Orada elə belə də deyilir: – Kim ərindən boşanmış arvadla evlənsə...

Elen onun sözünü kəsdı:

– *Ah, maman, ne dites pas de bêtises. Vous ne comprenez rien. Dans ma position j'ai des devoirs*⁵, Elen söhbəti rus dilindən fransız

¹ Mərthəbə belə arvad! Məsələni qoti qoymaq, bax, buna deyirlər. O cəmi zamanda hər üçünün arvadı olmaq istəyir.

² Ah! O, məni elə sevirdi! O, məndən ötrü hər şey etməyə hazırdı.

³ Birco söz

⁴ Hətta boşamağa da

⁵ Ah, anacan, mənasız söz danışmayın, siz heç bir şey başa düşmürsünüz. Mənim vəziyyətim başqadır, mənim müəyyən vəzifələrim var.

dilinə keçirdi. Ona həmişə elə gəlirdi ki, onun düşüdükləri rus dilində aydın izah olunmur.

– Lakin, dostum...

– Ah, *maman, comment est-ce que vous ne comprenez pas que le Saint Père, qui a le droit de donner des dispenses...*¹

Söhbətin bu yerində Elenin evində yaşayan kompanyon qadın içəri girib, Elenə dedi ki, zati-aliləri gəlib, sizi görmək istəyir.

– *Non, dites lui que je ne veux pas le voir, que je suis furieuse contre lui, parce qu'il m'a manqué parole*².

Cavan, sarşın, uzun üzlü, uzun burunlu bir adam içəri girərək dedi:

– *Comtesse, à tout péché miséricorde*³.

Qoca knyaginya hörmətlə qalxıb oturdu. İçəri girən cavan adam ona əhəmiyyət vermədi. Knyaginya başı ilə qızına – salamat qal deyib, otaqdan çıxdı.

Zati-alilərinin içəri girməsilə qoca knyaginyanın bütün əqidəsi sarsıldı. Karetə oturarkən o, öz-özünə dedi: “Yox, o, haqlıdır, o, haqlıdır. Bəs necə olub ki, biz öz cavanlığımızda, o cavanlıq ki, bir daha gəmi qayıtmayacaqdır, bunu bilməmişik. Gör, bu necə sadəcə bir şeymiş...”

* * *

Avqustun başlanğıcında Elenin işi tamamilə müəyyənləşdi və o, öz ərinə bir məktub yazdı (Elen elə zənn edirdi ki, əri onu çox sevir). Məktubda o həm NN-ə ərə getmək niyyətində olduğunu, həm də yeganə həqiqi bir dini qəbul etdiyini Pyerə xəbər verirdi. Eyni zamanda boşanmaq üçün lazım olan bütün rəsmi qaydaların yerinə yetirilməsini ondan xahiş edirdi. Bu rəsmi qaydalar haqqında da məktubu aparan adam ona izahat verəcəkmış.

“*Sur ce je prie Dieu, mon ami, de vous avoir sous Sa sainte et puissante garde. Votre amie Hélène*”⁴.

Pyer Borodino vuruşma meydanında olarkən bu məktubu onun evinə gətirmişdilər.

¹ Ah, anacan, siz necə başa düşürsünüz ki, günləri bağışlamaq hökmü olan müqəddəs ata...

² Ona deyən ki, mən onu görmək istəmirəm, mənim ona çox bərk acığım tutub, çünki o, mənə verdiyi sözü yerinə yetirməyib.

³ Qrafinya, hər bir günah üçün mərhəmət var.

⁴ “Sonra da, mənim dostum, Allaha dua edirəm, qoy o, sizi öz pənahında saxlasın. Sizin dostunuz Elena”.

Pyer ikinci dəfə Borodino vuruşmasından sonra Rayevskinin batareyasından qaçıb əsgərlərlə bərabər dərə ilə Knyazkovo kəndinə sarı getdi. Sarğı məntəqəsinə çataraq orada yaralıların çıxartısını və zarlıtısını eşidib, həm də qan görüb, yenə əsgərlərə qarışdı və cəld yola düzəldi.

Pyerin indi bütün varlığı ilə arzu etdiyi şey yalnız bütün gün içəri-sində yaşadığı bu qorxunc təəssüratlar aləmindən tez uzaqlaşmaq, adi həyat şəraitinə dönmək, otaqda, öz çarpayısında yatmaq idi. Pyer hiss edirdi ki, ancaq adi həyat şəraitində o həm öz-özünü, həm də gördüklərini və duyduqlarını dərk edə biləcəkdir. Lakin bu adi həyat şəraiti heç yerdə yox idi.

İndi onun getdiyi yolda mərmilər və güllələr vıyıldamasa da, hər tərəfdə yenə vuruşma meydanında olan şeylər gözə çarpırdı. Yenə eynən yorulub əldən düşmüş, əzab çəkən, bəzən də laqeyd insanlar, yenə qan, yenə əsgər şinelləri görünürdü. Uzaqlarda olsa da, yenə adamı dəhşətə salan atışma gurultusu eşidilirdi. Hava bürkü idi, ətraf toz içində idi.

Pyer böyük Mojaysk yolu ilə üç verst getdikdən sonra yolun qırağında oturdu.

Hava qaralmışdı, top gurultuları da kəsilmişdi. Pyer dirsəklənib uzandı, qaralıqda onun qabağından kölgə kimi keçib gedən adamlara xeyli baxdı. Ona həmişə elə gəlirdi ki, top gülləsi qorxunc bir vıyılı ilə onun üstünə gəlir, bundan diksinib qalxırdı. Burada nə qədər belə uzanıb qaldığını bilmədi. Gecə yarısı idi, üç əsgər ağac budaqları gətirdi, onun yanında yerləşib, tonqal qalamağa başladı.

Əsgərlər Pyerə çəp-çəp baxaraq tonqalı yandırdılar, üstünə qazança qoydular, qazançaya xırdalayıb suxarı tökdülər, içinə donuz yağı atdılar. Xörəyin xoş qoxusu tüstü iyinə qarışdı. Pyer qalxıb oturdu. Ah çəkdi. Əsgərlər (onlar üç nəfər idilər) ona əhəmiyyət vermədən yeyir və öz aralarında söhbət edirdilər.

Əsgərlərdən biri Pyerdən soruşdu:

– Sən kimsən, hansı hissədən sən? – Görünür, əsgər bu sualı verməklə bir şeyi nəzərdə tuturdu. Pyer bunu belə düşündü: – Əgər sən yemək istəyirsənsə, biz sənə yemək verərik, ancaq de görək, düz adamsanmı?

Pyer hiss etdi ki, həm əsgərlərə yaxın olmaq üçün, həm də əsgərlərin onu başa düşmələri üçün öz ictimai vəziyyətini gizlətsə yaxşıdır:

– Mən? Mən?.. Mən əslində xalq qoşunu zabitiyəm, ancaq mənim dəstəm burada yoxdur. Mən vuruşmaya gəldim, onları itirdim.

Əsgərlərdən biri dedi:

– Gör ha!

O biri əsgər başını yırğaladı.

Birinci əsgər:

– Əgər yeyirsənsə, ye! – deyərək ağac qaşığı yalayıb, Pyerə verdi.

Pyer tonqala yaxın oturub, qazançada olan xörəkdən yeməyə başladı və ona elə gəldi ki, dünyada heç belə ləzzətli xörək yeməmişdir. O, qaşığı doldura-doldura xörəyi acgözlüklə yeyirdi. Tonqalın işığında onun üzü görünürdü, əsgərlər kirimişcə ona baxırdılar.

Əsgərlərdən biri yenə soruşdu:

– Sən hara getmək istəyirsən? De görək!

– Mən Mojayska getməliyəm.

– Demək sən ağasan?

– Bəli.

– Adın nədir?

– Pyotr Kiriloviç.

– Yaxşı da, Pyotr Kiriloviç, gedək, biz səni apararıq.

Gecənin zil qaranlığı içində Pyerlə əsgərlər Mojayska sarı getdilər.

Onlar Mojayska çatanda və şəhərin dik yoxuşunu qalxmağa başlayanda xoruzlar banlayırdı. Pyer əsgərlərlə gedirdi, dayandığı karvan-saranın dağın dibində olduğunu tamamilə unutmuşdu. Yoxuşun ortasında mehtəri ona rast gəlməşəydi, karvansara heç onun yadına düşməyəcəkdə (Pyer o dərəcə dalğın bir vəziyyətdə idi). Mehtər Pyeri axtarmaq üçün şəhərə getmişdi, indi də karvansaraya qayıdırdı. O, Pyeri qaranlıqda ağaran şlyapasından tanıdı.

– Zati-aliləri, sizsinizmi? Biz lap ümidimizi kəşmişdik. Piyada niyə gəlirsiniz? Hara gedirsiniz, buyurun, karvansara bu tərəfdədir.

– Doğrudan da.

Əsgərlər dayandılar.

Onlardan biri:

– Hə, öz adamlarını tapdınımı? – deyərək soruşdu.

O birilərinin də səsi eşidildi:

– Salamat qal, Pyotr Kiriloviç, adın belə deyildimi? Salamat qal, Pyotr Kiriloviç.

Pyer də:

– Salamat qalın, – deyib öz mehtərilə karvansaraya tərəf getdi.

Pyer: “Onlara bir şey vermək lazımdır,” – deyərək düşündü və əlini cibinə saldı, lakin içindən başqa bir səs ona: “Yox, lazım deyil” – dedi.

Karvansarada yer yox idi, otaqların hamısı tutulmuşdu. Pyer həyəətə getdi, öz kolyaskasında uzanıb, şineli başına çəkdi.

IX

Pyer başını balısa təzəcə qoymuşdu ki, yatmaq istədiyini hiss etdi, lakin birdən lap həqiqətdə olduğu kimi, top atəşlərinin gurultusu, zarıltı və çığırtı, mərmilərin şəpəllili ilə yerə dəydiyini eşitdi, qan və barıt qoxusu duydu, onu dəhşət və ölüm qorxusu bürüdü. Gözlərini açıb, başını şinelin altından çıxartdı. Hər tərəf sakitlik idi. Yalnız bir denşik qapıçı ilə danışa-danışa, palçıqda ayaqları şəpəllidaya-şəpəllidaya darvazaya tərəf gəlirdi. Pyer yerindən qalxarkən, başı üstündəki taxta damlı talvarın qaralmış tavanı altından göyörçinlər ürkərək çırpındı. Bütün həyəətə, bu an Pyerə xoş gələn quru ot, peyin, qətran və tünd karvansara qoxusu yayılmışdı. Talvarın qara damı arasından təmiz, ulduzlu göy görünürdü.

Pyer yenə şineli başına çəkib düşündü: “Allaha çox şükür ki, o şeylər daha yoxdur. Qorxu nə dəhşətli şeymiş, mən necə qorxurdum, belə də biabırçılıq olarmı?.. Lakin onlar... Onlar hamısı lap axıra kimi sakit və möhkəm durmuşdular...”. Pyerin onlar dediyi həm batareyada olan, həm yolda ona yemək verən, həm də ikonaya dua edən əsgərlər idi. Bu vaxta qədər Pyerə məlum olmayan bu insanlar onun təsəvvüründə bütün başqa insanlardan tamamilə ayrılırdı.

Pyer gözünə yuxu gedə-gedə düşündü: “Əsgər olmaq, adi bir əsgər olmaq! Bütün varlığını bu ümumi həyata girmək, onları, əsgərləri belə etmiş şeyləri duymaq, onlar kimi yaşamaq! Lakin bütün bu artıq, bu iblisənə, bu zahiri insan yükündən necə xilas olmalı? Bir zaman mən belə ola bilərdim. Mən atamın yanından qaçmaq istəyirdim, qaça da bilərdim. Doloxovla olan duədən sonra məni əsgər göndərə bilərdilər”. Doloxovu klubda duələ çağırdığı nahar, Torjokdakı mason rəhbəri bir anlığa onun təsəvvüründə canlandı. Budur, o, tənənəli mason yığıncağı onun xəyalında canlanır. Bu yığıncaq ingilis klubundadır. Deyəsən, Pyerə tanış, yaxın, əziz olan bir adam stolun yuxarı başında oturmuşdur. Hə, bu odur! Bu masonların başçısıdır.

Pyer düşünərək öz-özünə deyir: “O axı ölmüşdür! Bəli, ölmüşdür, lakin mən onun sağ olduğunu bilmirdim. Onun ölməyinə mənəm necə hayıfım gəlirdi, onun yenə də sağ olmasına mən nə qədər seviniyəm!” Stolun bir tərəfində Anatoli, Doloxov, Nesvitski, Denisov və başqaları oturmışdı (Pyer yuxuda bu növ adamları da, onlar adı verdiyi o biri növ adamlar kimi çox aydın müəyyən etmişdi) bu adamlar – Anatoli, Doloxov bərkənd çığırtı, oxuyurdular, lakin bu hay-küy içindən dayanmadan danışan mason rəhbərinin səsi eşidilirdi. Onun da səsi vuruşma meydanındakı uğultu kimi həm mənalı idi, həm də kəsil-mirdi, bununla belə onun səsi xoş idi və adama təsəlli verirdi. Pyer öz dini rəhbərinin nə dediyini başa düşmürdü, lakin bilirdi ki, o, xeyir-xahlıqdan, onlar kimi olmaq imkanından danışıq (yuxuda fikirlər növü də Pyer üçün aydın idi). Onlar da hər tərəfdən rəhbəri əhatə etmişdilər, hamısının da üzündən sadə və xoştəbiətli, həm də möhkəm olduqları görünürdü. Lakin onlar xoştəbiətli, mehriban olsalar da, Pyerə baxmır və Pyeri tanımırdılar. Pyer onların diqqətini özünə cəlb etmək və nə isə demək istədi. O, yerindən qalxdı, lakin elə bu anda qıçları üşüdü və açıq çılpaq qaldı.

O, bundan utandı və əli ilə qıçlarını örtüdü. Bu zaman doğrudan da, şinel onun qıçları üstündən düşmüşdü. Pyer şinelini düzəldərkən bir anlığa gözlərini açdı, yenə də bayaqkı talvarları, dirəkləri, həyətə gördü, ancaq indi bunlar hamısı göyümtül və işıqlı idi, üstlərinə də şəhm, ya qrovmu düşərək işildayırdı.

Pyer: “hava açılır”, – deyər düşündü, “lakin bu mən deyən deyil. Mən gərək mason rəhbərinin sözüne axıra kimi qulaq asam və onu başa düşəm”. O yenə də şineli başına çəkdi, ancaq indi nə mason yığıncağı, nə də rəhbər vardı. İndi yalnız sözlərlə aydınca ifadə oluna biləcək fikirlər vardı, bunları da kim isə ona söyləyir, ya da öz ağılına gəlirdi.

Bu fikirlər bugünün təsirilə meydana gəlmişdi, lakin Pyer sonradan bunları xatırlarkən qəti surətdə əmin olan ki, bu fikirləri kim isə kənardan ona söyləmişdir. Pyerə elə gəlirdi ki, o, ayıq ikən heç vaxt belə düşünə bilməmiş və fikirlərini belə ifadə edə bilməmişdir.

Kənardan bir səs ona deyirdi: “Müharibə insan sərbəstliyini Allahın qanunlarına tabe etməyin ən çətin bir şəklidir. Sadəlik – Allaha itaət etməkdir, Allahdan qaçıb qurtarmaq olmaz. Onlar da sadədirlər. Onlar danışımlar, iş görürlər. Deyilən söz gümüşdür, deylməyən qızıldır. Nə qədər ki, insan ölümdən qorxur, o, heç bir şey öldə edə

bilməz. Kim ki ölümdən qorxmur, hər şey onundur. Əzab və izzirab olmasaydı, insan öz hüdudunu bilməzdi, öz-özünü tanımazdı”. Pyer yenə də yuxuda düşünür, ya da kənardan gələn səsi eşidirdi: “Ən çətin şey – bütün şeylərin mənasını öz qəlbində birləşdirməyi bacarmaqdır. Bütün şeylərin mənasını birləşdirmək?” – deyər Pyer öz-özündən soruşdu. “Yox, birləşdirməmək. Fikirləri birləşdirmək olmaz, bütün fikirləri bir-birinə qoşmaq olar, bax, lazım olan da budur!” – Pyer daxili bir sevinclə: “Bəli, qoşmaq lazımdır, qoşmaq lazımdır!” – deyər təkrar etdi. O hiss edirdi ki, ancaq bununla, ancaq bu sözlərlə onun demək istədiyi şey ifadə olunur və ona izzirab verən bütün məsələlər həll edilir.

– Bəli, qoşmaq lazımdır, vaxtdır, qoşmaq lazımdır.

Kənardan kimin isə səsi eşidildi:

– Qoşmaq lazımdır, vaxtdır, qoşmaq lazımdır, zati-aliləri! Qoşmaq lazımdır, vaxtdır, qoşmaq lazımdır...

Bu səs Pyeri oyadan mehtərin səsi idi. Günəş düz Pyerin üzünə düşmüşdü. Pyer çirkli karvansara həyətinə baxdı. Həyətin ortasında, quyru başında əsgərlər arıq atları suvarırdılar, bir neçə araba da darvazadan bayıra çıxırdı. Pyer nifrətlə üzünü çevirdi, gözlərini yumaraq özünü yenə də kolyaskanın oturacaq yerinə yıxdı. “Yox, mən bunları istəmirəm, mən bunları nə görmək, nə də başa düşmək istəyirəm, mən yuxuda mənə əyan olan şeyləri başa düşmək istəyirəm. Birəcə saniyə də vaxt olsaydı, mən hamısını başa düşərdim. İndi mən nə edim axır? Qoşmaq, lakin hər şeyi bir-birinə necə qoşmaq, necə bağlamaq olar?” Pyer hiss edirdi ki, yuxuda gördüyü və düşündüyü şeylərin bütün mənası dağlıb məhv olmuşdur, bu onu dəhşətə gətirirdi.

Mehtər, sürücü və qapıçı Pyerə danışdı ki, bir zabit gəlmişdi. O, fransızların Mojaysk tərəfə irəlilədiklərini və bizim qoşunların çəkilib getdiyini xəbər verdi.

Pyer qalxıb, hazırlaşmağı əmr etdi, “gəlib, mənə çatarsınız”, – deyərək özü şəhərin içindən piyada yola düşdü.

Qoşun on minə qədər yaralıyı qoyub, şəhərdən çıxırdı. Bu yaralıları həyətlərdə, evlərin pəncərəsində və küçələrdə görmək olardı. Küçələrdə, yaralıları aparmaq üçün gələn arabaların yanından çığırtı, söyüş və vuruşma səsi gəlirdi. Kolyaska gəlib Pyerə çatdı. Pyer tanış bir yaralı generala öz kolyaskasında yer verdi və onunla bərabər Moskvağa getdi. Yolda o, öz qaynının və knyaz Andreyin ölüm xəbərini eşitdi.

Aydın 30-da Pyer Moskvağa gəldi. Şəhər hüdudu qarovulxanasına yaxın bir yerdə o, qraf Rastopçinin adyutantına rast gəldi.

Adyutant:

– Biz sizi hər yerdə axtara-axtara durmuşuq, – dedi, – Qraf müt-ləq sizi görmək istəyir. O, sizdən xahiş edir ki, elə bu saat çox məhüm bir məsələ üçün onun yanına gedəsiniz.

Pyer evinə dəymədən, ekipaj tutub, baş komandanın yanına getdi.

Qraf Rastopçin elə bu gün səhər Sokolnikidə olan yaylaq evindən Moskvağa gəlmişdi. Qrafın qəbul otağı məmurlarla dolu idi. Kimisi qrafın əmri ilə, kimisi isə lazımı sərəncam almaq üçün gəlmişdi. Vasilçikov və Platov artıq qrafı görüb, Moskvanı müdafiə etməyin mümkün olmadığını və Moskvanın düşməne tərk ediləcəyini ona söyləmişdilər. Bu xəbəri əhəlidən gizlətsələr də, məmurlar və müxtəlif idarə rəisləri bildirdilər ki, Moskva düşmənin əlinə keçəcəkdir, bunu qraf Rastopçin özü də bilirdi. Bununla belə onlar hamısı məsuliyyəti öz üzərlərindən götürmək üçün baş komandanın yanına gəlmişdilər ki, ondan öhdələrinə tapşırılmış hissələrlə nə etmək lazım gəldiyini soruşub öyrənsinlər.

Pyer qəbul otağına girəndə ordudan gələn qasid qrafın yanından çıxırdı.

Oradakı adamlardan qasidə sual verənlər oldu, qasid ümitsiz halda əlini yelləyərək zalın içindən keçib getdi.

Pyer qəbul otağında durub gözləyir, yorğun bir nəzərlə burada olan qoca və cavan, hərbi və mülki, mötəbər və qeyri-mötəbər məmurlara baxırdı. Onlar hamısı narazı və narahat görünürdü. Pyer içərisində bir nəfər tanış olan, bir dəstə məmura yanaşdı. Onlar Pyerlə salamlayıb, yenə də söhbətlərinə davam etdilər.

– Camaatı şəhərdən çıxartmaqda, sonra da qaytarıb gətirməkdə bir çətinlik yoxdur, lakin belə bir vəziyyətdə heç bir şey üçün cavab vermək olmaz.

Bir başqası əlində tutduğu çap olunmuş kağızı göstərərək dedi:

– Bəs axı o yazır ki...

– O başqa məsələ. Camaat üçün bu lazımdır.

– O nədir? – deyərək Pyer soruşdu.

– Yeni afişadır.

Pyer afişanı əlinə alıb, oxumağa başladı:

“Əlahəzrət knyaz ona köməyə gedən qoşunla tez bir vaxtda birləşmək üçün Mojayska keçib, möhkəm bir yerdə dayanmışdır, düş-

mən burada asanlıqla onun üstünə hücum edə bilməz. Əlahəzrət buradan mərmilə 48 top göndərmişdir. Əlahəzrət deyir ki, Moskvanı son damla qanımıza kimi müdafiə edəcəyik, hətta küçələrdə belə vuruşmağa hazırıq. Qardaşlar, siz dəftərxanaların bağlanmasına baxmayın, işləri qaydaya salmaq lazımdır. Biz o xəbisi öz məhkəməmizə çəkəcəyik! Lazım gəldikdə mənə şəhər və kənd igidləri lazım olacaqlar. Onda mən iki gün əvvəl car çəkdirib hamıya xəbər verəcəyəm, indi isə lazım deyil, mən də susuram. Düşmənlə vuruşmağa balta yaxşıdır, niza də pis olmaz, hamısından yaxşı üçdişli yabadır. Fransız çovdar dərzindən ağır deyil. Sabah nahardan sonra mən İversk ikonasını Yekaterina hərbi xəstəxanasında yaralılar üçün qaldıracağam. Orada suyu təqdis edəcəyik, yaralılar tez sağalarlar, özüm də indi yaxşıyam. Gözüm ağrıyırdı, indi gözlərimin ikisi də yaxşı görünür, ayığam”.

Pyer dedi:

– Amma hərbi adamlar mənə deyirdilər ki, şəhərdə qətiyyətlə vuruşmaq olmaz və mövqe...

Əvvəl danışan məmur Pyerin sözünü kəsdi:

– Hə də, biz də elə onu deyirik.

Pyer soruşdu:

Bəs bu nə deməkdir: “Mənim gözüm ağrıyırdı, indi gözlərimin ikisi də yaxşı görünür, yaxşıyam”.

Adyutant gülümsədi:

– Qrafın gözüne itdirəyi çıxmışdı. Camaat gəlib, ona nə olduğunu soruşurdu, mən də bunu qrafa deyəndə o, çox narahat oldu. – Birdən adyutant gülümsəyə-gülümsəyə Pyerə sarı döndü. – Qraf, biz eşitməmişik ki, sizdə ailə faciəsi üz vermişdir. Guya qrafınıza, sizin rəfiqəniz...

Pyer laqeyd bir halda dedi:

– Mən heç bir şey eşitməmişəm. Siz nə eşidibsiniz?

– Bilirsinizmi, adamlar çox vaxt özlərindən uydururlar. Mən eşitdiyimi deyirəm.

– Siz axı nə eşidibsiniz?

Adyutant yenə əvvəlki kimi gülümsəyərək dedi:

– Deyirlər ki, qrafınıza, sizin arvadınız xaricə getməyə hazırlaşır. Yəqin ki, bu cəfəngiyatdır...

Pyer dalğın halda ətrafına baxdı:

– Ola bilər. – Pyer bunu deyib, alçaqboylu, təmiz, göy çuxalı, iri, qar kimi ağ saqqallı, ağ qaşlı, qırmızıüzüzlü bir qocanı göstərərək soruşdu:

– Bəs o, kimdir?

– O? O, bir tacirdir, yəni meyxanaçı Vereşşagindir. Yəqin siz o, proklamasiya məsələsini eşitmiş olarsınız.

Pyer tacirin qətiyyət ifadə edən sakit üzünə diqqətlə baxaraq və onda xəyanət izlərini axtararaq dedi:

– Deməli, Vereşşagin budur!

Adyutant:

– Bu, o özü deyil, proklamasiya yazanın atasıdır, – dedi. – Cavan Vereşşagin dustaqxanaya salınmışdır, deyəsən, bunun da işi pis olacaq.

Döşü ulduzlu balaca bir qocca və alman millətindən olan boynu xaçlı başqa bir məmur danışanlara yaxınlaşdı.

Adyutant sözünə davam etdi:

– Bilirsinizmi, bu, dolaşq bir məsələdir. Bu proklamasiya iki ay bundan qabaq meydana çıxmışdı. Qrafa xəbər verdilər. Qraf əmr etdi ki, axtarın görün kim yazıb. Qavriilo İvanıç axtarmağa başladı. Həmin bu proklamasiya düz 63 adamın əlindən keçib. O, birinin yanına gedib soruşur ki, bunu sizə kim verib? O da deyir ki, filankəs. Bu dəfə onun yanına gedir, yenə soruşur ki, bunu sizə kim verib? O da deyir ki, filankəs. Bu qayda ilə gəlib çıxır Vereşşaginə... – Adyutant gülümsəyərək əlavə etdi: – Bu yarımqıq tacirə, bilirsinizmi, bu əzizcə tacirə... Ondan soruşurlar ki, sənə bunu kim verib? Burası da var ki, biz birlik bunu ona kim verib. Bunu ona poçt müdirindən başqa heç kəs verməz. Görünür, onların arasında nə isə bir söhbət olub. Deyir ki, heç kəs verməyib, özüm yazmışam. Ha hədə-qorxu gəldik, ha xahiş etdik, dediyində durdu ki, durdu: Özüm yazmışam, vəssəlam. Qrafa da elə beləcə dedilər. Qraf əmr etdi ki, onu yanıma gətirin. Gətirdilər. “Proklamasiyanı sənə kim verib?” – “Özüm yazmışam”. – Adyutant iftixarla gülümsəyərək dedi: – Siz ki, qrafı tanıyırsınız! O, yamanca hirsəndi. Bir özünüz fikirləşin də, belə də həyasızlıq, yalan, belə də inadçılıq olarmı?

Pyer dedi:

– Aha! Qraf istəyirdi ki, o, Klyuçaryovu göstərsin, başa düşürəm.

Adyutant bu sözdən qorxdı:

– Qətiyyət yox. Onsuz da Klyuçaryovun günahı vardı, buna görə də sürgün edilmişdir. Məsələ burasındadır ki, qrafa bu yaman açıq gəldi. “Sən bunu necə yaza bilədin?” Qraf stol üstündən Hamburg qəzetini götürdü: “Budur, bax, burada yazılıb, sən onu özündən yazmamısan, tərcümə eləmişən. Özü də çox pis tərcümə eləmişən, ona görə ki, axmaq, sən fransızca bilmirsən”. Siz bilən bunun qabağında

o nə deyir? Deyir ki, “Yox, mən heç bir qəzet, filan oxumamışam, özüm yazmışam”. – “Məsələ ki belə oldu, onda sən xainsən, mən səni məhkəməyə verəcəyəm, səni dar ağacından asacaqlar. De görüm bunu sənə kim verib?” – “Mən heç bir qəzet filan oxumamışam, özüm yazmışam”. Məsələ də elə belə qaldı. Qraf onun atasını çağırırdı. Yenə də o, dediyindən dönmədi. Onu məhkəməyə verdilər, deyəsən, kürək cəzasına məhkum etdilər. İndi atası ondan ötrü xahiş gəlmişdir. Heç belə də gic uşaq olarmı? Özün tacir oğlu olasan, belə təşəxxüs satsan, onu-bunu yoldan çıxarasan! Görəsən, haradasa leksiyaya qulaq asıb, daha elə bilir ki, heç kəs onun qabağında dura bilməz. O, elə ədəbabin biridir! Atasının burada daş körpü yanında meyhanası var, həmin meyhanada qadir Allahın böyük bir surəti var. O, bir əlində əsa, bir əlində də üstü xaçlı qızıl şar¹ tutmuşdur. Həmin o gədə bu surəti bir neçə günlüyə evlərinə aparıb, heç bilirsiniz nə edib!? Bir nəfər haramzada rəssam tapıb...

XI

Söhbətin ortasında Pyeri baş komandanın yanına çağırtdılar.

Pyer qraf Rastopçinin kabinetinə girdi. Pyer içəri girəndə Rastopçin üz-gözünü qırışdıraraq, əli ilə alnını və gözünü ovuşdururdu. Orta boylu bir adam ona nə isə deyirdi, Pyeri görə kimi susub, otaqdan çıxdı.

Bu adam çıxan kimi Rastopçin dedi:

– Ba! Xoş gördük, böyük cəngavər. Sizin prouesses²-inizi eşitdik. Ancaq məsələ bunda deyil. *Mon cher, entre nous*³, siz masonsusuzmu? – Rastopçin bunu ciddi bir ifadə ilə soruşdu, sanki mason olmaq pis bir şey imiş, lakin o, Pyeri əfv etmək fikrindədir. Pyer susurdu. – *Mon cher, je suis bien informé*⁴, amma mən bilərəm ki, masonlar cürbəcür olurlar və əminəm ki, siz insan nəslini xilas etmək pərdəsi altında Rusiyanı məhv etmək istəyən masonlardan deyilsiniz.

– Bəli, mən masonam, – deyərək Pyer cavab verdi.

– Bilirsinizmi, əzizim, Speranski və Maqnitski cəməblərinin lazımı yerinə göndərildiyi, elə bilərəm, sizə məlum olmamış deyildir, cəna

¹ Monarx hakimiyyətinin və ya dini hakimiyyətin nişanı

² Şanlı qəhrəmanlıqların

³ Əzizim, öz aramızda qalsın.

⁴ Əzizim, mənə hamısı yaxşı məlumdur.

Klyuçarov da və başqaları da elə. Onlar Süleyman məbədi qurmaq pərdəsi altında öz vətənlərinin məbədini dağıtmağa çalışmışlar. Siz başa düşə bilərsiniz ki, onları lazımı yerinə göndərməyimizin müəyyən səbəbləri vardır və əgər buradakı poçt müdiri zərərli bir adam olmasaydı, mən onu sürgün edə bilməzdim. Lakin mənə məlum olmuşdur ki, siz onun şəhərdən yığışib getməsi üçün öz ekipajınızı ona göndəribsiniz, hətta siz qoruyub saxlamaq üçün ondan kağızlar da qəbul edibsiniz. Mən sizi sevirəm və sizə pislik etmək istəmirəm, siz məndən iki dəfə cavansınız. Ona görə mən bir ata kimi sizə məsləhət görürəm ki, elə adamlarla bütün əlaqəni kəsəsiniz, özünüz də mümkün qədər tez buradan gedəsiniz.

Pyer soruşdu:

– Qraf, axı Klyuçarovun təqsiri nədir?

Rastopçin çığırdı:

– Onu bilmək mənim işimdir, bunu məndən soruşmaq isə sizin işiniz deyildir.

Pyer Rastopçinə baxmadan dedi:

– Əgər onu Napoleonun proklamasiyalarını yaymaqda ittiham edirlərsə, bu axı isbat olunmamışdır. Vereşşagini də...

Rastopçin birdən qaşqabağını təkərək bayaqkindən daha bərk çıqırdı:

– *Nous y voilà!* – O, təhqir olunduğunu xatırlayaraq, hiddətlənən adamlar kimi acıqlı-acıqlı dedi: – Vereşşagin xain və satqındır, buna görə də o, edam ediləcəkdir. Lakin mən sizi mənim işlərimi müzakirə etmək üçün buraya çağırمامışam; Mən sizi ona görə çağırمامışam ki, öz məsləhətimi sizə söyləyəm və əgər istənsəniz əmr edəm... Sizdən xahiş edirəm ki, Klyuçarov kimi adamlarla əlaqəni kəsəsiniz və özünüz də buradan gedəsiniz. Kim olur-olsun, sarsaqqlasa, mən elə eləyəyəm ki, onun ağılı başına gəlsin. – Yəqin birdən-birə onun ağılna gəldi ki, deyəsən, hələ heç bir təqsiri olmadığı halda Pyerin üstünə çıqırmışdır. Buna görə Pyerin qolundan dostcasına tutub əlavə etdi: – *Nous sommes à la veille d'un désastre publique, et je n'ai pas le temps de dire des gentilleses à tous ceux qui ont affaire à moi.* Adamların bəzən başı hərlənir! *Eh bien, mon cher, qu'est ce que vous faites, vous personnellement?*²

¹ Belədir ki, var.

² Biz ümumi bir fəlakətərəfəsindəyik, işim olan adamların hamısı ilə nəzakətli rəftar etməyə vaxtım yoxdur. Belə, özizim, şəxsən siz özünüz nə tədbir görürsünüz, şəxsən siz?

Pyer hələ də gözlərini yerdən qaldırmadan və üzündəki düşüncəli ifadəni dəyişdirmədən dedi:

– *Mais rien!*

Qraf qaşqabağını turşutdu.

– *Un conseil d'ami, mon cher. Décampez et au plutôt, c'est tout ce que je vous dis. A bon entendeur salut!*² Əzizim, sağlıqla qalın! Bura baxın, – o qapı dalından Pyeri səsledi. – Doğrudurmu ki, qrafın *des saints pères de la Société de Jésus*³–un pəncəsinə düşmüşdür?

Pyer cavab vermədi, qaşqabaqlı və acıqlı halda Rastopçinin yanından getdi – hələ heç kəs indiyədək onu belə acıqlı görməmişdi.

***

Pyer evinə gələndə hava qaralırdı. Bu axşam onun yanına səkkizə qədər adam gəldi. Bunlar komitənin katibi, onun batalyonunun polkovniki, təsərrüfat müdiri, baş lakey və başqa adamlar idi. Hamısının da Pyerlə işi vardı. Pyer onları maraqlandıran məsələləri həll etməli idi. Lakin o, heç bir şey başa düşmürdü, bu işlərlə maraqlanmırdı, verilən suallara da elə cavablar vermirdi ki, bu adamları başından rədd eləsin. Nəhayət, hamı gedəndən sonra arvadının göndərdiyi məktubu açıb oxudu.

“Onlar – batareyadakı əsgərlər knyaz Andrey öldürülmüşdür... qoca... Sadəlik – Allaha itaət etməkdir. Əzab çəkmək lazımdır... Hər şeyin mənası... qoşmaq lazımdır... arvad ərə gedir... Unutmaq və anlammaq lazımdır...” Pyer yatağına yaxınlaşdı, soyunmadan özünü çarpayığa yıxdı və o saat yatdı.

Ertəsi gün səhər yuxudan ayılıanda baş lakey gəlib dedi ki, qraf Rastopçin polis məmuru göndərmişdi, sizin gedib-gətmədiyinizi bilmək istəyirdi.

Ona qədər müxtəlif adam qonaq otağında oturub, Pyeri gözləyirdi, hamısının da onunla işi vardı. Pyer tez-tələsik geyindi, qonaq otağındakı adamların yanına deyil, dal əyvana, oradan da darvazaya sarı getdi.

O vaxtdan ta Moskva dağılıb qurtaranadək Bezuxovun ev adamları nə qədər axtarsalar da Pyeri görmədilər və onun harada olduğunu bilmədilər.

¹ Heç bir şey

² Dostcasına bir məsləhət. Tezliklə buradan gedin, mənim sizə deyəcəyim söz budur. Xoşbəxt o adamdır ki, sözü saxmağı bacarır.

³ İsa cəmiyyətinin müqəddəs atalarının

Rostovgil sentyabrın 1-dək, yəni düşmən Moskvaya girənədək hələ şəhərdə idi.

Petya Obolenskinin kazak alayına girdikdən və bu alayın təşkil edildiyi Belaya Tserkova getdikdən sonra qrafinya çox qorxuya düşdü. İki oğlunun ikisinin də müharibəyə getməsi və hər ikisinin onun qanadı altından çıxması, bu gün, ya sabah onlardan birinin, ya da tanış bir qadının üç oğlu kimi, hər ikisinin birdən öldürülməsi fikri ilk dəfə olaraq bu gündə, amansız bir şəkildə onun beyninə girmişdi. Qrafinya Nikolayı ordudan çağırtdırmaq, Petyanın yanına getmək, onu Peterburqda qulluğa düzəltmək istədi, lakin bunların heç biri mümkün olmadı. Petya olduğu alayla bərabər, ya da başqa bir alaya keçirilməklə geri qayıda bilərdi. Nikolay da orduda idi, son məktubundan sonra ondan heç bir xəbər yox idi. Bu məktubunda o, knyaz qızı Maryaya rast gəldiyini müfəssəl surətdə təsvir edirdi. Qrafinya gecələr yatmırdı, yatanda da yuxuda oğlanlarını ölmüş görürdü. Qraf bəzi adamlarla etdiyi məsləhətdən və danışıqdan sonra, nəhayət, qrafinyanı sakit etmək üçün bir yol tapdı: Petyanı Obolenskinin alayından Moskva yanında təşkil olunan Bezuxovun alayına köçürdü. Petya hərbi qulluqda qalsa da, qrafinya bundan təsəlli tapa bildi, çünki oğlanlarından birini heç olmasa öz qanadı altında görürdü, eyni zamanda o, bir şeyə də ümid edirdi. İstəyirdi Petyanın işini elə düzəltsin ki, onu bir daha əlindən buraxmasın, həmişə elə yerdə saxlatsın ki, o, heç vaxt vuruşma meydanına düşməsin. O zaman ki, yalnız Nicolas təhlükədə idi, qrafinyaya elə gəlirdi ki, (o hətta buna and içirdi) böyük oğlunu uşaqlarının hamısından çox istəyir, lakin elə ki, balaca Petya, bu dəcəl, bu pis oxuyan, evdə hər şeyi qırıb tökən, hamını cana gətirən bu dikburun, bu gülər, qaragözlü, qırmızı yanaqlı, üzünə təzəcə tük çıxan Petya, orada nə üçün vuruşan və bunda nə işə ürəkəcan bir şey görə o, yekə, qorxunc, amansız kişilərin arasına düşdü, qrafinyaya elə gəldi ki, bu kiçik oğlunu uşaqlarının hamısından çox, lap çox sevir. Petyanın Moskvaya gəlməsi vaxtı yaxınlaşdıqca qrafinyanın da narahatlığı bir o qədər artırdı. O, elə düşünürdü ki, bu xoşbəxt günü heç görməyəcəkdir. Yalnız Sonyanın deyil, sevimli qızı Nataşanın, hətta ərinin belə evdə olması qrafinyanı əsəbləşdirirdi. "Onlar mənim nəyimə görədir, mənə Petyadan başqa heç kəs lazım deyil!" – deyər qrafinya düşünürdü.

Avqustun sonlarında Rostovgil Nikolaydan ikinci bir məktub aldı. O, Voronej quberniyasından yazırdı. Bura o, at gətirməyə göndərilmişdi. Bu məktub qrafinyanı sakit edə bilmədi. Oğlunun birini təhlükədə görmədiyindən Petyadan ötrü daha artıq təşvişə düşməyə başladı.

Avqustun 20-dən başlayaraq Rostovgilin, demək olar ki, bütün tanışları Moskvadan köçüb getsə də, mümkün qədər tez getmək üçün hamı qrafinyanı dilə tutsa da, qrafinya deyirdi ki, mənim istəklə oğlum Petya gəlməyə, mən heç yerə gedəsi deyiləm. Nəhayət, Petya avqustun 28-də gəldi. Anası onu xəstəcasinə ehtirahlı bir məhəbbətlə qarşıladı, bu işə on altı yaşlı zabitə xoş gəlmədi. Anası onu öz qanadı altında buraxmaq niyyətində olduğunu gizlətsə də, Petya bunu başa düşdü və anasının təsiri altına düşməkdən, arvadlaşmaqdan (o, özü haqqında belə düşünürdü) bir sövqi-təbii ilə qorxaraq, onunla soyuq rəftar etməyə, ondan qaçmağa başladı və Moskvada olduğu müddətdə vaxtını ancaq Nataşa ilə keçirdi, həmişə də Nataşaya qarşı məftuncasına, xüsusi bir qardaşlıq məhəbbəti göstərirdi.

Qrafın qayğısızlığı üzündən, köçüb getmək üçün avqustun 28-nə kimi hələ heç bir şey hazır edilməmişdi. Bütün ev şeylərini aparmaq üçün Ryazan və Moskva quberniyalarındakı kəndlərdən arabalar ancaq ayın 30-da gəldi.

Avqustun 28-dən ta 31-nə kimi bütün Moskva hərəkətdə idi. Hər gün Doroqomilov qarovulxanası tərəfdən Moskvaya Borodino vuruşmasında yaralanmış minlərcə yaralı gətirib, evlərdə yerləşdirildilər. Başqa şəhər qapılarından da adamlar və ev əşyası ilə dolu minlərlə araba çıxıb gedirdi. Rastopçinin əfişalarına baxmayaraq, bu əfişalarla heç bir əlaqəsi olmayan, ya da məhz bu əfişaların nəticəsində şəhərə bir-birinə zidd olan, həm də çox qoribə xəbərər yayılırdı. Kimisi deyirdi ki, heç kəsə getməyə icazə verilməmişdir. Kimisi də, əksinə, deyirdi ki, kilsələrdən bütün ikonaları götürmüşlər və hamını zorla şəhərdən çıxarırlar. Kimisi deyirdi ki, Borodino vuruşmasından sonra yenə də vuruşma olmuş və bu vuruşmada fransızlar məğlub edilmişdir. Kimisi də, əksinə, deyirdi ki, bütün rus qoşunu məhv olmuşdur. Kimisi Moskva xalq qoşunundan danışırdı, deyirdi ki, bu xalq qoşunu, qabaqda ruhanilər olmaqla, Tri Qoriya gedəcəkdir. Kimisi yavaşca danışırdı ki, Avqustinaya getməyə icazə verilməmişdir, xainlər tutulmuşdur, kəndlilər qiyam etmişlər. Moskvadan gədənləri də tutub soyurlar və s. Bunları ancaq deyirdilər ki, əslində

isə Moskvadan gedənlər də, Moskvada qalanlar da (Filidə hələ hərbi şura olmadan və o şurada Moskvanı tərک etmək qərarı qəbul edilmədən) hamı, danışmasa da, hiss edirdi ki, Moskva, mütələq düşməne veriləcəkdir. Buna görə də Moskvadan mümkün qədər tez çıxmaq və ev əşyasını aparmaq lazımdır. Hər şeyin sanki birdən partlayıb dağılacağı və dəyişəcəyi hiss olunurdu. Moskva edam edilməyə aparılan, indicə məhv olacağını bilən, lakin hələ də ətrafına baxaraq başına pis qoyulmuş papağını düzəldən bir cani kimi, hamının itaət etməyə vərmiş etdiyi bütün şərti həyat əlaqələrinin partlayacağını və məhv olacağını bilsə də, öz adı həyatını davam etdirirdi.

Bu üç gün ərzində, Moskva düşmənin tərəfindən tutulana qədər, Rostovgilin bütün ailəsi müxtəlif məişət məsələləri ilə məşğul idi. Ailənin başçısı olan qraf İlya Andreyeviç ekipajında şəhəri gəzir, danışılan söhbətlərə qulaq asırdı, evdə isə getməyə hazırlaşmaq üçün ümumi, səthi və ayaqüstü sərəncamlar verirdi.

Qrafın ev şeylərinin yığılmasına göz qoyurdu, özü də hər şeydən narazı idi. Həmişə də Petyanın dalınca gəzir, onu Nataşaya qısqanırdı. Petya da ondan qaçır, vaxtını həmişə Nataşa ilə keçirirdi. Yalnız Sonya ev şeylərinin yığılıb hazırlanmasına bilavasitə rəhbərlik edirdi, lakin o, son vaxtlarda daha artıq kədərli olur və daha az dinib-danışırdı.

Nicolasın knyaz qızı Marya haqqında yazdığı məktubunu alarkən qrafın Sonyanın yanında sevinə-sevinə bu barədə öz fikrini bildirmiş, xanım qız Marya ilə Nicolasın bir-birinə rast gəlməsini Allahın işi hesab etmişdi:

– Nataşa Bolkonskiyə ad olanda mən heç vaxt buna sevinməmişdim. Mən həmişə istəyirdim ki, Nikolinka knyaz qızı ilə evlənsin. Mənim ürəyimə damıb ki, deyəsən, evlənəcək də. Evlənsəydi, nə yaxşı olardı.

Sonya hiss edirdi ki, bu doğru bir fikirdir. Rostovgilin işinin düzəlməsi üçün yeganə bir yol vardısı, o da Nikolayın dövlətli bir qız ilə evlənməsi idi, belə bir dövlətli qız da knyaz qızı Marya idi, lakin bu məsələ Sonyanı çox kədərləndirdi. Sonyanın belə bir dərdi olduğuna baxmayaraq, bəlkə də elə bu dərdi olduğuna görə, ev şeylərinin yığılıb hazırlanması işinin bütün ağırlığını öz üzərinə götürmüşdü və bütün günü bu işə başçılıq etməklə məşğul idi. Qraf və qrafın bir sərəncam vermək lazım gələrkən ona müraciət edirdi. Petya ilə Nataşa ata-analarına kömək etmək əvəzinə evdəkilərə çox

vaxt mane olur və onları tənğə gətirirdilər. Onlar bütün günü evdə o yan-bu yana qaçır, çığırır və nəhaq yerə qəhqəhə ilə gülürdülər. Lakin onlar bir səbəb olduğuna görə gülüb sevinmirdilər, onların ürəyi şadlıqla dolu idi, buna görə də hər şey onların sevinməsinə və gülməsinə bir səbəb olurdu. Petya ona görə sevinirdi ki, evdən uşaq getdiyi halda, indi qoçaq bir kişi olaraq geri qayıtmışdır (bunu ona hamı deyirdi). Bir də ona görə sevinirdi ki, evdə idi, Belaya Çerkovdan Moskvaya gəlmişdi. Belaya Çerkovda olarkən onun vuruşmada iştirak etməsinə az ümid vardı, Moskvada isə bu günlərdə vuruşma olacaqdı. Petyanı ən çox sevindirən Nataşanın şən olması idi, onun şənliyi həmişə Petyaya sirayət edirdi. Nataşa da çoxdandı ki, kədərli idi, indi isə heç bir şey ona öz kədərinin səbəbini xatırlatmırdı və o, sağlam idi – buna görə də o, indi şən idi. Nataşa bir də ona görə şən idi ki, onunla fəxr ələyən bir adam vardı (başqalarının onunla fəxr etməsi onun məşinin lap sərbəst hərəkət etməsi üçün zəruri olan çarx yağ kimi bir şey idi), Petya onunla fəxr edirdi. Nataşa və Petya şənliyi həmişə görə şən idilər ki, müharibə Moskva ətrafında gedirdi. Şəhər hüdudundakı qarovulxanaları qabağında vuruşma olacaqdı, silah paylanırdı, hamı qaçır, hara isə çıxıb gedirdi və ümumiyyətlə, həmişə insanı, xüsusilə cavan adamları sevindirən, həyəcana gətirən qeyri-adi, fəvqəladə hadisələr baş verirdi.

XIII

Avqustun 3-də şənbə günü Rostovgilin evində sanki hər şey altüst olmuşdu. Bütün qapılar açılmışdı, evdəki mebel ya bayıra çıxarılmış, ya da yeri dəyişdirilmişdi. Güzgülər, şəkillər divardan götürülmüşdü. Otaqlarda sandıqlar görünürdü. Yerə quru ot, şey bükülən kağız tökülmüşdü, ora-bura kəndir atılmışdı. Kəndlilər və nöqərlər şeyləri otaqlardan çıxararaq, parket üzərində ağır-ağır addımlayırdılar. Həyəət kəndli arabaları ilə dolu idi, arabalardan bəzisi yüklənmiş və kəndirlə bağlanmışdı, bəzisi hələ boş idi.

Nöqərlərin, arabalarla gələn kəndlilərin danışq və ayaq səsi həyəti və evi doldurmuşdu. Qraf hələ səhərdən hara isə getmişdi. Qrafın yanın səs-küydən və gediş-gəlişdən başı ağrıyırdı, o yeni istirahət otağında uzanaraq başına sirkə ilə isladılmış dəsmal qoymuşdu. Petya evdə yox idi (yoldaşının yanına getmişdi, bu yoldaşı ilə birlikdə o, xalq ordusundan vuruşan orduya keçmək istəyirdi). Sonya

büllür və çini şeylərin qablaşdırıldığı zalda idi. Nataşa öz alt-üst olmuş otağında, yerə atılmış paltarların, lentlərin şarfların arasında yerdə oturub, indi modalan düşmüş köhnə bal paltarını əlində tutaraq, sakit-sakit döşəməyə baxırdı – həmin bu paltarda o, ilk dəfə Peterburq balına getmişdi.

Həmin evdə bərk məşğul ikən Nataşa heç bir iş görmürdü. Bu ona vicdan əzabı verirdi, buna görə də o, səhərdən bəri bir neçə dəfə işə girişmək istəmişdi, lakin bu iş onun ürəyinə yatmırdı, o isə ürəyinə yatmayan işi görə bilmirdi, bacarmırdı. Gedib çini şeylər qablaşdırılan otaqda, Sonyanın yanında durdu, ona kömək etməyə başladı, lakin elə o saat da işi atıb, öz otağına, şeylərini yığışdırmağa qayıtdı. Əvvəlcə, öz paltarlarını, lentlərini qulluqçu qızlara paylarkən bu iş onun ürəyini açdı, lakin yerdə qalan paltarını yenə də yığışdırmağı idi, bu ona darıxdırıcı bir iş kimi görünürdü.

– Dünyaşa, əzizim, sən yığışdırarsanmı? Hə? Hə?

Dünyaşa onun bütün işlərini görməyi vəd etdikdən sonra Nataşa yerdə oturdu, köhnə bal paltarını əlinə götürüb, fikrə getdi. O, heç də indi onu məşğul etməli olan məsələ haqqında düşünmürdü. Qonşuluqda olan qulluqçu qızların otağında danışq və ayaq səsləri eşidildi, bu səslər Nataşanı düşüncəsindən ayırdı. Qızlar tələsə-tələsə öz otaqlarından dal eyvana gedirdilər. Nataşa qalxıb, pəncərədən bayıra baxdı. Küçədə çoxlu yaralı arabası dayanmışdı.

Qulluqçu qızlar, lakeylər, ərzaq müdirəsi, dayə, aşpazlar, aşpaz sağirdləri, sürücülər, foreytorlar, darvaza qabağında durub, yaralılara baxırdılar.

Nataşa ağ burun yaylığını başına atıb və iki əli ilə onun uclarından tutub küçəyə çıxdı.

Əvvəllər ərzaq müdirəsi olan Mavra Kuzminişna qarın darvaza qabağında dayanan adamlardan ayrılıb, üstü həsirle örtülü bir arabaya yaxınlaşdı, arabada uzanan cavan, solğun bənizli bir zabitlə danışmağa başladı. Nataşa da bir neçə addım irəliləyib çəkinə-çəkinə dayandı, yenə də yaylığının uclarından tutaraq, Mavra Kuzminişnanın dediklərinə qulaq asdı.

Mavra Kuzminişna deyirdi:

– Deməli, sizin Moskvada heç kəsiniz yoxdur? Bir otaqda qalsanız, sizin üçün rahat olar... İstəyirsiniz lap elə bizdə qalın, ağalar köçüb gedirlər.

Zabit zəif bir səslə dedi:

– Bilmirəm, icazə verərlərmə? Rəisimiz bax odur... soruşun. – Zabit arabaların yanı ilə geri qayıdan kök bir mayoru göstərdi.

Nataşa ürəkək bir nəzərlə yaralı zabitin üzünə baxdı, elə o saat da mayora sarı getdi:

– Yaralı bizim evimizdə qala bilərmə? – deyə soruşdu.

Mayor gülümsəyərək əlini şapkasının günlüyünə qoydu. Gözlərini qıyaraq, gülümsəyə-gülümsəyə dedi:

– Sizə kim lazımdır, xanım?

Nataşa sakitcə öz sualını təkrar etdi, o, hələ də yaylığının uclarından tutub durmuşdu, lakin onun üzündə və bütün hərəkətlərində elə bir ciddiyyət vardı ki, mayor daha gülümsəməyib fikrə getdi, sanki o, öz-özündən bunun nə dərəcə mümkün olub-olmadığını soruşurdu; nəhayət, razılıq verdi.

– Əlbəttə olar, niyə olmur.

Nataşa başını azca əyərək cəld Mavra Kuzminişnanın yanına qayıtdı. Qarın hələ də zabitin başı üstə durub, yanıqlı bir ifadə ilə onunla danışdı.

Nataşa pıçıldayaraq dedi:

– Olar, o dedi ki, olar!

Arabanı Rostovgilin həyətinə döndərdilər, onun arıncı da onlarca yaralı arabası şəhər əhalisinin dövət ilə Povarskoy küçəsindəki evlərin həyətlərinə girməyə və qapıların qabağında dayanmağa başladı. Görünür, qeyri-adi həyat şəraitində yeni adamlarla olan bu ünsiyyət Nataşanın xoşuna gəlmişdi. O, Mavra Kuzminişna ilə bərabər öz həyətlərinə mümkün qədər çox yaralı arabası döndərməyə çalışırdı.

Mavra Kuzminişna dedi:

– Hər halda atana xəbər vermək lazımdır.

– Eybi yoxdur, eybi yoxdur, nə fərqi var! Bir günlüyə biz qonaq otağında yaşarıq. Bütün bizim olduğumuz otaqları onlara vermək olar.

– Siz də, xanım, aqlınızı nə gəlir deyirsiniz! Otaqlarda yox, heç olmasa fligeldə, subaylar otağında, dayənin yanında yer vermək olar, bunu da atandan soruşmaq lazımdır.

– Yaxşı, mən soruşaram.

Nataşa yüyürə-yüyürə evə getdi və pəncəsi üstündə, istirahət otağının yarı açılmış qapısından içəri girdi, otaqdan sirkə və hofman damcısının qoxusu gəlirdi.

– Ana, yatırırsınız mı?

Qrafınyanın indicə gözünə yuxu getmişdi, o aylaraq dedi:

– Nə yaxşı yatmışdım!

Nataşa anasının qabağında diz çökdü və üzünü onun üzünə yaxınlaşdıraraq dedi:

– Ana, əzizim, bağışlayın, sizi yuxudan oyatdım, bir daha belə iş eləməyəm. Məni Mavra Kuzminişna göndərdi, yaralı zabitlər gətiriblər, icazə verirsinizmi? Onların getməyə yeri yoxdur. Mən bilirəm ki, siz icazə verərsiniz... – Nataşa nəfəsini dərmədən tez-tez danışırdı.

Qrafınyaya:

– Necə zabitlər? Kimi gətiriblər? – deyər soruşdu. – Heç bir şey başa düşmürəm.

Nataşa güldü. Qrafınyaya da bir balaca gülümsədi.

– Mən bildirdim ki, siz icazə verərsiniz... belə, mən onlara elə belə də deyərəm. – Nataşa anasını öpüb ayağa qalxdı və qarıya sarı getdi. Zalda atasına rast gəldi, qraf pis bir xəbərlə evə qayıtmışdı.

O, dərddə bir halda dedi:

– Getmədik, getmədik, gör axırda iş nə yerə gəlib çatdı, klub da bağlanmış, poliç işçiləri də şəhərdən gedirlər.

Nataşa ondan soruşdu:

– Ata, mən yaralıları evə gətirmişəm, eybi yoxdur ki?

Qraf dalğın halda:

– Nə eybi olacaq, – dedi, – məsələ bunda deyil. İndi xahiş edirəm ki, boş-boş şeylərlə məşğul olmayasan, şeyləri qablaşdırmağa kömək eləyəsən, səhər getməliyik, getməliyik... – Qraf baş lakeyə də, nökrələrə də belə bir əmr verdi. Qayıdıb gəlmiş Petya nahar vaxtı eşitdiyi yeni xəbərləri danışmağa başladı.

O deyirdi ki, bu gün Kremldə camaata silah paylayırdılar. Rastopçin öz afişasında vuruşmadan iki gün əvvəl car yazsa da, artıq əmr verilmişdir. Deyəsən, səhər çəkdircəyini camaat hamısı silahla Tri Qoriya gedəcəkdir, orada böyük vuruşma olacaq.

Petya bunları söylərkən qrafınyaya onun sevinc ifadə edən qızarmış üzünə qorxa-qorxa, həm də dəhşətlə baxırdı. Qrafınyaya bildirdi ki, əgər o, Petyaya – “bu vuruşmaya getmə” desə (o, Petyanın bu vuruşmaya sevindiyini görürdü), Petya kişilərdən, namusdan, vətəndən inadla, mənalı-mənasız sözlər söyləməyə başlayacaq, o da buna etiraz edə bilməyəcək, iş pozulub xarab olacaq. Buna görə də qrafınyaya işləri düzəldib bu vuruşmaya kimi şəhərdən gedəcəyinə, Petyanı öz müdafiəçisi və himayəçisi kimi özü ilə aparacağına ümid edərək, heç bir söz demədi. Nahardan sonra qrafı öz yanına çağırırdı, ağlaya-ağlaya

ona yalvarıb dedi ki, tezliklə, əgər mümkünsə, elə bu gecə məni buradan apar. Bu vaxta kimi o, heç qorxmadığını söylərdi, indi isə sevon qadına xas olan qeyri-ixtiyari bir hiyləgərliklə “Bu gecə şəhərdən getməsəm, qorxudan ölərəm”, – deyirdi. İndi o, doğrudan da, hər şeydən qorxurdu.

XIV

Qızının yanına gələn m-me Schoss Myasnitkaya küçəsində, çaxır dükənlərinin kantoru qabağında gördüklərini söyləyərək qrafınyanı daha çox qorxutdu. O deyirdi ki, küçə ilə evə qayıdarkən çaxır dükənlərinin kantoru qabağına yığılmış sərxoş camaatın əlindən keçib getmək mümkün deyildi. Bir araba tutub, başqa bir küçə ilə evə gəldim. Arabaçı da deyirdi ki, camaat çaxır kantorida çaxır çələklərini sındıraraq dağılırdı, çünki belə əmr olunubmuş.

Nahardan sonra Rostovgilin evində olan adamların hamısı həvəslə, həm də tələsə-tələsə işə girişib, şeyləri qablaşdırmağa başladı. Qoca qraf da dayanmadan evdən həyətdə, həyətdən evə gedir, tələsə-tələsə iş görən nökrələrin üstünə mənasız yerə çığır, onları daha artıq tələsdirirdi. Petya həyətdə şeylərin arabalara yüklənməsinə nəzarət edirdi. Sonya isə qrafın bir-birinə zidd olan sərəncamları qarşısında nə edə-cəyini bilməyərək, özünü lap itirmişdi. Nökrələr çığıra-çığıra, bir-birilə höcətləşə-höcətləşə, hay-küy sala-sala otaqlarda və həyətdə qaçırdılar. Nataşa hər işdə göstərdiyi bir ehtirasa birdən işə girişdi. Əvvəlcə onun şeyləri qablaşdırmaq işinə qarışmasına şübhə ilə baxdılar. Hamı onun yenə də zarafat edəcəyini gözləyir, sözü baxmaq istəmədi, lakin o, inad və ehtirasa sözünün yerinə yetirilməsini tələb edirdi, acıqlanırdı, sözü baxılmadığından az qalırdı ki, ağlasın. Nəhayət, o, iş ciddi girişdiyinə hamını inandıra bildi. Nataşa birinci qəhrəmanlığı xalçaları qablaşdırmaqda göstərdi. Bu qəhrəmanlıq çox böyük şeylə başa gəlmiş və ona hökm etmək haqqını vermişdi. Qrafın evində qiymətli gobelins¹ və İran xalçaları vardı. Nataşa işə başlarkən zalda iki açıq qutu vardı, bunlardan birinə ağıza kimi çini qablar, o birisinə də xalça yığılmışdı. Çini qablar hələ stol üstündə çox idi, elə bir ucdan da götürürdülər. Bunları ayrı bir qutuya qablaşdırmaq lazım idi, nökrələr qutu gətirməyə getdilər.

¹ Qobelen. Üstündə bədii şəkillər olan divar xalçası

Nataşa:

– Sonya, – dedi, – sən bir dayan, biz elə belə də qablaşdırı bilərik.

Bufetçi:

– Yox, – dedi, – xanım, olmur, biz eləmişik.

– Siz bir dayanın, rica edirəm, – Nataşa kağıza bükülüb, qutuya qoyulan nimçələri və boşqabları çıxartmağa başladı:

– Nimçələri xalçaların arasına qoymaq lazımdır.

Bufetçi:

– Hələ xalça o qədərdir ki, – dedi, – üç qutu da lazım olacaq.

– Sən bir dayan, rica edirəm. – Nataşa cold qabları bir-bir götürüb

baxdı. Kiyev boşqabını görüb dedi: – Bu qoy dursun. – Sakson nimçəsinə baxaraq, – bunu xalçaların arasına qoyun, – dedi.

Sonya məzəmmətlə:

– Nataşa, sən bir geri dur, yaxşı da, biz özümüz qablaşdırırıq, – dedi.

Baş lakey də:

– Eh xanım qız, – deyərək öz narazılığını bildirdi, lakin Nataşa öz bildiyini elədi. Bütün şeyləri qutudan çıxartdı, sonra yenə də tez-tez yığmağa başladı və bu qərara gəldi ki, pis xalçaları, artıq qabları heç götürmək lazım deyil. Doğrudan da, heç aparılmasına dəyməyən bütün ucuz şeyləri qırağa qoyduqdan sonra bütün qiymətli şeyləri iki qutuya yerləşdirdilər. Ancaq xalça yığılan qutunun qapağı örtülmüşdü. Xalçadan götürmək olardı, lakin Nataşa öz istədiyini eləmək istəyirdi. Şeyləri təzədən götürüb qoyur, qutunun qapağını basırdı, bufetçini və şey qablaşdırmağa gətirdiyi Petyanı qutunun qapağından basmağa məcbur edir, özü də var qüvvəsini sərf edirdi.

Sonra yenə də ona deyirdi:

– Nataşa, yaxşı da. Mən görürəm ki, sən haqlısan, xalçadan birini çıxart.

Nataşa isə bir əli ilə tərlə üzünə tökülmüş saçlarını yığışdırır, o biri əli ilə qutunun qapağını basaraq çığırdı:

– Yox, çıxarmıram. Petya, bassana, bərk bas! Vasiliç, bas!

– Nəhayət, qutunun qapağı örtüldü. Nataşa çəpik çalaraq sevincindən çığırdı və gözləri yaşla doldu. Ancaq bu bircə saniyə davam etdi. O, dərhal başqa bir işə girişdi. İndi hamı ona tamamilə inanırdı, qrafa da deyəndə ki, Natalya İlinişna sizin verdiyiniz əmri rədd etmişdir, – o daha açıqlanırdı. Nökərlər də arabaya yüklənmiş şeylərin az-çoxluğunu, şeylərin arabada bağlanmış-bağlanmamasını gölib ondan

soruşurdular. Nataşanın verdiyi sərəncamlar nəticəsində iş yaxşı gedirdi. Görəksiz şeylər evdə qalır, ən qiymətliləri isə çox sıx halda qutulara qablaşdırılırdı.

Gecədən xeyli keçmişdi, lakin hamı nə qədər əlləşsə də, hələ şeylərin hamısı yığılıb hazırlanmamışdı. Qrafına yatmışdı. Qraf da yola düşməyi səhəyə qoyaraq yatmağa getdi.

Sonya və Nataşa soyunmadan istirahət otağında yatmışdılar.

Gecə Povarskaya küçəsilə yenə bir yaralı aparırdılar. Mavra Kuzminişna darvaza qabağında durmuşdu. Yaralı olan kolyaskanı Rostovgilin həyətinə sürdürmək istədi. Mavra Kuzminişnanın fikrincə, bu yaralı çox görkəmli adamdı, çünki onu kolyaskada gətirmişdilər, üstünü də döşlüklə tamamilə örtmüşdülər, kolyaskanın günlüyünü də endirmişdilər. Kozlada, sürücünün yanında qoca, hörmətli bir kamerdiner oturmuşdu. Daldan gələn arabada isə bir həkim, iki əsgər vardı.

Qarı kozlada oturan qoca xidmətçiyə dedi:

– Buyurun, bizə, buyurun. Ağalar gedirlər. Bütün ev boş qalır.

Kamerdiner ah çəkdi:

– Bilirsinizmi, deyəsən, heç aparıb çıxara bilməyəcəyik. Moskvada bizim öz evimiz də var, ancaq uzaqdadır, içində də heç kəs olmur.

Mavra Kuzminişna yenə dedi:

– Buyurun, gəlin bizə, bizim ağaların hər şeyi var, rica edirəm, buyurun. – Sonra əlavə etdi: – Yarası çox ağırdırımı?

Kamerdiner əlini yellədi.

– Deyəsən, heç aparıb çıxara bilməyəcəyik. Hakimdən soruşmaq lazımdır. – Kamerdiner kozladan düşüb, arabaya yaxınlaşdı.

Həkim:

– Yaxşı, – deyərək razılıq verdi.

Kamerdiner yenə də kolyaskaya sarı gedib, yaralıya baxdı, başını yırğaladı, sürücüyə dedi ki, atları həyəətə sür, özü isə Mavra Kuzminişnanın yanında dayandı.

Mavra Kuzminişna dedi:

– Ya həzrət İsa, özün dada yet!

Qarı onlara yaralını evə aparmağı təklif etdi:

– Ağalar heç bir şey deməz... – lakin yaralını pilləkəndən yuxarı çıxartmaq olmazdı, buna görə də onu fligele aparıb, m-me Schossun indi boş olan otağına qoydular. Bu yaralı knyaz Andrey Bolkonski idi.

Moskvanın son günü idi. Bayırda ürəkəçən aydın payız havası vardı. Bazar günü idi. Adi bazar günlərində olduğu kimi, indi də bütün kilsələrdə zəng səsləri günorta ibadətini başladığını xəbər verirdi. Sanki hələ heç kəs Moskvanın başına nələr gələcəyini başa düşə bilirdi.

Yalnız cəmiyyətin vəziyyətini həmişə öz varlığında əks edən iki şey Moskvanın nə vəziyyətdə olduğunu göstərirdi. Bunlardan biri qara camaat, yəni kasıb adamlar zümresi, ikincisi isə şeylərin qiyməti idi. Səhər tezdən fəhlələr, nökarlar, kəndlilər böyük bir izdihamla Tri Qoriya getmişdilər. Məmurlar, ruhani məktəb tələbələri, zadəganlar da onlara qoşulmuşdular. Bütün bu adamlar orada xeyli durduqdan, Rastopçinin gəlmədiyini gördükdən və Moskvanın düşməne tərk ediləcəyinə qəti surətdə inandıqdan sonra şəhərə, meyxana və aşxanalara dağılmışdılar. Bu gün şeylərin qiyməti də vəziyyətin nə şəkildə olduğunu göstərirdi. Silahın, qızılın, arabanın, atın qiyməti get-gedə artırdı, kağız pulun, şəhər şeylərinin qiyməti isə get-gedə düşürdü. Belə ki, günorta çağı elə hallar olurdu ki, mahud kimi bahalı şeyləri arabacılar müftəcə gizli daşıyıb aparırdılar, kəndli atını isə 500 manata alırdılar, mebeli, güzgünü, bürünc şeyləri havayığa verirdilər.

Rostovgilin indi yaşadığı köhnə, dolu evlərində əvvəlki həyatın pozulması çox zəif bir şəkildə ifadə olunurdu. Adamlar haqqında bunu demək olar ki, gecə o qədər nökerdən ancaq üçü yox olmuşdu, lakin heç bir şey oğurlanmamışdı. Şeylərin qiyməti məsələsində də bunu qeyd etmək olar ki, kəndlərdən gələn 30 araba böyük bir dövlət hesab olunurdu. Buna çoxları həsəd edir və bu arabaları almaq üçün Rostovgila çox böyük pul təklif edirdilər. Arabalara böyük pul təklif edilməsindən başqa, axşamdan və sentyabrın 1-də səhər tezdən Rostovgilin həyatına yaralı zabitlərin göndərdiyi dənsiklər və xidmətçilər, hələ də Rostovgilin evlərində və qonşu evlərdə yerləşən yaralılar özləri gəlib, Rostovgilin nökarlarına yalvarırdılar ki, Moskvadan çıxmaq üçün onlara araba verilməsini qrafdan xahiş etsinlər. Baş lakey isə yaralılara yazığı gəlsə də, onların xahişini qəti surətdə rədd edərək, deyirdi ki, mən bunu cəsarət edib, heç qrafa söyləyə də bilmərəm. Moskvada qalan yaralılara adamın nə qədər yazığı da gəlsə, aydın görünürdü ki, onlara bir araba versən, ikinci, üçüncü arabanı verməməyə səbəb ola bilməz, onda görək hamısını, hətta öz ekipaj-

larını da versən. Otuz araba bütün yaralıları xilas edə bilməzdi. Belə ümumi fəlakətdə isə adam özü, öz ailəsi haqqında düşünməyə bilməz. Baş lakey öz ağasının əvəzində belə düşünürdü.

Qraf İlya Andreyeviç ayın birində səhər yuxudan durub ancaq səhərə yaxın gözüne yuxu gedən qrafını oyatmamaq üçün, əyində bənövşəyi ipək xalat, yavaşca yataq otağından çıxıb evyana getdi. Yüklənib kəndirlə bağlanmış arabalar həyətdə, ekipajlar isə evyanın qabağında durmuşdu. Baş lakey qapının qabağında dayanıb qoca bir dənsiklə və qolu sarıqlı, solğun bənizli, cavan bir zabitlə danışırdı. Qrafı görə kimi zabitə və dənsikə, çəkilib getmələri üçün, ciddi və zəhmli bir işarə etdi.

Qraf əlini daz başına çəkərək, zabitə və dənsikə mehribanca baxıb onları başı ilə salamladı (o, yeni adamları sevirdi).

– Vasiliç, – dedi, hər şey hazırımı?

– Zati-aliləri, hazırdır, istəyirsiniz atları lap bu saat qoşdurum.

– Çox gözəl, qrafınıya da yuxudan durar, yola düşürük! – Sonra zabitə döndü: – Siz nə istəyirsiniz, cənab? Siz bizim evimizdə yerləşmisinizmi? – Zabit qabağa yeridi. Onun solğun üzünü birdən qıpqırmızı qızardı.

– Qraf, iltifat buyurub, icazə verin... siz Allah... arabalarınızın birində özümə yer eləyim. Özümlə heç bir şey götürməmişəm... Arabanın üstündə də gedə bilərəm... – Zabit sözünü deyib qurtarmamışdı ki, dənsik də öz ağası üçün etdiyi cəyni xahişlə qrafa müraciət etdi.

Qraf tələsə-tələsə:

– Hə, hə, düzələr. Mən buna çox şadam, çox şadam. Vasiliç, sən sərcənc ver, qoy orada bir, ya iki arabanı boşaltsınlar... qoy orada... yaxşı da... nə lazımsa... – deyərək qeyri-müəyyən bir ifadə ilə ömrə oxşar bir şey söylədi. Elə o anda zabitin odlu bir dil ilə qrafa təşəkkür etməsi qrafın verdiyi əmri möhkəmləndirdi. Qraf dönüb ətrafına baxdı. Həyətdə, darvaza qabağında, fligelin pəncərələrində yaralılar və dənsiklər görünürdü. Onlar hamısı qrafa baxır, hamısı da yavaş-yavaş qrafa sarı gəlirdi.

– Zati-aliləri, buyurun qallereyaya, oradakı şəkilləri nə edək, necə əmr edirsiniz? – deyərək baş lakey soruşdu. Qraf onunla bərabər evə girdi və getmək istəyən yaralıların xahişini yerinə yetirmək haqqında verdiyi əmrini döndə-döndə təkrar etdi.

Sonra da, sanki kiminsə onun söyləyəcəyi sözləri eşidəcəyindən qorxaraq, yavaşca sirlə bir səsle əlavə etdi:

– Nə olar ki, şeylərdən bəzisini arabalardan götürmək olar...

Qrafıya saat 9-da yuxudan ayıldı, qrafıyanın keçmiş ev qulluq-cusu və onun həyatında jandarm şefi vəzifəsini ifa edən Matryona Timofeyevna vaxtilə öz xanım qızı olan qrafıyanın yanına gəlib dedi ki, Marya Karlovna çox incimişdir, sonra bunu da əlavə etdi ki, xanım qızın yay paltarları ilə burada qalmaq olmaz. Qrafıya m-mə Schossun niyə incidiyini soruşarkən, məlum oldu ki, onun sandığını arabadan geri götürmüşlər, bütün yüklü arabaların da kəndirini açib, şeyləri təzədən evə qaytarırlar. Arabalara yaralıları yığırlar; bu əmri də qraf öz sadələşməsinə görə vermişdir. Qrafıya ərinə yanına çağırırdı.

– Bu nədir, əzizim, eşidirəm ki, şeyləri arabalardan düşürürlər?

– Bilirsənmi, *ma chère*¹, mən sənə gör nə demək istəyirdim... *ma chère* qrafınyacığım... mənim yanıma zabıt gəldi, xahiş elədilər ki, yaralıları üçün bir neçə araba verim. Bu şeylər ki var, bunların hamısını yenə alıb düzəltmək olar, amma o yaralıları burada qalsa necə olar, bir özün fikirləş!.. Bilirsənmi, bizim həyəətə, onları biz özümüz çağırıb gətirmişik... zabıtlar var... bilirsənmi, mən elə düşünürəm ki, doğrudan da, *ma chère*, bax, *ma chère*... qoy onları aparsınlar... biz haraya tələsirik axı? – Məsələ pul haqqında gedəndə qraf həmişə qorxa-qorxa danışdığı kimi indi də bu sözləri qorxa-qorxa dedi. Qrafıya bu cür danışığa artıq adət etmişdi. Qraf həmişə belə bir ifadədən sonra uşaqları iflasa uğradacaq, ya bir qallereya, ya oranjeraya tikdirər, ya evdə teatr qurdurur, ya da musiqi təşkil edərdi. Qrafıya da həmişə bu qorxa-qorxa söylənilən sözlərdən sonra qrafa etiraz etməyi özünə borc bilirdi.

O həm itaətkar, həm də ağlar bir vəziyyətə alıb ərinə dedi:

– Qraf, bir qulaq as, sən işi o yerə gətirib çıxartdın ki, evə heç pul verən olmadı, indi də bizim – uşaqların bütün var-yoxunu məhv etmək istəyirsən. Axı sən özün deyirsən ki, evimizdə 100 min manatlıq şey var. Əzizim, mən buna razı deyiləm, razı deyiləm! İndi daha özün bil! Yaralılardan ötrü hökumət var. Onlar bunu bilirlər. Bir ora bax! Bizimlə üzbəüz olan Lapuxingil hələ üç gün əvvəl bütün şeylərini təmizcə yığışdırıb aparıblar. Adamlar belə eləyirlər. Axmaq elə bircə bizik. Mənə yazığın gəlmirsə, heç olmasa, uşaqlara yazığın gəlsin.

Qraf əllərini yelləyərək, heç bir söz deməyib otaqdan çıxdı.

¹ Əzizim

Qraf otaqdan çıxarkən Nataşa içəri girdi:

– Ata, siz nə barədə danışırıdınız?

Qraf acıqlı-acıqlı dedi:

– Hər nə danışırıdım, sənə nə!

– Mən eşitdim. Anam axı niyə razı olmur?

Qraf çığırdı:

– Axı sənə nə? – Nataşa pəncərəyə sarı gedib fikrə daldı.

O, pəncərədən bayıra baxaraq dedi:

– Atacan, Berq bizə gəlmişdir.

XVI

Rostovgilin yeznəsi Berq indi Vladimir və Anna ordenli polkovnik idi. O, yenə də əvvəlki rahat və xoş qulluğunda idi. İkinci korpus qərargahı rəisinin birinci şöbə müavini yanında qərargah rəisinin müavini idi.

Berq sentyabrın 1-də ordudan Moskvaya gəlmişdi.

Moskvada onun heç bir işi yox idi, lakin o görürdü ki, hamı icazə alıb ordudan Moskvaya gedir və orada nə işə edir. O da icazə alıb ev və ailə işləri üçün Moskvaya gəlməyi lazım bildi.

Berq bir cüt harın səmənd at qoşulmuş öz səliqəli drojkasını düz qayınatasının həyətinə sürdürdü, bir knyazın da eynən belə səmənd atlı drojkası vardı. Drojkasından düşüb həyətdəki arabalara diqqətlə baxdı və evvana qalxarkən təmiz burun yaylığını çıxarıb ucunda bir düyün vurdu.

Berq qabaq otaqdan tələsmədən qonaq otağına keçib qrafı qucaqladı, Nataşanın və Sonyanın əlini öpüb tez qrafıyanın kafını soruşdu.

Qraf dedi:

– İndi nə kef? Yaxşı, danış görək nə var, nə yox, qoşun nə haldadır? Gerimi çəkilib, ya yenə vuruşma olacaqdır?

Berq:

– Ata can, – dedi, – yalnız Allah-təala özü vətənin taleyini həll edə bilər. Ordu qəhrəmanlıq hissilə alışıb yanır, rəhbərlər də indi, necə deyirlər, müşavirə etməyə yığışmışlar. Nə olacağı məlum deyil. Lakin, atacan, ümumiyyətlə, mən sizə deyim ki, ayın 26-dakı vuruşmada bizim qoşunların göstərdiyi qəhrəmanlıq ruhu Rusiya qoşunun əsl qədim mərdliyidir ki, bunu təsvir etməyə söz tapmaq mümkün deyil... Mən sizə deyim ki, atıcan, – (Berq bu yerdə yumruğunu

dösünə vurdu, onun yanında nə isə nağıl edən bir general da yumruğunu beləcə döşünə vurmuşdu, ancaq Berq bir az gecikmişdi, çünki o, "Rusiya qoşunu" sözlərini söylərkən döşünə vurmali idi) mən sizə açıq deyim ki, biz rəislər nəinki əsgərləri vuruşmaya qovmalı və ya buna bənzər bir şey etməli olmurduq, hətta biz güclə o, o... bəli, o mərd və qədim qəhrəmanlığın qabağını ala bildik. – Son sözləri o, tez-tez dedi. – General Barklay-de-Tolli hər yerdə qoşunun qabağında öz hayatını qurban verirdi, mən bunu sizə deməliyəm. Bizim korpus isə təpənin döşündə idi. Siz bunu bir təsəvvür edin! – Berq bu müddət ərzində başqalarından eşidərək yadında saxladığı bütün söhbətləri danışdı. Nataşa gözlərini çəkəndən Berqə baxır, sanki onun üzündə hansı bir məsələnin isə həllini axtarırdı. Bers isə bu baxışdan özünü itirirdi.

Berq Nataşaya baxaraq və sanki onun hüsn-rəğbətini qazanmaq üçün, onun inadlı baxışlarına qarşı gülümsəyərək dedi:

– Ümumiyyətlə, Rusiya əsgərlərinin göstərdiyi bu qəhrəmanlığı təsəvvür etmək olmaz, bu tərifə layiq bir qəhrəmanlıqdır! "Rusiya Moskvada deyil, Rusiya onun oğullarının qəlbindədir!". Atacan, elədirmi?

Bu zaman qrafinya yorğun və narazı bir halda istirahət otağından çıxdı. Berq cəld ayağa qalxıb qrafinyanın əlini öpdü, onun kefini soruşdu və başını yırğalamaqla rəğbətini ifadə edərək qrafinyanın yanında dayandı.

– Bəli, anacan, mən sizə doğrusunu deyim ki, bu hər bir rus üçün ağır və kədərli bir dövrdür. Lakin nə üçün belə narahat olursunuz? Getməyə hələ vaxtınız var...

Qrafinya ərinə sarı dönüb dedi:

– Mən başa düşürəm ki, bu gədələr nə qayırlar? İndicə mənə dedilər ki, hələ heç bir şey hazır deyil. Axı bir adam görək sərəncam versin. Bax, Mitinka belə yerdə lazımdır! Bu gədələr ki, belə başlayıb, bu iş heç qurtarmayacaq!

Qraf isə demək istədi, lakin özünü saxladı. Staldan qalxıb qafiyaya sarı getdi.

Berq bu vaxt burnunu silmək bəhanəsilə yaylığını çıxardıb ucundakı dünyənə baxdı, dərdli-dərdli, həm də mənalı bir halda başını yırğalayaraq fikrə getdi.

– Atacan, mənim sizdən böyük bir xahişim var.

Qraf dayandı:

– Nədir ki?

Berq gülə-gülə dedi:

– İndicə mən Yusupovun evinin qabağında keçirdim. Onun təsərrüfat müdiri mənim tanışımdır. Qabağıma yüyürüb xahiş etdi ki, bəlkə, bizdən bir şey alarız. Mən də, bilirsinizmi, elə sadəcə maraqlandığım üçün drojkadan düşüb içəri girdim. Gördüm ki, orada bir şifoner, bir də tualet stolu var. Bilirsinizmi, Veruşka bunu nə qədər istəyirdi və biz bu barədə nə qədər mübahisə etmişdik (Berq şifonerdən və tualet stolundan bəhs edərkən, qeyri-ixtiyari öz rahatlığını təsəvvür edib, şən bir ifadə ilə danışmağa başladı). Necə də gözəl şeylərdir! Bilirsinizmi, məxfi ingilis açarı ilə açılıb-örtülür! Veruşka beləsinə çox istəyirdi. Mən istəyirəm ki, bunları ona hədiyyə aparam. Sizin həyətinizdə mən çoxlu kəndli gördüm. Rica edirəm, onlardan birini mənə verin, mən ona yaxşı xərclik verərəm və ...

Qraf üz-gözünü qırışdırıb boğazını arıtladı.

– Qrafinyadan icazə alın, mən sərəncam vermirəm.

Berq:

– Əgər çətindirsə, – dedi, – rica edirəm, lazım deyil. Mən ancaq çox istəyirdim ki, onları Veruşka üçün alam.

Birdən qraf:

– Hamınız cəhənnəm olun, cəhənnəm olun, cəhənnəm olun, bir də cəhənnəm olun!.. Başım hərlənir – deyər qışqırıb otaqdan çıxdı.

Qrafinya ağladı.

Berq:

– Bəli, bəli, anacan, çox ağır zəmanədir! – dedi.

Nataşa da atası ilə bərabər otaqdan çıxdı, sanki o nəyi isə çətinliklə təsəvvür edərək əvvəl atasının ardınca getdi, sonra isə aşağı yüyürdü.

Petya eyvanda durub, Moskvadan gələn nöqərlərin silahlanması ilə məşğul idi. Yüklü arabalar yenə də həyətdə idi. Onlardan ikisinin kəndiri açılmışdı, bir arabanın üstünə bir zabit qalxır, dənsik də ona kömək edirdi.

Petya Nataşadan soruşdu:

– Sən bilirsenmi niyə? (Nataşa başa düşdü ki, Petya atası ilə anasının nədən ötrü dalaşdıqlarını nəzərdə tutur.) Nataşa cavab vermədi.

Petya:

– Ona görə ki, atam istəyirdi bütün arabaları yaralılara versin, – dedi. – Vasiliç mənə dedi. Məncə...

Birdən Nataşa üzünü Petyaya çevirərək hiddətlə çığırdı:

– Məncə, məncə bu elə bir rəzalət, elə bir alçaqlıq, elə bir... daha mən bilmirəm. Yoxsa biz alman-zadiq? – O, hirsindən hönkürtü ilə ağladı, boğazı titrədi, sonra zəifləyəcəyindən və öz acığını boş-boşuna sərf edəcəyindən qorxaraq tez dönüb pilləkənlərlə yuxarı yüyürdü. Nataşa acığından eybəcərleşmiş bir sifətlə, bir fırtına kimi otağa girəndə Berq qrafınyanın yanına oturub bir qohum kimi hörmətlə ona təsəlli verirdi, qraf da, əlində trubka, otaqdan gəzişirdi. Nataşa sürətli addımlarla anasına yaxınlaşıb çığır-a-çığır dedi:

– Bu rəzalətdir! Bu alçaqlıqdır! Mən inanmıram ki, siz belə bir əmr verəsiniz.

Berq və qrafınyaya təəccüblə, həm də qorxmış halda Nataşaya baxdı. Qraf pəncərə qabağında dayanıb qulaq asmağa başladı.

Nataşa yenə də çığırırdı:

– Anacan, belə olmaz! Bir həyətə baxın! Onlar qalırlar!

– Sənə nə olub? Onlar kimdir? Sən nə istəyirsən?

– Yaralılar qalıb, yaralılar! Anacan, belə olmaz, bu nəyə oxşayır...

Yox, anacan, əzizim, belə olmaz, rica edirəm əfv edin, əzizim... Anacan, bu apardığımız şeylər axı bizim nəyimizə lazımdır! Siz bir baxın, görün həyətdə nələr olur... Anacan!.. Bu ola bilməz!..

Qraf pəncərə qabağında dayanıb üzünü çevirmədən Nataşanın sözlərinə qulaq asırdı. Birdən o, burnunu çəkərək, üzünü pəncərəyə yaxınlaşdırdı.

Qrafınyaya qızına baxdı. Nataşanın üzündən anasının yerinə xəcalət çəkdiyini, həyəcan içində olduğunu gördü və ərinin indi ona nə üçün baxmadığını başa düşdü, sonra özünü itirmiş halda ətrafına göz gəzdirdi və hələ də tamamilə təslim olmayaraq dedi:

– Ah, nə istəyirsiniz gedin eləyin! Yoxsa mən sizə mane oluram!

– Anacan, əzizim, mənə əfv edin.

Qrafınyaya qızını itələyib qrafın yanına getdi və bir müqəssir kimi başını endirərək dedi:

– Mon cher, sən necə lazımdır sərəncam ver... Mən axı bunu bilmirəm.

Qrafın sevincindən gözləri yaşarmışdı, o:

– Yumurta... yumurta toyuğu öyrədir... – deyərək arvadını qucaqladı, qrafınyaya da xəcalətdən üzünü ərinin sinəsində gizlətdi.

Nataşa soruşdu:

– Atacan, anacan! Gedib sərəncam verimmi? Hə? Biz hər halda ən lazım olan şeylərin hamısını götürürük...

Qraf başı ilə öz razılığını bildirdi. Nataşa, qorelki oyununda qaçdığı kimi, sürətlə yüyürə-yüyürə zalın içindən keçib, qabaq otağa, oradan da pilləkənlərlə yenərək həyətə getdi.

Adamlar Nataşanın başına yığışdılar, heç kəs onun verdiyi əmrə inanmaq istəmirdi. Nəhayət qraf özü gəlib, arvadının adından Nataşanın sözünü təsdiq etdi və dedi ki, bütün arabaları yarahlara verin, sandıqları isə orzaq damına aparın. Nökərlər əmri başa düşüb, həvəslə bu təzə işə girişdilər. Qulluqçular bu indi nəinki qərribə görünmürdü, əksinə, onlara elə gəlirdi ki, heç başqa cür ola bilməzdi. Eynilə bunun kimi də on beş dəqiqə əvvəl yaralıları qoyub şeyləri aparmaq heç kəsə qərribə görünmürdü, əksinə, onlara elə gəlirdi ki, elə belə də olmalıdır.

Bütün ev adamları, sanki qabaqcadan bu işə başlamadıklarının əvəzini çıxaraq, böyük bir səylə yaralıları arabalarda yerləşdirməyə girişdilər. Yaralılar otaqlardan çıxıldılar, sevinə-sevinə arabaların ətrafına yığışdılar. Qonşu evlərə də səs düşdü ki, araba var və Rostovgilin həyətinə başqa evlərdən də yaralılar gəlməyə başladı. Yaralılardan çoxu xahiş edirdi ki, şeyləri arabadan düşürməyin, biz şeylərin üstündə oturarıq. Lakin şeyləri artıq arabalardan boşaltmağa başlamışdılar, bunu daha saxlamaq olmazdı. Bir də indi şeylərin hamısını, ya yarımsı qoyub getməyin heç bir əhəmiyyəti yox idi. Qab-qacaq, bürünc şeylər, şəkillər və güzgülər qablaşdırılmış sandıqlar arabalardan boşaldılmış, həyətdə qalmışdı. Dünən gecə bu şeyləri nə qədər əziyyətlə qablaşdırıb hazırlamışdılar. Qalan arabalardan da hansı şeyləri boşaltmağın mümkün olduğunu axtarırdı və təyin edirdilər, arabalar da bir-birinin ardınca boşaldılıb yarahlara verildi.

Təsərrüfat müdiri deyirdi:

– Dördünü yenə götürmək olar. Mən öz arabamı verirəm, onları qoyub getmək olmaz ki!

Qrafınyaya:

– Mənim qarderob arabamı da verin, – dedi, – Dunyaşa karetda mənimlə otur.

Qarderob arabasını da veridilər və onu iki ev aralıda olan yaralıların ardınca göndərdilər. Bütün ev adamları və xidmətçilər sevinirdilər. Nataşa da sevincindən bilmirdi nə etsin. O, çoxdandı ki, belə bir sevinc duymamışdı.

Nökərlər bir sandığı karetin dal tərəfində, lakey duran ensiz bir yerə qoyaraq deyirdilər:

– Axı bunu necə bağlayaq?

Nataşa soruşdu:

– O sandında nə var?

– Qrafın kitabları.

– Qoyun qalsın. Vasiliç götürüb içəri qoyar. Bunu aparmaq lazım deyil.

Briçka adamları dolu idi, heç bilmirdilər Pyotr İliç harada oturacaqdır.

Nataşa çığıra-çığıra deyirdi:

– O, qozlarda oturur, Petya, sən qozlarda oturarsan, yaxşımı?

Sonya da durmadan çalışırdı, lakin onun çalışması ilə Nataşanın çalışması arasında olan məqsəd tamamilə başqa-başqa idi. Sonya arabadan düşürülən və evdə qalan şeyləri qrafınyanın təklifi üzrə qeyd edirdi. Həm də çalışırdı ki, özü ilə mümkün qədər çox şey götürsün.

XVII

Rostovgilin yüklənmiş dörd ekipajı saat 2-də qapının qabağında hazır idi. Yaralıları daşıyan arabalar bir-birinin ardınca həyətdən çıxırdı.

Knyaz Andreyin mindirildiyi kolyaska eyvanın qabağında keçərək SONYANIN diqqətini cəlb etdi. Sonya bu zaman bir qulluqçu qız ilə bərabər karetdə qrafınyanın yerini düzəldirdi. Qrafınyanın bu iri, hündür kareti qapının qabağında dayanmışdı.

Sonya başını karetin pəncərəsindən çıxarıb soruşdu:

– Bu kimin kolyaskasıdır?

Qulluqçu qız dedi:

– Xanım qız, olmaya siz bilmirsiniz? Knyaz yaralanmışdır, gecə bizdə qalmışdı, indi o bizimlə gedir.

– Hansı knyaz? Familiası nədir?

Qulluqçu qız ah çəkdi:

– Nataşanın keçmiş adaxlısı – knyaz Bolkonski! Deyirlər, ölüm halındadır.

Sonya cəld karetdən çıxıb qrafınyanın yanına yüyürdü. Qrafınya yola çıxmaq üçün geyinib hazırlanmışdı, şalını da örtmüş, şlyapasını da qoymuşdu, yorğun halda qonaq otağında gəzini, ev adamlarını gözləyirdi ki, getməkdən qabaq qapıları örtüb, onlarla bərabər Allaha dua eləsin.

Sonya:

– Maman, – dedi, – knyaz Andrey buradadır, yaralıdır, özü də ölüm halındadır. O da bizimlə gedir.

Qrafınya diksinərək gözlərini açdı, SONYANIN qolundan tutub ətrafına baxdı:

– Nataşa?

Bu xəbərini ilk dəqiqədə həm qrafınya, həm də Sonya üçün ancaq bir əhəmiyyəti vardı: Onlar öz Nataşalarını tanıyırdılar. Nataşa bunu bilsə, nə edəcək? – fikri onları dəhşətə gətirir və bu dəhşət hər ikisinin sevdiyi knyaza bəslədiyi gözəl hissi kölgədə buraxırdı.

Sonya:

– Nataşa hələ bilmir, – dedi, – lakin o, bizimlə bərabər gedir.

– Sən deyirsən, ölüm halındadır?

Sonya başı ilə təsdiq etdi.

Qrafınya SONYANIN qucaqlayıb ağladı.

“Allahın işini bilmək olmaz!” – deyər o düşünür və hiss edirdi ki, əvvəllər adamların gözünə görünməyən qüdrətli bir əl indi baş verən bütün hadisələrdə özünü göstərməyə başlayır.

Nataşa yüyürə-yüyürə otağa girib həvəslə dedi:

– Ana, hər şey hazırdır, gedək, – dedi və üzünü göstərməmək üçün başını öz ridikülünə sarı öydi. Sonya Nataşanı qucaqlayıb öpdü.

Nataşa sualedici bir nəzərlə SONYAYA baxdı.

– Nə var? Nə olub ki?

– Heç bir şey... heç...

Nataşa həssas bir qız idi, o nə isə duymuşdu:

– Məndən ötrü ağır bir xəbəri var?... Nə olub?

Sonya ah çəkib heç bir şey demədi. Qraf, Petya, m-me Schoss, Mavra Kuzminişna və Vasiliç içəri girdilər, qapını örtüb, bir-birinə baxmadan, dinib-danışmadan bir neçə saniyə oturdular.

Qraf hamıdan əvvəl yerindən qalxıb ah çəkdi və ikonaya baxıb xaç vurdu. Hamı onun etdiyini təkrar etdi. Sonra qraf Moskvada qalan Mavra Kuzminişnanı və Vasiliçi qucaqladı. Onlar qrafın əlini və çiyinini öpərkən, qraf həm Mavra Kuzminişnanın, həm də Vasiliçinin küreyinə yüngülcə vuraraq təsəlliverici, lakin aydın eşidilməyən məhrəncə sözlər söyləyirdi. Qrafınya ikona otağına getdi, Sonya içəri girəndə qrafınyanı, divarda tək-tək qalmış ikonalar qabağında dizi üstə çökmüş gördü (ailə rəvayətinə görə ən qiymətli hesab edilən ikonaları Rostovgil özlərlə aparırdılar).

Rostovgillə gedən nöqərlər qalan nöqərlərlə eyvanda və həyətdə vidalaşırdılar. Petya onları xəncərlə və qılıncla silahlandırmışdı. Onlar

şalvarlarının balağını uzunboğaz çəkmələrinə qoymuş, bellərinə də bərk-bərk qurşaq və qayış bağlamışdılar.

Həmişə yola çıxanda olduğu kimi, indi də bir çox şeylər yaddan çıxmış və lazımınca yığışılıb hazırlanmamışdı. İki nəfər lakey də qarını açılmış qapısı və endirilmiş pilləkənin yanında durub xeyli gözləməli oldu. Onlar qrafınıyın kareto məndirmək üçün burada dayanmışdılar. Qulluqçu qızlar da bu zaman əllərində balış və düyüncə evdən kareto, kolyaskaya, briçkaya sarı yüyürür, yenə də geri qaçırdılar.

Qrafınıya deyirdi:

– Həmişə yadlarından çıxarırlar! Sən özün axı bilirsən ki, mən elə otura bilmirəm. – Dünyaşa da dişini dişinə qıçayaraq, heç bir söz demədən, üzündə məzəmmətli bir ifadə ilə cəld kareto girib, qrafınıyanın oturduğu yeri təzədən düzəltməyə başladı.

Qraf da başını yırğalaya-yırğalaya deyirdi:

– Ax, bunlar necə adamdırlar!

Qrafınıya ancaq qoca sürücü Yefimlə yola çıxırdı. İndi Yefim də qozlada oturaraq heç dönüb geriyə də baxmırdı ki, görsün orada nə edirlər. Otuzillik təcrübəsindən o, yaxşı bildirdi ki, “ya Allah, sür görək!” sözünü hələ gec deyəcəklər. Bunu deyəndən sonra hələ iki dəfə atları saxladacaqlar, yaddan çıxmış şey dalınca adam göndərəcəklər, hələ bundan sonra kareti bir də saxladacaqlar, qrafınıya da başını karetin pəncərəsindən çıxarıb ondan xahiş edəcəklər ki, “İsa xatirinə, enişlərlə ehmallı sür”. Yefim bunu bildirdi, ona görə atlarından daha səbrli olaraq (xüsusilə sol yana qoşulmuş Sokol adlı kürən atdan, kürən tək atır və ağzındaki cilovu gəmirirdi), qozlada oturub gözləyirdi. Nəhayət, hamı oturdu, karetin pilləkəninə götürüb içəri atdılar, qapını örtüldülər, mücrü dalınca adam göndərdilər, qrafınıya başını pəncərədən çıxarıb: “İsa xatirinə, enişlərlə ehmallı sür” sözlərini söylədi. Yefim şlyapasını, yavaş-yavaş başından götürüb xaç vurdu. foreytor¹ və bütün başqa adamlar da onun kimi xaç vurdular.

Yefim şlyapasını başına qoyub dedi:

– Ya Allah, sür görək! – Foreytor atları tərptədi. Sağ yana qoşulan at güc verdi, hündür yaylar səsləndi. Kareti yırğalanıb yola düşdü. Lakey atılıb qozlaya mindi. Kareti və bütün ekipajlar hüyətdən daş yola çıxanda bərk silkələndi və küçə ilə üzü yuxarı getdi. Karetdə, kolyaskada, briçkada olan adamlar hamısı qarşısındakı kilsəyə baxıb xaç

vurdular. Rostovgilin Moskada qalan nöqərləri və qulluqçuları ekipajların hər iki tərəfilə gedərək, onları yol salırdı.

Nataşa çox az hallarda indiki kimi bir sevincə duymuşdu. O, qrafınıyanın yanında oturub, ağır-ağır gedən karetdən, tərkd edilən, təşviş və həyəcan içində olan Moskvanın divarlarına baxırdı. Arabir başını karetin pəncərəsindən bayıra çıxarıb arxaya və qabaqda gedən yaralı arabalarına göz gözdürirdi. Hamısından qabaqda isə knyaz Andreyin üstüörtülü kolyaskası görünürdü. Nataşa o kolyaskada knyaz Andreyin olduğunu bilmirdi və hər dəfə öz arabalarının haradan başlanıb harada qurtardığını bilmək üçün gözlərilə bu kolyaskanı axtarırdı.

Kudrinadan, Nikitskayadan, Presnyadan və Podnovinskədən gələn bir neçə araba karvanı görünürdü. Sadovaya küçəsində isə ekipajlar və arabalar iki cərgə gedirdi.

Nataşa arabada və piyada gedən adamlara maraqla baxırdı. Suxarev qülləsi yanından keçəndə birdən o, sevinclə, həm də təəccüblə çığıraraq dedi:

– Bıy, ana, Sonya, bir baxın, o, özüdür!

– Kim? Kim?

Nataşa başını pəncərədən çıxarıb, faytonçu çuxası geymiş, uca-boylu, kök bir adama baxıb dedi:

– Bir baxın, vallah! Bezuxovdur! – Yerişəndən və hərəkətindən o kübar bir adama oxşayırdı. Yanında da frizşinelli, balacaboy, sarıboynuzlu, kosa bir qoca vardı, onlar Suxarev qülləsinin tağı altına keçdilər.

Nataşa:

– Vallah, Bezuxovdur, əynində çuxa, yanında da kosa bir qoca var, – deyirdi. – Vallah, bir baxın, baxın!

– Yox, canım, o deyil. Onun harası Bezuxova oxşayıf? Səfehələm!

Nataşa dediyəndən dönmürdü:

– Ana, mən lap başımı verərəm ki, bu odur! Mən yəqin bilirəm ki, odur! – deyərək o çığıraraq sürücüyə dedi: – Bir dayan, dayan! – Lakin sürücü kareti saxlaya bilmədi, çünki Meşşanskaya küçəsindən araba və ekipajlar çıxdı, onlar Rostovgilin arabacılarının üstünə çığırdılar ki, dayanmasınlar, başqalarını da ləngitməsinlər.

Doğrudan da, Rostovgil bayaqından uzaqda da olsa, Pyeri, ya son dərəcə Pyerə oxşayan, əyninə faytonçu çuxası geymiş bir adam gördülər, o, başını aşağı öyərək küçə ilə gedirdi. Üzündə ciddi bir ifadə vardı, yanında da üst-başından lakeyobənzər balacaboylu, kosa bir

¹ Kareto qoşulmuş qabaq atlardan birinin üstünə minən sürücü

qoca vardı. Qoca karetdən başlarını çıxararaq onlara baxan adamları görüb hörmətlə Pyerin dirsəyinə toxundu və kareti göstərərək ona nə isə dedi. Pyer onun söylədiyini xeyli başa düşmədi, görünür o, çox fikirli idi. Nəhayət, qocanın dediyini başa düşərək karete sarı baxdı və Nataşanı tanıyan kimi, elə o anda ilk təəssürata qapılıaraq, cəld karete tərəf getdi. Lakin on dəqiqə getdikdən sonra görünür yadına nə düşsə, dayandı.

Başını karetin pəncərəsindən bayıra çıxaran Nataşanın üzü azca istehza duyulan bir mehribanlıqla gülümsəyirdi.

Nataşa əlini Pyerə sarı uzadaraq çığırdı:

– Pyotr Kiriliç, gəlin də! Biz sizi tanıdıq! Bu çox təəccüblüdür! Siz haradan belə? Siz niyə beləsiniz?

Pyer karete gedə-gedə, onun əlini tutub öpdü.

Qrafıya həm təəccüblə, həm də Pyerin bu hala düşdüynə təəssüf edərək soruşdu:

– Qraf, sizə nə olub?

Pyer:

– Nə? Nə? Niyə? Heç soruşmayın, – deyərək Nataşaya baxdı. Nataşanın sevinclə gülümsəyən gözləri öz füsunkarlığını onun üzünə saçır (Pyer baxmadan bunu hiss edirdi).

– Yoxsa siz Moskvada qalırsınız? – Pyer dinmədi.

Sonra sualedici bir ifadə ilə dedi:

– Moskvada? Bəli, Moskvada. Sağlıqla qalın.

Nataşa:

– Ah, mən də kişi olmaq istərdim, kişi olsaydım, mən də mütləq sizinlə qalardım, – dedi. – Ah, bu nə yaxşı olardı! Ana, icazə verin mən qalım. – Pyer dalğın halda Nataşaya baxıb nə isə demək istədi, lakin qrafıya ona macal vermədi.

– Siz vuruşmada olmuşsunuz, biz eşitdik.

Pyer:

– Bəli, olmuşdum, – dedi. – Sabah yenə də vuruşma olacaq...

Nataşa onun sözünü kəsərək soruşdu:

– Qraf, axı sizə nə olub? Siz öz-özünüzə oxşamırsınız...

– Ah, soruşmayın, soruşmayın bunu məndən, mən özüm də heç bir şey bilmirəm. Sabah... Yox cy! Sağlıqla qalın, sağlıqla qalın! Çox ağır zəmanədir! – Pyer karetdən geri qalaraq səkiyə tərəf yönəldi.

Nataşa başını pəncərədən içəri salmadan, azca istehza duyulan bir mehribanlıqla gülümsəyərək, sevinə-sevinə ona xeyli baxdı.

Pyer öz evindən yox olandan sonra iki gün idi ki, mərhum Bazdeyevin boş qalmış mənzilində yaşayırdı.

O, Moskvaya qayıtdığını və qraf Rastopçinlə görüşdüynün ertəsi günü yuxudan ayılında harada olduğunu və dünən ondan nə tələb edildiyini xeyli başa düşə bilmədi. Bu zaman qəbul otağında bir neçə adam oturub onu gözləyirdi. Baş lakey gəlib onların adını Pyerə söylərkən, qrafıya Elena Vasilyevnadən məktub gətirmiş bir fransızın da adını çəkdi. Pyer bunu eşidərkən birdən onu dolaylılıq hissi və ümitsizlik bürüdü – onda belə bir hissə qapılmaq adəti vardı. Birdən ona elə gəldi ki, artıq hər şey məhv olmuşdur, hər şey bir-birinə qarışmışdır, hər şey pozulub dağılmışdır. Daha nə haqlı, nə də haqsız var, daha heç bir şey olmayacaq, bu vəziyyətdən heç bir çıxış yolu yoxdur. O, qeyri-təbii bir halda gülümsəyərək və yavaşcadan öz-özünə nə isə söyləyərək, gah ümitsiz bir halda divanda oturur, gah ayağa durub qapıya yaxınlaşır, qapı arasından qəbul otağına baxır, gah da əllərini yelləyərək geri qayıdır, əlinə kitab götürürdü. Baş lakey bir də gəlib dedi ki, qrafıyadan məktub gətirən fransız bircə dəqiqəliyə olsa da, sizi çox görmək istəyir. Bir də mərhum İ.A. Bazdeyevin arvadı tərəfindən adam gəlib kitabların qəbul olunmasını sizdən xahiş edir, çünki xanım Bazdeyeva özü kəndə getmişdir.

Pyer baş lakeyə dedi:

– Hə, hə, bu saat, dayan... Ya yox, yox, get de ki, bu saat gəlir.

Lakin baş lakey çıxan kimi Pyer şlyapasını stolun üstündən götürüb kabinetin dal qapisından bayıra çıxdı. Koridorda heç kəs yox idi. Pyer bütün koridor uzununu pilləkənə qədər getdi, üz-gözünü qırırdıraraq və hər iki əli ilə alını ovaraqla birinci səkiyə qədər endi. Qapıçı qapı qabağında durmuşdu. Pyerin endiyi səkidən başqa bir pilləkənlə dal qapıya getmək olardı. Pyer o pilləkənlə enib həyəətə çıxdı, heç kəs onu görmədi. Ancaq darvazadan bayıra çıxanda ekipajların yanında duran sürücülər, bir də dalandar onu görüb şlyapalarını çıxartdı.

Pyer ona sarı zillənen baxışları hiss edərək, görünməmək üçün başını kola soxan dəvəquşu kimi hərəkət etdi; başını aşağı salıb addımlarını yeyinlədərək küçə ilə getdi.

Bu səhər Pyerə İosif Alekseyeviçin kitablarını və kağızlarını gözdən keçirtmək işi bütün başqa işlərdən mühüm göründü.

O, ilk qabağına çıxan bir drojkaya minib Patriarşiye prudiya getdi; Bazdeyevin evi orada idi.

Pyer hər tərəfdən hərəkət edərək Moskvadan çıxan arabalara baxır və mindiyi köhnə drojkadan sürüşüb yığılmamaq üçün tez-tez öz iri bədənini düzəldərək, məktəbdən qaçan bir uşaq kimi sevinə-sevinə arabaçı ilə danışırdı.

Arabaçı ona dedi ki, bu gün Kremlə silah paylayırlar, sabah bütün camaatı Tri Qorı qarovulxanasına tərəf aparacaqlar, orada böyük vuruşma olacaq.

Patriarşiye prudi məhəlləsinə gələndən sonra Pyer Bazdeyevin evini axtarıb tapdı, çoxdandı o, bu evə gəlmirdi. Pyer həyət qapısına yaxınlaşıb qapını döydü, Gerasim adlı kosa, sənəfsiz, balacaboylu bir qoca səsə gəldi; bu beş il bundan əvvəl Pyerin Torjokda, İosif Alekseyeviçin evində gördüyü həmin qoca idi.

Pyer soruşdu:

– Evdədirmi?

– Zati-aliləri, Sofiya Danilovna indiki vəziyyətə görə uşaqlarını götürüb Torjok tərəfdəki bir kəndə getmişdir.

Pyer:

– Mən hər halda içəri girəcəyəm, – dedi, – gərək kitabları gözədən keçirəm.

Qoca xidmətçi:

– Buyurun, rica edirəm, – dedi. – Mərhumun, – Allah ona rəhmət eləsin, – qardaşı Makar Alekseyeviç burada qalmışdır, özünüz bilirsiniz ki, onun xəstəliyi var.

Pyer İosif Alekseyeviçin qardaşı Makar Alekseyeviçin yarı dəli və içki düşkünü olduğunu bildirdi.

Pyer:

– Hə, hə, bilirəm. Gedək, gedək... – deyib evə girdi. Ucaboylu, dazbaşı, qırmızıburunlu, yalın ayaqlarına qaloş geymiş bir adam qabaq otaqda durmuşdu. Pyeri görüb acıqlı-acıqlı öz-özünə söylənərək koridora getdi.

Gerasim:

– Böyük ağıl sahibi idi, indi, görürsünüz də, zəifləyib, – dedi.
– Kabinetdəmi buyurursunuz? – Pyer başı ilə “hə” işarəsi etdi.
– Kabinet necə ki, möhürlənmişdi, elə də qalmışdı. Sofiya Danilovna ömr etmişdir ki, sizdən gələnlərsə, kitabları verim.

Pyer mason rəhbərinin sağlığında əsə-əsə ayaq basdığı tutqun işıqlı kabinetə girdi. İosif Alekseyeviç öləndən bəri kabinet daha da tutqunlaşmışdı, əl dəymədiyindən indi oranı toz basmışdı.

Gerasim pəncərə qapılarından birini açıb pəncəsi üstündə otaqdan çıxdı. Pyer kabinetə dolaşdı, əlyazması olan şkava yaxınlaşdı, vaxtilə masonlar cəmiyyətinin müqəddəs şeylərindən hesab olunan ən mühüm əlyazmalarından birini götürdü. Bu, dini başçının qeyd və izahatları olan əsl Şotlandiya aktı idi. Pyer toz basmış yazı stolu dalında oturub əlyazmalarını qabağına qoydu, onları açıb ördü, nəhayət, onları qırağa çəkdi, başını əlləri içinə qoyaraq fikrə getdi.

Gerasim bir neçə dəfə səssizcə gəlib kabinetə baxdı, hər dəfə də Pyeri eyni vəziyyətdə tutan gördü. İki saat keçdi. Gerasim Pyerin diqqətini cəlb etmək üçün qapı atzında səs saldı. Lakin Pyer eşitmədi.

– Necə buyurursunuz, arabaçını buraxa qetsinmi?

Pyer düşüncədən ayılaraq cəld qalxdı:

– Mənə bax, – o, Gerasimin əynindəki sürtükün düyməsindən yapışıb böyük bir sevinc ifadə edən parlaq, nəm gözləri ilə üstəndən aşağı qocaya baxdı. – Mənə bax, sən bilirsenmi sabah vuruşma olacaq?..

Gerasim:

– Elə deyirlər, – deyər cavab verdi.

– Səndən xahiş edirəm, mənim kim olduğumu heç kəsə demə və mənim dediyimi yerinə yetir...

– Baş üstə. Yemək buyurursunuzmu gətirirəm?

– Yox. Mənə başqa şey lazımdır. – Birdən o qızardı. Mənə kəndli paltarları, bir də tapança lazımdır.

Gerasim düşünərək:

– Baş üstə, – dedi.

Günün bütün qalan hissəsini Pyer mason rəhbərinin kabinetində tək-tənha keçirdi. O, narahat halda otağın bir küncündən o biri küncünə gedir, öz-özünə nə isə danışırdı, Gerasim qapı dalından bunu eşidirdi, gecəni də elə orada hazırlanmış yataqda yatdı.

Gerasim bir xidmətçi kimi ömründə çox qəribə şeylər gördüyündən, Pyerin öz geyimini dəyişməsinə heç də təəccüb etmədi, o hətta elə bil kimə isə qulluq edəcəyindən məmnun idi. Gerasim elə o gecə, bunun hətta nə üçün lazım olduğunu heç öz-özündən belə soruşmadan, Pyerə bir çuxa, bir də şapka tapdı, tapançanı da sabah tapıb gətirəcəyinə söz verdi. Makar Alekseyeviç ayaqlarına geydiyi qaloşlarını şappıldada-şappıldada bu axşam iki dəfə gəlib kabinetin qapısı

ağzında dayandı və yarımaq istəyən bir adam kimi Pyerə baxdı. Lakin Pyer ona tərəf dönməyə kimi o utana-utana, həm də acıqlı-acıqlı əynindəki xalata bürünərək tez uzaqlaşdı gedirdi. Pyer Gerasimin tapdığı və təmizlədiyi faytonçu kaftanını geyib qoca xidmətçi ilə bərabər Suxarev qülləsi yanında tapança almağa gedərkən Rostovg ilə rast gəlmişdi.

XIX

Sentyabrın 1-də, gecə Kutuzov rus qoşunlarının Moskva içindən keçərək Ryazan yolu ilə geri çəkilməsi haqqında əmr verdi.

İlk qoşun hissələri gecə ikən hərəkətə gəldi. Gecə yola düşən qoşun tələsmədən, ağır-ağır, təmkinlə hərəkət edirdi, lakin səhər açıldıqda hərəkət edən qoşun Doroqomilov körpüsünə yaxınlaşanda, bir tərəfdən özündən qabaqda bir-birini basaraq tələsə-tələsə körpüyə doğru irəliləyən, o biri tərəfdən, altından-yuxarı qalxaraq küçələri və dalanları dolduran, arxa tərəfdən isə bası-bası gələn saysız-hesabsız qoşun gördü. Qoşun heç bir səbəb olmadan tələsməyə başladı, təşviş, vahiməyə düşdü. Hər bir körpüyə, çayın dayaz yerinə, qayıqlara doğru cumdu. Kutuzov özünü dal küçələrlə Moskvanın o biri tərəfinə aparacağı əmr etmişdi.

Sentyabrın 2-də, səhər saat 10-da şəhərin Doroqomilov adlanan civarında, geniş bir yerdə, qoşunun ancaq arıyərqard hissəsi qalmışdı. Ordu artıq Moskvanın o biri tərəfində və Moskvadan kənarda idi.

Elə bu vaxt, yəni sentyabrın 2-də, səhər saat 10-da Napoleon Poklonnaya Qoruda, öz qoşunu arasında durub qarşısında açılan mənzərəyə baxırdı. Avqustun 26-dan başlayaraq sentyabrın 2-nə kimi, yəni Borodino vuruşmasından ta düşmən Moskvaya girənədək havalar son dərəcə gözəl keçdi. İnsanları həmişə heyrətə salan fəvqəladə bir payız havası vardı, üfufə yaxın olan günəş yaz günəşindən daha yaxşı isindirirdi. Təmiz, saf havada hər şey elə parıldayırdı ki, adamın gözü qamaşırdı. Payızın bu ətirli havası ilə nəfəs alarkən adamın sinəsi genişlənir, adam özünü gümrah hiss edirdi, hətta gecələr belə isti olur və bu qaranlıq, isti gecələrdə göydən insani həm qorxudan, həm də sevindirən parlaq ulduzlar ara vermədən sayrışır, axır, sanki yerə səpələnirdi.

Sentyabrın 2-də səhər saat onda belə bir payız havası vardı. Parlaq və səhrli bir səhər idi. Poklonnaya dağından baxanda Moskvanın öz

çayı, bağları və kilsələri ilə geniş bir sahədə özəmlə qol-qanad açdığı görünürdü. Adama elə gəlirdi ki, kilsə qübbələri günəşin altında ulduzlar kimi parlayan bu şəhər yenə öz əvvəlki həyatını sürür.

Napoleon bu vaxta qədər belə qeyri-adi memarlığı olan bir şəhər görməmişdi. Bu qərribə şəhəri görərkən o maraqlansa da, bir qədər həsəd və narahatlıq duydu, adam belə bir həsəd və narahatlığı, yad bir həyatın ona tanış olmayan quruluşuna görərkən hiss edir. Görünür, bu şəhər yenə də bütün həyat qüvvəsi ilə yaşayırdı. Adam qeyri-müəyyən əlamətlərə görə uzaqda olan bir meyiti canlı bədəndən səhv etmədən ayıra bildiyi kimi, Napoleon da Poklonnaya dağından şəhərdə canlı həyat izlərini görür və sanki bu böyük və gözəl bədənin tənəffüsünü hiss edirdi.

Hər bir rus Moskvaya baxanda onun ana olduğunu hiss edir, lakin hər bir xarici adam ona baxanda və onun ana olduğunu hiss etməyəndə, bu şəhərin qadın gözəlliyini duymalıdır, Napoleon da bunu duyurdu.

Napoleon:

– *Cette ville asiatique aux innombrables églises, Moscou Lasainté. La voilà donc enfin, cette fameuse ville! Il était temps!*, – deyərək atdan düşdü və əmr etdi ki, bu Moscou-nun planını açsın, onun qabığına qoysunlar, eyni zamanda dilmanc Lelorme d'İdevilleni çağırırdı. “*Une ville occupée par l'ennemi ressemble à une fille qui a perdu son honneur*”² – deyərək düşüncü (O, bu sözləri Smolenskdə Tuçkova demişdi). Bu nöqtəyi-nəzərlə də o, qarşısında uzanan və bu vaxta qədər görmədiyi şərq gözəlinə baxdı. O, çoxdan bunun həsrətini çəkirdi, indi isə bu arzuya qovuşmaq onun özünə qərribə görünürdü, Əvvəllər ona elə gəlirdi ki, bu mümkün olan şey deyil. Napoleon aydın səhər işığında gah şəhərə, gah da plana baxır, şəhəri diqqətlə öyrənir və artıq ona malik olduğunu düşündükcə bu inam onu həm həyranlandırdı, həm də dəhşətə saldırdı.

Napoleon düşünərək öz-özünə deyirdi: “Başqa cür ola bilərdimi? Arzu etdiyim paytaxt budur. O, mənim ayaqlarım altında sərilib durmuş, öz taleyini gözləyir. Görəsən, indi Aleksandr haradadır, indi o, nə düşünür? Gözəl, qərribə, özəmlü şəhər! Bu həm qərribə, həm də özəmlü bir andır!” O, öz qoşunlarını təsəvvür edərək düşündü: “İndi mən onlara necə görünürəm?” Sonra o, öz marşal və generallarına

¹ Saysız-hesabsız kilsəsi olan bu Asiya şəhəri! Moskva, onların müqəddəs şəhəri! Budur, nəhayət, bu məşhur şəhər! Vaxtdır.

² Düşmən tərəfindən tutulmuş şəhər, bəkarotini itirmiş qıza oxşayır.

yaxınlaşaraq, sıraya düzülən qoşuna baxdı: “Bu qədim des Czars¹ paytaxtının məhv olması üçün mənim bircə sözü, əlimin bircə hərəkəti kifayətdir! *Mais ma clémence est toujours prompte à descendre sur les vaincus*². Mən alicənab və həqiqətən, böyük olmahtyam...”. Birdən onun ağına belə bir şey gəldi: “Yox, bu doğru deyil, mən Moskvada deyiləm. Lakin budur, o, günəşin şüaları altında qızıl qübbələri və xaçları ilə parıldaya-parıldaya mənim ayaqlarım önündə sərilib durur! Mən barbarlığın və istibdadın qədim abidələri üzərində ədalət və mərhəmətin, şəfqətin böyük sözlərini yazacağam... Aleksandra hər şeydən çox bu təsir edəcək, o, bunu daha böyük bir ağrı ilə başa düşəcəkdir. Mən onu tanıyıram (Napoleon elə zənn edirdi ki, baş verən hadisənin əsas mənası onunla Aleksandr arasında gedən şəxsi mübarizədir). Kremlin yüksəkliyindən, bəli, bu Kremldir, bəli, mən onlara ədalət qanunları verəcəyəm, mən onlara həqiqi mədəniyyətin mənasını göstərəcəyəm, mən boyarlar nəslini öz fətehlərinin adını məhəbbətlə yad etməyə məcbur edəcəyəm. Mənim yanıma gələn nümayəndə heyətinə deyəcəyəm ki, mən müharibə etmək istəmədim, indi də istəmirəm, mən ancaq sizin sarayın riyakar siyasətini müharibə edirdim. Mən Aleksandri sevirəm, ona hörmətim var, mənə və mənim xalqlarıma layiq olan sülh şərtlərini Moskvada qəbul edərəm. Mən müharibə səadətindən hörmət bəslədiyim padşahı alçalmaq üçün istifadə etmək istəmirəm. Mən onlara deyəcəyəm ki, boyarlar, mən müharibə istəmirəm, mən sülh və bütün mənim təbəələrimin xoşbəxtliyini istəyirəm. Xülasə, mən bilirəm ki, onların gəlməsi məni ruhlandıracaq və mən öz sözümləri onlara həmişə danışdığım kimi deyəcəyəm: aydın, təntənə ilə, əzəmətlə! Lakin doğrudanmı mən Moskvadayam? Bəli, budur o!”.

Napoleon öz məyyətinə müraciət etdi:

– *Qu'on m'amène les boyards*³. – General dərhal öz ali rütbəli məyyəti ilə ata minib boyarların dalmca getdi.

İki saat keçdi. Napoleon qəhvəaltı edib yenə də Poklonnaya dağında əvvəlki yerində durdu və nümayəndə heyətini gözləməyə başladı. Boyarlara söyləyəcəyi nitqi indi o, aydın bir şəkildə təsəvvür edirdi. Bu nitq Napoleonun anladığı mənada, ləyaqət və əzəmətlə dolu idi.

¹ Çarlar

² Lakin mən həmişə məğlublara qarşı müdriklik göstərməyə hazırım.

³ Boyarları gətirin.

Napoleonun Moskvada göstərmək istədiyi alicənablıq onun özünü də maraqlandırmıya başlamışdı. O, öz təsəvvüründə *reunion dans le palais des Czars*¹ gününü təyin edirdi, bu yığıncada rus əyanları fransız imperatorunun əyanları ilə görüşməli idilər. O, öz fikrində əhalini öz tərəfinə cəlb edə biləcək bir qubernator təyin edirdi. O, Moskvada çoxlu xeyriyyə müəssisələri olduğunu eşitmişdi, indi öz xəyalında bu müəssisələrə çoxlu sədaqə verəcəyini qətdi. O düşünürdü ki, Afrikada burnusa bürünüb məsciddə oturduğu kimi, Moskvada da çarlar kimi ehsan sahibi olmalıdır. Hər bir fransız *ma chère, ma tendre, ma pauvre mère*² yad etmədən heç bir hissi şeyi təsəvvür edə bilmədiyi kimi, Napoleon da rusların qəlbini tamamilə rıqqətə gətirmək üçün öz-zülfüyündə belə bir qərara gəldi. Bütün bu xeyriyyə müəssisələrinə o, iri hərfzlərlə: *Etablissement dédié à ma chère Mère*³, yox, sadəcə: *Maison de ma Mère*⁴ sözlərini yazmağı əmr edəcəkdir. Bununla belə o yenə də düşündü: “Doğrudanmı mən Moskvadayam? Bəli, budur, o mənim qarşımda durmuşdur. Bəs, axı, şəhərin nümayəndə heyəti niyə belə gec gəldi?”.

Bu zaman imperator məyyətinin arxasında onun generalları və marşalları həyəcanla piçıldadırdılar. Orada piçilti ilə tam bir müşavirə gedirdi. Nümayəndə heyəti dalmca gedən adamlar belə bir xəbərlə qayıtdılar ki, Moskva bomboşdur, hamı oradan çıxıb getmişdir. Müşavirə edənlərin rəngi qaçmışdı, üzlərində həyəcanlı bir ifadə vardı. Onları (bu hadisə nə qədər mühüm olsa da) Moskva əhalisinin köçüb getməsi qorxutmurdu, onları qorxudan başqa şeydir. Bu xəbəri imperatora necə demək olar, zati-həşəmətlərini, fransızlar demişkən, *le ridicule*⁵ vəziyyətdə qoymadan ona necə demək olar ki, boyarları nəhaq yerə bu qədər gözləmişdir, Moskvada dəstə-dəstə gəzən sərxoş adamlardan başqa heç kəs yoxdur. Marşal və generalların bəzisi deyirdi ki, necə olursa-olsun, mütləq bir nümayəndə heyəti düzəltmək lazımdır. Bəziləri bu təklifi rədd edərək deyirdilər ki, imperatoru ehtiyatla və ağıllı bir yolla bu xəbər üçün hazırlayın ona həqiqəti açıb deməliyə.

İmperatorun məyyətinə daxil olan generallardan və marşallardan bir qismi deyirdi:

¹ Çarlar sarayında yığıncay

² Mənim əziz, məhrəban, yazıq anam.

³ Mənim əziz anama ittihaf edilmiş müəssisə

⁴ Mənim anamın evi

⁵ Gülüncə

– *Il faudra le lui dire tout de même...¹ – Mais messieurs...²* Vəziyyət ona görə daha çox ağırlaşdı ki, imperator öz alicənablıq planını düşünə-düşünə, Moskvanın planı qabağında o baş – bu başa gəzir, bəzən əlini gözünün üstünə qoyaraq Moskvaya gedən yola baxır, fərəh və qürurla gülümsəyirdi.

Imperatorun məyyəündəki generallardan və marşallardan bir qismi də çiyinlərini sıxaraq, qorxunc le ridicule sözünü söyləməyə cəsarət etməyərək deyirdi:

– *Mais c'est impossible...³*

Lakin imperator nümayəndə heyətini gözləməkdən yorulub öz aktyorluq duyğusu ilə əzəmətli dəqiqənin həddindən artıq uzandığını və beləliklə, öz əzəmətini itirməyə başladığını hiss edərək əli ilə bir işarə etdi. Top atıldı və Moskvanı hər tərəfdən bürüyən qoşun Tver, Kaluqa və Doroqomilov qarovulxanasına tərəf, Moskvaya doğru hərəkət etdi. Əsgərlər getdikcə iti sürətlə, bir-birini vurub ötürək, at üstündə yorta-yorta və piyada yüyürə-yüyürə irəliləyir, qalxan toz dumanı içində gözəndən itirdi. Hər tərəfdən bir-birinə qarışan bağırçı səsləri ucaldırdı.

Napoleon ordunun hərəkətinə qoşularaq at üstündə Doroqomilov qarovulxanasına qədər getdi, lakin orada dayanıb atdan düşdü, Kamerkollej səngəri qabağında xeyli gəzişərək yenə də nümayəndə heyətini gözləməyə başladı.

XX

Lakin Moskva boş idi. Onda hələ adam olsa da, onda hələ əvvəlki əhalinin əlində bir hissəsi qalsa da, o, boş idi. Moskva ölə və ana arısı olmayan bir pətək kimi boş idi.

Ana arısı olmayan pətəkdə artıq həyat yoxdur, lakin üzəndən baxdıqda o da o biri pətəklər kimi canlı görünür.

Bu pətəyin də ətrafında, o biri canlı pətəklərdə olduğu kimi, günorta çağı, isti günəşin şüaları altında bal arıları həvəslə qaynaşır, bundan da, o biri pətəklərdən gəlidiyi kimi, uzaqdan bal qoxusu gəlir, bundan da arılar çıxıb uçur, buna da arılar uçub qonur. Lakin diqqətlə baxdıqda, aydın olur ki, bu pətəkdə artıq həyat yoxdur. Arıçını bu pətəkdən arıların o biri canlı pətəklərdə olan arılar kimi uçuşmaması,

¹ Hər halda ona demək lazımdır.

² Lakin, cənablar...

³ Yaxşı deyil... mümkün deyil

o biri pətəklərdən gələn bal qoxusunun və səslərin bu pətəkdən gəlməməsi heyrətə salır. Əvvəllər arıçı bu pətəyin divarını tiqqildirdikən on minlərlə arı dərhal dal tərəflərini qorxunc bir şəkildə yuxarı qaldırıb tez-tez qanad döyməyə başlar və pətək canlı bir səsə uğuldardı, indi isə arıçının tiqqılına xəstə və boş pətəyin oraburasından tək-tək arıların boğuc vızılına cavab verir. Pətəyin arılar girib-çıxan yerindən əvvəlki kimi spirtli, itirli bal və mum qoxusu, dolğunluq istiliyi deyil, bal iyinə qarışmış boşluq və çürüntü qoxusu gəlir. Arıların girib-çıxdığı yerdə daha dal tərəflərini yuxarı qaldıraraq, vızılı ilə haray salan və müdafiə üçün ölümə hazır olan keşikçi arılar yoxdur. Oradan artıq qaynar əməyin səsi – qaynayan su tiqqılısını xatırladan rəvan və əhəstə bir titrəyiş deyil, bir-birinə uymayan, içəridə qarışılıq olduğunu göstərən pozucu bir səs gəlir. Bala batmış qara, uzunsov talançı arılar sivişərək qorxa-qorxa pətəkdən çıxıb uçur və pətəyə qayıdırlar, onlar adamı sancmır, yalnız təhlükədən yayınıb qaçırırlar. Əvvəllər arılar pətəyə yük ilə uçub gələr, pətəkdən isə yüksüz uçub gedərdilər, indi isə buradan arılar yüklənmiş halda uçub gedirlər. Arıçı pətəyin aşağı qapağını açıb onun aşağı hissəsinə baxır. Əvvəllər burada qara, kök arılar, bir-birinin ayağından yapışaraq, toxunma qamçı kimi, pətəyin lap dibinə qədər sallanaraq, fasiləsiz pıçılıya oxşar bir səsə mum çəkirdilər, indi isə arıq arılar yuxulu kimi pətəyin dibində və divarlarında heç bir iş görmədən dalğın dalğın dolayırdılar. Əvvəllər pətəyin dibi yapışqanla təmiz yapışdırılmış və arıların yelpik kimi qanad çırpması ilə təmizlənmiş olardı, indi isə pətəyin birində bərəmumu qırıntısı, arı ifrazatı, ayaqlarını güclə tərpədən ölümcül, ya da tamamilə ölmüş arılar tökülüb qalmışdı.

Arıçı pətəyin üst qapağını qaldırıb pətəyə yuxarıdan aşağı baxır. Lakin o, şanların bütün aralarını suvaşmış və arı sürflərini qızdıran arılar əvəzinə, mahirənə və mürəkkəb bir şəkildə hazırlanmış şanları görür, lakin bunlar da əvvəlki bakiranə vəziyyətdə deyil. Şanlar hamısı başlı-başına buraxılmış və murdarlanmışdır. Talançı qara arılar şanların üstü ilə oğrun-oğrun, cəld o yan-bu yana qaçırlar. Pətəyin öz arıları isə arıqlayıb qurumuş, kiçilmiş və ölgün bir haldadır, onlar sanki qocalmışdır. Bu arılar heç kəsə mane olmadan, heç bir şey istəmədən, həyat idrakını itirmiş halda ağır-ağır sürünürlər. Erkək arılar, göyüllər, cır arılar, kəpənəklər boş-boşuna o yan-bu yana uçuşaraq pətəyin divarlarına toxunur. Bəzi yerdə ölü arı sürfləri olan mumla bal arasında arabir acıqlı vızılı eşidilir. İki bal arısı köhnə adət və qaydaları üzrə pətəyin yuva yerini təmizləyərək, bütün güclərini sorf

edib, ölmüş bir bal arısını, ya bir cır arını çəkə-çəkə kənara aparır, lakin bunu nə üçün etdiklərini heç özləri də bilmir. O biri bucaqda isə iki qoca bal arısı ya tənbel-tənbel dalaşır, ya öz-özlərini təmizləyir, ya da bir-birini yemləyir, ancaq bunu dostcasına, ya düşmənçəsinə etdiklərini heç özləri də bilmir. Başqa bir yerdə də bir topa bal arısı bir-birini basa-basa başqa bir bal arısının üstünə tökülüşüb onu döyür və boğur. gücdən düşmüş, ya ölmüş arı quş tükü kimi, yuxarıdan arı cəmdəkləri yığınının üstünə düşür. Arıçı yuva yerini görmək üçün iki orta boş şanı çevirir, əvvəllər burada qara dairələr şəklində şanın üzünə suvaşmış və öz işlərinin böyük sirrini mühafizə edən minlərcə bal arısı olardı, indi isə yüzlərcə qəmgin, ölümçül və yatmış kimi görünən arı cəsədi var. Onların çoxu qoruduqları və müqəddəs hesab etdikləri şey üzərində oturaraq, heç özləri də bilmədən ölmüşdür, bu müqəddəs hesab etdikləri şey isə artıq yoxdur. Onlardan çürüntü və meyit qoxusu gəlir. Bu arılardan ancaq bir neçəsi tərənir, qalxır, ölgün halda uçar, içəri soxulan düşmən əlinin üstünə qonub sancır, o birilərinin cəsədi isə əl dəyəndə, balıq pulu kimi, yüngül-yüngül aşağı tökülür. Arıçı bunları görəndən sonra pətəyin qapağını örtür, üstünə təbaşir ilə nişan vurur, vaxt tapıb onu sındırır və yandırır.

Napoleon yorğun, narahət və qaş-qabağını tökmüş halda Kamer-kollej səngəri qabağında o yan-bu yana gedir və onun anlayışına görə, heç olmasa, zahiri ədəb qaydaları üçün göndərilməsi zəruri olan nümayəndə heyətini gözləyərkən Moskva belə boş idi.

Moskvanın müxtəlif yerlərində, ayrı-ayrı künc-bucağında adamlar köhnə vərdişlərinə riayət edərək və nə etdiklərini başa düşməyərək hələ də boş-boşuna ora-bura gedirdilər.

Nəhayət, Moskvanın boş olduğu Napoleon ehtiyatla xəbər verdilər. Napoleon bu xəbəri gətirən adama acıqlı-acıqlı baxıb üzünü çevirdi və yenə dinməz-söyləməz gəzintməyə başladı.

– Ekipajı gətirin, – dedi. Napoleon karetdə növbəti adyutantla yan-yanə oturub Moskvanın civarına getdi.

O öz-özü ilə danışaraq deyirdi: “*Moscou déserte. Quel événement invraisemblable!*”¹.

Napoleon şəhərə getməyib Doroqomilov civarında karvansarayaya düşdü.

Le coup de théâtre avait raté.

¹ “Moskva boşdur. Nə qədər ağırlaşmayan bir hadisə!”

² Teatr tamaşasının son pərdəsi baş tutmadı.

Rus qoşunları gecə saat ikidən gündüz saat ikiyədək Moskvanın içindən keçib getdi, şəhərdə qalmış əhali və yaralıları da onlara baxıb yola düşdü.

Qoşunun hərəkət etdiyi vaxt ən çox Kamenni Moskvoetsk və Yauza körpülərində basabas oldu. Qoşun Kreml ətrafında ikiyə bölünüb Moskvoetski və Kamenni körpülərində tıxnaşmış qalanda, bir çox əsgər qoşunun dayanmasından və sıxlıqdan istifadə edərək, körpü-dən geri qayıdır, Vasili Blajenni kilsəsi yanından və Borovitski qapıları altından oğrun-oğrun və səssizcə sivişib Krasnaya ploşşada gedirdi, haradansa duymuşdular ki, orada çox asanlıqla başqasının malını daşımaq olar.

Bir dəstə adam da ucuz mal üstünə tökülüşənlər kimi, Qostiny dvora təpilmədi. Lakin indi orada nə alverçilərin adam tovlayan mehriban, zəhlətökən səsi eşidilir, nə xırdatatçılar, nə də şey alan əlvan geyimli qadınlar görünürdü. Hər tərəfdə ancaq mundirli, şinelli, silahsız əsgərlər nəzərə çarpırdı. Onlar yüklənmiş halda dinməz-söyləməz oradan çıxır və əliboş oraya girirdilər. Tacirlər və tacir xidmətçiləri (belələri az idi) özlərini itirmiş halda əsgərlər arasında gəzir, dükanlarını açıb-bağlayır, xidmətçilərlə bərabər öz mallarını harasa aparırdılar. Qostiny dvorun meydanında təbilçilər təbil vuraraq, talançı əsgərləri toplamaq istəyirdilər. Lakin onlar, əvvəllərdə olduğu kimi yüyürüb təbil səsi gələn yerə yığılmaq əvəzinə bu səsdən qaçırdılar. Dükanlarda və giriş-çixış yollarında, əsgərlər arasında boz kaf-tanlı başı qırıxıq adamlar da görünürdü. İki zabıt İlinka küçəsinin tinində durub söhbət edirdi, onlardan birinin mundiri rəngində şərfi vardı, özü də arıq, tünd-boz bir at minmişdi, o birisi isə şinelli və piyada idi.

– General ömr etmişdir ki, necə olsa bunların hamısını buradan qovun. Belə də şey olar! Əsgərlərin yarısı qaçıb dağılıb.

Elə bu anda üç piyada əsgər silahsız halda, şinellərinin otoyini əllərinə yığışdıraraq onun yanından sivişib özlərini dükanlara sarı verdi.

Zabıt:

– Hara gedirsən?.. Hara gedirsiniz?.. Dayan, alçaq! – deyər çığırdı.

O biri zabıt dedi:

– İndi gəl bunları yığ da. Yığmaq olmaz, tez çıxıb getmək lazımdır ki, yerdə qalanlar da qaçıb dağılmasınlar, bircə ələc budur!

– Getmək olur ki! Orada körpüyə təpəlib durublar, heç hərəkət eləmirlər. Yerdə qalanların da qaçıb dağılmaması üçün, bəlkə, əsgərlərdən onların dahlında keşikçilər qoyaq? – Baş zabit o biri zabitin üstünə çığırdı. – Get ora! Get onları oradan qov çıxar.

Şarflı zabit atdan düşdü, təpəliçini çağırdı, onunla bərabər bazarın tağları altına girdi. Bir neçə əsgər onu görüb qaçmağa başladı.

Burnunun yanlarında qırmızı çibzələr olan bir tacir qollarını yelləyə-yelləyə, cəld və lovğa-lovğa zabitə yaxınlaşdı, onun dolu üzündə sakit və təmkinli bir ifadə vardı.

– Zati-aliləri, iltifat buyurub bizi müdafiə edin. Bizim üçün heç fərqi yoxdur, biz özümüz də məmnuniyyətlə verərik! Buyurun, bu saat mahud götürərəm, nəcib adamlara lap iki parça da vermək olar, məmnuniyyətlə! Biz belə şeyləri başa düşürük, ancaq bu nədir, – talançılıqdır ki! Buyurun! Heç olmasa keşikçi-filan qoyaydınız, heç olmasa dükənləri bağlayaydıq...

Bir neçə tacir zabitin başına yığışdı.

Onlardan birisi dedi:

– Eh! Boş-boş danışmaqdan nə çıxar! Başı kəsilənin saçına heyfi gəlməz. Kim nə istəyirsə götürsün! – Bu arıq, sortüzlü adam əlini yelləyərkə zabitə sarı çevrildi.

Əvvəlinci tacir acıqlı-acıqlı dedi:

– İvan Sidoric, sənə nə var ki! Zati-aliləri, siz buyurun!

Arıq tacir çığırdı:

– Mənə nə var ki? Burada mənim üç dükanda 100 min manatlıq malım var. Qoşun gedəndən sonra bunu qoruyub saxlamaq olacaqmı? Camaat, bunlar hamısı Allahın işidir, Allahın dediyindən çıxmaq olmaz.

Birinci tacir baş əyərək deyirdi:

– Zati-aliləri, buyurun! – Zabit bilmirdi nə etsin. Onun üzündən tərəddüd etdiyi görünürdü.

O, birdən çığıraraq:

– Axı mənə nə! – deyib dükənlərin qabağı ilə cəld irəli getdi.

Qapısı açıq bir dükandan söyüş və vuruşma səsi gəlirdi. Zabit ora yaxınlaşanda boz çuxalı, başı qırıxıq bir adamı itələyib dükandan bayıra çıxardılar.

Bu adam əyilə-əyilə tacirlərin və zabitin yanından sivişib qaçdı. Zabit dükənin içində olan əsgərlərin üstünə cumdu. Elə bu anda

Moskvoretsk körpüsü tərəfdə böyük bir izdihamın dəhşətli çığırtısı eşidildi, zabit yüyürə-yüyürə meydana getdi:

– Nə olub? Nə olub? – Bu zaman o biri zabit atını Vasili Blajenni kilsəsi yanından çapa-çapa çığırtı qopan yerə gedirdi. Baş zabit də atına minib onun dalınca yollandı. Körpüyə yaxınlaşanda o, toparlaqdan açılmış iki top, körpüyə sarı gedən bir dostə əsgər, bir neçə çevrilmiş araba, qorxmuş adam və gülən əsgər gördü. Topların yanında bir cüt at qoşulmuş bir araba vardı. Arabanın dal tərəfində boynu xaltalı dörd tazi bir-birinə sıxılmışdı. Arabaya dağ kimi yük yığılmışdı, şeylərin də lap üstündə, ayaqları yuxarı qalxmış balaca bir uşaq stulu yanında bir arvad oturub bərkdən çığırdı. Bura yığışan izdihamın və arvadın nə üçün çığırdığını yoldaşları zabitə izah etdi. General Yermolov körpü başına gələrək, əsgərlərin dükənlərə dağılışdığını eşidir, şəhər əhalisinin də körpüyə tıxandığını görür, ömr edir ki, iki topu torpaqlağdan açınlar və elə göstərsinlər ki, guya körpünü topa tutacaqlar. İzdiham da bundan qorxuya düşərək arabaları çevirə-çevirə, bir-birini basa-basa, dəhşətli bir səsə bağıra-bağıra sıxlaşaraq, körpüdən özünə yol açırdı, beləliklə, qoşun irəli gedib körpüdən keçə bildi.

XXII

Şəhər özü isə boş idi. Küçələrdə tək-tək adam görünürdü. Darvazalar və dükənlər bağlanmışdı, bəzi yerlərdə meyxana qabağında çığırtı və ya sərxoş halda oxunan mahnı səsləri eşidilirdi. Küçələrdə nə atlıya, nə də arabalya rast gəlmək olardı. Povarskaya küçəsi tamamilə boş və sakit idi. Rostovgilin böyük həyətidə ancaq quru ot töt-töküntüsü və at peyini nəzərə çarpırdı, bircə adam da yox idi. Rostovgilin evində öz ev əşyası ilə ancaq iki adam qalmışdı ki, onlar da böyük qonaq otağında olurdu. Bu iki adamdan biri qapıçı İqnat, biri də Vasiliçin nəvəsi kazak Mişka idi. Vasiliç də Moskvadan getməmişdi. Mişka klavikordun qapağını açıb bir barmağı ilə onu çalır.

Qapıçı İqnat da əllərini belinə vurub fərəhlə gülümsəyərkə, böyük güzgü qarşısında durmuşdu.

Birdən Mişka hər iki əlini klavikordun dillərinə çıparaq dedi:

– İqnat əmi! Gör necə səs ələyir! Hə?

İqnat da üzünün güzgüdə get-gədə daha artıq gülümsədiyinə təəccüb edərək dedi:

– Yaman çalrsan ha!

Səssizcə içəri girən Mavra Kuzminişnanın arxadan səsi eşidildi:

– Vicdansızlar! Ay vicdansızlar! Bir buna bax, bu yekəbaş, hələ bir dişini də ağardır. Bunun üstündə sizə bilirsən nə eləmək lazımdır! Orada tökülən yerində qalıb, Vasiliç əldən-dildən düşüb, bunlar gör nə edirlər! Bircə dayanın, görün sizin başımıza nə oyun açaram!

İqnatın üzündəki təbəssüm yox oldu, o, başını aşağı salıb toqqasını düzəldə-düzəldə tez otaqdan çıxdı.

Mişka:

– Bibi can, – dedi, yavaşdan çalacağam.

Mavra Kuzminişna onun üstünə qolaylanaraq çığırdı.

– İtil buradan! Dəcəlin biri dəcə! Get baban üçün samovar qala!

Mavra Kuzminişna klavikordun tonunu silib qapağını ördü, dərindən ah çəkib otaqdan çıxdı və qapını bağladı.

Həyəətə çıxdıqdan sonra o, indi hara getmək haqqında düşündü. Gedib fligeldə Vasiliçlə çayını içsin, ya gedib anbarı yıgıb sahmana salsın?

Küçenin səssizliyi içərisində iti addım səsləri eşidildi. Səs həyəət qapısı qabağında dayandı, qapının cəftəsi səslənməyə başladı: kim isə onu açmaq istəyirdi.

Mavra Kuzminişna qarıya yaxınlaşdı.

– Kimi istəyirsiniz?

– Qrafı, qraf İlya Andreyiç Rostovu.

– Siz özünüz kimsiniz?

Qapının dalından ağayana və xoş bir rus səsi eşidildi.

– Mən zabitəm. Qrafı görmək istəyirəm.

Mavra Kuzminişna qapını açdı. Həyəətə on səkkiz yaşlı, girdəsi-fətli bir zabit girdi, üzdən o, Rostovgilə oxşayırdı.

Mavra Kuzminişna mehribanca dedi:

– Gediblər, atam. Dünən axşamçağı gediblər.

Gənc zabit qapının qabağında tərəddüd içində durub damağını şaqquldatdı: o bilmirdi içərimi girsin, ya qayıdub getsin.

– Gör nə pis oldu! Mən gərək dünən... Çox təəssüf!

Mavra Kuzminişna isə bu cavan adamın Rostovgilə oxşayan tanışı üzünə, əynindəki yırtıq şinelə, ayağındakı köhnə uzunqunc çəkmələrinə diqqətlə, həm də bir rəğbət hissilə baxırdı.

– Siz qrafı neynerdiniz?

Zabit kədərle:

– Bəs indi... Nə edim axı!.. – deyərək qarıya sarı döndü, sanki o getmək istəyirdi, lakin yenə də tərəddüd içində dayandı və birdən dedi:

– Bilirsinizmi, mən qrafın qohumuyam, o, həmişə mənə mehribanlıq edirdi. Görürsünüzümü (o, yumşaq və şən bir təbəssümlə öz şinelinə və çəkmələrinə baxdı), mənim üst-başım nə kökdədir, pulum da yoxdur ki, təzəsini alım, mən qrafdan...

Mavra Kuzminişna onun sözünü kəsərək dedi:

– Siz bir dəqiqə gözləyin, mən bu saat gəlirəm. Bircə dəqiqə.

– Zabit əlini qarıdan çəkən kimi Mavra Kuzminişna yeyin addımlarla dal həyəətə, öz fligelinə sarı getdi.

Bu zaman, zabit başını endirib öz yırtıq çəkmələrinə baxa-baxa həyəətdə gəzinir və yüngülcə gülümsəyirdi. “Çox təəssüf ki, qrafı görə bilmədim. Bu qarı çox yaxşı qarıdır! O, hara getdi axı? Mənim alayım indi görək Roqojskayaya yaxınlaşsın. Mən hansı küçə ilə gedib onlara çata bilərəm, görəsən, bunu kimdən soruşmaq olar?” Mavra Kuzminişna əlində dama-dama, bükülü bir yaylıq evinin tinindən göründü. Onun üzündə həm qorxmuş adamlara məxsus, həm də qəti bir ifadə vardı. Qarıya çatmağa bir neçə addım qalmış yaylığı açdı, ondan ağ bir iyirmi beş manatlıq kağız pul çıxarıb tələsə-tələsə zabitə verdi.

– Zati-aliləri evdə olsaydı, məlumdur ki, qohum olduğunuza görə o, çox verərdi, ancaq indi... Bəlkə... – Mavra Kuzminişna qorxaraq sözünü təşəkkür etdi. Mavra Kuzminişna çəkinə-çəkinə və elə bir ucdan: – Əgər qraf evdə olsaydı... – deyərək, baş əyərək zabitə yola saldı. – İsa köməyiniz olsun. Allah sizi öz pənahında saxlasın. – Zabit sanki öz-özünə gülürmüş kimi, gülümsəyə-gülümsəyə və başını yelləyə-yelləyə öz alayına çatmaq üçün boş küçə ilə Yauza körpüsünə sarı yüyürdü.

Mavra Kuzminişna isə həyəət qapısını bağlayıb fikirli-fikirli başını yelləyərk, gözləri yaşlı halda xeyli orada durdu. Onun qəlbində tanımadığı bu cavan zabitə qarşı analıq şəfqəti doğmuş və ona yazığı gəlmişdi.

Varvarkada tikilib qurtarmamış bir evin alt mərtəbəsində yerləşən meyxanadan sərxoş adamların bağırması və nəğmə səsi eşidilirdi. Balaca, çirkli bir otaqda, stol ətrafındakı taxtaların üstündə on fəhlə oturmuşdu. Onlar hamısı sərxoş və tərlı idi, gözləri bulanmışdı, hamısı da özlərinə güc verərək və ağızlarını geniş açaraq, mahnı oxuyurdu, lakin hərəsi bir cür, həm də çox çətinliklə oxuyurdu, görünür, onlar oxumaq istədiklərini deyil, sərxoş olduqlarını və kef çəkdiklərini sübut etmək üçün oxuyurdular. Onlardan biri ucaboylu, uzun, göy mahud kaftanlı, nazik burunlu sarışın bir oğlan idi. Qaş-qabağını tökərək o birilərinin başı üstündə duran bu adamın nazik, sıx və həmişə də tərpanən doadaqları, bulanlıq, durğun gözləri olmasaydı, onun nazik burunlu sifəti qəşəng görünə bilərdi. O, nə isə təsəvvür edərkən dir-səyə qədər çırmamış ağı qolunu tənənəli surətdə o birilərinin başı üstündə yelləyir, çirkli barmaqlarını qeyri-təbii bir halda açmağa çalışırdı. Kaftanının qolu isə elə bir ucdan aşağı enirdi, o da sol əli ilə yenə çox diqqətlə onu geri çırmayırdı, sanki damarları zol-zol görünən bu ağı qolun çırmalı olmasının xüsusi bir əhəmiyyəti vardı. Mahnını hələ oxuyub qurtarmamışdılar ki, dəhlizdə və eyvanda çığırtı qopdu, orada savaşırdılar. Ucaboylu oğlan əlini yelləyərək, amirana bir səsle bağırdı:

– Uşaqlar dayanın! Dalaşınlar! – Yenə də qolunu çırmaya-çırmaya eyvana getdi.

Fəhlələr də onun dalınca getdilər. Meyxanada ucaboylu oğlanın başçılığı altında çaxır içən fəhlələr fabrikanın meyxanaçıya gön gətirmişdilər, bunun əvəzində meyxanaçı onlara çaxır vermişdi. Qonşuluqda olan dəmirçi dükanlarında dəmirçilər meyxanadakı hay-küyü eşidərək, elə bilməmişdilər ki, meyxanadan dağıntılar, gəlib özlərini zorla içəri soxmaq istəyirdilər. Eyvanda dalaşma başladı.

Meyxanaçı qapı ağzında dəmirçi ilə vuruşurdu, fəhlələr içəridən bayıra çıxanda dəmirçi meyxanaçının əlindən qurtarıb üzü üstə döşəmə yola yıxıldı.

O biri dəmirçi isə qapıya cumaraq meyxanaçının üstünə atıldı.

Bir qolu çırmalı oğlan yetişən kimi, qapıya cuman dəmirçini vurub vəhşi bir səsle bağırdı:

– Uşaqlar! Bizim adamları döyürlər!

Bu zaman yerə yıxılan dəmirçi ayağa qalxdı və əzilmiş üzündən axan qanı barmaqları ilə silərək, ağlar bir səsle çığırdı:

– Köməyə gəlin! Öldürdülər!.. Adam öldürdülər! Qardaşlar!..

Qonşu darvazadan çıxan bir arvad da nazik səsle qışqırdı:

– Ay, adam öldürüblər, adam öldürüblər! – Üzü qana boyanmış dəmirçinin başına bir dəstə yığışdı.

Kim isə meyxanaçıya dönbü dedi:

– Sən camaatı azmı çapıb-talamısan, adamların əynindən köynəyini çıxarmısan, indi də öldürürsən? Quldur!

Ucaboylu oğlan eyvanda durub bulanlıq gözlərilə gah meyxanaçıya, gah da dəmirçilərə baxırdı, elə bil o, indi kimlə əlbəyaxa olacağı düşünürdü.

Birdən o, meyxanaçının üstünə çığırdı:

– Qatil! Uşaqlar, bağlayın qollarını!

Meyxanaçı üstünə gələn adamlardan özünü qoruyaraq:

– Adam qolu bağlamaq çox asan imiş! – deyə bağırdı və şapkasını başından çıxarıb yerə atdı. Sanki bunun təhdidədi sirli bir mənəsi vardı, meyxanaçını araya alan adamlar tərəddüd içində dayandılar.

Meyxanaçı şapkasını qaldıraraq çığıra-çığıra dedi:

– Qayda-qanunu mən özüm çox yaxşı bilirəm. Mən bu saat divanxanaya gedəcəyəm. Elə bilirsən getməyəcəm? İndi heç kəsə quldurluq eləməyə icazə vermirlər.

Həm meyxanaçı, həm də ucaboylu oğlan bir-birinin ardınca:

– Gedərik də, guya bundan qorxan var! Gedərik də, guya bundan qorxan var! – deyə-deyə yola düzəldilər. Üzü qana boyanmış dəmirçi də onlarla yan-yana gedirdi. Fəhlələr və başqa adamlar da danışadanaşa, çığıra-çığıra onların dalına düşdü.

Maroseykanın tinində, qabağına çəkməçi dükanı lövhəsi vurulmuş, pəncərə qapıları bağlı böyük bir evin qabağında yirmiyə qədər döşüklü, arıq və yorğun çəkməçi durmuşdu. Çəkməçilər hamısı kədərli idi, əyinlərindəki kaftanları yırtıq-yırtıq olmuşdu.

Seyrəksaqqallı, qaşqabaqlı, arıq bir çəkməçi deyirdi:

– O camaatı lap ələ salmışdı! Qanımızı sormağdan başqa ayrı bir işi yox idi. Bir həftə idi ki, bizi hərleyə-hərleyə durmuşdu. İndi də bizi bu halda qoyub gedib.

Dəmirçi yol ilə gələn camaatı və üzü qanlı adamı görüb səsinə kəsdı, çəkməçilər hamısı maraqlanaraq tez onlara qoşuldu.

– Bu adamlar hara gedir?

– Mələmdür hara gedir; böyüyün yanına.

– Doğrudan da bizim onlara gücümüz çatmayıb?

– Bəs sən nə fikirləşirdin! Bir bax gör camaat nə deyir!

Adamlar bir-birinə sual verir, cavab alırdı. Camaatın başı qarışmışdı. Meyxanaçı bundan istifadə edib geri qaldı və qayıdıb öz mey-xanasına getdi.

Ucaboylu oğlan öz düşməni olan meyxanaçının getdiyini görməmişdi. O çırmamış qolunu yelləyə-yelləyə dayanmadan danışır, bununla da hamının diqqətini özünə cəlb edirdi. Camaat əsasən onun başına yığılmışdı. Hamı da elə zənn edirdi ki, bütün onları maraqlandıran məsələni bu adam həll edəcəkdir.

Ucaboylu oğlan azca gülümsəyərək deyirdi:

– Adamı öz bildiyini eləməyə qoymazlar ki! Qayda-qanun var! Bəs böyük niyə qoyulub! Pravoslavlar, düz demirəmmi?

– O, elə güman edirdi ki, böyük yoxdur? Böyüksüz olarmı?! Yoxsa quldur əlindən tərپənmək olmaz!

Camaat içindən səslənərək deyirdilər:

– Boş-boş niyə danışırırsınız! Moskvanı elə belə başlı-başına atıb getməyəcəklər ki! Sənə zarafat üçün dedilər, sən də inandın. Bizim qoşunumuz az gəlmir ki. Onları buraxmazlar! Bunun üçün böyük var. – Sonra ucaboylu oğlanı göstərib dedilər: – Qulaq as, gör camaat nə deyir!

Qala divarı tərəfdə bir dəstə adam, əlində kağız tutan frizşinelli başqa bir adamın başına yığılırdı.

Camaat içindən:

– Fərman, fərman oxuyurlar! Fərman oxuyurlar! – deyər səslən-dilər. Hamı əlində kağız tutan adama sarı yüyürüşdü.

Frizşinelli adam 31 avqust tarixli balaca bir afişa oxuyurdu. Camaat onun ətrafına toplaşanda o qarıxan kimi oldu, lakin adamları itələyə-itələyə özünü qabağa verən ucaboylu oğlanın tələbi ilə o, yenə də səsi azca titrəyə-titrəyə afişanı oxumağa başladı.

“Mən sabah tezdən əlahəzrət knyazın yanına gedirəm!. (Ucaboylu oğlan gülümsəyə-gülümsəyə, qaşlarını endirə-endirə “əlahəzrət” sözünü təntənəli bir ifadə ilə təkrar etdi), “gedirəm ki, onunla danışam, iş görə, düşməni qırmaq üçün qoşuna kömək edəm, biz də onların...” (Ucaboylu adam qalibiyyətlə çıxırdı: – Gördün? O, sənə bütün distansiyaları göstərəcək...). Frizşinelli adam yenə də afişanı oxumağa başladı: “Bu qonaqların da kökünü kəşib hamısını cəhənnəmə göndərəcəyik. Mən nahara geri qayıdacağam, işə başlarıq, nə lazımdır edərək, işi başa çatdıraraq, o xəbislərlə də haqq-hesabı çürüdük”.

Frizşinelli adam son sözləri oxuyarkən hamı susdu, heç kəsdən səs çıxmıdı. Ucaboylu oğlan başını dərdli-dərdli aşağı saldı. Aydın

görünürdü ki, bu son sözləri heç kəs başa düşməmişdir. Xüsusilə: “Mən sabah nahar vaxtı gələcəyəm” sözü afişaya qulaq asanları, afişanı oxuyan adamın özünü həтта dilxor etmişdi. Camaat nə isə böyük, əzəmətli bir söz deyiləcəyini gözləyirdi, bu sözlər isə həddindən artıq sadə və anlaşılan bir şəkildə idi, bunu onlardan hər biri deyər bilirdi, buna görə də yuxarıdan, ali hakimiyyətdən gələn fərman onları təmin etmişdi.

Hamı qəmli bir halda susub durmuşdu. Ucaboylu oğlan dodaqlarını tərپədir və səndələyirdi.

Birdən arxa sıralardan belə səslər eşidildi:

– Bax, ondan soruşmaq gerek!.. Bu həmin o özüdür? Necə ki, soruşaq da! Yoxsa belə olmaz ki... O, yol göstərər... – Hamı iki draquon atının müşayiətilə drojkidə meydana gərən polis roisinə baxdı.

Polis rəisi bir səhər qrafın əmrilə çay gəmilərini yandırmağa getmişdi və bu tapşırıqla əlaqədar olaraq çoxlu pul əldə etmişdi, pul da bu saat onun cibində idi. O, üstünə gələn camaatı görə drojkini saxlatdı.

Polis rəisi tək-tək və qorxa-qorxa drojkiyə yaxınlaşan adamların üstünə çıxırdı:

– Bu nə camaatdır? Bu nə camaatdır? – O, öz sualına cavab alma-dığından bir də təkrar etdi: – Sizdən soruşuram! Bu nə camaatdır?

Frizşinelli adam dedi:

– Bunlar, zati-aliləri, bunlar, zati-aliləri, canlarına qıyıb əlahəzrət qrafın əmrini yerinə yetirmək, xidmət göstərmək istəyirdilər, bu iğtişaş-zad deyil, necə ki, əlahəzrət qraf tərəfindən buyurulub...

Polis rəisi onun sözünü kösdü:

– Qraf getməyib buradadır, sizin barənizdə də bir sərəncam ola-caq. – Bunu deyib sürücüyə döndü: – Sür! – Camaat, polis rəisinin sözlərini eşidən adamların başına toplaşaraq yola düşən drojkiyə baxdı.

Polis rəisi bu zaman dönüb qorxa-qorxa geriye baxdı, sürücüyə nə isə dedi, sürücü də atları daha sürətlə sürdü.

Ucaboylu oğlan çıxıraraq dedi:

– Uşaqlar, yalandır! Elə bunun özündən soruşmaq lazımdır! –Baş-qaları da: – Uşaqlar, qoymayın! Qoy bizə haqq-hesab versin! Tutun! – deyər bağıraraq, drojkinin ardınca cumdular.

İzdiham polis rəisinin dalınca hay-küy sala-sala, Lubyankaya tərəf getdi.

Adamların içindən tez-tez belə səslər eşidilirdi:

– Bu necə işidir, ağalar və tacirlər çıxıb gediblər, amma biz burada qalıb məhv olacağıq. Biz it-zad deyilik ki!

Sentyabrın birində axşam qraf Rastopçin Kutuzovla görüşəndən sonra pərt, həm də təhqir olunmuş halda Moskva qayıtdı. Qraf Rastopçin ona görə pərt idi və ona görə özünü təhqir olunmuş hiss edirdi ki, onu hərbi şuraya çağırmamışdılar, Kutuzov da onun paytaxtı qorumaq işində iştirak etmək istəməsi təklifinə heç də əhəmiyyət verməmişdi. Eyni zamanda düşürgədə eşitdiyi yeni bir fikir onu çox təəccübləndirmişdi. Paytaxtın əmin-amanlığı və vətənpərvərliyi məsələsi nəinki ikinci dərəcəli, hətta tamamilə lazımsız və mənasız bir şey hesab olunurdu. Qraf axşam yeməyini yeyib, soyunmadan kanape üstündə uzanıb yatdı, saat 1-də onu Kutuzovdan məktub gətirən qasid oyatdı. Kutuzov yazırdı ki, qoşun Moskvadan kənara, Ryazan yoluna geri çəkilir, buna görə də qraf zəhmət çəkib qoşunların şəhərdən keçirilməsi üçün polis məmurları göndərə bilərmə? Bu xəbər Rastopçin üçün yeni bir şey deyildi. Qraf Rastopçin nəinki dünən Kutuzovla Poklonnaya dağında görüşdükdən sonra, hətta ondan qabaq da, yəni Borodino vuruşmasından sonra Moskva gələn bütün generallar bir ağızdan – düşmənlə bir daha vuruşmaya girişmək olmaz deyəndə də, onun öz icazəsilə hər axşam Moskvadan dövlət əmlakı aparılırdı da, əhalinin yarısı özbaşına çıxıb getdikdə də o, Moskvanın tərk ediləcəyini bilirdi. Bununla belə gecə, yuxunun ilk çağında, Kutuzovdan sadə və kiçik bir məktub şəklində aldığı əmr onu təəccübləndirmiş və acıqlandırmışdı.

Sonralar qraf Rastopçin o zamankı fəaliyyətini izah edərkən öz qeydlərində bir neçə dəfə yazmışdı ki, mənim o vaxt iki əsas məqsədim vardı, bunlar da: *De maintenir la tranquillité à Moscou et d'en faire partir les habitants*¹ idi. Əgər bu iki məqsəd nəzərdə tutularsa, Rastopçinin hər bir hərəkəti tamamilə eysibiz görünür. Nə üçün müqəddəs şeylər, silah, patron, bant, taxıl ehtiyatı Moskvadan çıxarılmadı, nə üçün minlərcə əhali – Moskva düşməmə verilməyəcək – deyə aldadılmış və var-yoxu oindən çıxması? Ona görə ki, paytaxtda əmin-amanlığı mühafizə etmək lazımdı, – qraf Rastopçin öz izahatında buna belə cavab verir. Bəs, onda nə üçün dəftərxanalardan tay-tay görəksiz kağızlar, Leppixin şarı və başqa şeylər aparılırdı? Ona görə aparılırdı ki, şəhər boş qalsın, – qraf Rastopçin öz izahatında buna belə cavab verir. Əgər xalqın əmin-amanlığını bir şey qorxu

altına alırdısa, onda Rastopçinin bütün hərəkətlərinə haqq qazandırmaq olar.

Bütün terror dəhşətləri ancaq xalqın əmin-amanlığının qayğısına qalmaqla əsaslandırılırdı.

Bəs qraf Rastopçinin Moskvada, 1812-ci ildə xalq əmin-amanlığında nigarən qalması, iğtişaşdan qorxması nə ilə əsaslandırılırdı?

Şəhərdə iğtişaşa meyil olduğunu düşünməyə hansı bir səbəb vardı? Əhali şəhərdən çıxıb gedirdi, qoşun da geri çəkilərək, Moskva dolmuşdu. Bunun nəticəsində xalq nə üçün qiyam qaldırma idi?

Yalnız Moskvada deyil, Rusiyanın heç bir yerində düşmənin hücum edərkən iğtişaşa bənzər bir şey olmamışdı. Sentyabrın 1-də və 2-də Moskvada on mindən artıq adam qalmışdı. Baş komandanın həyətidə toplaşan və onun özü cəlb etdiyi camaatdan başqa ayrı heç bir yerdə izdiham görünməmişdi. Borodino vuruşmasından sonra Moskvanın tərk ediləcəyi aydın olmuşdu, aydın da olmasa, hər halda belə ehtimal olunurdu, əgər bu zaman Rastopçin silah paylamaq və afişa yazmaqla camaatı həyocana götürmək əvəzinə, bütün müqəddəs şeyləri, bantı, gülləni, pulu şəhərdən çıxarmaq üçün tədbir görsəydi, xalqa şəhərdən tərk ediləcəyini doğrudan-doğruya elan etsəydi, aydındır ki, xalq içərisində iğtişaş olacağını daha az güman etmək olardı.

Qraf Rastopçin qızgın, sanqvinik¹ təbiətli bir adam idi. O, vətənpərvərlik hissəsinə malik olsa da, həmişə əli inzibatçılar dairəsində durub oturmamışdı. O idarə etmək istədiyi xalqı qətiyyətlə tanıyırdı. Düşmənin Smolenskə girən gündən Rastopçin öz təsəvvüründə özü üçün xalq hissəsinə, yəni Rusiyanın qəlbinə rəhbərlik etmək rolunu hazırlamışdı. O yalnız Moskva əhalisinin zahiri hərəkətlərinə rəhbərlik etdiyini zənn etmirdi (hər bir inzibatçı da belə zənn edir), o, eyni zamanda öz müraciətnamələri və afişaları vasitəsilə xalqın əhval-ruhiyyəsinə də rəhbərlik etdiyini zənn edirdi, lakin onun müraciətnamələrinin və afişalarının yazıldığı hərəcəyi dilə xalq öz arasında nifrət edirdi, xalq bu dili yuxarı təbəqələrdən eşidəndə onu heç başa da düşmürdü. Xalq hissəsinə rəhbərlik etmək kimi gözəl bir rol Rastopçinin o qədər xoşuna gəlmişdi, buna o qədər alışmışdı ki, bu roldan çıxmaq, qəhrəmancasına bir hərəkət göstərmədən Moskvanı tərk etmək zərurəti onu birdən-birə yaxaladı, o, üzərində dayandığı zəmini birdən-birə itirdi və nə edəcəyini qətiyyətlə bilmədi. O, Moskvanın tərk ediləcəyini bilsə də, son dəqiqəyə qədər bütün qəlbilə buna inanmağa və

¹ Moskvada əmin-amanlığı mühafizə etmək və əhalini oradan yola salmaq.

¹ Diribaş, nəşəli adam

bu barədə heç bir iş görmədi. Moskvanın əhalisi onun razılığı olmadan çıxıb gedirdi. Dəftərxanalar köçürülsə də, bu ancaq məmurların tələbilə olurdu, qraf da onlarla könülsüz surətdə razılaşırdı. O özü isə ancaq özü üçün hazırladığı rol ilə məşğuldu. Rastopçin Moskvanın türk ediləcəyini çoxdan bildirdi, lakin bunu ancaq öz mühakiməsilə bildirdi, qəlbilə buna qətiyyətin inanmırdı, qəlbilə inanmaq üçün də o, özünü bu yeni vəziyyətdə təsəvvür etməli idi – odlu bir təsəvvürə malik olan adamlarda çox vaxt belə bir hal olur.

Rastopçinin bütün fəaliyyəti, göstərdiyi səyi və çalışqanlıığı (bunun nə dərəcə xeyirli olması və xalqa necə təsir etməsi başqa məsələdir) yalnız bir şeyə həsr olunmuşdu: – O da xalqda öz-özünə inam, fransızlara qarşı vətənpərvərçəsinə nifrət hissi oymatmaq idi ki, bu hiss Rastopçinin özündə vardı.

Lakin hadisə həqiqi, tarixi bir vüsət kəsb etdikdə, fransızlara qarşı nifrəti yalnız söz ilə ifadə etmək kifayət olmadıqda, hətta bu nifrəti vuruşma ilə də ifadə etmək mümkün olmadıqda, ancaq Moskva məsələsində xalqın öz-özünə inamı faydasız bir şeyə çevrildikdə, Moskvanın bütün əhalisi öz əmlakını atıb Moskvadan getməyə başladığıda və bu mənfə hərəketlə öz xalq hissini bütün qüvvəsini göstərdikdə Rastopçinin özü üçün seçdiyi rol birdən-birə öz mənasını itirdi. Rastopçin birdən özünü tək, zəif, gülünc hiss etdi. Ona elə gəldi ki, ayaqlarının altındakı yer də qaçır və o, havadan sallanıb qalır.

Gecə Rastopçini yuxudan oyadıb Kutuzovun soyuq və amiranə bir ifadə ilə yazılmış kağızını ona verəndə qraf acıqlanmışdı. O, özünü nə qədər çox müqəssir hiss edərdisə, acığı da bir o qədər artırdı. Moskvada yalnız ona tapşırılan dövlət əmlakı qalırdı bunları Moskvadan məhz o çıxarmalı idi, lakin indi bunların hamısını çıxarmaq mümkün deyildi.

Rastopçin düşünərək, öz-özünə deyirdi: “Kimdir buna müqəssir, kim işi bu yerə gətirib çıxartdı? Əlbəttə, müqəssir mən deyiləm və işi də bu yerə gətirib çıxaran mən olmadım. Mən hər şeyi hazırlayıb düzəltmişdim, mən Moskvanı əlimdə bax belə saxlamışdım! Gör onlar işi nə yerə gətirib çıxartdılar! Alçaqlar, xainlər!”. Lakin o, bu alçaqların, xainlərin kim olduğunu yaxşı təyin edə bilmirdi, yalnız bunlara nifrət bəsləmək zərurətini hiss edirdi. Onun belə gülünc, belə saxta bir vəziyyətə düşməsinə onlar müqəssir idi.

Bu gecə Qraf Rastopçin Moskvanın hər tərəfindən onun yanına sərəncam almaq üçün gələn adamlara əmr verirdi. Qrafa yaxın olan adamlar onu heç vaxt belə tutqun və acıqlı görməmişdilər.

Bütün gecəni ara vermədən gələn adamlar haqqında ona məlumat verərək deyirdilər: “Zati-aliləri, Votçına departamentindən gəlmişlər, direktorun yanından əmr və sərəncam üçün... Konsistoriyadan, senatdan, universitetdən, tərbiyə evindən gəlmişlər, vikari adam göndərmişdir... soruşur... Yanğın komandası haqqında nə əmr edirsiniz? Dustaqxanadan nəzarətçi... dəlixanadan nəzarətçi...”.

Qraf bu suallara acıqlı-acıqlı qısa cavablar verirdi. Bu göstərdirdi ki, onun əmr və sərəncamları artıq lazım deyil, bu vaxta qədər onun böyük bir səylə hazırladığı bütün işləri kim isə pozmuşdur, baş verəcək hadisənin də bütün məsuliyyəti o adamın üzərinə düşəcəkdir.

Votçına departamentindən gələn adamın sorğusuna o belə cavab verdi:

– Sən o axmağa de ki, qalib öz kağızlarının keşiyini çəksin. Yanğın komandası haqqında sən nə axmaq-axmaq şeylər soruşursan? Atları var, çıxıb getsinlər Vladimire. Fransızlar üçün qoymaq olmaz ki.

– Zati-aliləri, dəlixanadan nəzarətçi gəlmişdir, ona nə əmr edirsiniz deyim?

– Nə əmr edirəm? Qoy hamı Moskvadan çıxıb getsin, vəssəlam... Dəliləri də buraxsınlar səhərə. Onsuz da bizdə orduya dəlilər komandanlıq edirlər. Onda bu dəlilərə nə var.

Quyuya salınan ayağı buxovlu dustaqlar haqqında suala cavab verərək, qraf nəzarətçinin üstünə hiddətlə çığırdı:

– Yoxsa sənə onları aparmaq üçün iki batalyon da mühafizə dəstəsi verim? Bunlar daha yoxdur. Burax getsinlər, vəssəlam!

– Zati-aliləri, siyasi dustaqlar da var: Meşkov, Vereşşagin.

Rastopçin çığırdı:

– Vereşşagin?! O hələ boğazından asılmayıb? Gətirin bura onu!

XXV

Səhər saat 9-da qoşun Moskvanın içindən keçib getməyə başladı, daha heç kəs gəlib qraf Rastopçindən nə kimi buyuruq verəcəyini soruşmurdu. Kim gedə bildisə, özbaşına çıxıb gedirdi, qalanda nə edəcəyini özbaşına həll edirdi.

Qraf Sokolnikiyə getmək üçün ekipaj gətirilməsini tələb etdi. O, əlini əlinin üstünə qoyaraq, qaşqabaqlı və rəngi saralmış halda dinnməz-söyləməz öz kabinetində oturmuşdu.

Hər bir inzibatçı sakit bir vaxtda elə zənn edir ki, onun idarəsi altında olan əhali ancaq onun səyi nəticəsində hərəket edir və hər bir

inzibatçı öz zəhmətinin və səyinə başlıca mükafatını da özünün zəruri olduğunu dərk etməkdə görür. Əlbəttə, nə qədər ki, tarix dənizi sakitdir, öz köhnə, kiçik qayığını, hərəkət edən böyük xalq gəmisinə ağac vasitəsilə ilişdirərək, özü də hərəkət edən inzibatçı elə zənn edir ki, arxalandığı gəmi onun gücü ilə hərəkət edir. Lakin fırtına çöşüb dəniz dalğalandıqca, gəmi də qayıqdan ayrılıb özbaşına hərəkət etməyə başlayanda məsələ aydınlaşır. Gəmi sürətlə və heç bir şeydən asılı olmayaraq hərəkət edir, qayıqdan uzanan ağac hərəkət edən gəmiyə çatmır, qayıqçı da özünü hakim və qüvvət mənbəyi zənn etdiyi halda, birdən miskin, faydasız, zəif bir adam vəziyyətinə düşür.

Rastopçin bunu hiss edir və bu onu acıqlandırır.

Camaatın saxladığı polis rəisi və atın hazır olduğunu xəbər verməyə gələn adyutant qrafın kabinetinə girdi. Onların rəngi qaçmışdı. Polis rəisi verilən tapşırığın yerinə yetirildiyini söylədikdən sonra dedi ki, həyəət çoxlu adam yığışb qrafı görmək istəyir.

Rastopçin heç bir söz deməyib yerindən qalxdı, sürətli addımlarla öz işıqlı, gözəl qonaq otağına getdi, eyvanın qapısına yaxınlaşıb qapının dəstəyindən yapışdı, sonra onu buraxıb pəncərəyə yaxınlaşdı. Bütün camaat buradan daha yaxşı görünürdü. Ucaboyleu bir oğlan qabaq tərəfdə durub əlini yelləyə-yelləyə nə isə deyirdi, onun üzündə sət bir ifadə vardı. Üzü qanlı dəmirçi də tutqun bir halda onun yanında durmuşdu. Pəncərə dalından izdihamın uğultusu gəlirdi.

Rastopçin pəncərədən qırağa çəkilib soruşdu:

– Ekipaj hazırımı?

Adyutant.

– Zati-aliləri, hazırdır, – deyər cavab verdi.

Rastopçin yenə də eyvanın qapısına yaxınlaşıb polis rəisindən soruşdu:

– Axı onlar nə istəyirlər?

– Zati-aliləri, onlar deyirlər ki, sizin əmrinizlə fransızların üstünə getməyə yığışmışıq. Sonra xəyanət bərəsində də nə isə çıxırırdılar. Ancaq, zati-aliləri, çox savaşqan camaatdır. Mən güclə yaxamı qurtarıb gəldim. Zati-aliləri, cəsərət edib təklif...

Rastopçin hiddətlə çıxırdı:

– Gedə bilirsiniz, sizsiz də mən bilərəm nə etmək lazımdır. – Rastopçin eyvanın qapısı dalında durub həyəətə yığışan camaata baxırdı. O, baş verən bütün bu hadisələrə kiminə bəis olduğunu təsəvvür edərkən, bu müqəssirə qarşı son dərəcə hiddətləndiyini hiss edir və

düşünərək, öz-özünə deyirdi: “Gör, onlar Rusiyanın başına nə gətirdilər!.. Gör, onlar mənim başıma nə gətirdilər!”. Hiddət onu bürümüşdü, lakin Rastopçin buna yenə də bir səbəb axtarırdı – qızğın adamlarda belə hal tez-tez olur. O, həyətdəki camaata baxaraq düşüncəyə düşdü: “*La voilà la populace, la lie du peuple, la plébe qu'ils ont soulevée par leur sottise*”¹. – Əlini yelləyəu ucaboyleu oğlanı gözədən keçirirən birdən onun ağına belə bir şey gəldi: “*Il Leur faut une victime*”². Bu fikir Rastopçinin başına bir də ona görə gəlmişdi ki, belə bir qurban onun özünə lazımdır, bunu onun qəzəbi tələb edirdi.

Rastopçin adyutantından bir də soruşdu:

– Ekipaj hazırımı?

Adyutant:

– Hazırdır, zati-aliləri, – deyər cavab verdi. – Vereşsəgin haqqında nə buyurursunuz? O eyvanın qabağında gözləyir.

Rastopçin gözlənilməz bir xətirədən sarsılmış kimi çıxırdı:

– Aha!

O, cəld qapını açıb, qəti addımlarla eyvana çıxdı... danışıq səsləri birdən kəsildi, şapkalər və kartuzlar çıxarıldı, bütün gözələr qrafa sarı dikildi.

Qraf tez-tez bərkdən dedi:

– Xoş gördük, uşaqlar! Sağ olun ki, gəlibsiniz. Mən bu saat sizin yanınıza gələcəyəm, biz əvvəlcə gərək xəbisin işini qurtaraq. Biz gərək o xəbisə cəzalandıraq. Moskva onun üzündən məhv olmuşdur. Dayanın, mən bu saat gəlirəm! – Qraf yenə cəld içəri girib qapını bərkdən örtüdü.

Camaat içərisinə səs-küy yayıldı, qrafın sözü onların xoşunə gəlmişdi. Onlar sanki kəm etiqadlıq üstündə bir-birini məzəmmət edərkən deyirdilər: “Demək, o, bütün xəbislərin işini bitirəcək! Amma sən deyirsən ki, fransızdır... O, bütün distansiyaları sənə göstərər!”.

Bir neçə dəqiqədən sonra bayır qapıdan bir zabit çıxıb nə isə əmr etdi; bütün draquonlar dik dayandılar. Camaat özünü eyvanın qabağında eyvana sarı verdi. Rastopçin iti sürətli addımlarla açıqlı-acıqlı eyvana çıxıb tez ətrafına baxdı, sanki o, kimi isə axtarırdı.

– O, hanı? – deyər qraf soruşdu və elə o saat da iki draquon arasında evin tinindən çıxan uzun, nazik boyunlu cavan bir oğlan gördü. Onun

¹ Budur, onların öz axmaqlıqları ilə ayağa qaldırdıqları qara camaat, comiyyotın tör-töküntüsü, plebeylər!

² Bunlara qurban lazımdır.

başı yarıya kimi qırılmışdı, qırılan yerə də təzə tük çıxmışdı. Bu cavan oğlanın əynində tülkü dərisindən tikilmiş, göy mahuddan üz çəkilmiş, görünür vaxtilə qəşəng olan, indisə sürtülüb xarab olmuş bir kürk vardı. Kəndir parçadan tikilmiş çirkli dustaq şalvarının balağı köhnə, zərif uzunqunc çəkməsinin içinə salınmışdı. Onun nazik, zərif çıxarından ağır buxov zənciri sallanmışdı, bu onun cəsarətsiz yerişini daha da çətinləşdirirdi.

Rastopçin:

– Hə! – deyərək, gözlərini tülkü dərisindən kürk geymiş cavan oğlandan ayırıb eyvanın aşağı pilləsini göstərdi. “Onu bura qoyun!”. Cavan oğlan ayağındakı buxov zəncirləri səslənə-səslənə, ağır-ağır göstərilən pilləyə qalxdı, boynunu sıxan kürkünün yaxasından tutub, üzün boynunu iki dəfə çevirdi və ah çəkərək, müti bir halda zərif əllərini cavanın üstünə qoydu.

Cavan oğlan pillənin üstünə qalxana və özünü düzəldənə qədər hamı susdu. Yalnız dal tərəflərdən bir-birini basan adamların hiqqlıtsı, imiltisi, bir-birini itələməsi və qaldırılıb qoyulan ayaq səsləri eşidilirdi.

Rastopçin də cavan oğlanın göstərilən yerə qalxmasını gözləyir, qaş-qaşağını tökərək, əli ilə üzünü sürtürdü.

Sonra o, metal səsi verən cingiltili bir səslə dedi:

– Uşaqlar, bu adam Vereşşagindir, bu həmin alçaq adamdır ki, Moskva bunun üzündən məhv olmuşdur.

Tülkü dərisindən kürk geymiş cavan oğlan əllərini qarınının üstünə qoyaraq və azca əyilərək itaətlə dayanmışdı, yarıya qədər qırılmış və eybəcər bir hala salınmış başını aşağı öymişdi. Onun arıq, cavan üzündə ümidətsiz bir ifadə vardı. Qraf ilk sözlərini deyərəkən o yavaş-yavaş başını qaldırıb altından-yuxarı qrafa baxdı, sanki ona nə isə demək, ya da heç olmasa, onunla göz-gözə gəlmək istəyirdi, lakin Rastopçin ona baxmadı. Cavan oğlanın nazik boynunda, qulağının dal tərəfində bir damar kəndir kimi yoğunlanıb göyərdi və birdən onun üzü qızardı.

Bütün gözlər ona dikilmişdi. Cavan oğlan ora yığılan adamlara baxdı və sanki onların üzündə oxuduğu ifadədən ürəklənərək, dərddirdli, həm də qorxa-qorxa gülümsədi, sonra yenə başını aşağı salıb ayaqlarını pillənin üstündə düzəltdi.

Rastopçin sərt bir səslə deyirdi:

– Bu öz padşahına və vətəninə xəyanət etmişdir, bu Bonaparta satılmışdır, bütün ruslar içində yalnız bu, rus adını ləkələmişdir, Moskva da bunun üzündən məhv olmuşdur. – Birdən Rastopçin,

bayaqki kimi müti bir halda duran Vereşşaginə baxdı. Bu baxış sanki onu partlatdı, o, əlini yuxarı qaldıraraq, camaata sarı dönüb çığırdı: – Buna nə cür cəza verirsiniz, verin! Verirəm onu sizin ixtiyarınıza!

Camaat susurdu, ancaq bir-birini basaraq, daha artıq sıxlaşırdı. Bir-birinin ağırlığını saxlamaq, bir-birinin ağızından çıxan ağır hava ilə tənəffüs etmək, durduqları yerdən tərpnə bilməmək, məchul, anlaşılmaz və qorxunc bir şey olacağına gözləmək onları tənəgə gətirmişdi. Qabaqda duranlar nələr olduğunu öz gözlərilə görür və deyilənləri də eşidirdilər, lakin onlar ağızlarını və gözlərini geniş açaraq, bütün güclərini toplayıb dal tərəfdən itələyən adamların ağırlığını öz küreklərilə saxlamalı olurdular.

Rastopçin çığıraraq dedi:

– Vurun onu!... Qoy xain məhv olsun, qoy bir də o, rus adını ləkələməsin! Doğra onu! Mən əmr edirəm! – Camaat Rastopçinin sözlərini deyil, onun qəzəbli səsini eşidərək inildədi, qabağa yeridi, lakin yenə dayandı.

– Qraf!.. – Bir anlığa əmələ gələn ümumi sakitlik içərisindən Vereşşaginin qorxudan titrəyən və eyni zamanda təsirli səsi eşidildi. O, başını qaldıraraq dedi: – Qraf, başımızın üstündə Allah var... – Onun nazik boynundakı yoğun damarı yenə qanla doldu, yenə də üzü qızarıb dərhal ağardı. Vereşşagin sözünü deyib qurtara bilmədi.

– Doğra onu! Mən əmr edirəm!.. – deyərək Rastopçin də birdən Vereşşagin kimi ağarıb çığırdı.

Zabit draqlara sarı döndü, qılıncını qınından çıxararaq bağırdı:

– Sıyır qılıncı!

Sanki camaatın arxa tərəfindən daha qüvvətli bir dalğa gələrək qabaq sıralara çatdı, onları basa-basa, yırğalaya-yırğalaya eyvanın pilləkəninə itələdi. Ucaboylu oğlan əlini yuxarı qaldıraraq, Vereşşaginin yanında durmuşdu, onun üzü sanki daşa dönmüşdü.

Zabit astadan draqlara dedi:

– Doğra! – Üzündə açıqlı ifadə olan bir əsgər küt qılıncını Vereşşaginin təpəsinə endirdi.

Vereşşagin “A!” – deyərək təəcüblə çığırdı və qorxmış halda ətrafına baxdı, sanki o, təəcüb edir, onu nə üçün vurduqlarını bilmirdi. Camaat da eynilə belə bir təəcüb və dəhşət ifadə edən səslə çığıraraq inildədi.

Kim isə dərddirdli:

– Pərvərdigara! – deyərək səsləndi.

Vereşşagin töəcəüb ifadə edən bir səslə çığırıldıqdan sonra ağrının təsirindən şikayətli bir səslə bağırdı və məhz bu fəryad onu məhv etdi. İnsan hissindən əmələ gələn və ən gərgin nöqtəyə çatıb camaatın qabağını saxlayan bir maneə, bir sədd bir an içində dağıldı. Cinayət başlanmışdı, onu axıra yetirmək lazımdı. Gəmini parçalayan ən qüvvətli dalğa kimi, bu son dalğa da camaatın dal sıralarından qoparaq gələ-gələ qabaq sıralara çatdı, onları da yerindən oynadıb hər şeyi бүürdü. Draqun Vereşşagini bir də vurmaq istədi, lakin Vereşşagin dəhşətlə çığıraraq və əlini qılıncın qabağına verərək özünü camaatın üstünə atdı. Ucaboylu oğlan əllərilə onun nazik boğazından tutub vəhşicəsinə bağırdı və hər ikisi, böyürə-böyürə özünü qabağa verən camaatın ayağı altına yıxıldı.

Bəziləri Vereşşagini, bəziləri də ucaboylu oğlanı vurur və üst-başını dartıb cırırdı. Həm ayaq altında qalanların, həm də onları xilas etmək istəyən adamların çığırtısı camaatın qəzəbini daha da artırdı. Draqunlar döyülə-döyülə ölümçül bir hala düşmüş, üz-gözü qana bulanmış ucaboylu oğlanı çox çətinliklə xilas edə bildilər. Camaat başlanmış cinayəti böyük bir qızğınlıqla axıra yetirməyə tələsirdi, lakin Vereşşagini döyən, boğan, üst-başını cıran adamlar onu öldürə bilmirdi, çünki camaat hər tərəfdən onları sıxırdı, onlarla bərabər, bir kütlə kimi, bir tərəfdən o biri tərəfə yırgalayır, nə Vereşşagini öldürməyə, nə də ondan əl çəkməyə qoyurdular.

“Balta ilə vur, balta ilə!.. basıb əzdilər... Xain, İsanı satan xain!.. diridir... canı bərkdir... oğruya elə əzab vermək görək. Qapı dəmiri ilə vur!.. Yoxxsa hələ sağdır?”

Vereşşagin daha nə mübarizə edir, nə də çığırırdı, o yıxılıb qalmışdı, ağır-ağır xırıldayırdı, ancaq bundan sonra camaat tələsə-tələsə qanlı cəsədin yanından uzaqlaşmağa başladı. Hamı bir-bir yaxınlaşıb ona baxır, kimi işə məzəmmət edirmiş kimi töəcəüblə, həm də dəhşət içində geri çəkilibdi.

Həmin bayaqkı adamlar, üzlərində acınacaqlı bir ifadə ilə, meyitin göyərmiş, qana və toza bulaşmış üzünə, kəsilmiş uzun, nazik boynuna baxaraq deyirdilər: “Ah, İlahi, bu camaat lap vəhşidir! Bunların içində baş dolandırmaq çətin məsələdir! Cavanca oğlandı... görünür tacir balasıdır... Heç belə camaat olar?! Deyirlər ki, bir ayısını da bərk döyüblər, lap ölümçül haldadır... Ah bu camaat!.. Kim ki, günahdan qorxmur...”

Polis məmuru zati-alilərinin həyətidə meyit olmasını ləyaqətsiz bir şey hesab etdiyindən draqlara ömr etdi ki, meyiti sürüyüb küçəyə

çıxartsınlar. İki draquun meyitin ayaqlarından tutub bayıra sürüdü. Onun yarıyadək qırılmış, qana və toza bulaşmış, uzunboyunlu başı o yan-bu yana döna-döna yer ilə sürünürdü. Camaat bir-birini sıxaraq meyitdən geri çəkilibdi.

Vereşşagin yıxılında və camaat vəhşicəsinə bağıraraq onun üstünə atılarda, onu araya alıb əzədirəndə Rastopçinin rəngi birdən ağardı, o, kolyaska dayanan dal evvana getmək əvəzinə, heç özü də səbəbini bilmədən, başını aşağı salıb koridorla tez-tez getməyə başladı. Bu koridor aşağı mərtəbənin otaqlarına aparırdı. Qrafın rəngi qaçmışdı, onun alt çənəsi titrədən bir adamın çənəsi kimi, tir-tir əsirdi, o, özünü öldürə bilmirdi.

Daldan bir adam titrək və qorxmş bir səslə dedi:

– Zati-aliləri, bura gəlin... Hara gedirsiniz? Bura buyurun. – Qraf Rastopçin ona cavab vermək iqtidarında deyildi, o geri dönüb göstərilən yerə getdi. Dal evvanın qabağında bir kolyaska dayanmışdı. Camaatın bağırtısı buradan da eşidilirdi. Qraf Rastopçin tələsə-tələsə kolyaskaya minib sürücüyə dedi ki, kolyaskanı mənim Sokolnikidəki evimə sür. Kolyaska Myasnitskaya küçəsinə çıxdıqdan sonra daha camaatın bağırtısı eşidilmədi və qraf öz hərəkətindən peşman olmağa başladı. O, ona tabe olan bir adamın qabağında həyocanlandığını və qorxdığını göstərmişdi, bunu xatırladıqca öz-özündən narazı qalırdı. “*La populace est terrible, elle est hideuse*”, “*Ils sont comme les loups qu'on ne peut apaiser qu'avec de la chair*”¹, deyərək qraf fransızca düşündü. Birdən onun yadına Vereşşagin: “Qraf! Başımızın üstündə Allah var!” sözləri düşdü və qraf Rastopçinin bütün bədəninə üşütmə düşdü. Lakin bu hal anı oldu və o, öz-özünə həqarətlə güldü. “*J'avais b'autres devoirs*” – deyərək fikirləşdi. “*Il fallait apaiser le peuple. Bien d'autres victimes ont péri et perissent pour le bien publique*”². Qraf Rastopçin öz ailəsi, öz (ona tapşırılan) paytaxtı və özü ilə əlaqədar olan vəzifələri barəsində düşünməyə başladı, o, özü haqqında bir Fyodor Vasilyeviç Rastopçin kimi deyil (o, elə zənn edirdi ki, Fyodor Vasilyeviç Rastopçin özünü *dien publique*³-yə fəda edir) bir baş komandan, bir hökumət nümayəndəsi, padşahın bir

¹ Camaat yığını qorxuncdur, iyronedir. Onlar canavar kimidirlər, onları otdan başqa heç bir ayrı şeylə tomin etmək olmaz.

² Mənim başqa vəzifələrim vardı. Camaatı sakit etmək lazımdı. Comiyyotın xeyri üçün çox-çox adamlar məhv olmuş və yenə də məhv olur.

³ Comiyyotın xeyri üçün

müvəkkili kimi düşünürdü. “Əgər mən ancaq Fyodor Vasilyeviç olsaydım, onda *ma ligne de conduite aurait été tout autrement tracée*¹, lakin mən baş komandanın həm həyatını, həm də ləyaqətini mühafizə etməli idim”.

Rastopçin yumşaq yaylı ekipajda yüngülcə yırğalana-yırğalana və artıq camaatın qorxunc bağırtılarını eşitməyərək, cismən rahatlaşdı, cismani rahatlıqla bərabər ağıl onun mənəvi rahatlığı üçün də dəlillər tapdı – bu həmişə olur. Rastopçinə təskinlik verən fikir təzə fikir deyildi. Dünya mövcud olandan və insanlar bir-birini öldürəndən bəri, heç bir adam haman bu fikirlə öz-özünə təskinlik vermədən özü kimi adamlara qarşı cinayət işləməmişdir. Bu fikir də: *le bien publique*², insanların xeyrinə fikirdir.

Ehtirasa tutulmayan adamlar bunu bilmirlər, lakin bir adam cinayət işləyən kimi həmişə bu *le bien publique*-nin nədən ibarət olduğunu düzgün bilir. Rastopçin də indi bunu bilirdi.

O nəinki tutduğu iş üstündə fikrən özünü danlamırdı, hətta bundan razı qaldığına dəlillər də tapırdı. Öz-özünə deyirdi ki, mən bu *à propos*³-dan çox ustalıqda istifadə edə bildim, həm canını cəzalandırdım, həm də camaatı sakitləşdirdim.

Rastopçin düşünürək, öz-özünə deyirdi: “Vereşşagin mühakimə edilmişdi və ona ölüm cəzası kəsilmişdi (əslində isə senat Vereşşagını kürək cəzasına məhkum etmişdi). O, xain və satqın idi, mən onu cəzalandırmaya bilməzdim, bir də ki, *je faisais d'une pierre deux coups*⁴ həm camaatı sakitləşdirmək üçün ona qurban verdim, həm də xəbisi edam etdim”.

Qraf Sokolnikidəki evinə gəlib ev işlərilə məşğul olmağa başladıqdan sonra tamamilə sakitləşdi.

Yarım saatdan sonra qrafın kolyaskası Sokolniçiy meydanı ilə sürətlə gedirdi. Qraf artıq baş vermiş hadisələri xatırlamırdı, o ancaq gələcəkdə nələr olacağını düşünürdü. Rastopçin indi Yauza körpüsünə gedirdi, ona demişdilər ki, Kutuzov oradadır. Kutuzov onu aldatmışdı, buna görə də qraf Rastopçin Kutuzova söyləyəcəyi qəzəbli və acı sözləri fikirləşirdi. O, bu qoca saray tülküsünə hiss etdirəcəkdə ki, Moskvanın tərk edilməsi, Rusiyanın məhv olması (Rastopçin belə

düşünürdü) nəticəsində törəyə biləcək bütün bədbəxtliklərin məsuliyyəti ancaq onun üzərinə düşür, yalnız o, ağılı itirmiş qoca başı ilə buna cavab verəcəkdir. Rastovçin Kutuzova deyəcəyi sözləri fikirləşə-fikirləşə kolyaskada hiddətlə o yan – bu yana çevrilir, acıqlı-açıqlı ətrafına baxırdı.

Sokolniçiy meydanı bomboş idi. Yalnız onun qurtaracağında, xeyriyyə müəssisəsinin və dəlixananın yanında dəstə-dəstə ağ paltarlı adamlar görünürdü. Bir neçə belə adam da tək-tək, çığıra-çığıra və əllərini yelləyə-yelləyə çöl ilə gedirdi.

Onlardan biri yan tərəfdən yüyürə-yüyürə qraf Rastopçinin kolyaskasının qabağına gəlirdi. Qraf Rastopçin özü də, onun sürücüsü də, draqlar da başlı-başına buraxılmış bu dəlillərə, xüsusilə onların üstünə gələn dəliyə həm tutqun bir dəhşət ilə, həm də maraqla baxırdılar. Səndələyə-səndələyə yüyürərək onların üstünə gələn uzun, arıq çığılı dəlinin əynindəki xalat küləkdən dalğalanırdı. O, gözlərini Rastopçindən ayırmadan xırıltılı səsə, çığıra-çığıra nə isə deyir və əli ilə ifadə edərək, kolyaskanı saxlamağı tələb edirdi. Dəlini saqqal basmışdı, onun saqqalı bir qaydada deyil, kələ-kötür idi, arıq, qaşqa-baqlı və sarı üzündə tənənəli bir ifadə vardı. Qara, əqiq bəbəkləri zəfəran kimi sarı gözlərinin içində təşvişlə hərlənirdi.

O çığıra-çığıra deyirdi:

– Dayan! Dur! Dayan deyirəm! – Sonra yenə tövsüyə-tövsüyə, əl-qolunu yelləyə-yelləyə zəhmli bir səsə bağırırdı.

O, kolyaskaya çatıb onunla yan-yanı yüyürməyə başladı, səsini get-gedə ucalaraq deyirdi:

– Məni üç dəfə öldürdülər, mən üç dəfə dirildim. Onlar məni daş-qalaq etdilər, çarmıxa çəkdiilər... Mən diriləcəyəm... diriləcəyəm... diriləcəyəm... Mənim bədənim parçalandılar. Aləm dağılıcaqdır... Mən onu üç dəfə dağıdacağam, üç dəfə də quracağam...

Birdən qraf Rastopçinin rəngi ağardı – camaat Vereşşagin üstünə atlanda da o, belə ağarmışdı. Qraf dəlidən üzünü çevirib titrək səsə sürücünün üstünə bağırırdı:

– Tez... tez sür!

Sürücü atları dördnalə sürdü, lakin qraf Rastopçin uzun müddət arxadan, dəlinin get-gedə uzaqlaşan bağırtısını eşitdi. O eyni zamanda gözləri önündə, tülkü dərisindən kürk geymiş xainin təəcüb və qorxu ifadə edən qanlı üzünü görürdü.

Bu xatirə nə qədər yeni də olsa, qraf Rastopçin hiss edirdi ki, bu onun qəlbinə, ruhuna qədər nüfuz etmişdir. O, indi aydınca hiss edirdi

¹ Mənim yolum tamamilə başqa cürə təyin edilirdi.

² Cəmiyyətin xeyrinə

³ Fərsətdən

⁴ Bir güllə ilə iki quş vurdum.

ki, bu xatirənin qanlı izləri heç vaxt qəlbindən silinməyəcək, əksinə bu qorxunc xatirə, ömrünün axırına kimi onun qəlbində yaşayacaq və get-gedə ona daha artıq əzab verəcəkdir. Qraf Rastopçinə elə gəlirdi ki, o, Vereşşagini edam etdirirək öz dediyi sözlərini eşidir: “Doğra onu! Siz başınızla mənə cavab verəcəksiniz!” – “Axı bu sözləri mən niyə dedim?! Bu elə birdən mənim ağzımdan çıxdı... Mən onları deməyə bilirdim (qraf Rastopçin düşünərək, öz-özünə belə deyirdi), onda heç bir şey olmazdı”. O, əmrini eşidən draqunun üzündə əvvəl qorxu, sonra birdən sərt, yırtıcı bir ifadə yarandığını görmüşdü. Əyninə tülkü dərisindən kürk geymiş o oğlan da başını qaldıraraq, dinməz-söyləməz, qorxa-qorxa, həm də məzəmmətlə Rastopçinə baxmışdı... “Lakin mən bunu özüm üçün etmədim. Mən belə də etməli idim. *La plèbe, le traïte... le bien publique*”¹ – deyərək qraf fikirləşirdi.

Yauza körpüsünün yanında qoşun hələ də tıxnaşmış qalmışdı. Hava isti idi. Kutuzov qaşqabaqlı, qəmli bir halda körpüyə yaxın bir yerdə, skamyaya üstündə oturub əlindəki toxunma qamçı ilə qumla oynayırdı. Bu zaman bir kolyaska gurultu ilə ona yaxınlaşdı. Kolyaskadan general mündiri geymiş bir adam düşdü. Onun başında lələkli şlyapa, iti gözlərində həm hiddətə, həm də qorxuya bənzər bir ifadə vardı. O, Kutuzova yaxınlaşıb fransızca ona nə isə deməyə başladı. Bu adam qraf Rastopçin idi. O, Kutuzova deyirdi ki, buraya gəlməyə məcbur olmuşdur, çünki Moskva və paytaxt artıq yoxdur, yalnız ordu vardır.

– Əgər siz əlahəzrətləri mənə, bir də vuruşmayınca Moskvanı verməyəcəyinizi söyləməsəydiniz, onda başqa cür olardı, onda daha bu şeylər olmazdı!

Kutuzov Rastopçinə baxır və sanki deyilən sözlərin mənasını başa düşürmüş kimi, onunla danışan adamın üzündə bu an yazılmış nə isə başqa, mühüm bir şeyi söylə oxumağa çalışırdı. Rastopçin özünü itirərək susdu. Kutuzov xəlifcə başını yırğaladı və öz sinayıcı baxışlarını Rastopçinin üzündən çəkmədən yavaşca dedi:

– Bəli, mən vuruşmayınca Moskvanı verməyəcəyəm.

Kutuzov bu sözləri deyərəkən tamamilə başqa bir şeyi düşünmüşdü, ya bu sözlərin mənasız olduğunu bildiyi üçün onları qəsdənmi söyləmişdi, hər necə olsa, qraf Rastopçin daha heç bir söz deməyib tez Kutuzovun yanından çəkilib getdi. Çox qəribədir! Moskvanın baş komandanı, məğrur qraf Rastopçin qamçını əlinə alıb körpüyə yaxınlaşdı və çıxıra-çıxıra, oraya toplaşan arabaları qovmağa başladı.

Gündüz saat 4-də Müratın qoşunu Moskva girdi. Qabaqda Vırtemberq qusarlarının dəstəsi gedirdi, daldan isə böyük məyyəti ilə birlikdə Neapol kralı özü gəlirdi.

Mürat şəhər qalası “*le Kremlin*” nə vəziyyətdə olması haqqında ön dəstədən xəbər almaq üçün Arbatın ortasına və Nikola Yavlenniya yaxın bir yerdə dayandı.

Moskvada qalan adamlardan bir neçəsi – kiçik bir dəstə Müratın ətrafına toplaşdı. Onlar hamısı qorxa-qorxa, həm də təəccüblə lələk və qızılla bəzənmiş bu uzun saçlı qəribə rəisə baxırdılar.

Kim isə yavaşca dedi:

– Onların padşahı yoxsa budur? Niyə, pis deyil!

Dilmanc at üstündə onlara yaxınlaşdı.

Ora yığışan adamlar bir-birinə dönüb dedi:

– Şapkanı çıxar... şapkanı. – Dilmanc qoca bir dalandardan Kremlin uzaq-yaxınlığını soruşdu. Dalandar polyak şivəli danışığa təəccüblə qulaq asaraq, onun rus dili olduğunu başa düşmür və o biri adamların dalına keçirdi.

Mürat atın dilmanca tərəf sürüb dedi ki, bu adamlardan rus qoşununun harada olduğunu soruş. Dilmanc bunu soruşanda ruslardan biri nə deyildiyini başa düşdü və bir neçə adam birdən cavab verməyə başladı. Ön dəstədən gələn bir fransız zabiti atını Müratın yanına sürüb qala qapılarının bağlı olduğunu və yəqin ki, orada pusquda qoşun qoyulduğunu söylədi.

Mürat:

– Yaxşı, – deyib, öz məyyətinə olan ağalardan birinə döndü və dörd yüngül topu qabağa çəkib qala qapısına atəş açılmasını əmr etdi.

Toplara qoşulmuş atlar Müratın ardınca gələn hissədən ayrılıb çapa-çapa Arbatla üzəsağı getdi. Vzdviyenkanın sonuna çatdıqdan sonra dayanıb meydana sıraya düzülür. Bir neçə fransız zabiti topçulara sərəncam verir, topları sıraya düzdürür və müşahidə borusu ilə Kremlə baxırdı.

Kremlə axşam ibadətinə dəvət edən kilsə zəngi vururdu, bu səs fransızları təşvilə saldı. Onlar elə güman etdilər ki, bu vuruşmaya çağırışdır. Bir neçə piyada əsgər qalanın Kutafya darvasına tərəf yüyürdü. Darvazanın qabağına dirək tökülmüş və taxta sipərlər qoyulmuşdu. Zabit əsgərlərə bərabər onlara yaxınlaşan kimi darvazanı

¹ Qara camaat, xəbis... cəmiyyətin xeyri

altından iki tufəng atəşi açıldı. Topların yanında duran general çığıraraq, zabito geri qayıtmasını ömr etdi, zabıt öz əsgərləri ilə bərabər geri qaçdı.

Darvazanın altından yenə də üç tufəng atıldı.

Atılan güllələrdən biri fransız əsgərinin ayağına dəydi və bu zaman taxta sipərlərin dalından bir neçə adamın qəribə çığırtısı eşidildi. Bayağdan fransızların üzündə şən və sakit bir ifadə vardı. İndi isə birdən, sanki komanda üzrə, hom generalın və zabitlərin, həm də əsgərlərin üzündən bu ifadə silindi. Onun yerinə mübarizəyə və iztirabə hazır olduqlarını göstərən bir ifadə çökdü. Marşaldan başlayaraq sonuncu əsgərə kimi onların hamısı üçün bu yer Vzdviyenka, Moxovaya, Kutafya və Troitski qapısı deyil, yeni bir döyüş yeri, bəlkə də, yeni bir qanlı vuruşma meydanı idi. Onlar hamısı bu vuruşmaya hazırlaşdılar. Qala qapısından gələn səslər kəsildi. Toplar hazır oldu. Topçular yanan fitil ağacını üfürdülər. Zabıt: "feu!"¹ – deyərək komanda verdi, toplar bir-birinin ardınca atıldı. Karteç² qala qapısının daşlarına, qapı qabağındakı dirəklərə, taxta sipərlərə səpələndi; meydana iki ayrı-ayrı tüstü dumanı yayıldı.

Topların gurultusu kəsildəndən bir az sonra fransızlar başları üstündə qəribə bir səs eşidilər. Minlərcə dolaşa qağıldaşa-qağıldaşa, qanad çala-çala Kremlin divarları üstündən havaya qalxıb hərələməyə başladı. Həmin bu səsə bir vaxtda qala qapısından bir insan bağırırtısı eşidildi və barıt tüstüsü arasından şapkasız, əyni kaftanlı bir adam göründü. O, öldəki tufənglə fransızları nişan almışdı. Artilleriya zabiti "feu!" – deyərək təkrar etdi və eyni zamanda bir tufəng, iki top atəşi açıldı. Barıt tüstüsü yenə də qala qapısını bürüdü.

Taxta sipərlərin dalında heç bir hərəkət yox idi. Piyada fransız əsgərləri zabitlə bərabər qapıya sarı getdilər. Qala qapısının qabağında üç yaralı, dörd meyit yığılıb qalmışdı. Əyni kaftanlı iki adam aşağı tərəfdən divarın dibini ilə Znamenkaya qaçırdı.

Zabıt qapının qabağındakı dirəkləri və meyitləri göstərərək dedi:

– *Enlevez-moi ca*³, – fransız əsgərləri yaralıları öldürüb meyitləri hasarın o üzünə atdılar. Bu adamların kim olduğunu heç kəs bilmirdi. Onlar haqqında ancaq "Enlevez-moi ca" sözləri deyilmişdi, əsgərlər

onları götürüb qapı qabağından kənara atmışdılar, sonra da qalib iylənmiş deyərək, oradan da hara isə aparmışdılar. Yalnız Ter onların xatirəsinə bir neçə gözəl sətirlər həsr etmişdir: "*Ces misérables avaient envahi la citadelle sacrée, s'étaient emparés des fusils de l'arsenal, et traitaient (ces misérables) sur les Français. On en sabra quelques-uns et on purgea le Kremlin de leur présence*"¹.

Mürata məlumat verilmişdi ki, yol düşməndən təmizlənmişdir. Fransızlar qala qapısından içəri girib Senat meydanında düşərgə saldılar. Əsgərlər Senatın pəncərələrindən stulları meydana atıb ocaq qalayırdılar.

Bəzi dostolar Kremlin içindən keçib Maroseykada, Lubyankada və Pokrovkaya yerləşdilər. Vzdviyenkada, Znamenkada, Nikolskaya və Tverskaya meydanında yerləşən dostolar da oldu. Fransızlar boş, sahibsiz yer tapan kimi şəhər mənzillərində yer-böyer olmuş kimi deyil, şəhər içindəki bir düşərgədə yerləşmiş kimi məskən salırdılar.

Fransız əsgərləri üst-başı cırıq, özləri də ac və yorğun olsalar da, onların əvvəlki sayının üçdə bir hissəsi qalsa da, onlar Moskvaaya hələ nizamla girdilər. Bu, yorğun və üzgün, amma hələ döyüşkən və heybətlili bir qoşundur. Lakin bu ancaq əsgərlərin mənzillərdə sığınacaq tapmağa icazə verilən döyüşgövdə bir qoşundur. Əsgərlər yiyəsiz, içi dolu evlərə dağılışmağa başlayan kimi bu qoşun həmişəlik məhv oldu. Onun yerinə elə bir pozğun kütlə omlə gəldi ki, buna nə əhali, nə də əsgər demək olardı, bunlar soyğunçu idilər. Həmin bu adamlar beş həftədən sonra Moskvadan çıxarkən onlara daha qoşun demək olmazdı. Onlar soyğunçuların destosinə çevrilmişdilər, hər biri ya arabadı, ya da dalında, qiymətli və görəkli hesab etdiyi bir yığın şey aparırdı. Moskvadan çıxanda bu adamlardan hər birinin məqsədi əvvəlki kimi istila etmək deyil, öldürdüklerini saxlamaq idi. Fransızlar ölini içində qoz olan dar boğazlı bir səhəngə salıb bir sıxma qoz götürən, lakin sonra ölini səhəngdən çıxara bilməyən, qozları da atmaq istəməyən, bununla da özünü məhv edən bir meymun kimi hərəkət edirdilər. Onlar da, görünür, Moskvadan çıxanda talan etdikləri şeyləri özləri ilə apardıqlarından məhv olmalı idilər. Meymun qozu götürmək üçün ovçunu açmaq imkanında olmadığı kimi, onlar da talan etdikləri

¹ Atəş!

² İçərisi xırda güllələrlə dolu olan mərmər

³ Bunları götürün.

¹ Bu bədixətlər müqəddəs qalaya dolub cəbaxanadan silah ilə keçmişdilər və fransızlara atəş açırdılar. Onlardan bəzisini qılıncla doğradılar və Kremlin onlardan təmizlədilər.

şeyi atmaq imkanında deyildilər. Hər bir fransız alayı Moskvanın bir məhəlləsinə girdikdən on dəqiqə sonra daha onda nə bir əsgər, nə bir zabıt qalırdı. Evlərin pəncərəsindən, əyinlərində şinel, ayaqlarında şüblət çəkmə, gülə-gülə otaqlarda gəzişən adamlar görünürdü. Onlar ərzaq damlarında və zirzəmilərdə də ağalığ edirdilər. Bu adamlar həyətlərdə anbarların və at tövlələrinin qapılarını açıb-örtürdülər, mətbəxlərdə sobanı yandırır, qollarını çırmayıb xəmir yoğurur, çörək və xərek bişirir, arvadları və uşaqları qorxudur, güldürür və həm də onlara məhrəbanlıq edirdilər. Dükanlarda, evlərdə belə adamlar çox idi, lakin qoşun daha yox idi. Elə o gün qoşun rəisləri bir-birinin ardınca əmrlər verir, bu əmrlərdə əsgərlərin şəhərə çıxması, əhalini zorlaması, soyğunçuluq etməsi qəti surətdə qadağan edilir və göstərilirdi ki, həmin gün axşam hamı adbaad yoxlanılsın. Lakin nə tədbir görülsə də, əvvəllər əsgər hesab edilən adamlar ziyəsiz, zəngin, yemək-icmək ehtiyatı ilə dolu olan şəhərə dağılışırdılar. Ac sürü çıpaq çöl ilə toparlama getdiyi halda zəngin bir otağa hücum edərkən dərhal dağıldığı kimi, fransız qoşunu da bu zəngin şəhərə elə dağılmışdı, sürünün qabağını almaq mümkün olmadığı kimi, daha bunun da qabağını almaq mümkün deyildi.

Moskvada əhali yox idi. Əsgərlər də, su quma hopan kimi, Moskvaya hopur, əvvəl girdikləri Kremldən dörd bir tərəfə dağılışırdı. Süvari əsgərlər içi dolu sahibsiz bir tacir evinə girəndə və atları üçün lazım olanları daha geniş tövlə tapanda, yandakı evi də tutmağa gedirdilər, çünki o evin daha yaxşı olduğunu zənn edirdilər. Bir çoxları bir deyil, bir neçə ev tuturdu. Təbaşirlə də qayıya evin kim tərəfindən tutulduğunu yazırdılar, ev üstündə höcətləşirdilər, hətta bir hissə başqa bir hissə ilə savaşırdı. Əsgərlər eşitmişdilər ki, şəhər əhalisi hər şeyini atıb getmişdir, buna görə də ev tutan kimi, hələ heç yerləşməmiş, küçəyə qaçır, qiymətli şeylər olan yerə talana cumurdular. Qoşun rəisləri onların qabağını almağa gedir, lakin qeyri-ixtiyan, özləri də bu işə qoşulurdular. Karetin ryadda ekipaj olan dükanlar vardı, generallar ora toplaşmış özlərinə kolyaska və kareet seçirdilər. Şəhərdə qalan əhali rəisləri öz evlərinə dəvət edir, bununla da özlərini talandan qorumağa çalışırdı. Şəhərdə sərvət hədsiz dərəcədə çox idi, nə qədər talan edilərsə də qurtarmırdı. Fransızların tutduğu evlərin ətrafında hələ də heç onların ayaq basmadığı, tutmadığı yerlər vardı, onlara elə gəlirdi ki, bu yerlərdə daha çox dövlət var. Bu qayda ilə Moskva fran-

sızları özünə get-gedə daha çox hopdururdu. Su quru torpağa töküləndə hopur, torpaq yenə də quru qalır, indi də eynilə belə oldu. Ac qoşun hər şeyi bol olan sahibsiz şəhərə girməklə məhv oldu və hər şeyi bol olan şəhər də məhv oldu, ancaq çirk, yanğın və talançılıq meydana gəldi.

***

Fransızlar Moskvanın yanmasını *au patriotisme féroce de Rastopchine*¹, ruslar isə fransızların vəhşiliyinə isnad edirdilər. Əslində isə Moskvanın yandırılmasına bir və ya bir neçə şəxsin bəis olması kimi bir səbəb yox idi və ola da bilməzdi. Moskva elə bir vəziyyət içərisində idi ki, ağac evlərdən ibarət olan hər bir şəhər, orada 130 pis yanğın borusunun olub-olmamasına baxmayaraq yanmalı idi, Moskva da buna görə yandı. Moskva ona görə yanmalı idi ki, əhali oradan çıxıb getmişdi, bir də ki, üstünə bir neçə gün aramsız qırgılcım tökülən bir yığın yonqar mütləq yanan kimi, Moskva da yanmalı idi. Ağac evlərdən ibarət olan bu şəhərdə, hələ ev sahibləri və polis idarəsi orada ikən, hər il yayda az qala hər gün yanğın olardı. İndi isə əhali oradan getmişdi, orada çubuq çəkən, Senat meydanında senat stullarından ocaq qalayan, gündə iki dəfə xərek bişirən qoşun yaşayırdı, buna görə də bu şəhər yanmaya bilməzdi. Mühəribə olmayan vaxtlarda belə qoşun köndlərdə yerləşəndə orada yanğının sayı dərhal artır. Ağac evlərdən olan və əhalisi köçüb getmiş bir şəhərdə yabancılıq qoşunun yerləşməsi ilə yanğın törəməsi imkanı nə dərəcə artmalıdır? *Le patriotisme éroce de Rastopchine* və fransızların vəhşiliyinin burada heç də təqsiri yoxdur. Moskva çəkilən çubuqlardan, qalanan ocaqlardan, mətbəxlərdən, evlərdə yaşayan düşmən əsgərlərinin səliqəsizliyindən və pintiliyindən yandı. Əgər evlərə od vurub yandırın olurdusa (bu da çox şübhəlidir, çünki evlərə od vurmağa heç bir səbəb yox idi, bir də ki, bu özü çətin və təhlükəli bir işdir) bunu Moskvanın yanmasına bir səbəb kimi qəbul etmək olmaz, çünki bunsuz da Moskva yanacaqdı.

Fransızlara Rastopçini vəhşilikdə ittiham etmək, ruslara da Bonapartı xəbislikdə ittiham etmək, yaxud sonra öz xalqının ölinə qəhrəmanlıq məşəli vermək nə qədər xoş gəlsə də, Moskvanın yanmasına belə bir bilavasitə səbəbin olmadığını görməmək olmaz, çünki sahibi

¹ Rastopçinin vəhşi vətənpərvərliyinə

İçindən köçüb gedən və oraya ağılıq etmək, özünə sıyıq bişirmək üçün yad adamlar buraxılan hər bir kənd, hər bir fabrik, hər bir ev yanmalı olduğu kimi, Moskva da yanmalı idi. Bu doğrudur ki, Moskvanı əhali yandırmışdır, lakin onu orada qalan əhali deyil, oradan gedən əhali yandırmışdır. Düşmən tərəfindən tutulan Moskva Berlin, Vyana və başqa şəhərlər kimi sağ-salamat qalmadı, yalnız ona görə qalmadı ki, onun əhalisi fransızları duz-çörəklə qarışlamadı, açarları onlara vermədi, Moskvadan çıxıb getdi.

XXVII

Fransız qoşunu Kremldən dörd bir tərəfə yayılaraq, Moskvanın içində hopa-hopa ancaq sentyabrın 2-də axşam Pyerin indi yaşadığı məhəlləyə gəlib çatmışdı.

Pyer təkliddə və qeyri-adi bir şəkildə keçirdiyi son iki gündən sonra dəli olmaq dərəcəsinə yaxın bir vəziyyətdə idi. Bir fikir onun bütün varlığını bürümüşdü, ondan əl çəkirdi. Bunun nə vaxt və necə olduğunu o bilmirdi, lakin bu fikir indi onu elə bürümüşdü ki, o nə keçmişdə, nə də hal-hazırda olanlardan heç bir şey anlamırdı, nə görür və nə eşidirdisə, sanki yuxuda görüb eşidirdi.

Pyer öz evindən ona görə getmişdi ki, onu bürüyən həyat tələblərinin mürəkkəb dolaşığından canını qurtarsın, çünki o vaxtkı vəziyyətində bu dolaşıqdan çıxmaq iqtidarında deyildi. O, İosif Alekseyeviçin evinə ancaq ona görə gəlmişdi ki, mərhumun kitab və kağızlarını gözədən keçirmək bəhanəsi ilə həyatın həyəcan və təşvişlərindən uzaqlaşaraq dincəlsin, həm də İosif Alekseyeviçin xatirəsi onun qəlbində əbədi, sakit və təntənəli fikirlərlə bağlı idi, bu işə onun içərisinə düşdüyü təşvişli dolaşlıqların tamamilə əksinə idi. Pyer sakit bir sığınacaq yer axtarırdı və belə bir yeri İosif Alekseyeviçin kabinetində tapdı. Pyer kabinetin dərin sessizliyi içərisində mərhumun toz basmış stoluna dirsəklənərək oturdu, son günlərin xatirələri, xüsusilə Borodino vuruşması, qəlbinə onlar adı ilə həkk olunmuş bir zümrə insanların doğruluğu, sadəliyi və qüvvəsi qarşısında öz heçliyini və yanlış bir vəziyyətdə olduğunu o zaman rəddedilməz bir qüvvətlə duyması sakit və mənalı bir şəkildə, bir-birinin ardınca onun təsəvvüründə canlandı. Gerasim Pyeri düşüncədən ayırarkən, Moskvanın xalq tərəfindən müdafiə edilməsində iştirak etmək fikri onun ağına gəldi. O, Moskvanın xalq tərəfindən müdafiə ediləcəyini eşitmişdi.

Bu məqsədlə də Gerasimdən dərhal kafan və tapança tapıb götürməsinə xahiş etmişdi, həm də adını gizlədərək, İosif Alekseyeviçin evində qalmaq fikrində olduğunu ona söyləmişdi. Sonra təkliddə və boş-boşuna keçirdiyi ilk gündə (o, bir neçə dəfə mason əyləzmalarına diqqət yetirmək istəsə də bacarmamışdı). Bonapartın adı ilə əlaqədar olaraq onun öz adının əsrarəngiz bir monəya malik olması fikri bir neçə dəfə dumanlı bir şəkildə Pyerin ağına gəldi. Bu fikir əvvəllər də onun ağına gəlmişdi, lakin yırtıcı heyvanın hakimiyyətinə nəhayət vermək vəzifəsinin qəza-qədr tərəfindən onun, yəni I"Russe Besuhof üzərinə qoyulması fikri hələ ancaq səbəbsiz yerə gəlib keçən, hər bir iz qoymayan arzulardan, xəyallardan biri kimi onun ağına gəlirdi.

Pyer camaatla bərabər Moskvanı müdafiə etmək məqsədi ilə kafandan aldıqdan sonra Rostovgilə rast gələrkən, Nataşa da ona: "Siz qalır-sınızımı? Ah, bu nə yaxşıdır!" sözlərini deyərkən onda belə bir fikir əmələ gəldi. Doğrudan da, fransızlar Moskvanı tutmalı olsa da, Moskvada qalıb qəza-qədr tərəfindən mənim üzərimə qoyulan vəzifəni yerinə yetirəydim, nə yaxşı olardı!

Ertəsi gün o, öz-özünə qiymətdən çəkinməmək və heç bir şeydən onlardan geri qalmamaq fikri ilə Tryoxqormaya zastavasına getdi. Lakin o, Moskvanın müdafiə edilməyəcəyini yəqin edərək evə qayıtdıqdan sonra birdən hiss etdi ki, əvvəlləri onun ancaq mümkün hesab etdiyi məsələ indi zəruri və labüd bir şey olmuşdur. O, adını gizləyərək Moskvada qalmalı, Napoleonu rast gəlib onu öldürməlidir, ya özü məhv olmalı, ya da bütün Avropanın bədbəxtliyinə son qoymalıdır. Pyerin fikrincə, Avropanın bədbəxtliyinə ancaq Napoleon səbəb olmuşdu.

Pyer bir alman tələbəsinin 1809-cu ildə, Vyanada Bonaparta sui-qəsd etdiyini, bu tələbənin tutulub güllələndiyini bilirdi. O, bunu da bilirdi ki, qarşısında qoyduğu məqsədi yerinə yetirmək təhlükəli bir işdir, lakin bu təhlükə onu daha artıq həvəsləndirirdi.

İki qarşısızalmaz hiss eyni dərəcədə Pyeri öz məqsədini yerinə yetirməyə cəlb edirdi. Onlardan biri, ümumi bədbəxtliyi dərk edərək özünü bu yolda fəda etmək, əzab və əziyyət çəkmək hissi idi. Həmin bu hiss nəticəsində o, avqustun 25-də Mojayska, oradan da vuruşmanın ən qızgın yerinə getmişdi, yəni həmin bu hiss nəticəsində o, öz evindən qaçmış, adət etdiyi dəbdəbanı və rahatlığı atıb soyunmadan yaysız divan üstündə yatdı, Gerasimlə bərabər eyni məyəyi yeyirdi. O biri hiss isə insan həyatında olan bütün şərti və süni, insanların

əksəriyyəti tərəfindən dünyanın ən böyük neməti hesab edilən şeylərə qarşı qeyri-müəyyən və ancaq rüslərə xas olan nifrət hissi idi. Pyer ilk dəfə olaraq bu qəribə, bu füsunkar hissi Sloboda sarayında duymuşdu. Pyer o zaman birdən hiss etmişdi ki, dövlətin də, hakimiyyətin də, həyatın da, yəni insanların böyük bir say ilə qurduqları və qoruduqları bütün şeylərin bir qiyməti varsa da, o ancaq bütün bu şeyləri ata bilmək həzzi ilə əlaqədardır.

Bu həmin hiss idi ki, orduya yeni çağırılan həvəskar bir əsgər belə bir hiss nəticəsində pulunu son qəpiyinə qədər içkiyə qoyub içir, sərxoş bir adam da, heç bir səbəb olmadan, aynaları və pəncərə şüşələrini vurub sındırır, bunu da bilir ki, bu ziyanlıq üstündə onun qalan pulunu da tutub əlindən alacaqlar. Bu həmin hiss idi ki, bunun nəticəsində bir adam dəlicəsinə (bayağı mənada) işlər tutaraq, sanki öz şəxsi hakimiyyətini və qüvvəsini yoxlayır, özünü bəşər münasibətlərindən kənarada olan, həyatı mühakimə edən və onun haqqında hökm çıxaran ali bir qüvvənin nümayəndəsi sayır.

Pyer bu hissi ilk dəfə Sloboda sarayında duyduğu gündən bəri onun təsiri altında idi, lakin bu hiss yalnız indi onu tamamilə təmin etmişdi. Bir də ki, Pyerin öz niyyətini yerinə yetirmək sahəsində gördüyü işlər onu indiki halda bu işə təşviq edir, onu bu məsələdən əl çəkmək imkanından məhrum edirdi. Pyer də bütün bu işlərdən sonra, başqaları kimi Moskvadan getsəydi, onun öz evindən qaçması da, kafan və tapança əldə etməsi də, Moskvada qalacağını Rostovgilə söyləməsi də nəinki mənasını itirərdi, bəlkə bunlar hamısı mənfur və gülcünc görünərdi (Pyer isə belə şeylərə həssas idi).

Pyerin fiziki vəziyyəti mənəvi vəziyyətinə uyğun idi, bu həmişə belə olur. Adət etmədiyi kobud yeməklər, içdiyi araq, şərabin və siqarın yoxluğu, əynindəki çirkli tuman-köynəyini dəyişə bilməməsi, yorğan-döşəksiz, qısa divan üstündə iki gecəni yarıya qədər yuxusuz keçirməsi onu həmişə acıqlı, əsəbi bir vəziyyətdə saxlayırdı, sanki o dəli olmağa başlayırdı.

***

Gün günortadan keçmişdi, saat 2-yə işləyirdi. Fransızlar artıq Moskvaya girmişdilər. Pyer bunu bilirdi, lakin o, işə başlamaq əvəzinə, ancaq öz niyyəti haqqında düşünür, onu ən xırda təfərrüatına qədər fikrində yoxlayırdı. Pyer nə Napoleona zərbə endirməsini, nə də onun ölümünü aydın surətdə təsəvvür etmirdi. Lakin o, özünün

məhv olmasını və öz qəhrəmanlığını son dərəcə aydın, həm də qüseli bir həzz duyaraq, xəyalında canlandırırdı.

Pyer düşünərək öz-özünə deyirdi: "Bəli, hamının əvəzinə tək mən bu işi yerinə yetirməli, ya da məhv olmalıyam! Bəli, mən gedəcəyəm... Və sonra birdən... Tapança ilə, ya xəncərlə? Onun əhəmiyyəti yoxdur – Pyer Napoleonu öldürəcəyi anda deyəcəyi sözləri xəyalına gətirirdi. – Deyəcəyəm ki, mən yox, qəza-qədərin əli səni edam edir... – Sonra Pyer başını endirərək, üzündə kədərli, lakin qəti bir ifadə ilə öz-özünə deyirdi: – Qoy belə olsun, aparın məni edam edin".

Pyer otağın ortasında duraraq, belə düşüncədən birdən qapı açıldı və Makar Alekseyeviç qapı ağzında göründü: onun həmişə qorxaqlıq ifadə edən siması indi tamamilə dəyişmişdi. Xalattının yaxası açıq idi. Üzü qırmızı və eybəcər şəkllə düşmüşdü. Görünür, o, sərxoş idi. Pyeri görüb əvvəl özünü itirdi, lakin Pyerin də üzündə şəfqətli əlaməti görüb dərhal cəsarətləndi və səndələyə-səndələyə, nazik çıxlarını ata-ata otağın ortasına gəldi, xırıltılı bir səsle, hər şeyə inanan bir adamın səsi ilə dedi:

– Onlar qorxdular. Mən deyirəm ki, təslim olmayacağam, mən deyirəm... eləmi, cənab? – O fikrə getdi və birdən, stol üstünə qoyulmuş tapançanı görüb cəld götürdü və koridora yüyürdü.

Makar Alekseyeviçin ardınca gələn Gerasim və dalandar dəhlizdə onun qabağını kəsdilər, tapançanı ondan almağa başladılar. Pyer koridora çıxıb bu ağılı itirmiş qocaya nifrətlə baxır, həm də ona yazığı gəlirdi. Makar Alekseyeviç tapançanı bərk-bərk tutaraq, güc verməkdən öz-gözünü qırışdırır və görünür, nə isə tənənlə bir şey təsəvvür edərkən çığırırdı:

– Silah başına! Abordaj! Nahaq əlləşirsən, ala bilməyəcəksən!

– Bədsir, xahiş edirəm, yetər. Lütf edin, xahiş edirəm, verin. Xahiş edirəm, ağa... – deyərək Gerasim Makar Alekseyeviçin dirsəyindən ehtiyatla tutub onu qapıya sarı döndərməyə çalışırdı. Makar Alekseyeviç çığıraraq deyirdi:

– Sən kimsən? Bonapartsan!

– Ağa, bu yaxşı deyil, axı! Siz buyurun otağa gedin, dincəlin. Tapançanı da verin.

Makar Alekseyeviç tapançanı qaldıraraq çığırır.

– Rədd ol, mənfur kölə! Mənə toxunma! Gördün ki? Abordaj!

Gerasim pıçıldayaraq dalandara dedi:

– Yapış!

Makar Alekseyiçin qollarından tutub çəkə-çəkə qapıya tərəf aparırlar.

Dəhlizdə onlar Makar Alekseyiçlə əlləşir, o da tövsüyə-tövsüyə, xırıltılı, sərxoş bir səsle çıxırdı.

Birdən bir arvad evvanda nazik bir səsle çıxırdı. Aşpaz qadın yüyürə-yüyürə dəhlizə girdi, qışqıra-qışqıra dedi:

– Onlardır! Gör başımıza nə iş gəldi!.. Vallah onlardır!..

Gerasim və dalandar Makar Alekseyiçin əllərini buraxdılar və koridorda əmələ gəlmiş səssizlik içərisində bir neçə əlin qapını taq-qıldatdığı aydınca eşidildi.

XXVIII

Pyer öz-özlüyündə bu qərara gəlmişdi ki, qəsdini yerinə yetirməyincə nə öz mənsəbini açıb deyəcək, nə də fransız dilini bildiyini göstərəcəkdir. Bu niyyətlə də o, koridorun yarı açılmış qapısı ağzında durmuşdu, fikri də bu idi ki, fransızlar içəri girən kimi çökilib getsin. Lakin fransızlar içəri girəndə Pyer çökilib getmədi, qarşısalınmaz bir maraq onu getməyə qoymurdu.

Fransızlar iki nəfərdi. Onlardan biri ucaboylu, qoçaq görünüşlü, qəşəng bir zabiti, o birisi isə görünür ya əsgər, ya da dənşik idi. O, alçaqboylu, arıq, ordları batmış, gün döymüş bir adam idi; üzündən kütlük yağırı. Zabıt ağaca dayana-dayana, axsaya-axsaya qabaqda gedirdi. O, bir neçə addım getdikdən sonra, sanki öz-özlüyündə buranın yaxşı bir mənzil olduğunu qət edib dayandı, geri dönüb qapı ağzında dayanan əsgərlərə bir rəis səs ilə bərkədən dedi ki, atları götərsinlər. Zabıt belə bir sərəncam verdikdən sonra dirsəyini yuxarı qaldıraraq, bığlarını təşəxxüslə burub əlini şlyapasını qaldırdı, ətrafına baxa-baxa gülümsəyərək şən bir halda dedi:

– *Bonjour, la compagnie!*¹

Ona cavab verən olmadı.

Zabıt Gerasimə döndü:

– *Vous êtes le bourgeois?*²

Gerasim qorxmış halda, sualedici bir nəzərlə zabıtə baxırdı.

Zabıt bu balaca adama üstədən-aşağı baxaraq, lütfkarcasına, xoş bir təbəssümlə dedi:

¹ Hamıya salamlar olsun!

² Evin yiyəsi sizsinizmi?

– *Quartire, quartire, logement. Les Français sont de bons enfants. Que diable! Voyons! Ne nous fâchons pas, mon vieux!*¹

Son sözləri deyərək qorxmış və kirmiş halda duran Gerasimin çiyindən tutub yavaşca silkələdi:

Sonra o ətrafına baxaraq Pyeri görüb əlavə etdi:

– *A ça! Dites donc, on ne parle donc pas français dans cette boutique?*² – Pyer qapıdan qırağa çökildi.

Zabıt yenə Gerasimə tərəf döndü. Gerasiməndən otaqları göstərməsini tələb etdi.

– Ağə yox... başa düşməz... mənəm sizi... – Gerasim sözləri pozuq bir şəkə salmaqla fikrinin başa düşülecəyini zənn edirdi.

Fransız zabiti gülümsəyərək, əllərini Gerasimin qabağında yel-lədi, o, bununla heç bir şey anlamadığını bildirmək istəyirdi, sonra axsaya-axsaya Pyer dayanan qapıya tərəf getdi. Pyer özünü ondan gizlətmək üçün çökilib getmək istədi, lakin elə bu anda o, mətbəx qapısının açıldığını və Makar Alekseyiçin əlində tapança oradan çıxdığını gördü. Makar Alekseyiç ağlı itirmiş bir adamın hiyləgərliyi ilə fransız baxdı və tapançanı qaldırıb onu nişan aldı.

Bu sərxoş adam tapançanın tətəyini çəkərək çıxırdı.

– *Abordaj!!!*³ – fransız zabiti səsə döndü və elə o anda Pyer sərxoşun üstünə atıldı, onun əlindəki tapançanı tutub yuxarı qaldıranda Makar Alekseyiç barmağını birtəhər tətəyə ilişirdi. Tapança atıldı, qulaqbatırıcı bir səs qopdu, hamını barıt tütüsü bürüdü. Fransızın rəngi qaçdı, o dönüb qapıya sarı yüyürdü. Pyer tapançanı Makar Alekseyiçin əlindən alıb yerə atdı və fransız dilini bildiyini gizlətmək niyyətində olduğunu unudaraq, zabitin yanına yüyürüb fransızca soruşdu:

– *Vous n'êtes pas blessé?*⁴

Zabıt öz-özünü yoxlayaraq dedi:

– *Je crois que non.*⁵

Sonra divarda qopan suvağı göstərüb əlavə etdi: – *mais je l'ai manqué belle cette fois-ci*⁶. – O, Pyerə sət-sət baxaraq dedi. – *Quel est cet homme?*⁷

¹ Mənzil, mənzil... fransızlar yaxşı uşaqlırlar. Lənət şeytana, gəl bir-birimizlə yola gedək, baba.

² Yoxsa burada da heç kəs fransızca danışa bilmir?

³ Dəniz vuruşmasında düşmən gomisino hücum edib ona yan almaq.

⁴ Yaralanmayıbsınız ki?

⁵ Deyəsən yox.

⁶ Ancaq bu dofo lap yaxından keçdi.

⁷ Bu adam kimdir?

Pyer tamamilə öz rolunu unudaraq tez dedi:

– *Ah, je suis vraiment au désespoir de ce qui vient d'ar river. C'est un fou, un malheureux qui ne savait pas ce qu'il faisait*¹.

Zabit Makar Alekseyiçə yaxınlaşıb onun yaxasından tutdu.

Makar Alekseyiç divara söykənərək yatan adam kimi dodaqlarını sallayıb söndələyirdi.

Fransız əlini onun yaxasından çəkdi:

– *Brigand, tu me la payeras*².

Onun üzündə tutqun, həm də təntənəli bir ifadə göründü, o, qəşəng və qəti bir əl hərəkətilə əlavə etdi:

– *Nous autres nous sommes cléments après' la victoire: mais nous ne pardonnons pas aux traîtres*³.

Pyer bu sərxoş və dəli adamı cəzalandırmamaq üçün zabiti fransızca dilə tutmuşdu. Fransız dinməz–söyləməz ona qulaq asır, üzündəki tutqunluq da dəyişmirdi. Birdən onun üzü gülümsədi. Pyer bir neçə saniyə kırımışca zabitin üzünə baxdı. Zabitin qəşəng üzündə faciəli və mehriban bir ifadə göründü, o, əlini Pyerə uzatdı:

– *Vous m'avez sauvé la vie! Vous êtes Français*⁴. – Bir fransız üçün bu şübhəedilməz bir nəticə idi, böyük bir iş ancaq fransızın əlindən gələ bilər, *m-r Ramball*–ın *capitaine du 13-me léger*⁵ həyatını xilas etmək özü heç şübhəsiz, ən böyük bir iş idi.

Zabit Pyerin rus olduğuna şübhə etməsə də və bu barədə özü üçün əsasən qəti bir nəticə çıxarsa da, Pyer kim olduğunu açıb ona söyləməyi lazım bildi.

O tez dedi:

– *Je suis Russe*⁶.

Fransız barmağını burnunun qabağında yelləyə–yelləyə gülüm–səyərək dedi:

– *Á d'autres* – Sonra o, Pyerə öz qardaşı kimi yanaşaraq əlavə etdi: – *Tout á l'heure vous allez me conter tout ça. Charmé de rencontrer*

¹ Ah, bu hadisə lap mənim qanıma qaraldı.

² Bu bədbəxt dəlidir, nə etdiyini heç özü də bilmir.

³ Quldur, sən bunun haqq–hesabını verəcəksən, bizim adam qalibiyətdən sonra müüvvəttli olur, lakin biz xainləri öfv etmirik.

⁴ Siz mənim həyatımı xilas etdiniz. Siz fransızsiniz.

⁵ Müsyö Ramballın, 13–cü yüngül alayın kapitanının

⁶ Mən rusam.

*un compatriote. Eh bien! Qu'allons nous faire de cet homme?*¹

– Bunu söylərkən fransız zabitinin üzündəki ifadə və danışğının ahəngi bir şeyi göstərirdi. Siz fransız olmasanız da, dünyada ən yüksək olan fransız adını aldıqdan sonra bunu heç rədd edərsinizmi!

Zabitin son sualına cavab olaraq, Pyer Makar Alekseyiçin kim olduğunu bir daha izah etdi və bunu da dedi ki, sizin lap qabağınızca bu sərxoş və dəli adam dolu bir tapançanı gizləncə götürüb aparmışdı, biz də macal tapıb tapançanı hələ ondan ala bilməmişdik. Sonra Pyer bu iş üstündə onu cəzalandırmamağı zabitdən xahiş etdi.

Fransız döşünü qabağa verib şahənə bir hərəkətlə əlini qaldırdı:

– *Vous m'avez sauvé la vie. Vous êtes Français. Vous me demandez sa grâce? Ja vous l'accordé. Qu'on emmène cet homme*².

Fransız zabiti bu sözləri cəld və odlu–odlu söyləyib onun həyatını ölümdən xilas etdiyi üçün fransız adı verdiyi Pyerin qoluna girdi və onunla bərabər otağa getdi.

Həyətdə olan fransız əsgərləri tapança səsinə eşidərək dəhlizə girib nə olduğunu soruşdular və müqəssiri cəzalandırmağa hazır olduqlarını bildirdilər, lakin zabit sört bir ifadə ilə onlara dedi:

– *On vous demandera quand on aura besoin de vous*³. – Əsgərlər çıxıb getdilər. Dənşik bu arada fürsət tapıb mətbəxə girmişdi. O zabitə yaxınlaşıb dedi:

– *Capitaine, ils ont de la soupe et du gigot de mouton dans la cuisine. Faut-il vous l'apporter?*⁴

Kapitan ona belə cavab verdi:

– *Qui, et le vin*⁵.

¹ Gedin bunu başqasına söyləyin.

İndi Siz hamısını mənə nəql edərsiniz. Adamın öz yerlisinə rast gəlməsi çox xoşdur. Yaxşı, biz bu adama nə edək?

² Siz məni ölümdən xilas etdiniz. Siz fransızsiniz. Siz istəyirsiniz ki, mən onu öfv edim? Mən onu öfv edirəm. O adamı aparın.

³ Lazım olanda sizi çağırarlar.

⁴ Kapitan, bunların mətbəxində sup və qızardılmış qoyun öti var, buyurursunuzmu götürüm?

⁵ Götür, şorab da olsun.

Fransız zabiti Pyerlə otağa girəndə, Pyer fransız olmadığını bir daha ona söyləməyi özünə borc bildi və bunu kapitana izah edib getmək istədi, lakin fransız zabiti onu getməyə qoymadı. Zabit ölümdən xilas edildiyi üçün Pyerə elə bir nəzakət, hörmət, mehribanlıq və həqiqi minnətdarlıq göstərdi ki, Pyerin daha onun sözünü rədd etməyə üzü gəlmədi, onlar girdikləri zalda oturdular. Pyer fransız olmadığını sübut edərkən, aydın görünürdü ki, kapitan belə bir yüksək addan onun niyə boyun qaçırtdığını anlaya bilmir. Buna görə də o, çiyinlərini sıxaraq dedi ki, əgər siz özünü rus göstərmək istəyirsinizsə, qoy belə də olsun, ancaq mən, mənə ölümdən xilas etdiyiniz üçün, ömrümün axırına kimi sizə minnətdar olacağam və bu minnətdarlıq hissi mənə həmişə sizə bağlayacaqdır.

Əgər bu adam az da olsa, başqalarının hissini anlamaq qabiliyyətinə malik olsaydı və Pyerin nələr duyduğunu hiss etsəydi, Pyer yəqin ki, onun yanından gedərdi, lakin onun özündə olan hissərdən başqa ayrı heç kəsin hissini başa düşməməsi və belə həvəslə söhbət etməsi Pyeri məğlub edirdi.

Fransız Pyerin çirkli də olsa, nazik alt köynəyinə və barmağındakı üzüyə baxaraq dedi:

– *Français ou prince russe incognito*¹. *Je vous dois la vie et je vous offre mon amitié. Un Français n'oublie jamais ni une insulte ni un service. Je vous offre mon amitié. Je ne vous dis que ça*².

Bu fransızın üzünün ifadəsində, səsində, hərəkətlərində o qədər xoşəhvalıq və nəciblik vardı ki, (fransız mənəsində) Pyer qeyri-ixtiyari olaraq, gülümsəyə-gülümsəyə zabitin uzatdığı əlini sıxdı.

Zabit özündən razı bir halda gülümsəyərkən dedi:

– *Capitaine Ramball du 13-me leger, décoré pour l'affaire de Sept*³. – *O gülümsəyərkən dodaqları bığları altında qırışırdı. – Voulez vous bien me dire à present, à qui j'ai l'honneur de parler aussi agré-*

¹ Gizli surətdə ya fransız, ya da rus knyazı

² Mənim həyatım sizə bağlıdır və mən sizə öz dostluğumu təklif edirəm. Fransız heç vaxt nə təhqiri, nə də göstərilən xidməti unutmur. Mən sizə öz dostluğumu təklif edirəm. Daha mən heç bir şey demirəm.

³ Kapitan Ramball 13-cü yüngül alay, sentyabrın 7-dəki döyüşə görə foxri legion kavaləri

*ablement au lieu de rester à l'ambulance avec la balle de ce fou dans le corps*¹.

Pyer adını deyə bilməyəcəyini söylədi, sonra da qızaranaq, özünü yalandan bir ad uydurmaq, həm də adını söyləyə bilməməsinin səbəbini izah etmək istədi, lakin fransız onun sözünü kəsərək dedi:

– *De grâce. Je comprends vos raisons, vous êtes officier... officier supérieur, peut-être. Vous avez porté les armes contre nous. Ce n'est pas mon affaire. Je vous dois la vie. Cela me suffit. Je suis tout à vous.* Sonra sualedici bir tərzdə əlavə etdi: *Vous êtes gentilhomme?*² Pyer başını aydı: – *Votre nom de baptême, s'il vous plaît? Je ne demande pas davantage. M-r Pierre, dites vous... Parfait. C'est tout ce que je désire savoir*³.

Qızarmış qoyun əti, qayğanaq, samovar, araq və fransızların rus anbarından gətirdiyi şərab stol üstünə qoyulduqdan sonra Rambal Pyerdən bərabər nahar etməsini xahiş etdi, elə o saat da sağlam, ac bir adam kimi acgözlüklə və tez-tez yeməyə başladı. O, ağzına qoyduğu tikələri möhkəm dişlərilə tez-tez çeynəyir, elə bir ucdan da damağını marçıldadaraq deyirdi: *excellent, exquis*⁴. Zabitin üzü qızarıb tərli. Pyer də ac idi, o, məmnuniyyətlə yeməyə girdi. Morel deyilən dənşik bir qabda ilıq su gətirib qırmızı şərab şüşəsini onun içinə qoydu. Sonra dadına baxmaq üçün mətbəxdən bir şüşə kvas gətirdi. Bu içki artıq fransızlara məlum idi. Onlar buna limonade de cochon (donuz limonadı) deyirdilər. Morel də, mətbəxdən tapdığı bu limonade de cochonu tərifləyirdi. Kapitanın Moskvada əldə etdiyi şərabı vardı, buna görə də o, kvası Morelə verdi, özü isə bordo şərabı şüşəsini götürüb boğazına kimi salfetkaya bükdü, həm özünə, həm də Pyerə şərab tökdü. Yemək və şərab kapitanı daha da canlandırdı, o ara vermədən danışırdı.

– *Qui, mon cher m-r Pierre, je vous dois une fière chandelle de m'avoir sauvé... de cet enragé... J'en ai assez, voyez-vous, de balles*

¹ İndi siz zəhmət çəkib, mənə deyə bilərsinizmi, mən kim ilə belə şirin-şirin söhbət etmək şərafinə nail olmuşam. Siz olmasaydınız, mən indi sarğı məntəqəsində idim, o dolinin güllesini mənim bədənimdən çıxarırdılar.

² Rica edirəm, bədsir. Mən sizi anlayıram, siz zabitsiniz... bəlkə də qorqarğah zabiti. Siz bizim əleyhimizə işləyirsiniz. Bunun mənə daxil yoxdur. Siz mənə ölümdən xilas edibsiniz. Bu mənə bədsir, mən tamamilə sizin ixtiyarınızdayam. Siz zadəngansınızmı?

³ Sizin adınız? Mən bundan başqa heç bir şey soruşmuram. Necə dediniz? Cənab Pyer, çox gözəl. Mənə lazım olan da elə budur.

⁴ Nə gözəl, nə yaxşı!

dans le corps. En voilà une (o, böyrünü göstərdi), *à Wagram et de deux à Smolensk*, – kapitan yanağındakı çapıq yerini göstərdi. – *Et cette jambe, comme vous voyez, qui ne veut pas marcher. C'est à la grande bataille du 7 à la Mockova que j'ai reçu ça. Sacré Dieu, c'était beau! Il fallait voir ça, c'était un déluge de feu. Vous nous avez taillé une rude besogne; vous pouvez vous en vanter, nom d'un petit bonz homme. Et, ma parole, malgré la toux, que j'y ai gagnée, je serais prêt à recommencer. Je plains ceux qui n'ont pas vu ça!*

Pyer dedi:

– J'y ai été².

Fransız sözlünə davam etdi:

– Bah, vraiment! Eh bien, tant mieux. Vous êtes de fiers ennemis, tout de même. La grande redoute a été tenace, nom d'une pipe. Et vous nous l'avez fait crânement payer. J'y suis allé trois fois, tel que vous me voyez. Trois fois nous étions sur les canons et trois fois on nous a culbuté et comme des capucins de cartes. Oh! C'était beau. M-r Pierre. Vos grenadiers ont été superbes, tonnerre de Dieu. Je les ai vu six fois de suite serrer les rangs, et marcher comme à une revue. Les beaux hommes! Notre roi de Naples, qui s'y connait, a crié. Bravo! – Bir az susudqan sonra əlavə etdi: – Ah, ah! soldat comme nous autres! Tant mieux, tant mieux, m-r Pierre. Terribles en bataille... galants... – o gülümsəyərək göz vurdu, – avec les belles, voilà les Français, m-r Pierre, n'est ce pas?³

¹ Bəli, mənim əzizim, cənab Pyer, siz ki, məni o dölinin gülüşündən xilas edib-siniz, mən sizin üçün kilsədə böyük bir şam yandırmağa borcluyam. Bilirsinizmi, elə onsuz da mənim bədənimdəki güllələr mənə bəsidir. Budur, onlardan biri Vaqram, biri də Smolensk yanında döymişdir. Bu ayağımdakı, görürsünüz, hərəkət etmək istəmir. Bu da ayın 7-də Moskva yanında baş verən böyük vuruşmada olmuşdur. Pəh! Bu qərübə bir atəş tufanı idi. Siz bizi yamanca çətin işə salmışdınız – bununla fəxr edə bilərsiniz. Vallah, bu kozıra baxmayaraq (o, döşündəki xaçı göstərdi) mən hər şeyi təzədən başlamaq istərdim. Bunu görməyənələr mənim yazığımı görür.

² Mən orada idim.

³ Ba, doğrudanmı? Daha yaxşı. Etiraf etmək lazımdır ki, siz qoçaq düşmənsiniz. Böyük istekkam çox möhkəm dayanmışdı! Bu iş bizə yamanca baha oturdu. Mən üç dəfə orada oldum – siz indi məni görən kimi. Biz üç dəfə topları tutduq, üç dəfə də bizi oynucaq əsgər kimi, geri atdılar. Sizin qrenaderlər çox gözəl vuruşurdu, vallah! Mən özüm gördüm. Onların sıraları altı dəfə sıxlaşdı, onlar elə hücum edirdilər ki, elə bil rəsmi-keçidə çıxmışdılar. Çox gözəl xalqdır. Bizim Neapol kralının belə-bələ işlərdə çox böyük təcrübəsi var, özü çıgırn onlara, "afərin!" – dedi. Ha-ha-ha, demək siz bizim əsgər qardaşlarımızınız! Cənab Pyer, bu daha yaxşı, daha yaxşı. Vuruşmada qorxunc, gözəllərlə nəzakətli – bax, fransızlar belədir, cənab Pyer, doğru demiyyəmmi?

Kapitan o qədər sadələvh, açıqürəkli, şən, sadə və özündən razı bir adam idi ki, Pyer sevinclə ona baxaraq, az qala özü də ona göz vuracaqdı. Yəqin ki, "galant" sözü Moskvadakı vəziyyəti kapitannın yadına saldı.

– A propos, dites donc, est-ce vrai que toutes les femmes ont quitté Moscou? Une drôle d'idée! Qu'avaient-elles à craindre?¹

Pyer dedi:

– Est ce que les dames françaises ne quitteraient pas Paris si les Russes y entraient?²

Fransız qəhqəhə ilə gülərək Pyerin çiyindən tutub silkələdi:

– Ah, ah, ah!.. Ah! elle est forte celle-là. Paris?.. Mais Paris... Paris...³

Pyer onun sözlünü tamamlayaraq dedi:

– Paris la capitale du monde⁴.

Kapitan Pyerə baxdı. Onun belə bir adəti vardı, söhbətin ortasında dayanıb gülər üzlə, mehribanca və diqqətlə adama baxardı.

– Eh bien, si vous ne m'aviez pas dit que vous êtes Russe, j'aurais parié que vous êtes Parisien. Vous avez ce je ne sais quoi ce...⁵

– Kapitan bu komplimenti deyib yenə Pyerə baxdı.

Pyer dedi:

– J'ai été à Paris, j'y ai passé des années⁶.

– Oh ça se voit bien. Paris!.. Un homme qui ne connait pas Paris, est un sauvage. Un Parisien, ça se sent à deux lieux. Paris, c'est Talma, la Duschenois, Potier, la Sorbonne, les boulevards⁷. – O çıxardıqı nəticənin övvəlkindən zəif olduğunu hiss edərək tez əlavə etdi: – il n'y a qu'un Paris au monde. Vous avez été à Paris et vous êtes resté Russe Eh bien, je ne vous en estime pas moins⁸.

¹ Yeri golmişkən, deyin görüm, bütün qadınların Moskvadan getməsi xəbəri doğrudurmu? Qərübə şeydir, onlar nədən qorxmuşlar?

² Ruslar Parisə girsəydilər, fransız qadınları oradan getməzdilərmidi?

³ Ha-ha-ha!.. Bu lap qərübə söz oldu ki! Paris?.. Lakin Paris... Paris...

⁴ Paris dünyanın paytaxtıdır...

⁵ Siz mənə rus olduğunuzu söyləməsəydiniz, mən lap mərc gələrdim ki, siz fransızsiniz. Sizdə nə işə var, bu...

⁶ Mən Parisdə olmuşam və bir neçə il orada yaşamışam.

⁷ O saat görünür. Paris! Parisi tanımayan adam vəhşidir. Parislini iki mil uzaqdan tanıyıram. Paris – bu Talmadır. Duşenuadır, Potedir, Sorbonnadır, bulvarlardır...

⁸ Bütün dünyada bir Paris! Siz Parisdə olmuş və yenə də rus olaraq qalmışsınız. Nə olar ki, bundan ötrü mənim sizə olan hörmətim azalmır.

Pyer içdiyi şərabin təsiri altında və ağır fikirlər içində keçirdiyi günlərdən sonra qeyri-ixtiyari olaraq bu şad və xoş təbiətli adamın söhbətindən həzz alırdı.

– *Pour en revenir à vos dames, on les dit bien belles. Quelle fâcheuse idée d'aller s'enterrer dans les steppes, quand l'armée française est à Moscou. Quelle chance elles ont manqué celles-là. Vos moujiks c'est autre chose, mais vous autres gens civilisés vous devriez nous connaître mieux que ça. Nous avons pris Vienne, Berlin, Madrid, Naples, Rome, Varsovie, toutes les capitales du monde... On nous craint, mais on nous aime. Nous sommes bons à connaître. Et puis l'Empereur!*

Pyer onun sözünü kəsdı:

– L'Empereur, – deyərək təkrar etdi və üzündə qüssə, utancaqlıq ifadəsi göründü. – *Est-ce que l'Empereur?*

– *L'Empereur? C'est la générosité, la clémence, la justice, l'ordre, le génie, voilà l'Empereur! C'est moi, Ramball, que vous le dit. Tel que vous me voyez, j'étais son ennemi il y a encore huit ans. Mon père a été comte émigré... Mais il m'a vaincu, cet homme. Il m'a empoigné. Je n'ai pas pu résister au spectacle de grandeur et de gloire dont il couvrait la France. Quand j'ai compris ce qu'il voulait, quand j'ai vu qu'il nous faisait une litière de lauriers, voyez vous, je me suis dit: voilà un souverain, et je me suis donné à lui. Eh voilà! Oh, oui, mon cher, c'est la plus grand homme des siècles passés et à venir!*

Pyer özünü itirmiş halda soruşdu:

¹ Yenə də sizin xanımların üstünə qayıdaq, deyirlər, onlar çox gözəl olurlar. Fransız ordusu Moskvada ikən gedib çöllərdə gizlənmək lap axmaq fikirdir! Onlar gözəl bir fürsəti əldən buraxmışlar. Sizin kəndlilər heç, mən anlayıram, lakin təhsilli adamlar, sizlər bizi bundan yaxşı tanımalı idiniz. Biz Vyananı, Berlini, Madridi, Neapolu, Romanı, Varşavanı, dünyanın bütün paytaxtlarını tutmuşuq. Bizdən qorxurlar, lakin bizi sevirlər. Bizi yaxşı tanımaq ziyan verməz, bir də ki, imperator...

² İmperator... imperator haqqında nə demək istəyirdiniz?

³ İmperator? İmperator alicənablıqdır, mərhəmətdir, ədalətdir, qayda-qanundur, dühadır – bax, imperator bu deməkdir! Bunu sizə mən deyirəm – Rambal deyir! Bu saat siz mənə necə görürsünüz, səkkiz il bundan qabaq mən elə bu cür onun düşməni idim. Mənim atam qraf və mühacir idi, lakin bu adam, bu imperator mənə mağlub etdi, mənə valeh etdi, mənə özünə tabe etdi. Fransaya özəmət və şöhrət gətirdi, mən bunun qabağında dayana bilmədim. Mən onun nə istədiyini anlayanda, onun bizə şöhrət çələngi hazırladığını görəndə öz-özümə dedim ki, padşah belə olar, özümü onun ixtiyarına verdim. Nəticəsi də budur! Bəli, özizim, o həm keçmiş, həm də gələcək əsrlərin ən böyük adamıdır.

– *Est-il à Moscou?*¹ – Bunu söylərkən onun üzündə canilərə məxsus bir ifadə vardı.

Fransız Pyerin bu cinayətkar sifətinə baxıb güldü. O:

– *Non, il fera son entrée demain*² – deyib sözünə davam etdi.

Darvaza ağzından gələn çığırtı səsləri və Morelin gəlməsi onların söhbətini kəsdı. Morel kapitana dedi ki, Virtemburq qusarları gəlmişlər, onlar atlarını sizin atlar olan tövləyə bağlamaq istəyirlər. Əsas çətinlik də ondan irəli gəlirdi ki, qusarlar alman olduqlarından fransızca deyilən sözü başa düşmürdülər.

Kapitan onları kiçik zabitin yanına çağırırdı bəzi bir ifadə ilə, hansı alaydan olduğunu və rəisinin kim olduğunu, hansı əsasa görə tutulmuş bir mənzili tutmaq istediklərini soruşdu. Fransızcanı pis başa düşən kiçik zabıt birinci və ikinci suala cavab verərək hansı alaydan və rəisinin kim olduğunu söylədi, lakin o son sualı başa düşməyindən, fransız sözlərini pozuq bir şəkildə almaq sözlərinə qataraq dedi ki, mən alayın mənzil işlərinə baxıram. Rəis mənə əmr etmişdir ki, hamının mənzilini tutum. Pyer alman dilini bildiyindən Virtemburq qusarının sözlərini fransızcaya, kapitanın da cavabını alman dilinə tərcümə etdi. Alman deyilən sözü başa düşdü və öz atlarını götürüb getdi. Kapitan eyvana çıxıb uca səslə bəzi əmrlər verdi.

O qayıdıb otağa girəndə, Pyer əlləri ilə başını qamarlayaraq yenə də əvvəlki yerində oturmuşdu. Onun üzündən iztirab oxunurdu. O doğrudan da bu zaman iztirab çəkirdi. Kapitan bayaq otaqdan çıxanda Pyer tək qaldı və birdən ayılaraq necə bir vəziyyətə düşdüyünü dərk etdi. Moskvanın düşmənlərindən tutulması, qalibiyyət qazanmış xoşbəxt fransızların Moskvada ağalığ etməsi, Pyeri də öz himayələri altına almaları Pyerə çox ağır gəlsə də, bu an ona iztirab verən bu deyildi. Ona iztirab verən – öz zəifliyini dərk etməsi idi. Pyer son günlərdə fikrini bir məsələ ətrafında toplayaraq düşündü. O, kədərlı və qaşqabaqlı idi, məqsədini yerinə yetirmək üçün belə bir əhval-ruhiyyə ona lazımdır; lakin bir neçə stəkan şərab və bu xoş təbiətli adamla söhbət etmək onun ürəyini açmışdı. Tapança, xəncər və kəndli çuxası hazır edilmişdi. Napoleon sabah Moskvaya gəlirdi. Pyer yenə də bu xəbis adamı öldürməyi xeyrli və ləyaqətli bir iş hesab edirdi, lakin indi hiss edirdi ki, bunu edə bilməyəcəkdir. Nə üçün? Bunu özü də bilmirdi.

¹ O, Moskvadadırımı?

² Xeyr, o, Moskvaya sabah daxil olacaq.

Ancaq, deyəsən, duyurdu ki, öz niyyətini yerinə yetirməyəcəkdir. O, öz zəifliyi ilə mübarizə edirdi, lakin buna üstün gələ bilməyəcəyini, ilk adama rast gələn kimi ölüm, intiqam və özünü fəda etmək haqqında əvvəlki tutqun fikirlərinin tamamilə məhv olduğunu dumanlı bir şəkildə hiss edirdi.

Kapitan azca axsaya-axsaya və fit çala-çala otağa girdi.

Fransızın söhbəti əvvəl Pyeri əyləndirdiyi halda indi ona iyrenc görünürdü. İndi onun fitlə çaldığı nəğməsi də, yerisi də, hərəkəti də, bığlarının burması da hər şeyi Pyeri təhqir edirdi.

Pyer düşünərək öz-özünə deyirdi: "Mən bu saat gedəcəyəm, onunla daha bir bircə kəlmə də danışmayacağam". Lakin o yenə də öz yerində oturub qalmışdı. Qərribə bir zəiflik hissi onu bu yerə bağlamışdı. O getmək istəsə də, qalxıb gedə bilmirdi.

Kapitan isə bayaqından da şən görünürdü. O, iki dəfə otaqda o baş – bu başa getdi. Onun gözləri işıldaıyır, bığları azca tərpnirdi, sanki o qərribə bir şey düşünərək öz-özünə gülümsəyirdi.

Birdən o Pyerə döndü:

– *Charmant, le colonel de ces Wurtembourgeois! C'est un Allemand; mais brave garçon, s'il en fut. Mais Allemand!*¹.

Kapitan Pyerin qabağında oturdu.

– *A propos, vous savez donc l'allemand, vous?*².

Pyer kirmişçə ona baxdı.

– *Comment dites vous asile en allemand?*³

Pyer:

– *Asile?* – deyərək təkrar etdi. – *Asile en allemand – Unterkunft*⁴.

Kapitan şübhəli halda cəld soruşdu:

– *Comment dites-vous?*⁵

Pyer dediyi sözü təkrar etdi:

– *Unterkunft.*

Kapitan:

– *Onterkoff, – deyərək gülürüzlə bir neçə saniyə Pyerə baxdı.*

– *Les Allemands sont de fières bêtes. N'est ce pas, m-r Pierre*⁶.

¹ Vürtemberqililərin bu polkovniki çox gözəl adamdır! O, almandır, alman da olsa, əntiqə oğlandır. Ancaq ki, almandır.

² Yeri gəlmişkən, soruşum, demək, siz almanca bilirsiniz?

³ Almanca sığınacaq yerinə nə deyirlər?

⁴ Sığınacaq yeri. Sığınacaq yerinə almanca Unterkunft deyirlər.

⁵ Necə dediniz?

⁶ Bu almanlar lap axmaqdırlar. Doğru demirəmmi, müsyö Pyer?

Kapitan şən bir halda çıxırdı:

– *Eh bien, encore une bouteille de ce Bordeaux moscovite, n'est ce pas? Morel, va nous chauffer encore une petite bouteille Morel?*¹

Morel şam və bir şüşə də şərab gətirdi. Kapitan şam işığında Pyerə baxdı və görünür Pyerin üzündə ifadə olunan kədər onu heyrətə saldı. Rambal Pyerin halına ürəkdən acıyaraq, ona yaxınlaşdı, Pyerə sarı əyilib qoluna toxuna-toxuna dedi:

– *Eh bien, nous sommes tristes. Vous aurai-je fait de la peine? Non, vrai, avez-vous quelque chose contre moi. Peut-être rapport à la situation?*²

Pyer cavab verməyib mehribanca fransızın gözlərinə baxırdı. Kapitanın onun dərдинə qalması Pyerin xoşuna gəlirdi.

– *Parole d'honneur, sans parler de ce que je vous dois, j'ai de l'amitié pour vous. Puis-je faire quelque chose pour vous? Disposez de moi. C'est à la vie et à la mort. C'est la main sur le coeur que je vous le dis*³; – son sözləri o, əlini döşünə vura-vura söylədi.

Pyer:

– *Merci, – dedi. Kapitan sığınacağa almanca nə deyildiyini bilərəkən Pyerə necə baxmışdısa, indi də elə diqqətlə baxdı və birdən üzü güldü.*

O, iki stəkan şərab tökə-tökə şən bir halda çıxıraraq dedi:

– *Ah! Dans ce cas je bois à notre amitié*⁴ – Pyer stəkamı götürüb şərabı içdi. Pambal da özününkünü içib Pyerin əlini bir də sıxdı və düşüncəli-malxulyalı bir halda stola dirsəkləndi.

O, uzun bir hadisə danışmağa hazırlaşan bir adam kimi yeknəsəq və kədərli bir səsle dedi:

– *Oui, mon cher ami, voilà les caprices de la fortune, – Qui m'aurait dit que je serai soldat et capitaine des dragons au service de Bonaparte comme nous l'appellions jadis. Et cependant me voilà à Moscou*

¹ Bu Moskva bordosundan bircə şüşə də içək, elə deyilmi? Morel bizə bir şüşə də qızdırar. Morel!

² Siz niyə belə qəmliciniz? Bolkə, mən sizi kədərləndirdim? Yoxsa məndən narazısınız? Bolkə, vəziyyəte görə?

³ Vallah, öz həyatımla sizə borclu olduğum bir yana dursun, sizinlə dost olduğumu da hiss edirəm. Bunun qabağında mən sizə necə bir yaxşıq edə bilərəm? No istəyirsiniz deyən, mən hazırım. Sizin üçün lap ölümə də getməyə hazırım. Mən bunu sizə, əlimi ürəyimin üstünə qoyub deyirəm.

⁴ Ba! Elə isə bizim dostluğumuzun şərafinə içirəm!

avec lui. Il faut dire mon cher, que notre nom est l'un des plus anciens de la France¹.

O, bir fransız yüngüllüyü və sadələvhlüyü ilə öz əcdadının tarixini, uşaqlıq, gənclik və cavanlıq dövrünü, bütün qohumluq və ailə əlaqələrini, nə kimi bir əmlaka malik olduqlarını nağil etdi. Əlbəttə, "Ma pauvre mère"² onun söhbətində mühüm bir rol oynayır.

Sonra o canlanaraq əlavə etdi:

– Mais tout ça ce n'est que la mise en scène de la vie, le fond c'est l'amour. L'amour! N'est ce pas, m-r Pierre? Encore un verre³.

Pyer bir stəkan da şərab içib yenə stəkanını doldurdu.

– Oh! Les femmes, les femmes!⁴ – Kapitan şəhvət ehtirası ilə parıldayan gözləri ilə Pyerə baxaraq, sevgidən və öz sevgi macəralarından danışmağa başladı. Onun bu cür sevgi macəraları çox olmuşdu. Zabitin özündən razı olduğunu ifadə edən qəşəng üzünə və böyük bir həvəslə danışmasına baxdıqda, buna asanlıqla inanmaq olardı. Rambalın bütün sevgi macəraları murdarcasına bir mahiyyətdə idi, fransızlar isə sevginin gözəlliyini və poeziyasını ancaq bunda görürlər. Bununla belə kapitan öz sevgi macəralarını elə bir səmimiyyətlə və inamla söyləyirdi ki, sanki sevginin bütün gözəlliyini yalnız o duymuş və o dərk etmişdi. Qadınları da elə cəlbədedici bir şəkildə təsvir edirdi ki, Pyer ona maraqla qulaq asırdı.

Aydın görünürdü ki, fransızın bu qədər həsrətini çəkdiyi – l'amour⁵ nə Pyerin vaxtilə arvadına qarşı duyduğu adı və sadə bir sevgi, nə də Pyerin Nataşaya qarşı duyduğu və öz təsəvvüründə şişirtmiş romantik sevgi idi (Rambal bu cür sevgilərə eyni dərəcədə nifrət edirdi. Bunlardan birini o l'amour des charretiers, o birisini isə l'amour des nigauds⁶ adlandırır). Fransızın prəstij etdiyi l'amour isə əsasən qadınlara qeyri-təbii əlaqə bəsləməkdən, guya hissələrə başlıca gözəllik verən eybəcər halların kombinasiyasından ibarətdir.

¹ Bəli, əzizim, çərxi-fələk belədir! Kim deyə bilərdi ki, mən Bonapartın, biz vaxtilə ona belə deyərдик, bəli, mən Bonapartın drağunlar hissəsində əsgər və kapitan olacağam. Lakin indi mən onunla bərabər Moskvadayam. Özizim, mən sizə deməliyəm ki, bizim fəmiliamız Fransanın ən qədim fəmilialarından biridir.

² Mənim yazıq anam

³ Lakin bunlar hamısı ancaq həyatın müqəddəməsidir, onun cəvhəri isə sevgidir. Sevgi! Elə deyilmi, müsüo Pyer? Bir stəkan da

⁴ Ah, qadınlar, qadınlar!

⁵ Sevgi

⁶ Arabacılar sevgisi, axmaqlar sevgisi

Kapitan 35 yaşlı füsunkar bir markiz arvadına, eyni zamanda bu füsunkar markizanın 17 yaşlı gözəl, məsum qızına olan sevgisini nağil etdi. Ana ilə qız arasında gedən alicənablıq mübarizəsi belə bir nəticə ilə qurtarır: – Ana öz sevgisindən keçərək, qızını öz oynasına arvadlığa təklif edir, Bu çoxdanın xatirələri olsa da, kapitanı hələ indi də həyəcanlandırır. Sonra o, arvadın orinin oynaş rolunu o (oynaş) isə or rolunu oynadığı bir hadisəni də nağil etdi, bundan başqa, asile-ə Unterkuft deyilən, les maris mangent de la choux croute və les jeunes filles sont trop blondes olan souvenirs d'Allemagne¹–dən bir neçə gülməli epizod söylədi.

Onun söylədiyi son epizod Polşada olmuşdu. Kapitan bunu söylərkən üzü qızarmışdı, əllərini də tez-tez yelləyirdi. Bu hadisə yaxın zamanda olmuşdu. O, bir polyakı ölümdən xilas edir (ümumiyyətlə kapitanın nağil etdiyi hadisələrdə adamı ölümdən xilas etmək halları tez-tez olurdu), polyak da öz füsunkar arvadını (Parisienne de coeur)² ona tapşırır, özü fransız ordusuna qulluğa girir. Kapitan bundan son dərəcə məmnun olur, füsunkar polyak qadını ona qoşulub qaçmaq istəyir, lakin kapitan alicənablıq göstərərək arvadı ərinə qaytarır və qaytararkən ona bu sözləri deyir: je vous ai sauve la vie, et je sauve votre honneur!³ Kapitan bu sözləri söylərkən gözlərini silib silkələndi, sanki o, bu hadisəni xatırlarkən onu bürüyən zəifliyi özündən rədd etmək istəyirdi.

Pyer kapitanın sözünü dinləyərək, içdiyi şərabın təsiri altında (çox vaxt axşamdan xeyli keçəndən sonra da belə olur) onun bütün söylədiklərinə diqqət edir, dediyinin hamısını anlayır, eyni zamanda haradansa xəyalına gələn öz şəxsi xatirələrini izləyirdi. Fransızın sevgi haqqında söylədiklərini dinlərkən birdən Nataşaya olan sevgisi onun yadına düşdü və bu sevgini xəyalında canlandıraraq, Rambalın söylədikləri ilə müqayisə etdi. Kapitan öz söhbətində vəzifə ilə sevgi arasında olan mübarizədən bəhs edərkən, Pyer Suxarev qülləsi yanında sevdiyi qıza rast gəldiyini bütün təfərrüatı ilə xatırladı. Onda bu təsadüf Pyerə təsir bağışlamamışdı. Lakin indi ona elə gəlirdi ki, bu təsadüf çox mühüm, çox şairanə bir təsadüf imiş.

¹ Kişiləri kələm şorbası yeyən, cavan qızları isə son dərəcə sarışın olan Almaniya-dan və Almaniya xatirələrindən

² Öz qəlbi ilə Paris qadını olan

³ Mən sizin həyatınızı xilas etdim və sizin namusunuzu xilas edirəm!

İndi o, Nataşanın dediği: "Poytr Kirilic, bura gəlin, mən sizi tanıdım" sözlərini eşidir, onun gözlərini, üzündəki təbəssümünü, başındakı yol ləçəyini, ləçəyi altından çıxan bir çəngə saçını gördü... və bütün bunlar ona ürəyi rıqqəti götürən, könül ovsunlayan bir şey kimi görünürdü.

Kapitan füsunkar polyak qadını haqqında olan söhbətini qurtarıqdan sonra Pyerə belə bir sual verdi: Siz də heç arvadın qanuni ərinə duyduğunuz sevgi və həsəd naminə öz sevginizi qurban veribsinizmi?

Pyer başını qaldırdı və onu məşğul edən fikirləri söyləmək üçün bir zərurət hiss etdi. O, qadına olan sevgini bir qədər başqa cürə anladığını izah etməyə başladı. Dedi ki, mən həyatımda ancaq bir qızı sevmişəm, yenə də onu sevirəm, o qız da heç vaxt mənim olmayacaq.

Kapitan dedi:

– *Tiens!*¹

Sonra Pyer dedi ki, mən o qızı lap cavan yaşlarımdan sevirdim, lakin onun haqqında mən heç düşünməyə də cəsarət etmirdim, çünki o, çox cavan, mən də qeyri-qanuni doğulmuş, adsız-rütbəsiz bir oğlandı. Sonra mənim adım və dövlətım oldu, lakin yenə də onun haqqında düşünməyə cəsarət etmədim, çünki onu həddindən artıq sevirdim, onu bütün dünyanın fəvqündə və özümdən çox-çox yüksəkdə tuturdum. Pyer söhbətinin bu yerində – siz bunu başa düşürsünüz mü? – deyər kapitana sual verdi.

Kapitan əlini yellədi, bununla o – mən başa düşməsəm də, rica edirəm, siz söhbəti davam etdirin – demək istəyirdi.

Zabit yavaşca dedi:

*L'a pour platonique, les nuages...*² – Pyerin dili açılmışdı, bu da ya onun içdiyi şərəbdən, ya açıq danışmaq ehtiyacını hiss etməkdən, ya haqqında danışdığı adamları bu fransızı tanımadığını və bundan sonra da tanımayacağını bildiyindən, ya da elə bunların hamısından idi. Pyer işləyən gözləri ilə uzaqlara baxaraq, öz evlənməyini, Nataşanın onun ən yaxşı bir dostunu sevməsini, xəyanət etməsini, özünün də Nataşaya olan sevgi, sadə əlaqəsini nağıl etdi. Rambalın verdiyi suallara cavab olaraq o, kübar cəmiyyətində nə kimi bir mövqə tutduğunu, hətta adını da açib söylədi, halbuki əvvəl bunları gizlədirdi.

¹ Gör ha!

² Platonik sevgi, buludlar...

Pyerin danışdıqlarından kapitanı ən çox heyrətə salan bu oldu ki, o, çox dövlətlidir, Moskvada iki malikanəsi var və bunların hamısını ataraq, adını, mənəbini gizləyib Moskvada qalmışdır.

Onlar qalxıb küçəyə çıxanda gecədən xeyli keçmişdi. Hava işıq və isti idi. Evin sol tərəfində, Petrovkada, Moskvada ilk başlanan yanğının şəfqəti, sağ tərəfdə, yüksəkdə, təzə ay, ayın da qarşı tərəfində, Pyerin qəlbində sevgi ilə bağlı olan quyruqlu ulduz görünürdü. Gerasim, aşpaz qadın və iki fransız darvaza qabağında durmuşdu. Onlar bir-birinin başa düşməyi dildə danışaraq gülüşürdülər. Onlar şəhərin üstündə görünən yanğın şəfqətinə baxırdılar.

Belə böyük bir şəhərdə, uzaqda olan bu kiçik yanğın, heç də qorxulu deyildi.

Pyer ulduzlu göyə, aya, quyruqlu ulduza və yanğın şəfqətinə baxaraq, qəlbində fərəhli bir rıqqət duydu: "Gör nə yaxşıdır, daha mənə nə lazımdır?" deyər düşündü. Birdən o, öz niyyətini yadına saldı, başı gicəlləndi, özünü pis hiss etdi, yıxılmamaq üçün həyətini hasarına söykəndi.

Pyer öz təzə dostu ilə vidalaşmayıb, məst addımlarla darvazadan uzaqlaşdı, öz otağına qayıdıb divana uzandı və dərhal yuxuya getdi.

XXX

Moskvadan qaçan əhali, geri çəkilən qoşun müxtəlif yollardan və müxtəlif hisslə sentyabrın 2-də gecə görünən ilk yanğın şəfqətinə baxırdı.

Həmin bu gecə Rostovgilin arabaları və ekipajları Moskvadan 20 verst aralıda, Mitişşidə dayanmışdı. Onlar sentyabrın 1-də Moskvadan çox gec çıxdıqlarından, yol araba və qoşunla dolu olduğundan, bir çox şey də yaddan çıxdığı üçün onları götürməyə adam göndərildiyindən gecə Moskvanın beş kilometrliyində qalmaq qərarə almışdılar. Onlar səhər yuxudan gec durmuşdular, yolda yenə də o qədər dayanadaya getmişdilər ki, ancaq axşam saat 10-da gəlib Böyük Mitişşiyə çatmışdılar. Rostovgil və onlarla gələn yaralılar bu böyük kəndin evlərində yerləşdilər. Rostovgilin nökrələri və sürücüləri, yaralıları dəşikləri və ağalarını rahatlayıb çörək yedilər, atlara yem verib evyana çıxdılar.

Qoşnu daxmada Rayevskinin biləyi yaralı adyutantı yerləşdirilmişdi. Yarası çox bərk ağrıdığından o dayanmadan zarıdayırdı. Onun

bu zarlıtı payız gecəsinin qaranlığında qorxunc bir halda səslənirdi. Birinci gecə bu adyutant Rostovgilin düşdüyü evin həyətidə yatmışdı. Qrafınyaya deyirdi ki, bu zarlıtı səsinə mən bütün gecəni heç gözlərimi də yuma bilmədim. Mitişşidə bu yaralıdan uzaq olmaq üçün qrafınyaya pis bir evə keçdi.

Nökərlərdən biri gecənin qaranlığında, qapı qabağında duran hündür karetin üstündən başqa bir yanğının kiçik şəfəqini gördü. Bir yanğının işığı çoxdan görünürdü. Hamı da bilirdi ki, bu yanan Mamonov kazaklarının odladığı Kiçik Mitişşidir.

Denşik dedi:

– Uşaqlar, bu ayrı yanğındır.

Hamı bu yanğın şəfəqinə baxdı.

– Deyirdilər axı, Kiçik Mitişşini Mamonovun kazakları yandırılar.

– Düzdür! Ancaq bu Mitişşi deyil, ondan uzaqdadır.

– Bir əməlli bax, elə bil ki, Moskvadadır.

Nökərlərdən ikisi eyvandan düşüb karete girdi və karetin pilləkəni üstündə çöməltmə oturub yanğın şəfəqinə baxdı:

– Bu sol tərəfdədir! Necə ki, Mitişşi, bax ey, ordadır, amma bu o biri tərəfdədir.

Bir neçə adam da onların yanına getdi. Onlardan biri dedi:

– Gör necə də alov qalxır! Ağalar, bu yanğın Moskvadadır, ya Şuşevskaya, ya Roqojkayadadır.

Heç kəs onun sözüne cavab vermədi. Bura yığışan adamlar uzaqdan görünən bu yeni yanğının alovuna xeyli kirimişcə baxdılar.

Qraf kamerdineri (ona belə deyirdilər) qoca Danilo Terentiç onlara yaxınlaşıb Mişkanın üstünə çığırdı:

– Sən burada nə edirsən, haramzada... Qraf çağırır, bir də baxıb görür ki, heç kəs yoxdur, get paltarları yığışdır.

Mişka dedi:

– Mən indicə suya getmişdim.

Laqeylərdən biri qoca kamerdinerdən soruşdu:

– Danilo Terentiç, siz necə bilirsiniz, bu yanğın işığı elə bil Moskvanın üstündədir.

Danilo Terentiç ona cavab vermədi, yenə də hamı xeyli susdu.

Yanğın şəfəqi get-gedə genişləndirdi.

Kim isə yandan dedi:

– Allah, özün dada yet!

– Bir bax, gör necə artır! İlahi! Od-alov lap göyə çalır. Pərvərdi-gara, bizə yazığın gəlsin!

– Söndürərlər.

Bu vaxtdək susan Danilo Terentiçin səsi eşidildi:

– Kim söndürəcək? – O, sakit və ağır-ağır danışdı. – Moskvadadır, özüdür ki, var, qardaşlar, ağ daş... – birdən kamerdinerin səsi qırıldı və o, içini çəkə-çəkə qocasayağı ağlamağa başladı. Sanki ora yığışanlar hamısı, bu görünən yanğın şəfəqinin mənasını anlamıq üçün, elə bunu gözləyirdi. Elə o saat kimi ah çəkdi, kimi dua etməyə başladı, qrafın qoca kamerdineri isə içini çəkə-çəkə ağlayırdı.

XXXI

Kamerdiner gəlib Moskvanın yandığını qrafa xəbər verdi. Qraf xalatını geyib bayıra çıxdı. Hələ paltarını soyunmamış Sonya da, Madame Schoss da qrafla bərabər getdi. Otaqda ancaq Nataşa ilə qrafınyaya qaldı (Petya ailə içərisində yox idi. O, Troitsaya yola düşən öz alayı ilə getmişdi).

Qrafınyaya Moskvanın yanması xəbərini eşidib ağladı. Nataşa isə gözlərini bir yerə zilləyərək, rəngi qaçmış halda, ikonalar altındakı taxt üstündə oturmuşdu (gələndən bəri o, həmin bu taxt üstündə oturub qalmışdı), atasının sözüne o, heç bir əhəmiyyət vermədi. Uç ev o yandan yaralı adyutantın fasiləsiz iniltisi gəlirdi. Nataşa diqqətlə ona qulaq asırdı.

Sonya üşümüş və qorxmış halda həyətdən qayıtdı:

– Heç belə də dəhşət olar! Mən elə düşünürəm ki, bütün Moskva yanır, – elə bir yanğın şəfəqi görünür ki, adamı dəhşət alır! – Sonya, yəqin ki, Nataşanı əyləndirmək üçün əlavə etdi: – Nataşa, bir bax, pəncərədən görünür, – lakin Nataşa Sonyaya elə baxdı ki, sanki ona nə deyildiyini başa düşmürdü, sonra yenə də gözlərini sobanın bucağına zillədi. Sonya ona knyaz Andreyin yaralandığını və onlarla bərabər getdiyini söyləyəndən bəri, Nataşa belə donmuş kimi hərəkətsiz bir vəziyyətdə idi. Sonya bunu Nataşaya nə üçün söyləmişdi, bu da aydın deyildi. Qrafınyaya həm buna təəccüb etmiş, həm də çox narazı olmuşdu və bunun üstündə Sonyaya açıqlanmışdı – o, çox nadir hallarda bu cür açıqlanardı. Sonya ağlayaraq üzr istəmişdi. İndi isə sanki öz təqsirini yumşaltmaq üçün o, Nataşanın qılığına girirdi. – Nataşa, bir bax, gör necə bərk yanır.

Nataşa soruşdu:

– Nə yanır? Hə, Moskva yanır.

Sanki o, Sonyanı özündən incitməmək, həm də ondan yaxa qurtarmaq üçün başını pəncərəyə sarı uzadıb baxdı, lakin elə baxdı ki, bununla o heç bir şey görə bilməzdi, sonra yenə də əvvəlki vəziyyətdə oturdu.

– Sən axı görmədin.

Nataşa rahat buraxılmaq istədiyini bildiren yalvarıcı bir səsle dedi:

– Yox, gördüm, vallah gördüm.

Qrafinya da, Sonya da başa düşürdü ki, Moskva, Moskvanın yanası nə qədər böyük bir hadisə olsa da, Nataşa üçün bunun əhəmiyyəti yoxdur.

Qraf yenə də arakəsmənin dalına gedib uzandı. Qrafinya Nataşaya yaxınlaşdı, qızı xəstə olarkən həmişə etdiyi kimi, yenə də əlinin dalını onun başına qoydu, sonra sanki qızdırması olub-olmadığını bilmək üçün, dodaqlarını onun alınına toxundurdu və qızını öpdü.

– Yoxsa üşüyürsən? Sən bütün titrəyirsən! Uzansana.

Nataşa:

– Uzanım? Hə, yaxşı, uzanaram. Bu saat uzanaram, – dedi.

Bu gün səhər Sonya knyaz Andreyin ağır yaralı olduğunu və onlarla bərabər getdiyini Nataşaya söylərkən, Nataşa ilk dəqiqələrdə ancaq – knyaz Andrey hara gedir? Necə gedir? Yarası təhlükəlidirmi? Onu görmək olarmı? – deyə suallar vermişdi. Lakin ona deyəndə ki, sən knyaz Andreyi görə bilməzsən, o ağır yaralıdır, ancaq həyatı təhlükə altında deyil, görünür, o, buna inanmamışdı və nə qədər soruşsa da, ona eyni cavablar veriləcəyini yəqin edərək, daha sual verməmiş və danışmamışdı. Nataşa bütün yol uzunu karetnin küncündə hərəkətsiz bir halda oturub gözlərini geniş açaraq, bir nöqtəyə zilləmişdi. – Qrafinya bu geniş açılan gözlərin mənasını bilir və bundan çox qorxurdu. Nataşa indi də eyni vəziyyətdə taxt üstündə oturmuşdu. O, nə isə düşüncəyə, nə isə qətdə və yaxud öz ağılında qət edib qurtarmışdı – qrafinya bunu bilirdi, lakin bu qət edilən şeyin nə olduğunu bilmirdi, bu da onu qorxudur, ona əzab verir.

– Nataşa, əzizim, soyun, mənim yerimdə yat (təkcə qrafinya üçün çarpayıda yer salınmışdı, m-me Schoss və xanım qızlar düşmədə, ot üstündə yatmalı idilər).

Nataşa hiddətlə:

– Yox, ana, mən burada ot üstündə yatacağam, – deyib pəncərəyə sarı getdi və pəncərəni açdı. Adyutantın iniltisi açıq pəncərədən daha aydın eşidilirdi. Rütubətli payız gecəsi idi. Nataşa başını pəncərədən bayıra çıxarıb hönkürtü ilə ağlamağa başladı. Qrafinya onun nazik boynunun titrəyərək pəncərənin çərçivəsinə toxunduğunu görürdü. Nataşa bilirdi ki, inildəyən knyaz Andrey deyil. O bilirdi ki, knyaz Andrey də onlar olduğu həyətdə, dəhlizin o tərəfindəki daxmada yatır, lakin bu arası kəsilməyən dəhşətli inilti onu ağlamağa məcbur etdi. Qrafinya ilə Sonya bir-birinə baxdı.

Qrafinya əlini ehtiyatla Nataşanın çiyinə toxunduraraq dedi:

– Uzan, əzizim, uzan, gülüm. Di uzan da.

Nataşa:

– Elə, hə... Mən bu saat, bu saat uzanaram, – dedi və, tələsə-tələsə, yubkasının ilgəklərini qıra-qıra soyunmağa başladı. O, paltarını çıxarıb koftasını geydi, bardaş qurub döşəməyə sorulmuş yatağında oturdu, qısa, nazik hörüklerini çiyini üstündən qabağa atıb, təzədən hörməyə başladı. O, nazik, uzun barmaqları ilə hörüklerini cəld və məharətlə açıb hörür və bağlayırdı. Bu zaman onun başı vərdis edilmiş bir hərəkətlə o tərəf-bu tərəfə dönür, həyəcanla parıldayan gözləri isə geniş açılmış halda bir nöqtəyə zillənib qalırdı. Nataşa gecə paltarını geyib qurtardıqdan sonra yavaşca qapının qırağında, ot üstündə salınmış döşəkağının üstündə oturdu.

Sonya:

– Nataşa, sən ortada uzan, – dedi.

Nataşa:

– Yox, mən burada uzanacağam, – dedi. – Di uzanın da, – deyə dərxişmiş halda əlavə etdi və üzqoyulu balığın üstünə düşdü.

Qrafinya, m-me Schoss və Sonya tələsə-tələsə soyunub uzandı. Otaqda yalnız bir çıraq yanırdı. Lakin bayır, iki verstlikdə – Maliye Mitişşidə olan yanğından işıqlanmışdı. Mamonovun kazaklarının dağıtdığı meyxanadan, tindən və küçədən camaatın çığırtısı gəlir, bir tərəfdən də adyutantın arasıkəsilməyən iniltisi eşidilirdi.

Nataşa həm bayırdan gələn, həm də otaqdakı səsələrə xeyli qulaq asaraq, yerindən tərpənmədi. O əvvəl anasının dua etdiyini və ah çəkdiyini, onun altındakı çarpayının cırıldığını, m-me Schossun Nataşaya tanış olan fit verə-verə xoruldamasını, Sonyanın asta-asta nəfəs almasını eşitdi. Sonra qrafinya Nataşanı soslədi. Nataşa ona cavab vermədi.

Sonya yavaşca qrafinyaya dedi:

– Deyəsən, yatıb, ana. – Qrafinya bir az susduqdan sonra Nataşanı bir də çağırdı, lakin bu dəfə ona heç kəs cavab vermədi.

Bir az sonra Nataşa anasının sakit-sakit nəfəs aldığıni eşitdi. Nataşanın kiçik yalın ayağı adyalın altından çıxıb çılpaq döşəmə üstündə üşüyürdü, buna baxmayaraq o heç tərpənmirdi.

Bir cırcırma, hamıya qalib gəldiyini bayram etmiş kimi, harada isə cırlıdı. Uzaqda bir xoruz banladı, biri də yaxında onun sosinə səs verdi. Meyxanadan gələn çığırtilar kəsildi. Yalnız adyutantın iniltisi eşidilirdi. Nataşa başını yerindən qaldırıb pıçiltı ilə soruşdu:

– Sonya, yatmısanmı? Ana? – Ona cavab verən olmadı. Nataşa yavaş-yavaş və ehmalca ayağa qalxdı, xaç vurdu, yalın ayağının ensiz və yumşaq pəncəsini astaca çirklı, soyuq döşümə üstünə qoydu. Döşəmə taxtası cırlıdı. Nataşa pişik balası kimi tez-tez ayaqlarını ataraq, bir neçə addım yüyürdü, qapının soyuq dəstəyindən yapışdı.

Ona elə gəlirdi ki, ağır bir şey müntəzəm surətdə bütün divarlara dəyərək səslənir, lakin bu səs onun qorxudan donan, dəhşətdən və sevgidən çırpınan, parçalanan qəlbinin döyüntüsü idi.

Nataşa qapını açıb ayağını dəhlizin soyuq və rütubətli torpağı üstünə qoydu. Soyuq onu gümrəhləşdirdi. Yalın ayağı ilə yerdə adam yatdığıni hiss edərək, onun üstündən keçdi, knyaz Andreyin yatdığı daxmanın qapısını açdı. Daxma qaranlıq idi. Yuxarı başda, küncdəki çarpayının yanında, taxt üstündə, əriyib böyük bir göbələk şəklinə düşmüş şam yanırdı, çarpayıda kim isə yatmışdı.

Nataşa hələ səhər knyaz Andreyin yaralandığını və burada olduğunu eşidəndə, mütləq onu görməyi qərara almışdı. O, bunun nə üçün lazım olduğunu bilmirdi, lakin bu görüşün məşəqqətli bir görüş olacağını bilirdi, buna baxmayaraq, Nataşa görüşün zəruri olduğuna inanmışdı.

Nataşa bütün günü ancaq bu ümidlə yaşadı ki, gecə knyaz Andreyi görəcəkdir. Amma indi, vaxt gəlib yetişəndə, knyaz Andreyin görmək fikri onu dəhşətə saldı. O, nə kökə düşmüşdür? Ondən nə qalmışdır? Bəlkə, o, indi adyutantın susmaq bilməyən iniltisi kimidir? Elədir, o lap bu cürdür. Knyaz Andrey Nataşanın təsəvvüründə bu dəhşətli iniltinin bir mücəssəməsi idi. Nataşa küncdəki çarpayı üstündə nə olduğu bilinməyən bir şey gördükdə, onun adyal altından qalxan dizlərinin çiyinləri hesab etdi və dəhşətli bir bədən təsəvvür edərək, dəhşət içində dayandı. Lakin qarşısıalınmaz bir qüvvə onu irəliyə çəkirdi. Nataşa ehmalca iki addım ataraq balaca, dolu bir otağın ortasında

dayandı. Otaqda ikonalar altında, taxt üstündə başqa bir adam yatırdı (bu Timoxin idi), döşəmə üstündə də iki adam uzanmışdı (bunlar da həkimlə kamerdiner idi).

Kamerdiner başını qaldırıb nə isə pıçıldayırdı. Timoxin yaralı ayağının ağrısından yata bilmirdi. O, ağ köynəkli, koftalı, başına gecə loçəyi bağlamış bir qızın bu qəribə gəlişinə təəccüb edir, ona diqqətlə baxırdı. Kamerdinerin yuxulu, həm də qorxmış halda: “Nə istəyirsiniz, niyə gəlmisiniz?” sözləri Nataşanı bucaqda yatan şeyə daha tez yaxınlaşmağa məcbur etdi. O, nə qədər adama oxşamasa da, nə qədər qorxunc olsa da, Nataşa onun görməli idi. O, kamerdinerin yanından ötüb keçdi, şamın əriyib yanına yapılmış qırıntısı düşdü. Nataşa knyaz Andreyi aydınca gördü: O, əllərini adyalın üstünə qoyaraq uzanmışdı. Nataşa övvəllər knyaz Andreyi necə görmüşdüsə o, indi də elə idi.

Knyaz Andrey yenə də övvəl kimi idi, lakin onun solğun bənizi, Nataşaya fəhrlə zillənməş parlaq gözləri, xüsusilə üst köynəyinin yaxası altından çıxan uşaqcasına zərif boynu ona məsuman və uşaqcasına bir görünüş verirdi. Nataşa hələ indiyə kimi onu belə görməmişdi. O, knyaz Andreyə yaxınlaşdı, cəld, çevik və gənclik coşqunluğu duyulan bir hərəkətlə onun qarşısında diz çökdü.

Knyaz Andrey gülümsəyərək, əlini ona uzatdı.

XXXII

Knyaz Andreyin Borodino çölündəki sarğı məntəqəsində özünə gəldiyi vaxtdan yeddi gün keçirdi. Bu müddət ərzində o, demək olar ki, həmişə baygın halda olurdu. Onunla bərabər gedən həkimin fikrincə, knyaz Andreyin həmişə qızdırma içində olması və yaranalmış bağırsağının iltihablaşması onu həlak etməli idi, lakin knyaz Andrey yaralandığının 7-ci günü iştahla, çay ilə bir parça çörək yedi və həkim gördü ki, onun qızdırması azalmışdır. Səhər tezdən o özünə gəldi. Moskvadan çıxandan sonra ilk gecə həva isti olduğundan knyaz Andreyi kolyaskadan götürmədilər. Gecəni o, kolyaskada keçirdi, lakin Mitişşidə o, özü kolyaskadan götürülmə ehtimalını tələb etdi və çay istədi. Knyaz Andreyi evə aparanda ağrının təsirindən o, bərk inildədi və yenə də huşunu itirdi. Onu səfər çarpayısına qoyduqdan sonra gözləri yumulu halda, o, xeyli hərəkətsiz qaldı. Sonra knyaz Andrey gözlərini açıb, yavaşca pıçıldayaraq dedi: “Çay nə oldu?” Belə xırda bir şeyin onun yadında qalması həkimini son dərəcə

təəccübləndirdi. O, knyaz Andreyin nəbzini yoxladı, baxdı ki, nəbzini əvvəlkindən yaxşı vurur. O, buna, həm təəccüb etdi, həm də bundan narazı qaldı. Ona görə narazı qaldı ki, öz təcrübəsindən knyaz Andreyin yaşamayacağını bilirdi. Knyaz Andrey indi ölməyə, bir qədər sonra daha böyük əzabla öləcəkdi. Knyaz Andreyin alayından olan və Borodino vuruşmasında ayağında yaralanan qırmızıburun mayor Timoxin də Moskvada onlara qoşulmuşdu. Bundan başqa bir həkim, knyazın kamerdineri, sürücüsü və iki dənşiki onlarla gedirdi.

Knyaz Andreyə çay verdilər. O, bərk susamış adam kimi çayı içir, qızdırmadan parıldayan gözləri ilə qabaq tərəfdəki qarıya baxır, sanki nəyi isə anlamaya və yada salmağa çalışırdı.

– Daha istəmirəm. Timoxin buradadır mı? – deyər knyaz Andrey soruşdu. Timoxin taxtın üstündə ona tərəf süründü.

– Mən buradayam, zati-aliləri.

– Yaran necədir?

– Mənimki? Pis deyil. Bəs siz necəsiniz? – Knyaz Andrey yenə də, nəyi isə yadına salmış kimi fikrə getdi.

– Mənə bir kitab lazımdır, tapmaq olarmı?

– Necə kitab?

– İncil! Mənim yoxumdur.

Həkim kitabı tapıb gətirəcəyini vəd etdi və knyaz Andreydən nə hiss etdiyini soruşmağa başladı. Knyaz Andrey həkimin bütün suallarına könülsüz də olsa, ağıllı-başlı cavab verdi, sonra narahat olduğunu və yanının bərk ağrıdığını söyləyərkə altına balıq qoyulmasını xahiş etdi. Həkim və kamerdiner knyaz Andreyin üstünə salınmış şineli götürdülər, onun yarasından gələn üfunətli iyələnmiş ət qoxusundan üzlerini qırşdıraraq, o qorxunc yerə baxmağa başladılar. Nə isə həkimin heç xoşuna gəlmədi, nəyi isə o təzədən düzəltdi, Knyaz Andreyi elə çevirdi ki, o yenə inildədi, ağrıdan yenə şüurunu itirib sayıqlamağa başladı. O, elə hey deyirdi ki, kitabı tez gətirsinlər və başının altına qoysunlar.

Knyaz Andrey sayıqlayaraq yazıq-yazıq deyirdi:

– Sizin üçün bunu tapıb gətirməyə nə var axı! Bu kitab məndə yoxdur, rica edirəm onu tapın, bir dəqiqəyə başımın altına qoyun.

Həkim əlini yumaq üçün dəhlizə çıxdı.

O, əlinə su tökən kamerdinerə deyirdi:

– Siz nə vicdansızsınız! Bircə dəqiqə baxmamışam. Bu elə bir ağrıdır ki, mən təəccüb edirəm, o buna necə dözür.

Kamerdiner deyirdi:

– Biz, deyəsən, onun altına balıq qoymuşduq, ya həzrət İsa, dada yet!

Knyaz Andrey harada olduğunu, başına nələr gəldiyini ilk dəfə anladı, həm də yaralandığı, kolyaska Mtişsidə dayananda daxmaya aparılmasını xahiş etməsi yadına düşdü. Sonra isə ağrıdan bayılıb, bir də çay içdiyi daxmada özüne gəldi, burada o başına nələr gəldiyini bir daha xatırladı və sarğı montəqəsinə olan bir hadisəni daha canlı təsəvvür etdi. Onda sevmədiyi bir adamın əzab çəkdiyini görərək, knyaz Andreyin ağına ona xoşbəxtlik vəd edən yeni bir fikir gəlmişdi. Həmin o fikir indi, aydın və müəyyən olmasa da, yenə onun təsəvvüründə canlandı. Knyaz Andreyin yadına düşdü ki, ona yeni bir xoşbəxtlik üz verməmişdir və bu xoşbəxtlik İncil kitabı ilə əlaqədardır. Buna görə də o, İncil kitabını istəmişdi. Lakin yeri narahat olduğu üçün knyaz Andreyi yenidən çevirdikdə o yenə şüurunu itirmişdi və üçüncü dəfə olaraq, gecənin tam səssizliyi içində bayıqlıqdan ayrılmışdı. Daxmadakı adamların hamısı yatırdı. Dəhliz tərəfdə bir cırcırama cırlıdayırdı, küçədə kim isə çığıra-çığıra oxuyurdu, tarakanlar stol və ikonalar üzərində, divarlarda gəzirdi, kök bir milçək knyaz Andreyin başı tərəfdə, onun yanına qoyulub yanan və əridikcə iri göbələyə bənzəyən şamın ətrafında çırpınırdı.

Knyaz Andreyin ruhu normal vəziyyətdə deyildi. Sağlam bir adam adətən düşünür, hiss edir, eyni zamanda saysız-hesabsız şeyləri xatırlayır, lakin o elə bir hakimiyyətə və qüvvətə malikdir ki, bu fikir və ya hadisələrdən bir qismini seçib bütün diqqətini ona verə bilər. Sağlam bir adam ən dərin düşüncüyü vaxtlarında belə öz düşüncəsindən ayrılıb içəri girən bir adama bir neçə nəzakətli söz deyər, sonra təzədən fikirləşməyə başlayır. Knyaz Andreyin ruhu isə bu cəhətdən normal bir vəziyyətdə deyildi. Onun bütün mənəvi qüvvələri əvvəlki vaxtlardan daha fəal və daha aydın idi, lakin onlar knyaz Andreyin iradəsindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərirdi. Ən müxtəlif fikirlər və təsəvvürlər eyni zamanda onu öz dairəsinə alırdı. Bəzən knyaz Andreyin fikri birdən elə bir qüvvətlə, elə aydın və elə dərinləndirilməyə başlayırdı ki, sağlam vaxtlarında onun fikri heç vaxt belə fəaliyyət göstərmək iqtidarında olmamışdı, lakin bu fikir birdən qırılır, heç də gözlənilməyən bir təsəvvürlə əvəz olunurdu. Knyaz Andreydə elə bir qüvvə olmurdu ki, yenə əvvəlki fikrinə qayıda bilsin.

Knyaz Andrey alaqaranlıq, sakit daxmada uzanmış halda, qızdırmadan parıldayan gözlərini bir nöqtəyə tikərək düşünürdü. “Bəli, mənim qarşımda yeni bir xoşbəxtlik açıldı ki, bunu insandan almaq olmaz. Bu, maddi qüvvələr xaricində, zahirən insana olan maddi təsirlər xaricində bir xoşbəxtlikdir, bu, yalnız könül, yalnız sevgi xoşbəxtliyidir! Bunu hər kəs başa düşə bilər, lakin yalnız Allah dərk edə bilər, yalnız Allah bunu adama qismət edə bilər. Bəs, axı, Allah bu qanunu necə yazmışdır? Niyə oğlu?..” Birdən bu fikirlər qırıldı və knyaz Andrey (sayıqlama içərisindəmi, ya həqiqətdəmi) yavaşca pıçıldayan bir səs eşitdi, bu səs ara vermədən eyni ahənglə: “İ piti-piti-piti”, sonra da: “i ti-ti”, yenə “i piti-piti-piti”, deyib dururdu. Knyaz Andrey eyni zamanda bu pıçıldayan musiqinin səsi altında hiss edirdi ki, onun üzü üstündə, özü də lap üzünün ortasında, nazik iynələrdən, ya da talaşadan qəribə və yüngül bir bina qurulur. Ağır da olsa, o hiss edirdi ki, bu qurulan binanın uçub dağılmaması üçün o gərək çox səylə müvazinət saxlasın. Bununla belə bina uçdu və yenə də müntəzəm surətdə pıçıldayan musiqinin səsi altında yavaş-yavaş qurulmağa başladı. Knyaz Andrey öz-özünə deyirdi: “Uzanır! Uzanır! qurtarmır ki, elə hey uzanır!” O, pıçıltıya qulaq asarsa, iynələrdən qurulan və qurulub qurtarmayan binanı hiss edə-ədə, arabilir şamın girdə qırmızı işığını görür, tarakanların və balısa, üzünə toxunan milçəyin səsinə eşidirdi. Hər dəfə milçək onun üzünə toxunanda knyaz Andrey göynədici kəskin bir hiss duyurdu, eyni zamanda knyaz Andreyi bir şey təəccübləndirirdi: – Milçək onun üzündə qurulan binanın sahəsinə toxunarkən binanı uçurmurdu. Bundan başqa yenə mühüm bir şey vardı: Bu da qapı qabağında olan ağ bir şey idi, bu, sfinks heykəli idi, knyaz Andrey onun da ağırlığını duyurdu.

Knyaz Andrey: “Bəlkə, bu mənim köynəyimdər, stolun üstündədir”, – deyər düşünürdü. “Bu da mənim ayaqlarımdır, bu da qapıdır, lakin niyə axı bu bina qurulub qurtarmır, elə uzanır və piti-piti-piti və ti-ti və piti-piti-piti... – knyaz Andrey ağır-ağır kimdənə xahiş edərək deyirdi: “Bəsdür, rica edirəm qurtar, qoy dursun”. Birdən onun fikirləri və hissləri yenə son dərəcə aydınlaşır və qüvvətli bir şəkildə alırdı.

Knyaz Andrey yenə də tamamilə aydın bir şəkildə düşünürdü: “Bəli, sevgi, lakin bu sevgi nə üçünsə, nədən ötrü isə, nə münasibətlə isə meydana gələn sevgi deyil. Bu, öldüyüm zaman düşmənimə görə ilk dəfə olaraq, duyduğum sevgidir. O adam düşmənim də

olsa, mən onu sevdim. Mənim duyduğum sevgi ruhun əsl cövhəridir, onun üçün maddi bir şey lazım deyil. Mən indi də bu xoşbəxtcəsinə sevgini duyuram. Özünə yaxın olanları sev, düşmənlərini sev. Hər şeyi sev – Allahı, onun bütün təzahürlərində sev. Əziz bir adamı insan sevgisi ilə sevmək olar, lakin ancaq düşməni Allah sevgisi ilə sevmək olar. Buna görə də mən o adamı sevdiyimi hiss edəndə belə bir sevinc duymuşdum. İndi o, nə haldadır? Sağdırımı... İnsan sevgisi ilə sevrəkən bu sevgidən nifrətə keçmək olar, lakin Allah sevgisi dəyişə bilməz. Onu nə ölüm, nə də heç bir şey poza bilməz. Bu sevgi ruhun cövhəridir. Amma mən ömrüm boyu nə qədər adama nifrət etmişəm. Lakin bütün insanlardan heç kəsi mən onu sevdiyim qədər sevməmişəm, ona nifrət etdiyim qədər heç kəsə nifrət etməmişəm”. Knyaz Andrey Nataşanı aydın surətdə təsəvvür etdi. Əvvəllər Nataşanı o ancaq bütün gözəllikləri ilə təsəvvür edərdi və bundan bir fərəh duyardı, indi isə, ilk dəfə olaraq, Nataşanın ruhunu təsəvvür etdi. Nataşanın hissini, çəkdiyi iztirabını, xəcalətini, duyduğu peşmançılığını başa düşdü. İlk dəfə olaraq, onun rədd etməsinin nə qədər amansız bir hərəkət olduğunu anladı, onunla əlaqəsini kəsməsinin amansız bir şey olduğunu gördü. “Onu bircə dəfə də görmək mümkün olsaydı... Bircə dəfə... o gözlərə baxaraq, deyərdim...”

Yenə piti-piti-piti, yenə piti-piti-bum – milçək harasa toxundu. Birdən knyaz Andreyin diqqəti başqa bir həqiqət və sayıqlama aləminə cəlb olundu, orada nə isə əcaib bir şey baş verirdi. Bu aləmdə yenə bir bina qurulurdu, uçmurdu, yenə bir şey uzanıb gedirdi, yenə şam da qırmızı bir dairə içində yanırırdı, sfinksə oxşayan köynək də qapı qabağında görünürdü, lakin bunlardan başqa nə isə cırıldadı, sərin bir meh duyuldu və qapı qabağında, ayaq üstə duran yeni bir ağ sfinks zahir oldu. Bu sfinksin başında, knyaz Andreyin indicə düşündüyü Nataşanın solğun üzü, parlaq gözləri vardı.

Knyaz Andrey bu üzü öz xəyalından qovmağa çalışaraq düşünürdü: “Ah, bu ardı-arası kəsilməyən sayıqlamalar nə ağırdır!” Lakin gördüyü üz bir həqiqət kimi onun qarşısında durmuşdu və get-gedə yaxınlaşırdı. Knyaz Andrey yenə də əvvəlki saf fikirlər aləminə qayıtmaq istəyirdi, lakin bacarmırdı, sayıqlama onu öz sahəsinə çəkib aparırdı. Sakitce pıçıldayan səs yenə eyni ahənglə nə isə deyirdi, nə isə knyaz Andreyi sıxırırdı, nə isə uzanırdı, o əcaib üz də onun qabağında durmuşdu. Knyaz Andrey huşa gəlmək üçün var qüvvəsini topladı, azca tərpendi, birdən qulaqları cingildədi, gözləri qaranlıq gətirdi,

suya batan adam kimi şüurunu itirdi. O, huşa gələndə Nataşanı öz qabağında dizləri üstə çökmüş gördü. Bu həmin canlı Nataşa idi ki, knyaz Andrey onu, dünyada olan insanların hamısından çox indi qarşısında açılan yeni, təmiz Allah sevgisi ilə sevmək istəyirdi. Knyaz Andrey bunun canlı, həqiqi Nataşa olduğunu başa düşdü və təəccüb etmədi, lakin ürəyində sevindi. Nataşa dizi üstə durub hönkürtüsünü boğaraq yerə mıxlanmış kimi (o tərənə bilmirdi), qorxa-qorxa knyaz Andreyə baxırdı. Onun rəngi solmuşdu, üzündə heç bir hərəkət əlaməti görünmürdü. Yalnız sifətinin aşağı tərəfində nə isə titrəyirdi. Knyaz Andrey bir yüngüllük hiss edərək ah çəkdi, gülümsədi və əlini Nataşaya uzatdı.

– Sizsinizmi? Nə yaxşı gəldiniz!

Nataşa dizləri üstə cəld, lakin ehməlcə knyaz Andreyə yaxınlaşdı, onun əlini ehtiyatla əlinə aldı, başını əyərək, dodaqlarını azca toxundura-toxundura onun əlini öpməyə başladı.

Sonra o, başını qaldırdı, knyaz Andreyə baxa-baxa pıçıldayaraq dedi:

– Əfv edin! Məni əfv edin!

Knyaz Andrey dedi:

– Mən sizi sevirəm.

– Əfv edin...

Knyaz Andrey:

– Nəyi əfv edim? – deyə soruşdu.

Nataşa güclə eşidilən və tez-tez qırılan bir səsle pıçıldadı:

– Et... diyim işlərə görə məni əfv edin. – O, dodaqlarını azca toxunduraraq, onun əlini tez-tez öpməyə başladı.

Knyaz Andrey Nataşanın gözlərinə baxmaq üçün əli ilə onun başını qaldırdı:

– Mən səni əvvəlkindən daha çox və daha ürəkdən sevirəm.

Nataşanın gözləri sevincdən yaşla dolmuşdu, o çəkinə-çəkinə, diqqətlə, məhəbbət və fərəhlə knyaz Andreyə baxırdı. Nataşanın arıq, solğun, şişkin dodaqlı üzü olduqca eybəcər bir hala düşmüşdü. Lakin knyaz Andrey bu üzü deyil, Nataşanın parlaq gözlərini görürdü, bu gözlər isə son dərəcə gözəldi. Dal tərəfdən danışq səsi eşidildi.

Kamerdiner yuxudan lap ayılıraq, həkimi oyatdı. Ayağının ağrısından yata bilməyən Timoxin nələr olduğunu lap əvvəldən görürdü, özü də çılpaq bədənini döşəkağı ilə bərk-bərk örtərək, taxtın üstündə büzüşə-büzüşə qalmışdı.

Həkim öz yatağından qalxaraq dedi:

– Bu nədir? Xanım, buyurun, gedin.

Elə bu zaman qulluqçu qız qapını taqqıldatdı, qrafinya qızının getdiyindən duyuc düşüb dalınca adam göndərmişdi. Nataşa oyadılmış yuxulu gözən adam kimi otaqdan çıxdı, daxmaya qayıdıb hönkürtü ilə ağlaya-ağlaya üzünü üstə öz yatağına düşdü.

* * *

Bu gündən sonra Rostovgil nə qədər ki yolda idilər, hər yerdə dincəlmək və gecələmək üçün dayananda Nataşa Bolkonskinin yanından ayrılmırdı. Həkim də, bu qızdan nə belə möhkəmliyi, nə də yaralıya belə məhərrətlə baxacağını gözləmədiyini etiraf etməyə məcbur oldu.

Knyaz Andreyin yolda Nataşanın gözü qabağında ölə biləcəyi (həkimin dediyinə görə bu çox mümkün olan bir iş idi) fikri qrafinyaya nə qədər qorxunc görünsə də, o, öz qızına mane ola bilmirdi. İndi knyaz Andreylə Nataşa arasında əmələ gələn yaxınlıq, knyaz Andrey sağalarsa, əvvəlki əlaqənin bərpə olunacağı fikrini oyatsa da, heç kəs, xüsusilə nə Nataşa, nə də knyaz Andrey bu barədə danışmırdı. Yalnız Bolkonskinin deyil, bütün Rusiyanın üzərində asılıb duran və hələ həll edilməmiş ölüm-dirim məsələsi bütün başqa məsələləri kölgədə buraxırdı.

XXXIII

Pyer sentyabrın 3-də yuxudan gec ayıldı. Onun başı ağrıyırdı, gecə soyunmadan yatmışdı. İndi paltar onun bədənini sıxırdı; eyni zamanda, dünən eyibli bir iş tutduğunu dumanlı bir şəkildə dərk edirdi, bu eyibli iş də onun dünən kapitan Ramballa olan söhbəti idi.

Saat 11-i göstərirdi, lakin hava çox tutqun görünürdü. Pyer yerindən qalxdı, gözlərini ovuşdurdu, Gerasimin yenə də gətirib yazı stolunun üstünə qoyduğu kəsik qundağı tapançanı gördü, harada olduğunu və bu gün nə edəcəyini xatırladı.

– Görəsən, gecikməmişəm ki? – deyə düşündü. – Yox, yəqin ki, o, saat 12-dən tez Moskvaya girməyəcək. Pyer qarşıda duran məsələ haqqında düşünməyi özünə qadağan etmişdi, lakin işi tez yerinə yetirməyə tələsirdi.

O, üst-başını düzəldib tapançanı götürdü, getmək istədi. Elə bu zaman, ilk dəfə olaraq, onun ağlına belə bir fikir gəldi: – Tapançanı

küçədə necə aparacaq, əlindəmi? Bu böyük tapançanı hətta geniş kafanın altında belə gizlətmək çətindir. Onu toqqasına sancsaydı da, qol-tuğunun altına qoysaydı da yenə gözə çarpacaqdı. Bir də ki, tapança dolu deyildi. Pyer vaxt tapıb onu doldura bilməmişdi. Pyer öz-özünə dedi: "Bu olmasın, xəncər olsun, nə fərqi var", lakin o, öz niyyətini yerinə yetirməyi düşünərkən öz-özlüyündə bir dəfə deyil, bir neçə dəfə bu qərara gəlmişdi ki, 1809-cu ildə alman tələbəsinin başlıca səhvi – Napoleonu xəncərlə öldürmək istəməsində idi. Bununla belə o, Suxarev qülləsi yanında tapança ilə bərabər aldığı yaşıl qınlı, küt, ağzı diş-diş olmuş xəncəri cold götürüb jiletinin altında gizlətdi, sanki onunun başlıca məqsədi – öz niyyətini yerinə yetirmək deyil, bu niyyətinə əl çəkmədiyini, onu yerinə yetirmək üçün əlindən gələnlər hər şeyi etdiyini öz-özünə göstərmək idi.

Pyer kaftanının üstündən toqqasını vurdu, şapkasını başına basdı və səs salmamağa, kapitana rast gəlməməyə çalışaraq, koridordan keçib küçəyə çıxdı.

Dünən axşam Pyerin laqeydcəsinə baxdığı yanğın gecədən bəri xeyli artmışdı. Moskvanı indi yanğın bir neçə tərəfdən bürümüşdü. İndi həm Karetni ryad, həm Zamoskvoreçye, həm Qostinni dvor, həm Povarskaya, həm Moskva çayındakı gəmilər, həm də Doroqomilov körpüsü yanındakı odun bazarı yanırı.

Pyer dalanlardan keçib Povarskaya küçəsinə, oradan da Arbata, Nikola Yavlyonni kilsəsinin yanına getməli idi. Napoleonu burada öldürəcəyini o çoxdan öz təsəvvüründə müəyyən etmişdi. Evlərdən çoxunun darvazaları və pəncərə-qapıları bağlı idi. Küçələr və dalanlar boş idi. Havadan yanq və tüsti iyi gəlirdi. Arabir küçələrin ortası ilə gedən ruslara və fransızlara rast gəlmək olurdu. Rusların üzündə nigarançılıq və qorxu ifadəsi vardı, fransızlar isə şəhərə yabançı olan düşərgə qişafəsində idilər. Ruslar da, fransızlar da töəcəbblə Pyerə baxırdılar. Ruslar ona görə baxırdılar ki, Pyer ucaboylu, yoğun idi, üzündə və bütün simasında qərribə bir tutqunluq, düşüncəli və iztirablı bir ifadə vardı, bir də onlar Pyerə ona görə baxırdılar ki, bu adamın hansı zümrəyə mənsub olduğunu anlaya bilmirdilər. Fransızlar isə Pyerə xüsusilə ona görə töəcəbblə baxırdılar ki, bütün ruslar fransızlara qorxa-qorxa, həm də maraqla baxdıqları halda, Pyer onlara heç də əhəmiyyət vermirdi. Bir evin darvazası qabağında üç fransız orada olan ruslara nə isə söyləyir, ruslar isə onların dediyini başa düşmürdülər, fransızlar Pyeri saxlayıb ondan fransızca bilib-bilmədiyini soruşdular.

Pyer başını bulayıb yoluna davam etdi. Başqa bir dalandan keçərkən yaşıl qutu yanında duran bir fransız keşikçisi Pyerin üstünə çığırdı. Pyer dayanmadı, keşikçi ikinci dəfə daha qorxunc bir səslə çığırı tūfəngi qaldırdı. Pyer ancaq indi anladı ki, başqa yol ilə getmək lazımdır. O heç bir şey eşitmirdi, ətrafında nələr olduğunu görmürdü. Pyer Napoleonu öldürmək niyyətini öz fikrində, qorxunc və ona yabançı olan bir şey kimi, tələsə-tələsə, həm də dəhşətlə aparırdı və dünən gecəki hadisəni nəzərdə tutaraq, bu niyyəti itirəcəyindən qorxurdu. Lakin Pyerə öz əhval-ruhiyyəsini olduğu kimi istədiyi yerə aparıb çıxarmaq nəsb deyilmis. Bir də ki, Pyeri yolda saxlayan olmasaydı da, o öz niyyətini yerinə yetirə bilməyəcəkdə, çünki 4 saatdan çox olardı ki, Napoleon Doroqomilov civarından gəlib Arbatdan keçmiş, Kremlə getmişdi və indi bu saat o, ovqatı təlx halda, Kreml sarayında, çarın kabinetində oturub yanğının söndürülməsi, talanın qabağının alınması, əhalinin sakitləşdirilməsi haqqında təcili surətdə tədbir görülmək üçün müfəssəl və ətraflı əmrilər verirdi. Pyer isə bunu bilmirdi. Onun bütün fikri, hissi Napoleonu öldürməkdə idi. O, çətinliyənə görə deyil, təbiətinə uyğun olmadığına görə yerinə yetirilməsi mümkün olmayan bir işi inadla öz əhdəsinə götürmüş bir adam kimi iztirab çəkirdi. O, həlledici anda zəifləyəcəyindən, bunun da nəticəsində öz-özünə olan etibarını itirəcəyindən qorxaraq iztirab çəkirdi.

Pyer heç bir şey görməyə və eşitməyə də, sövq-təbii ilə yolu seçir, Povarskaya küçəsinə gedən dalanlarda azıb qalmırdı.

Pyer Povarskaya küçəsinə yaxınlaşdıqca tüsti get-gedə artır, hətta yanğın alovunun istisi duyulurdu. Arabir evlərin taxtapuşları altından göyə alov qalxırdı. Küçələrdə çoxlu adama rast gəlmək olurdu, hamısı da qorxu və həyəcan içində idi. Pyer ətrafında xaricquladə bir şey olduğunu hiss etmə də, yanğına yaxınlaşmağına əhəmiyyət vermirdi. Bir tərəfi Povarskaya küçəsinə, o biri tərəfi isə knyaz Qruzinskiyin bağına çıxan böyük boş bir yer vardı. Pyer bu yer ilə uzanıb gedən çığırla irəliləyərkən birdən lap yanında bir arvadın ucadan ağladığını eşitdi və yuxudan ayrılmış kimi dayanıb başını qaldırdı.

Çığırın kənarına, qurumuş və toz basmış ot üstünə dağınıq halda pərqu döşəklər, samovar, ikonalar və bir neçə sandıq qoyulmuşdu. Sandıqların yanında, yerdə qara saloplu, başı çutqulu, ortayaşlı arıq bir arvad oturmuşdu. Onun üst dişləri uzun idi, həm də qabağa çıxmışdı. Bu arvad yırğalana-yırğalana, nə isə deyə-deyə bərkədən ağlayırdı.

Cirkli, qısa paltar geymiş, əyni saloplu 10-12 yaşlı iki qız anasına baxırdı, onların solğun üzündə təəccüb və qorxu əlaməti vardı. Başına iri kartuz qoymuş, mahud kaftanlı, yeddi yaşlı bir oğlan uşağı dayonin qolları üstündə ağlayırdı. Ayağı yalın qulluqçu qız isə sandıq üstündə oturub, ağımtıl saçlarını açıb tökmüşdü. Qarsalanmış tükləri qoxulaya-qoxulaya bir-bir dartıb qoparırdı, Arvadın əri isə bir-birinin üstünə qoyulmuş sandıqları yerindən tərpədərək, onların içindən nə isə çıxarırdı. O, ortaboylu, donqar kürəkli, girdə bakenbardlı vits-mundirli bir adam idi, düz qoyulmuş kartuzu altından hamar saçlı gicgahı görünürdü.

Arvad Pyeri görəndə az qaldı ki, onun ayaqlarına yıxılınsın. O, ağlaya-ağlaya deyirdi:

– Ay camaat, ay pravoslav xristianlar, amandır, köməyə gəlin, əzizlərim!.. Heç olmasa birçə adam köməyə gəlsin! Qızçıqaz!.. Qız!.. Mənim balaca qızımı orada qoyublar!.. Yandı! Ö hö-hö-hö! Mən səni bunun üçün mü bəsləyib böyütdüm... Ö hö-hö-hö!

Əri arvadına dönüb yavaşca dedi:

– Marya Nikolayevna, bəsdir! – Görünür, bunu o ancaq kənar bir adamın yanında özünü təmizə çıxarmaq üçün deyirdi.

– Yəqin bacım aparıb, yoxsa daha harada olar ki!?

Arvad birdən ağlamasını kəsinib hiddətlə ərinin üstünə çığırdı:

– Sən gicsən, zalımsan! Sənin qəlbin yoxdur, öz balana yazığın gəlmir. Ayrısı olsaydı, gedib lap odun içindən çıxarardı. – Arvad tez-tez danışa-danışa, içini çəkə-çəkə Pyerə döndü: – Siz nəcib adamsınız! Yanımızdakı ev yandı, ondan da bizimkinə od düşdü. Qulluqçu qız qışqırdı ki, yanır! Əl-ayağa düşdük. Əynimizdə nə varsa, elə də bayıra cumduq... Götürə bildiyimiz də ancaq bu oldu... Birçə Allahın ikonalarını, bir də cehiz gətirdiyim yorğan-döşək.. Yerdə qalan yandı! Uşaqlara əl atdım, baxdım ki, Kateçka yoxdur. Ö hö-hö-hö! Pərvərdigah!.. – Arvad yenə də ağlamağa başladı. – Balam yandı! Əziz balam yandı!

Pyer:

– Axı o harada, harada qalıb? – deyə soruşdu. Pyerin üzündə əmələ gələn ifadədən arvad başa düşdü ki, bu adam ona kömək edə bilər. O, Pyerin qıçlarını qamarlayıb çığıra-çığıra dedi:

– Bıy, atam-anam sənə qurban! Səni Allah yetirib, heç olmasa, sən mənim dadıma yet... Aniska, get, haramzada, apar göstər! – deyə o, qulluqçu qızın üstünə çığırdı və ağzını hiddətlə açdığından uzun dişləri daha artıq nəzərə çarpdı.

Pyer həyəcanlı bir səsle tez dedi:

– Gəl göstər, gəl göstər, mən... mən... mən elərim.

Üst-başı cirkli olan qulluqçu qız sandıqların arasından çıxdı, hörük-lərini yığırdı və ah çəkərək gödək, enli ayaqlarını ata-ata qabağa düşüb çığıra getdi. Pyer sanki birdən, ağır bayqınlıqdan sonra ayılıb özünə gəlmişdi. Onun gözləri həyat işığı ilə parıldadı, başını dik qaldırıb, yeyin-yeyin qulluqçu qızın arından getdi, qızı ötörək, Povarskaya küçəsinə çıxdı. Tüstü bütün küçəni qara bulud kimi bürümüşdü. Bəzi yerdə alov bu qara bulud altından göyə qalxırdı. Bir dəstə camaat yangının qabağında toparlaşıb durmuşdu. Bir fransız generalı küçənin ortasında dayanıb öz adamlarına nə isə deyirdi. Pyer general duran yerə yaxınlaşmaq istədi, lakin fransız əsgərləri onun qabağını kəsdilər.

Onlardan biri çığıraraq dedi:

– *On ne passe pas!*¹.

Pyerin arından gələn qulluqçu qız:

– Əmican, bura gəlin, – deyə çığırdı. – Biz dalanla gedib Nikulin-gilin həyətidən keçərik.

Pyer geri dönüb qızın dalınca getdi, qıza çatmaq üçün o arabir yüyürürdü. Qulluqçu qız yüyürə-yüyürə küçədən keçib sol tərəfdə dalana döndü, üç ev keçəndən sonra sağa burulub bir evin darvazasından içəri girdi.

– Bax, buradan, bu saat, – deyərk yüyürüb həyətin o başındakı taxta çəpərin qapısını açdı, dayanıb Pyerə alov bürümüş balaca bir fligeli göstərdi. Ağacdan tikilmiş bu fligelin bir tərəfi uçub tökülmüşdü, o biri tərəfi isə yanırı. Alov pəncərələrdən və taxtapuşun altından vurub bayıra çıxırdı.

Pyer çəpər qapısından həyəətə girəndə onu isti vurdu və o, qeyri-ixtiyari dayandı:

– Hansıdır, sizin eviniz hansıdır?

Qulluqçu qız fligeli göstərərək ağlamağa başladı:

– Budur, bizim evciyəzimiz bu idi! Kateçka, bizim istəklə balamız, mənim balaca xanım qızım, mənim əzizim, ö-hö-hö! – Aniska yangını görə öz hissələrini ifadə etməyi də lazım bilmişdi.

Pyer fligələ sarı cumdu, lakin yangının istisinə tab gətirə bilməyib, qeyri-ixtiyari özünü yana verdi və başını qaldıranda özünü böyük bir evin qabağında gördü. Bu evin hələ ancaq taxtapuşunun bir tərəfi yanırı və burada bir yığın fransız qaynaşırdı. Pyer ora-bura şey daşıyan

¹ Buradan keçməzlər.

bu adamların nə etdiyini əvvəl başa düşmədi, lakin sonra onun lap qabağında fransızın küt qılıncı bir kəndinli vura-vura öləndən tülkü dərilə bir paltonu aldığı göründə, dumanlı surətdə anladı ki, bunlar talan edirlər, amma bu məsələ ətrafında düşünməyə onun vaxtı yox idi.

Uçub tökülən divarların, tavanların şaqqıltısı və gurultusu, alovun çatırdaya-çatırdaya səslənməsi, fısıltısı, camaatın həyəcanlı bağırtıları, bulud kimi kəşif, qara tüstünün gah burula-burula aşağı enməsi, gah da işıqlanaraq odlu qığılcımlarla havaya qalxması, bəzi yerdə lay-lay və qırmızı, bəzi yerdə isə balıq pulu kimi, qızıl rəngli qor ilə örtülmüş alovun, divarları yalaya-yalaya yüksəlməsi, yangının istisi, tüstünün qoxusu, hərəkətlərin sürəti Pyerə təsir edərək, onu həyəcana gətirdi. Bu təsir öz qüvvəsini xüsusilə onda göstərdi ki, Pyer yangını göründə birdən, onu tənə götürən fikirlərdən azad olduğunu hiss etdi. O, özünü gənc, şən, diribaş və qəti hərəkətli hiss etdi. Yüüyürək ev tərəfdən fligeli hərləndi və gəlib onun hələ uçub tökülməyən hissəsinə girmək istəyirdi ki, birdən lap başı üstündə bir neçə adamın çığırdığını, bunun da ardınca yanına düşən ağır bir şeyin taqqıltısını və cingiltisini eşitdi.

Pyer başını qaldırıb ətrafına baxdı və evin pəncərələrində fransızları gördü. Onlar komodun metal şeylərlə dolu olan gözünü yuxarıdan yerə atmışdılar. Aşağıda duran başqa fransız əsgərləri komodun yeşiyinə yaxınlaşdılar.

Fransızlardan biri Pyerin üstünə çığırdı.

– *Eh bien, qu'est ce qu'il veut celui-là!*¹

Pyer dedi:

– *Un enfant dans cette maison. N'avez vous pas vu un enfant?*²

Başqa bir səs eşidildi:

– *Tiens, qu'est ce qu'il-chante celui-là? Va te prome ner!*³ – əsgərlərdən birisi Pyerin üstünə cumdu. Görünür, o qorxurdu ki, Pyer komodu gözündəki gümüş və bürünc şeyləri onların öləndən alar.

Fransızlardan birisi yuxarıdan çığırdı:

– *Un enfant? J'ai entendu pialler quelque chose au jardin. Peut-être c'est son moutard au bonhomme. Faut être humain oyez vous...*⁴

¹ Bu nə istəyir!

² Bu evdəki uşağı. Siz burada uşaq gördünüzmü?

³ Bu nə deyir? Cəhənnəm ol burdan!

⁴ Uşağımı? Bağda nə isə bir şey ciyildəyirdi, mən eşitdim. Bəlkə, bu onun uşağıdır. Nə olar ki, insan kimi rəftar etmək lazımdır. Biz hamımız insanıq.

Pyer soruşdu:

– *Où est-il? Où est-il?*¹ – fransız evin dalında olan bağı göstərərək pəncərədən çığıra-çığıra dedi:

– *Par ici! Par ici! Attendez, je vais descendre*².

Doğrudan da, bir az sonra qaragözlü, yanağında nə isə bir ləkə olan cavan bir fransız, birçə köynəkə, evin aşağı mərtəbəsindəki pəncərədən bayıra atıldı, əlini Pyerin çiyninə vuraraq, onunla bərabər bağı yüyürdü, yüyürə-yüyürə çığırib öz yoldaşlarına dedi: – *Depêchez vous, vous autres, commencez affaire chaude*³.

Fransız evin dalındakı qum tökülmiş yola çıxdı. Pyerin qolundan dartaq, dairəvi bir şeyi göstərdi. Cəhrayı paltarlı, üçyaşlı bir qız skamyanın altında uzanmışdı.

– *Vailà votre moutard. Ah, une petite, tant mieux. A revoilmon gros. Faut être humain. Nous sommes tous mortels, vos yez-vous*⁴. Yanağında ləkə olan fransız bunu deyib yoldaşlarının yanına qaçdı.

Pyer sevinə-sevinə qızın yanına yüyürüb onu götürmək istədi. Sifətdən çirkin olan, sarılıq götürən xəstəyə və anasına oxşayan bu qız, yad bir adamı görüb çığırdı və qaçmağa başladı. Lakin Pyer onu tutub qucağına götürdü. Qız hiddətlə çığırmağa, öz balaca əlləri ilə Pyerin qollarını açmağa və ağzından su axa-axa dişləməyə başladı. Pyer bundan həm dəhşətə gəldi, həm də iyrendi – belə bir hissi o xırda heyvanlara toxunarkən duyurdu. Lakin buna dözərək uşağı qucağından buraxmayıb böyük evə tərəf yüyürdü. Ancaq gəldiyi yol ilə geri qayıtmaq daha mümkün deyildi. Qulluq qız Aniska orada yox idi. Pyerin uşağa həm yazığı gəlir, həm də ondan iyənirdi. O, içini çəkə-çəkə əzabla ağlayan və ağzının suyu axan bu uşağı mümkün qədər ehtiyatla bağına basaraq yüyürə-yüyürə bağdan keçib başqa bir yol axtarmağa qaçdı.

¹ O, hardadır? O, hardadır?

² Bura! Bura! Dayanın, mən bu saat gəlirəm.

³ Adə ey, cəld olun, alov adamı yandırmağa başlayır.

⁴ Bu da sizin uşağınız. Hə, qızdırımı, daha yaxşı. Di sağlıqla qal, yoğun kişi! Nə olar ki, insan kimi rəftar etmək lazımdır. Hamı insandır.

Pyer qucağında uşaq, həyətlərdən və dalanlardan keçərək geri qayıtdı. Qruzinskiğilin bağına, Povarskaya küçəsinin tininə çıxdı. Uşağın dalınca o, buradan getmişdi, lakin indi bura o qədər adam toplaşmışdı və o qədər ev şeyi yığılmışdı ki, Pyer övvəl bu yeri tanımadı. Burada yanğından özlərini və ey şeylərini xilas edən rus ailələrindən başqa, bir neçə müxtəlif geyimli fransız əsgəri də vardı. Pyer onlara əhəmiyyət vermədi. O, məmurun ailəsini tapmağa tələsirdi ki, qızı tez anasına versin, özünü isə yenə kimi isə xilas etməyə getsin. Pyerə elə gəlirdi ki, o hələ nə isə çox iş görməli və bunları tez-tez, cəld etməlidir. Bayaq uşağı xilas etməyə yüyürəndə o, özündə cavanlıq, həyəcan və qətiyyət hiss etmişdi, indi istidən və yüyürməkdən qızıışaraq, bunları daha artıq hiss edirdi. Qız da indi sakitləşərək, xırdaca əllərilə Pyerin kaftanından tutub balaca bir vəhşi heyvan kimi ətrafına baxırdı. Pyer arabir ona baxıb xəfficə gülümsəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, bu qızın qorxu ifadə olunan kiçik xəstə üzündə könlü rıqqətə gətirən məsəmə bir şey vardır.

Nə məmur, nə də arvadı övvəlki yerinə yox idi. Pyer adamların arası ilə tez-tez yeriir, onun-bunun üzünə baxırdı. Birdən o həmə gürcü, həmə erməni ailəsinə oxşayan üç nəfərdən ibarət bir ailəyə rast gəldi. Onlardan biri üzəndən şərqi tipli, gözəl, çox qoca bir kişi idi. İndi əynində üzlü kürk, ayağında isə uzunqunc təzə çəkmə vardı, biri də yenə o tipli bir qarı idi, bir də cavan bir qadın vardı. Son dərəcə cavan olan bu qadın Pyerə şərqi gözəlliyinin ən kamil bir nümunəsi kimi göründü. Onun tarixi bir şəkildə gözə çarpan yay kimi qaşları, çəhrayı yanaqları, heç bir şey ifadə etməyən uzun, son dərəcə mələhətli və gözəl üzü vardı. Əyninə qəşəng atlas salop geymiş, başına tünd-bənövşəyi yaylıq bağlamışdı. Bu vəziyyəti ilə o, camaat arasında və meydana tökülmüş ev şeyləri içərisində qar üstünə atılmış zərif bir bitkini xatırladırdı. O, qarının arxa tərəfində bağlamalar üstə oturub uzun kirpikli, iri, uzunsov, qara gözlərini yerə tikmişdi. Görünür, o, gözəl olduğunu bilir və bundan qorxurdu. Bu qadın Pyeri valeh etdi və o tələsə-tələsə çəpərin yanını ilə gedərkən bir neçə dəfə dönüb baxdı. Çəpərin axırına çatanda, axtardığı adamları tapmadığından, dayanıb ətrafına göz gəzdirdi.

Pyer qucağındakı uşaq ilə indi daha artıq gözə çarpırdı. Onun başına bir neçə rus kişisi və rus arvadı yığılırdı.

– Əziz adam, olmaya kimi isə itirmisiniz? Özünüz, deyəsən, ağalardansınız elmi? Bu uşaq kimindir? – deyə ondan soruşdular.

Pyer dedi ki, uşaq qara saloplu bir arvadındır, o arvad öz uşaqları ilə burada oturmuşdu. Sizlərdən onu tanıyan varmı, ya bəlkə hara getdiyini bilmiş olarsınız? Qoca dyakon çöpür bir arvadı dönüb dedi:

– Yəqin Anferovgil olacaq. – Sonra adət etdiyi yoğun bir səsle əlavə etdi: – Allah, özün dada yet, Allah, özün dad yet!

Çöpür arvad:

– Anferovgil haradadırlar, – dedi. – Onlar hələ səhər çıxıb gediblər. Bu yəqin ya Marya Nikolayevnanın, ya da İvanovgilindir.

Ev xidmətçisi olan birisi yandan dedi:

– O, arvad deyir, Marya Nikolayevna isə xanımdır.

Pyer:

– Siz onu tanıyırsınız, dişləri uzun, arıq bir arvaddır, – dedi.

– Elə Marya Nikolayevna özüdür. – O, fransız əsgərlərini göstərərək əlavə etdi: – Bu canavarlar bura gələn kimi onlar başa getdilər.

Yenə də dyakonun yoğun səsi eşidildi:

– Allah, özün rəhm elə!

Çöpür arvad yenə Pyerə dedi:

– Siz, bax, ora gedin, onlar oradadır. O, özüdür. Burada ağlayıb özünü öldürürdü. Elə o özüdür. Bax, ora gedin.

Lakin Pyer arvadın dediyinə qulaq asmırdı. Bir neçə saniyə olardı ki, o, gözlərini ayırmadan, bir neçə addım aralıda olan erməni ailəsinə və onlara yaxınlaşan iki fransız əsgərinə baxırdı. Əsgərlərdən biri qısaboylu və yüngül hərəkətli bir adamdı. O, əyninə göy şinel geymiş, üstündən də qayıq yerinə kəndir bağlamışdı, başına kalpak qoymuşdu, ayaqyalın idi. Pyeri ən çox heyrətə salan o biri əsgər idi, o, uzunboylu, donqar kürokli, ağır hərəkətli, sarışın, arıq, gic sifətli bir adamdı, əyninə friz kapot, ayağına böyük, yırtıq *botfort*¹ və göy şalvar geymişdi. Ayaqyalın, göy şinelli, balacaboy fransız ermənilərə yaxınlaşan kimi nə isə deyib qocanın ayaqlarından yapışdı, qoca darhal ayağındakı uzunqunc çəkmələrini tələsə-tələsə çıxarmağa başladı. Əynində kapot olan fransız isə gözəl erməni qadınının qabağında dayandı və əllərini cibinə qoyub tərpənmədən, dinməz-söyləməz ona baxmağa başladı.

¹ Uzunboğaz süvari çəkmələri

Pyer qucağındakı qızı tez çöpür arvada verərək, tələsə-tələsə amirənə bir səslə:

– Al, al uşağı, – dedi və çığıрмаğa başlayan qızı yerə qoyub, az qala arvadın üstünə bağıraraq əlavə etdi: – Onlara ver, ver onlara! – Özü isə yenə fransızlara və erməni ailəsinə baxdı. Qoca indi ayaqyalın oturmuşdu. Balacaboy fransız onun çəkmələrini ayağından çıxarıb, bir-birinə çığırdı, görünür, qocanın bundan başqa çəkməsi yox idi, o içini çəkə-çəkə yavaşca ağlayaraq, nə isə deyirdi, lakin Pyer bunu ancaq ötərgi görürdü. Onun bütün diqqəti əynində kapot olan fransızda idi. Fransız ağır-ağır yırğalanaraq, cavan qadına yaxınlaşdı, əllərini cibindən çıxarıb onun boynundan yapışdı.

Gözəl erməni qızı əvvəlki kimi uzunkirpikli gözlərini yerə dikərək, hərəkətsiz bir halda oturmuşdu və sanki fransız əsgərinin nə etdiyini nə görür, nə də hiss edirdi.

Pyer fransızlara qədər olan bir neçə addım məsafəni yüyürənə kimi, eynikapotlu hündürboy talançı erməni qızının boynundan mirvarini qoparmağa başladı. Gənc qadın əlləri ilə boynunu qamarlara qaraq bərk çığırdı.

Pyer hündürboy, donqar əsgərin çiyinlərindən tutub onu geri ataraq, xırıltılı bir səslə quduz kimi bağırdı:

– *Laissez cette femme!*¹ – əsgər yıxıldı, sonra ayağı qalxıb geri qaçdı. Lakin onun yoldaşı əlindəki uzunqunc çəkməni yerə atıb, qılıncını çıxartdı və Pyerin üstünə cumdu.

– *Voyons, pas de bêtises!*² – deyə o çığırdı.

Pyer elə bir coşğunluq içində idi ki, bu vəziyyətdə o, heç bir şeyi görmür, heç bir şeyi yadına salmırdı, gücü də onqat artmışdı. O, ayaqyalın olan fransızın üstünə atıldı və fransız qılıncını çıxaranadək Pyer onu yerə yıxıb yumruqlamağa başladı. Ora yığışan adamlar çığıraraq, Pyerin bu hərəkətini təqdir etdilər və elə bu zaman küçənin tinindən fransız ulanlarının atlı mühafizə dəstəsi göründü. Ulanlar atlarını çapa-çapa Pyerə və fransızlara yaxınlaşıb onları əhatə etdilər. Sonra nələr olduğunu Pyer daha xatırlamırdı. Onun yadında ancaq bu qalmışdı ki, o, kimi isə döyürdü, onu da döyüdürlər, axırda da hiss etdi ki, qolları bağlanmışdır, fransız əsgərləri onu araya alıb üst-başını axtarırdılar.

¹ Burax bu arvadı!

² Adə ey, səfchləmə!

– *Il a un poignard, lieutenant!*¹ – Pyerin ilk başa düşdüyü söz bu oldu.

Zabit:

– *Ah, une arme!*² – deyib Pyerlə bərabər tutulan ayaqyalın əsgərə döndü:

– *C'est bon, vous direz tout cela au conseil de guerre!*³ – Sonra Pyerdən soruşdu: – *Parlez-vous français, vous?*⁴

Pyer qan dolmuş gözləri ilə ətrafına baxaraq, ona cavab vermədi. Yəqin Pyerin üzü zabitə çox qorxunc görünmüşdü. O, pıçıldayaraq nə isə dedi və dörd ulan dəstədən ayrılıb Pyerin yanında durdu.

Zabit Pyerdən uzaqda duraraq, sualını təkrar etdi:

– *Parlez-vous français? Faites venir L'interprète!*⁵ – süvari dəstəsi sıralarından mülki rus paltarı geymiş balaca bir adam atını qabağa sürdü. Pyer geyimindən və danışığından dərhal onun Moskva maqazinlərindən birində işləyən fransız olduğunu təyin etdi.

Dilmanc Pyerə baxıb dedi:

– *Il n'a pas l'air d'un homme du peuple!*⁶

Zabit:

– Oh, oh! Ça m'a bien l'air d'un des incendiaires; – dedi və sonra əlavə etdi: – *Demandez lui ce qu'il est?*⁷

Dilmanc Pyerdən soruşdu:

– *Ты кто? Ты должно отвечать начальство!*⁸

Pyer birdən fransızca dedi:

– *Je ne vous dirai pas qui je suis. Je suis votre prisonnier Emmenez-moi!*⁹

Zabit üz-gözünü turşutdu:

– *Ah! Ah! Marchons!*¹⁰

¹ Leytenant, bunun xəncəri var.

² Aha, silahı var!

³ Yaxşı, yaxşı, məhkəmədə hamısını deyərsən.

⁴ Fransızca bilirsənmi?

⁵ Dilmancı çağırın.

⁶ Bu qara camaata oxşamır.

⁷ Hə, hə! Bu ev yandırana çox oxşayırsınız. Soruşun görək – o kimdir?

⁸ Sən kimdən? Sən roisə cavab verməlisən.

⁹ Mən kim olduğumu sizə deməyəcəyəm. Siz mənə əsir tutmusunuz. Aparın mənə.

¹⁰ Aha! Elə iso marş!

Ulanların başına xeyli adam yığışmışdı. Pyerə hamıdan yaxın çopur arvad durmuşdu, qız onun qucağında idi. Süvarilər hərəkətə gələndə o. qabağa yeriyib dedi:

– Bəs səni hara aparırlar, əzizim? Bu qız onların olmasa, onda mən bunu neyniyim, neyniyim?

Zabit soruşdu:

– *Qu est ce qu'elle veut, cette femme?*¹

Pyer sərxoş kimi idi. Xilas etdiyi qızı görəkən onun sevinc və həyəcanı daha da artdı.

– *Ce qu'elle dit? Elle m'apporte ma fille que je viens de sauver des flammes. Adieu!*² – O, özü də bu mənasız yalanın ağzından necə çıxdığını bilməyərək, qəti, təntənəli addımlarla fransızların ortası ilə gedirdi.

Mühafizə dəstəsi Düronelin sərəncamı ilə Moskvanın müxtəlif küçələrinə göndərilən mühafizə dəstələrindən biri idi. Onlar talançılığın qabağını almalı, xüsusilə ev yandırانları tutmalı idi. Həmin gün yuxarı rütbəli fransızlarda əmələ gələn ümumi rəyə görə, yanğına səbəb bu adamlar idi. Mühafizə dəstəsi bir neçə küçəni də dolaşaraq beş nəfər şübhəli rus, bir neçə talançı tutdu. Ruslardan biri dükançı, ikisi seminarist, biri kəndli, biri ev xidmətçisi idi, lakin bütün şübhəlilər içərisində hamıdan şübhəli Pyer görünürdü. Onların hamısını gecələmək üçün Zubovsk valına, hauptvaxta çevrilmiş böyük bir evə gətirdikdə Pyeri gözətçilərin ciddi nəzarəti altında ayrıca bir otağa saldılar.

¹ Bu arvad nə istəyir?

² Bu arvad nə istəyir? Bu arvad mənim od içindən xilas etdiyim qızımı aparır. Əlvida!

Birinci hissə	7
İkinci hissə	104
Üçüncü hissə	277

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Azər Rüstəmli</i>
Korrektor:	<i>İlhami Cəfərsoy</i>

Yığılmağa verilmişdir 21.07.2006. Çapa imzalanmışdır 15.09.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 26. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 168.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.

W6(2)

772

